

ItK

1363
Ker Attila Tudományegyetem
Magyar Irodalomtörténeti Tanszék
Könyvtára
6722 Szeged, Egyetem u. 2-6.

1-2

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA 1989
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

A TARTALOMBÓL

Margócsy István: Szerdahely György művészetelmélete

Néber Antal: A biedermeier-jelenségről

Varga Pál: Szentimentális-biedermeier irány a XIX. század második felének magyar lírájában

Deréky Pál: Az esztétizmus és az avantgárd vitája a magyar irodalomban (1916–1917)

szemle

Irodalom és ideológia a 16–17. században (*Monok István*)

axner-Tóth Ernő: A fiatal Vörösmarty barátainak levelezéséből (*Kokas Károly*)

tsák József: Illyés Gyula költői világképe (*Péter László*)

öldes Anna: Kaffka Margit (*Lőrinczy Huba*)

émeth Antal: Új színházat! (*Kerényi Ferenc*)

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1989. XCIII. évfolyam 1–2. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Komlós Tibor
felelős szerkesztő

Bíró Ferenc

Dávidházi Péter

Horváth Iván

Kiss Ferenc

Kulcsár Péter

Szabó G. Zoltán

Tamás Attila

Tarnai Andor

Tverdota György

Veres András

Stauder Mária
technikai szerkesztő

SZERKESZTŐSÉG
Budapest
Ménési út 11–13.
1118

<i>Margócsy István</i> : Szerdahely György művészetelmélete	1
<i>Wéber Antal</i> : A biedermeier-jelenségről	34
<i>Varga Pál</i> : Szentimentális-biedermeier irány a XIX. század második felének magyar lírájában	48
<i>Deréky Pál</i> : Az esztétizmus és az avantgárd vitája a magyar irodalomban (1916–1917)	64

Évforduló

<i>Veres András</i> : A tudomány fogalmának és szerepének változatai Karinthy prózájában	81
<i>Pála Károly</i> : A szkeptikus Karinthy	91

Kisebb közlemények

<i>Köszeghy Péter</i> : A zay-ugróci levéltár verses kéziratairól	97
<i>Demeter Júlia</i> : Dugonics András kéziratok drámái	101
<i>Zentai Mária</i> : Toldy Ferenc nézetei a balladáról az 1820-as években	107

Vita

<i>Horváth Iván</i> : Írásban benyújtott hozzászólás Miklós Tamás kandidátusi értekezésének vitájához	113
---	-----

Műhely

<i>Szabó Flóris</i> : Huszita-e a huszita biblia?	118
<i>Csonka Ferenc</i> : A Bocatius-kutatás eredményei és problémái	126
<i>George, Emery</i> : Kiegészítő megfigyelések Radnóti Miklós Hölderlin-recepciójának kérdéséhez	136

Adattár

<i>Enyedi Sándor</i> : Az Erdélyi Magyar Nyelvmvelő Társaság leveles ládájából (1795-ös levelek)	147
<i>Szabó G. Zoltán</i> : Kölcsey egy ismeretlen országgyűlési üzenete	152
<i>Bögöly József Ágoston</i> : Péterfy Jenő írása Taine pszichológiai főművéről	154

Szemle

Irodalom és ideológia a 16–17. században (<i>Monok István</i>)	159
Taxner-Tóth Ernő: A fiatal Vörösmarty barátainak levelezéséből (<i>Kokas Károly</i>)	163
Izsák József: Illyés Gyula költői világképe (<i>Péter László</i>)	165
Földes Anna: Kaffka Margit (<i>Lőrinczy Huba</i>)	168
Németh Antal: Új színházat! (<i>Kerényi Ferenc</i>)	171

*

Bod Péter: Szent Hilárius – Rezeption der deutschen Literatur in Ungarn 1800–1850. – Ködöböcz József: Tanítóképzés Sárospatakon – Fülöp László: Realizmus és korszerűség – Tevan Andor levelesládájából – Vörös Imre: Fejezetek XVIII. századi fordításirodalmunk történetéből – Wéber Antal: Toldy Ferenc (<i>Németh S. Katalin, Wéber Antal, Varga Imre, Olasz Sándor, Szilágyi Márton, Penke Olga, Ratzky Rita</i>)	173
--	-----

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA**

1363

Attília Tudományegyetem
Magyar Irodalomtörténeti Tanszék
Könyvtára
6722 Szeged, Egyetem u. 2-6a

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

KOMLOVSZKI TIBOR (felelős szerkesztő), **BÍRÓ FERENC**, **DÁVIDHÁZI PÉTER**,
HORVÁTH IVÁN, **KISS FERENC**, **KULCSÁR PÉTER**, **SZABÓ G. ZOLTÁN**, **TAMÁS**
ATTILA, **TARNAI ANDOR**, **TVERDOTA GYÖRGY**, **VERES ANDRÁS**

v. kék

1989. XCI. ÉVFOLYAM

1989

ARGUMENTUM KIADÓ, BUDAPEST

Ács Pál (Budapest)	Margócsy István (Budapest)
Angyalosi Gergely (Budapest)	Monok István (Szeged)
Balázs Mihály (Szeged)	Nemeskürty István (Budapest)
Bartók István (Budapest)	Németh S. Katalin (Budapest)
Bíró Ferenc (Budapest)	Olasz Sándor (Szeged)
Bitskey István (Debrecen)	Orlovszky Géza (Budapest)
Bodnár György (Budapest)	Orosz László (Kecskemét)
Bögöly József Ágoston (Budapest)	Pála Károly (Budapest)
F. Csanak Dóra (Budapest)	Pásztor Emil (Eger)
Csonka Ferenc (Budapest)	Penke Olga (Szeged)
Dávidházi Péter (Budapest)	Péter László (Szeged)
Delon, Michel (Párizs)	Pintér Márta Zsuzsanna (Budapest)
Demeter Júlia (Budapest)	Pomogáts Béla (Budapest)
Deréky Pál (Bécs)	Ratzky Rita (Budapest)
Di Francesco, Amedeo (Nápoly)	Rohonczi Edit (Budapest)
Enyedi Sándor (Budapest)	Rübberdt, Irene (Berlin)
Ferdinandy Mihály (Rio Piedras, Puerto Rico)	Schelken Pálma (Budapest)
Fried István (Budapest)	Szabó Flóris (Pannonhalma)
Gál György (Szeged)	Szabó Géza (Budapest)
George, Emery (Ann Arbor)	Szabó G. Zoltán (Budapest)
Hargittay Emil (Budapest)	Széles Klára (Budapest)
Hopp Lajos (Budapest)	Szelestei N. László (Budapest)
N. Horváth Béla (Szekszárd)	Szigeti Csaba (Szeged)
Horváth Iván (Budapest)	Szilágyi Márton (Budapest)
Horváth Károly (Budapest)	Szilasi László (Szeged)
H. Hubert Gabriella (Budapest)	Szőnyi Etelka (Szeged)
Jankovics József (Budapest)	Szőnyi György Endre (Szeged)
Jankovits László (Pécs)	Szörényi László (Budapest)
Jolsvai András (Budapest)	Taxner-Tóth Ernő (Budapest)
Kádár Judit (Budapest)	Török László (Budapest)
Kecskés András (Budapest)	Urbán Aladár (Budapest)
Kerényi Ferenc (Budapest)	Vadai István (Szeged)
Kiss József (Budapest)	Vadász Géza (Székesfehérvár)
Kocsor Erika (Szeged)	Varga Imre (Budapest)
Kokas Károly (Szeged)	Varga Pál (Debrecen)
Komlovszki Tibor (Budapest)	Veres András (Budapest)
Kőszeghy Péter (Budapest)	Wéber Antal (Budapest)
Lőrinczy Huba (Szombathely)	Zemplényi Ferenc (Budapest)
Lukácsy Sándor (Budapest)	Zentai Mária (Szeged)

TARTALOMMUTATÓ

Tanulmányok

<i>Btvó Ferenc</i> : Csokonai programja	351
<i>Derékly Pál</i> : Az esztétizmus és az avantgárd vitája a magyar irodalomban (1916–1917)	64
<i>Hopp Lajos</i> : Mikes Kelemen Fleury-fordításai	511
<i>Horváth Iván</i> : Történeti rétegek a XVI. századi magyar metrumkincsben	193
<i>Horváth Károly</i> : <i>Az ember tragédiája</i> és a korabeli kritika	530
<i>Kiss József</i> : Előre! (Egy jelszó irodalmi változatai Uhlandtól Petőfiig)	390
<i>Komlóvszki Tibor</i> : A Balassi-vers akusztikája	206
<i>Lukácsy Sándor</i> : Ubi sunt (Egy formula rövid életrajza)	217
<i>Margócsy István</i> : Szerdahely György művészetelmélete	1
<i>Szőnyi György Endre</i> : Philip Sidney és Balassi Bálint recepciója	493
<i>Taxner-Tóth Ernő</i> : A világ változásai a <i>Hazai 's Külföldi Tudósítások</i> ban	370
<i>Varga Pál</i> : Szentimentális-biedermeier irány a XIX. század második felének magyar lírájában	48
<i>Wéber Antal</i> : A biedermeier-jelenségről	34

Évforduló

<i>Pála Károly</i> : A szkeptikus Karinthy	91
<i>Veres András</i> : A tudomány fogalmának és szerepének változatai Karinthy prózájában	81

Vita

<i>Horváth Iván</i> : Írásban benyújtott hozzászólás Miklós Tamás kandidátusi értekezésének vitájához	113
<i>Kőszeghy Péter</i> : Elhárítva (Megjegyzések Horváth Iván <i>Egy vita elhárítása</i> című cikkéhez)	597

Kisebb közlemények

<i>Ács Pál</i> : Rimay János korai versciklusai	306
<i>Demeter Júlia</i> : Dugonics András kéziratos drámái	101
<i>FC-Csoport</i> : A strófaváltás a XVII. századi magyar költészetben	250
<i>Fried István</i> : A meg nem valósult magyar polgári dráma	582
<i>Gál György</i> : A „Répertoire de la poésie hongroise ancienne” adatmodellje	267
<i>Hargittay Emil</i> : A régi magyar gúnyvers poétikájához	312
<i>H. Hubert Gabriella</i> : Gyülekezeti énekek műfaja: van-e rendszer az adatokban?	298
(<i>H. K.</i>): Helyreigazítás	596
<i>Jankovits László</i> : Az orális epika XVI. századi hagyományáról	287

<i>Kádár Judit</i> : Angol elbeszélések a XIX. század elejének Magyarországaról	574
<i>Kerényi Ferenc</i> : Eötvös József pályakezdéséről és a <i>Csél</i> szerzőségéről	428
<i>Kocsor Érika</i> : Egy régi költői eljárás XVII. századi magyar prózaíróknál: az anagrammák poétikája	273
<i>Köszeghy Péter</i> : A zay-ugróci levéltár verses kéziratairól	97
<i>Németh S. Katalin</i> : Zrínyi-Újvár és az istenek	565
<i>Orlowsky Géza</i> : A Balassi-kódex hasonmás kiadásához	425
<i>Pásztor Emil</i> : Kazinczy Ferenc leveleinek száma	427
<i>Ratsky Rita</i> : Petőfi Sándor, három megye táblabírója	432
<i>Schelken Pálma</i> : Tóth Árpád különös gyorsírása	433
<i>Szabó Géza</i> : Balassi Bálint nyelvváltsága	562
<i>Szigeti Csaba</i> : A Balassi-vers strófikájának lerombolása a XVII. században	256
<i>Szülőgyi Márton</i> : Lisznyai Kálmán és a regionális népi műveltségek romantikus képe a XIX. század közepén	592
<i>Szőnyi Etelka</i> : XVI. századi énekelte próza: egy filológiai kérdés	294
<i>Török László</i> : Klasszikus prózai olvasmányélmények Janus Pannonius epigrammáiban	415
<i>Vadai István</i> : A XVII. századi magyar költészet: idézetek poétikája (II.)	281
<i>Vadász Géza</i> : Janus és Gellius	558
<i>Zemplényi Ferenc</i> : A felezdő tizenkettes eredete	242
<i>Zentai Mária</i> : Toldy Ferenc nézetei a balladáról az 1820-as években	107

Műhely

<i>Angyalosi Gergely</i> : Kakuk Marci: a picaro és a buddhista	465
<i>Csonka Ferenc</i> : A Bocatius-kutatás eredményei és problémái	126
<i>Di Francesco, Amedeo</i> : A históriás ének mint formulaköltészet	446
<i>Ferdinandy Mihály</i> : A dualizmus kora	650
<i>George, Emery</i> : Kiegészítő megfigyelések Radnóti Miklós Hölderlin-recepciójának kérdéséhez	136
<i>N. Horváth Béla</i> : A falu-motívum helye József Attila világképében	673
<i>Jolsvai András</i> : „Írók akadémija”: a megalapítástól a megalakulásig	605
<i>Kecskés András</i> : Magyar zene — magyar vers	627
<i>Rübbertl, Irene</i> : Két vers a modernség és az avantgárd között	458
<i>Szabó Flóris</i> : Huszita-e a huszita biblia?	118

Adattár

<i>Bögöly József Ágoston</i> : Péterfy Jenő írása Taine pszichológiai főművéről	154
<i>F. Csanak Dóra</i> : József Attila három versének autográf variánsa	443
<i>Enyedi Sándor</i> : Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság leveles ládájából (1795-ös levelek)	147
<i>Jankovics József</i> : Két Bethlen Miklós-dokumentum	439
<i>Szabó G. Zoltán</i> : Kölcsey egy ismeretlen országgyűlési üzenete	152
<i>Szelestei N. László</i> : Pázmány Péter levele Pethő Gergelyhez	438
<i>Szörényi László</i> : Ismeretlen jezsuita latin tragédia Hunyadi Lászlóról	683

Szemle

<i>Bodnár György</i> : A „mese” lélekvándorlása (<i>Angyalosi Gergely</i>)	482
<i>Début et fin des Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Orientale</i> (<i>Delon, Michel</i>)	473

Fábrí Anna: Az irodalom magánélete (<i>Jolsvai András</i>)	706
Földes Anna: Kafka Margit (<i>Lőrinczy Huba</i>)	168
Gergely András: Egy nemzetet az emberiségnek (<i>Urbán Aladár</i>)	341
Három új kötet a Bibliotheca Hungarica Antiqua sorozatban (<i>Bitskey István</i>)	717
Imre László: Arany János balladái (<i>Szülasi László</i>)	712
Irodalom és ideológia a 16–17. században (<i>Monok István</i>)	159
Ismeretlen szerző: Rákóczi-eposz (<i>Varga Imre</i>)	720
Izsák József: Illyés Gyula költői vilásképe (<i>Péter László</i>)	165
Jelzés a világba (A magyar irodalmi avantgarde dokumentumai) (<i>Derék Pál</i>)	485
Németh Antal: Új színházat! (<i>Kerényi Ferenc</i>)	171
Petőfi-adattár I–II. (<i>Orosz László</i>)	476
Radó György: Madách Imre (<i>Horváth Károly</i>)	709
Kazinczy Ferenc: Az én életem (<i>Fried István</i>)	337
Kortársak József Attiláról (1922–1945) (<i>Agárdi Péter</i>)	323
J. Soltész Katalin: Arany János verselése (<i>Kecskés András</i>)	478
Szabó G. Zoltán — Szörényi László: Kis magyar retorika (<i>Bartók István</i>)	713
Szeli István: Az erózió ellen (<i>Rohonczi Edit</i>)	488
Tamás Attila: A nyelvi műalkotás jelentése (<i>Széles Klára</i>)	346
Taxner-Tóth Ernő: A fiatal Vörösmarty barátainak levelezéséből (<i>Kokas Károly</i>)	163
Tóth Dezső: Közösség és irodalom (<i>Bodnár György</i>)	715
Unitarism and Related Movements (<i>Balázs Mihály</i>)	335

*

Bod Péter: Szent Hilárus (*Németh S. Katalin*) 173 — Fülöp László: Realizmus és korszerűség (*Olasz Sándor*) 177 — Ködöböcz József: Tanítóképzés Sárospatakon (*Varga Imre*) 175 — Rezeption der deutschen Literatur in Ungarn 1800–1850 (*Wéber Antal*) 174 — Tevan Andor levelesládájából (*Szűgyi Márton*) 178 — Vörös Imre: Fejezetek XVIII. századi fordításirodalmunk történetéből (*Penke Olga*) 180 — Wéber Antal: Toldy Ferenc (*Ratzky Rita*) 181

Krónika

Egy tudomány önarcképe (<i>A textológia kistükre Stoll Béla könyvében</i>) (<i>Dávidházi Péter</i>)	183
„Iskoladráma és folklór” (<i>Pintér Márta Zsuzsanna</i>)	189
Kiss Ferenc hatvanéves (<i>Pomogáts Béla</i>)	188
Versszerzés és poézis (A XVI–XVII. századi magyar költészet) (Salgótarján–Eresztvény, 1988. május 18–22.)	349

Nekrológok

<u>Csanda Sándor</u> (1927–1989) (<i>Fried István</i>)	725
<u>Martinkó András</u> (1912–1989) (<i>Szörényi László</i>)	724
<u>Pukánszky Kádár Jolán</u> (1892–1989) (<i>Kerényi Ferenc</i>)	723
<u>Schulek Tibor</u> (1904–1989) (<i>Nemeskürty István</i>)	491

NÉVMUTATÓ

- Abaelardus, Petrus 248
 Abafi Lajos 511
 Ábel Jenő 221
 Abélard, Pierre → Abaelardus, Petrus
 Abody Béla 92
 Ábrányi Kornél 633
 Achim András 664
 Ackroyd, P. R. 123
 Aczél György 715
 Ács Pál 306, 313, 350, 508–509
 Ács Mihály 305
 Ádám János 254–255
 Adamik Tamás 274, 289, 416, 560
 Adorján Boldizsár 432
 Adorno, Theodor W. 35, 487–488
 Ady Endre 48, 50, 54, 60, 65, 67–68, 71,
 188, 324–325, 327–329, 458, 464, 479,
 483–484, 487, 656, 660, 663, 665, 667–
 669, 671–672, 676, 712
 Aelius Lampridius 422
 Aeneas Sylvius → Piccolomini, Aeneas Syl-
 vius
 Aesopus → Aiszóposz
 Áfra János 563
 Agárdi Péter 335, 715
 Aggházy Károly 648
 Ágh István 188
 III. Ágost szász választó, lengyel király 340
 Ágoston Julián 170
 Ágoston, Szent (Aurelius Augustinus) 228,
 233, 289, 524, 526–527
 Agrippa, Menenius 441
 Aiszóposz 520, 717
 Ákos Károly 347
 Alapy Gyula 371
 Áldor Imre 605
 Alembert, Jean Le Rond d' 13
 Alexander Bernát 57, 154
 Alexander Severus 422
 Alexovics Balázs 235
 Alfonso, Pedro 233
 Allport, Gordon 575, 581
 Almási Balogh Pál 6
 Alszeghy Zsolt 101, 106, 720
 Altick, Richard 574
 Alvinczi Péter 161, 320
 Amadé László 261
 Ambrus, Szent 201, 524, 527
 Ameln, Konrad 299
 Ammonius 132
 Anakreón 356
 Andrassy György 608–610, 612, 622,
 624
 Andrassy Gyula, id. 656–658, 661–662, 667–
 668, 672
 Andrassy Gyula, ifj. 656, 666, 672
 Andreas Pannonius 221, 225
 Angerianus, Hieronymus 207
 Angster Mária 59
 Angyal Dávid 154, 621
 Angyalosi Gergely 465
 Antonelli, Roberto 203–204
 Ányos Pál 366
 Apafi Mihály 720–721
 Apáti Ferenc 242, 244–245, 314, 316, 319
 Apel, J. A. 641, 643
 Apollinaire, Guillaume 72, 142, 238
 Apor István 439
 Appius Claudius 421
 Apponyi Pál 438
 Apponyi Sándor 573
 Apuleius 526–527
 Aranka György 147–152, 181, 475
 Aranson 347
 Arany János 40, 51, 58, 62, 65, 67, 69,
 76, 108, 187, 195, 203, 233, 238, 240,
 242, 351, 460, 478–481, 489, 531–536,
 538–540, 545, 549, 552–553, 555, 557,
 592, 596, 629, 631–633, 640–643, 645–
 646, 648–649, 712–713
 Arany Tamás 720
 Aratosz 418
 Archipoeta 243, 318
 Arété 423
 Aristo, Lodovico 14
 Arisztipposz 423

- Arisztotelész 29, 219, 223, 273, 423, 526, 528
 Arisztophanész 526
 Arisztoksenosz 635, 638–639, 641, 643–644
 Arius (Areiosz) 527
 Armbrust Kristóf 315, 318
 Arndt, Ernst Moritz 394
 Aszalay János 338
 Atanáz, Nagy Szent (Athanasziosz) 527
 Athanasius → Atanáz, Nagy Szent
 Athénaiosz 527
 Attila 225, 367, 658
 Auersperg, Alexander 407
 Ausonius, Decimus Magnus 132
 Austerlitz, Robert 196–197, 204
 Austin, J. L. 347

 Babeuf, François Émile 51
 Babics Kálmán 641–642
 Babits Mihály 64–78, 80–81, 91, 93, 177, 188, 327, 329, 420, 478, 484, 489–490
 Bach, Johann Sebastian 14
 Bacon, Francis 18, 87
 Badics Ferenc 620
 Bahr, Hermann 66–67
 Bajza József 50, 107–110, 175, 223, 339, 428–431, 620–621, 708–709
 Bakai Mónika 250, 349
 Baker-Smith, Dominic 499, 504–505, 509
 Balásfy Tamás 312, 314–315, 320, 322
 Balassa Bálint 251, 253, 314, 321
 Balassa József 641
 Balassi András 495–496
 Balassi Bálint 186–187, 194–195, 203–204, 206–216, 223, 251, 253–254, 256–260, 262–266, 268, 286, 307–311, 317, 319, 349–350, 425–426, 452, 491, 493–496, 498–509, 562–563, 597–602, 725
 Balassi Ferenc 495, 503, 506
 Balassi Zsigmond 495–496
 Balázs magiszter 119
 Balázs Béla 65, 169
 Balázs Éva, H. 5, 473, 476
 Balázs János 122, 126, 319, 347
 Balázs Mihály 337, 350
 Baldacci 9
 Bálint pap 118–120, 125
 Bálint György 328, 330, 332, 335
 Balla Antal 341, 672
 Ballagi Mór 641
 Balog Péter 320
 Balogh Károly 530, 542–544
 Balogh Károly, legifj. 709–711
 Balugyánszky Mihály 340
 Bán Imre 12, 29, 31, 273–274, 439, 509

 Bánffy György 147
 Bánóczy József 614
 Banville, Théodore de 237
 Bányai Elemér 592
 Bányai Pál 725
 Barabás Tibor 330
 Baranyai Pál 647
 Barcsai Ákos 720
 Bárd Miklós 58
 Baring 566
 Barlay Ö. Szabolcs 160
 Báróczy Sándor 10, 180
 Baronius, Caesar 527
 Baróti Dezső 136–138, 140–142, 146, 179
 Baróti Szabó Dávid 627, 646
 Barre 474
 Barta János 60, 712
 Barta Sándor 78
 Bartal Antal 563
 Bartal György 618, 622, 624, 626
 Bártfai Szabó László 612, 624, 708
 Bártfai László 163
 Bártfay Lászlóné Mauks Jozefa 707
 Bartha Dénes 315, 319
 Barthes, Roland 483
 Bartók Béla 73, 117
 Bartók István 715
 Baszileosz → Vazul, Nagy Szent
 Báthory István 161, 497
 Báthory Zsófia 721
 Baticius, Nicolaus 719
 Batiuchkof, Th. 218
 Batizi András 98, 453–455
 Batsányi János 6, 15, 19, 147, 366, 709
 Batteux, Charles 13, 20, 29, 31
 Batthyány Ferenc 215
 Batthány János 610
 Batthyány Lajos 344–345
 Baudelaire, Charles 62
 Bauer Ervin 170
 Bauer Hilda 170
 Baumgarten, Gottlieb Alexander 2, 4, 13, 20, 25, 29–30
 Bayer József 340, 585, 723
 Beales, Derek 474
 Bebesi István 209
 Becher, Johannes R. 459, 462–464
 Becker, C. H. 218
 Bede András 283
 Beecher Stowe, Harriett Elizabeth 549
 Beissner, Friedrich 143–145
 Békési Emil 119
 Békési Balázs 455
 Beksics Gusztáv 672
 Beksits Ignác 640–641

- Bél Mátyás 127–129, 474
 Beládi Miklós 165, 485, 488, 716
 Belnay György Alajos 153
 Belsius János 128–129
 Bem József 402, 409–413
 Benda Kálmán 338
 Bene Ferenc 626
 Beniczky Péter 725
 Benjámín László 324
 Benkő József 120
 Benn, Gottfried 93, 459
 Bens, Jacques 261
 Bentley, Richard 641, 643
 Benyák Bernát 5, 181
 Bényei Miklós 429
 Benyovszky Péter 152
 Beöthy Zsolt 712
 Béranger, Pierre Jean de 393–394, 411
 Bérczy Károly 530–531, 545, 554–55, 711
 Bercsényi Miklós 227, 282
 Berecz Károly 431
 Bergson, Henri 86, 88
 Berkó Sándor 725
 Berki Mihály 349
 Bernát, Clairvaux-i Szent 123, 222, 230, 527
 Bernárd Antal 380
 Bernáth Árpád 673
 Bernhard, Marianne 44
 Bernt, Günter 317
 Bertha Sándor, ifj. 630
 Berzeviczy Gergely 5, 339, 388, 586–587
 Berzeviczy Márton 160–161
 Berzsényi Dániel 109–110, 146, 163–164, 175, 647–648
 Bessenyei György 11, 31, 189, 361–363, 388, 481, 613–614, 617, 683, 708
 Bethlen Gábor 127, 162, 438
 Bethlen Gergely, ifj. 151
 Bethlen Imre 149
 Bethlen Jánosné Váradi Borbála 321
 Bethlen Krisztina 225
 Bethlen Miklós 313, 439–443
 Beyer, K. 641
 Beythe István 303, 306
 Béze, Théodore de 296
 Bezerédy György 607
 Bibó István 578–579
 Billroth, Theodor 641, 645
 Bión (Borüszthenész?) 416
 Birnbaum, Marianna D. 160, 496, 509
 Bíró Ferenc 27, 351, 369, 372–373, 473
 Bismarck, Otto Eduard Leopold 657–658
 Bitnitz Lajos 623, 626
 Bitskey István 159–161, 349, 720
 Bitterbinder Miklós 106
 Blankenburg, Christian Friedrich von 13
 Blandrata, Giorgio 159, 337
 Blass, Friedrich Wilhelm 641, 645
 Blass, Ernst 460
 Blésiai Péter → Blois, Pierre de
 Blois, Pierre de 527
 Bloomfield, Robert 347
 Blotius, Hugo 718
 Blume, Clemens 205, 245, 248
 Blücher, Gebhard Leberecht 391–394
 Bocatius János 126–135, 161
 Bocatius Jánosné Belsius Erzsébet 130–131
 Boccaccio, Giovanni 23
 Bock, Michael 498
 Bocskai István 133–134, 284
 Bod Pál 173
 Bod Péter 129, 173, 313, 416, 418
 Bodin, Jean 162–163
 Boethius, Anicius Manlius Severinus 218–219
 Bodmer, Johann Jakob 13
 Bodnár György 482–485, 717
 Bodó Lajos 339
 Bodoki József 181
 Boeckh, A. 641, 643
 Bogáti Fazakas Miklós 204, 456, 598
 Bogatyrev, P. 447
 Bogisich Mihály 234
 Boileau, Nicolas (Boileau-Despréaux) 13, 18, 110
 Boisrenaut, Ludovicus 569
 Bóka László 66, 330–332, 437
 Bókay Antal 325, 680
 Bokor László 323–335
 Bolgár Ágnes 199, 204
 Bona, Giovanni 528
 Bonaventura, Szent 219
 Bonfini, Antonio 683
 Bonnerot, Olivier 475
 Bori Imre 178
 Bornemisza Benedek 290
 Bornemisza Péter 199–200, 204, 223, 228, 233–234, 243, 299, 302–303, 306, 491, 718
 Borsa Gedeon 294
 Borus József 410
 Borzsák István 233, 415–416
 Bos, Sander 509
 Bossuet, Jacques Bénigne 523, 529
 Bóta László 308, 310
 Botka Ferenc 332, 334, 680
 Bowers, Fredson 184
 Bowra, Sir Cecil Maurice 450
 Bowring, Sir John 108

- Bozóki András 325
 Böckh, August 184
 Bögöly József Ágoston 154
 Böhm, Wilhelm 143
 Börne, Ludwig 393–394
 Brassai Sámuel 631, 636, 641, 645
 Braudel, Fernand 474
 Brecht, Bertolt 139, 141–142, 460
 Breitinger, Johann Jakob 13
 Bridgeman 347
 Bright, James W. 218
 Bright, Richard 575–576, 579–580
 Brisits Frigyes 620–621, 624–625
 Bródy Pál 434
 Bródy Sándor 168
 Browne, Samuel 570
 Brtañ, Rudo 126
 Brutus 30, 219
 Brücke, Ernst 637, 641
 Buchanan, William 574, 577, 581
 Buchananus, Georgius (George Buchanan)
 506
 Buda Ferenc 188
 Budai Ézsaiás 622, 626
 Budai (Borbély) János 719
 Budina, Samuel 719
 Budny, Simon 336
 Bughetti, B. 125
 Buonarroti, Filippo 51
 Burckhardt, Jacob 35
 Burger, Michel 245–246
 Burke, Edmund 13
 Busa Margit 338–339
 Butler, Samuel 87
 Buttler János 609
 Bücher, Karl 641
 Büchner, Arno 299
 Bühler, K. 347
 Büky Béla 123–124
 Bürgel, Bruno H. 461
 Bürger, Gottfried August 107–108
 Byron, George Gordon, Lord 164, 233, 237,
 490, 555–557, 581, 664
 Caesar, Caius Julius 134, 653
 Calderón de la Barca 14
 Calpurnius Siculus, Titus 421
 Calvin, Jean 159, 300
 Camerarius, Joachim 717
 Camões, Luís de 14, 16
 Champion, Edmund 506
 Canus, Albert 186
 Cantril, Hadley 574, 577, 581
 Carillo, Alfonso 718
 Casanova, Giacomo Girolamo 474
 Caselli, J. A. 159
 Cassien, Jean 527
 Cassius (Gaius Cassius Longinus) 30
 Castiglione, Baldassare 494–495
 Cato Censorius, Marcus Porcius 30, 219,
 223, 504, 526
 Catullus, Caius Valerius 502, 561
 Cervantes Saavedra, Miguel de 14
 Chambers, Sir Edmund 496, 510
 Champion, Pierre 217
 Chartier, Alain 219
 Chasca, E. 450
 Chénier, André 235
 Chasterton, Gilbert Keith 93–94
 Chomsky, Noam 186
 Christ, Wilhelm 641, 643
 Cibrándi Mihály 718
 Cicero, Marcus Tullius 5, 19, 26, 132, 218,
 220, 274, 415–419, 424, 431, 504, 524,
 526, 559–561
 Claudius, Quadrigarius 560
 Clauren, Heinrich 43
 Clemens Alexandrinus → Kelemen, Ale-
 xandriai
 Cocceius, Johannes 163
 Colaianne 497
 Collard, Royer 156
 Collin, Heinrich Joseph 340
 Columella, Lucius Junius Moderatus 526
 Coman, L. 448
 Comte, Auguste 82
 Condillac, Étienne Bonnot de 13
 Conradi Norbert 416
 Considerant, Victor 549–550
 Constant, Benjamin 475
 Cornea, Paul 473–475
 Corneille, Pierre 14, 181, 613
 Cornides Dániel 149, 474–475
 Cornificius, A. C. 289
 Corsen, Paul Wilhelm 637, 641, 645
 Cousin, Victor 154, 156
 Črnko, Ferenac 719
 Croce, Benedetto 3
 Culler, Jonathan 256
 Curione, Orazio 719
 Curtius, Ernst Robert 162, 275, 289
 Curtius, Georg 641
 Cyprianus, Thascius Caecilius, Szent 527
 Cysarz, Herbert 144
 Czeglédi István 273, 281, 312, 314–315, 318,
 321
 Czeizel János 337
 Czetz János 404
 Czindery Pál 367
 Zinke Ferenc 5, 9

- Czuczor Gergely 237, 411
 Czvittinger Dávid 486
- Csahinen Károly 339
 Csáktornyai János 717
 Csáktornyai Mátyás 319, 456
 Csáky István 314
 Csanádi Imre 239
 Csanádi János 719
 Csanak Dóra 443
 Csanda Sándor 725
 Csaplár Benedek 5, 11, 22, 614
 Csapodi Csaba 439, 567
 Császár Elemér 101–102, 244
 Csáth Géza 83
 Csató Pál 43
 Cseh Ferenc 148, 151
 Csehov, Anton Pavlovics 437
 Csengery Antal 531–532, 534, 551, 555
 Cserei Mihály 439
 Cserépfalvi Imre 328
 Cserey Farkas 148, 150–151, 377
 Cserny Mari 711
 Csete István 230
 Csetri Lajos 27–28, 174
 Csokonai Vitéz Mihály 6, 11–12, 19–20, 23,
 108, 149, 175, 233, 314, 337, 351–369,
 587–588, 627, 709, 723–724
 Csomasz Tóth Kálmán 224, 294–296, 299
 Csónka Ferenc 126–127, 130
 Csoóri Sándor 188–189
 Csorba István → Debreceni Csorba István
 Csödi Pál 230
 Csúri Károly 207
 Csúri Károlyné 684
 Csúzy Zsigmond 230, 233
- Dacus, Johannes 122
 Dacsó Lujza 543
 Damasus, I., Szent 124
 Damien, Pierre, Szent 527
 Damó Kálmán 592
 Dán Róbert 128, 159, 161, 335–337, 598
 D'Annunzio, Gabriele 70
 Dante Alighieri 14, 502, 556–557
 Dánczer Béla 643
 Danzinger Ferenc 328
 Darholz Kristóf 500, 503, 505–506, 562
 Darvas József 330
 Dávid Ferenc 337
 Dávidházi Péter 188
 Deák Antal 384
 Deák Farkas 339, 426
 Deák Ferenc 164, 384, 388, 650–651, 658,
 661–662
- Deák István 345
 Debreceni Attila 357
 Debreceni Csorba István 719
 Debreczeni József 490
 Décsy Gyula 118–119
 Decsy Sámuel 22, 370, 377, 590
 Dedekind, Friedrich 312
 Defoe, Daniel 14
 Dékány Kálmán 339
 Delboulle, Paul 275
 Delon, Michel 476
 Deme Zoltán 5
 Demény Pál 334
 Demeter Júlia 107
 Démoszthenész 223, 526
 Dengi János 641
 Deppert, Wolfgang 335
 Derék Pál 64–65, 488
 Dernschwam János 128
 Déry Tibor 166, 330
 Descartes, René 86, 88
 Desmet-Grégoire, Hélène 475
 Dessewffy Emil 629, 631
 Dessewffy József 370, 429–430, 586–587,
 621, 626, 633, 709
 Devecseri Gábor 416, 420
 Dézsi András 287, 453, 455
 Dézsi Lajos 131–132, 307, 318, 425, 509,
 512, 601, 720
 Diderot, Denis 13–14, 51, 476
 Di Donato, R. 450
 Dienes András 397–398, 403, 409–412
 Di Francesco, Amedeo 446, 450
 Dilthey, Wilhelm 88, 140–143, 143–146
 Diogenész Laertiosz 340, 423
 Dión Khrüszosztomosz 526
 Dionüsziosz Halikarnasszeusz (Dionysios Ha-
 likarnasseus) (1–2. sz.) 641
 Dionüsziosz, (Szürakuszai) (Dionysios, I.) 419
 Diósi Géza 101–102
 Diószegi András 333
 Diószegi Sámuel 284–285
 Divék József 179
 Dlabáč, Ján Bohumir 133
 Dobiasche-Rojdesvensky, Olga 317
 Dobokay Sándor 496, 498–499
 Dóczy Jenő 324
 Domitius Marsus 558
 Domokos Márton 181
 Domokos Pál Péter 120, 282
 Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics 556
 Dózsa György 663, 676
 Döbrentei Gábor 110, 118, 432, 605, 607,
 613, 624, 626, 641, 709
 Döme Károly 236

- Dömötöri György 264
 Draskovich János 260, 264
 Dreves, Guido Maria 205, 245, 248
 Dsida Jenő 328
 Du Bellay, Joachim 502
 Dubois, J. 276
 Dubos, Jean Baptiste (Du Bos) 13
 Dubraviczky Simon 152–153
 Dudith András 336, 718
 Duggan, J. J. 450–451
 Dugonics András 5–6, 10, 101–107, 189, 367, 370, 583
 Dulhazy Mihály 129, 131
 Dumas père, Alexandre 43
 Dumouriez, Charles François 399
 Duncan-Jones, Katherine 510
 Dux Adolf 477

 Eberhard, August Gottlieb 109–110
 Eckhardt Sándor 204, 215–216, 306, 311, 319, 491, 493, 496, 509–510, 562–563, 601
 Edeline, F. 276
 Édes Gergely 236
 Efrém, Szent 218
 Egressy Béni 634
 Egressy Gábor 632
 Einstein, Albert 89
 Eirénaiosz → Irén, Szent
 Elias, Norbert 52
 Eminescu, Mihai 556
 Empedoklész 219, 559
 Endler, Franz 40
 Endrődi Sándor 50, 52–55, 58–61, 324, 399, 476–477
 Engel, Johann Jakob 584
 Engels, Friedrich 115–117
 Ennius, Quintus 505, 561
 Enyedi György 447
 Enyedi Sándor 147, 584
 Eörsi István 329, 487
 Eötvös Ignác 5, 624
 Eötvös Ignácné Lilien Anna 431
 Eötvös József 38, 344, 428–431, 531, 650–651
 Epimenidész 312
 Epiphanosz, Szalamiszi (Epiphanius) 527
 Erasmus, Desiderius 132
 Ercsei Dániel 626
 Erdei Ferenc 331
 Erdei István 332–333
 Erdélyi Ilona, T. 535
 Erdélyi János 228, 338, 532, 535–537, 539–543, 545, 547–557, 595–596, 629, 631–632, 641–642, 646, 712
 Erdélyi József 329
 Erdődy János 333
 Erdődy Tamás 438
 Erdős Renée 647
 Erdt, Werner 335
 Erlich, Viktor 256
 Erődi Dániel 641
 I. Erzsébet, angol királynő 505
 Espersit János 327
 Esterházy József 152, 614
 Esterházy Mihály 608–610
 Esterházy Pál 227, 281
 Esterházy Péter 714
 Esze Tamás 521
 Euagriosz Pontikosz (Evagrius Ponticus) 527
 Eustache Deschamps 220
 Eusebiosz, Caesareai (Eusebios) 527
 Eusztathiosz, Thesszalonikéi (Eustathius Thessalonicensis) 526
 Eutropius 218
 Evans, C. F. 123

 Fabchich József 646
 Fábrián Dániel 675
 Fábrián Gábor 164, 430
 Fabó Bertalan 641–642
 Fábri Anna 40, 163, 706–709
 Fábry Zoltán 172, 328, 333, 725
 Fajans, S. 347
 Falk Miksa 477, 605, 608
 Fallersleben, Hoffmann von 565
 Faludi Ferenc 10–11, 32, 181, 318, 583
 Falus Róbert 560
 Farkas András 454–456
 Farkas Dezső 682
 Farkas Gyula 118–119, 126
 Farkas Lajos 511
 Favorinus (Fabórinosz) 421, 558–559
 Fáy András 38, 43, 165, 374, 620
 Faye, Jean Pierre 257
 Fehér Erzsébet 117
 Féja Géza 328
 Fejér György 370, 378, 616, 623–624, 626
 Fejér Judit 103
 Fejtő Ferenc 117, 325, 327–328, 330–331, 333–335
 Fekete Imre 10, 454
 Felner Márton 474
 Felvinczi Zsigmond 721
 Fénelon, François de Salignac de la Mothe 181, 529
 Fényfalvi Kardos Adorján 11
 Fenyő István 429–430
 Ferdinandy Gejza 672

- Ferdinandy Gyula 672
 Ferdinandy Mihály 650, 657–661, 664–665, 672
 Ferenc, Assisi Szent 121, 126
 Ferenc, I. 340, 373–374, 376, 381–382, 386, 615, 625
 Ferenc Ferdinánd trónörökös 653, 662, 672
 Ferenc József, I. 657, 659, 663, 667–668, 672
 Ferenczi László 66
 Ferenczi Sándor 83–85
 Ferenczi Zoltán 405, 428–429
 Ferenczy József 428
 Ferstl 153
 Fest Sándor 575–576
 Festetics Fanny 430
 Festetics György 12, 41, 366, 371
 Festetics László 371
 Feuerbach, Ludwig 116–117
 Fiala Ferenc 329
 Fielding, Henry 4, 14
 Fileki János 225
 Filettino, Marino da 415–416
 Fink, Béatrice 475
 Fischer, Carl 317
 Fish, S. 348
 Flandrin, Maria 474
 Flaubert, Gustave 556
 Fleury, Claude 511–529
 Fodor András 188
 Fodor József 334
 Fogarasi János 480, 628–633, 636, 641–642, 645, 649
 Foktövi János 320
 Fónagy Iván 205, 288, 347
 Fontane, Theodor 460
 Forbáth Imre 725
 Forgách Ferenc 718–719
 Forgách Imre 718–719
 Forgách Mihály 506
 Forgács Tamás 125
 Fornaçon, Siegfried 299
 Fourier, François Charles Marie 51, 549
 Földes Anna 168–171
 Földessy Gyula 324, 462
 Földi János 11, 195, 337, 479, 481, 627
 Földvály Gábor 620
 Förster Aurél 641, 647
 Frankói Vilmos 221
 Franck Bálint 496
 Frank István 202, 205
 Frankenburg Adolf 43–44
 Fráter Erzsébet 544
 Franz, Michael 560–562
 Frensdorff, Ferdinand 565
 Fresidy F. M. 380
 Freud, Sigmund 83, 86, 114–116, 170
 Fried István 108, 174, 341, 579, 581, 590, 592, 725
 Friedrich, Hugo 56
 Friedrich Károly 298
 Frigyes, I. 393
 Frinta, Antonin 126, 129, 132
 Fröschle (Froeschle), Hartmut 394
 Frusius, Andreas 312
 Füger, Friedrich Heinrich 620
 Fülep Lajos 167
 Fülöp kancellár 245, 250
 Fülöp László 170–171, 177–178
 Füredi Mihály 595
 Füst Milán 239
 Gaál Gábor 327–328
 Gaal György 593
 Gabelmann 496, 506
 Gábor Andor 333
 Gábor Ignác 200, 242
 Gadamer, Hans-Georg 185
 Gagern, Heinrich Wilhelm August 385
 Gál György 99, 267, 349
 Gál István 576
 Gál László 490
 Gál Sándor 404
 Gáldi László 188, 195–197, 205, 243–244
 Galénosz 223, 526
 Galuppi 14
 Gara László 165
 Garai László 334, 347
 Garay János 403, 432
 Gáspár Endre 66, 72
 Gáspár Zoltán 325–326, 329, 335
 Gauster Leopold 380
 Gautier de Châtillon 249, 318
 Geher István 390, 406
 Geiger, Ludwig 638, 641
 Geleji Katona István 275, 299, 313
 Gelich Rikárd 403
 Gellert, Christian Fürchtegott 14
 Gellius, Aulus 418–419, 421, 526, 528, 558–562
 Gentili, B. 450
 Gentz Frigyes 374
 Geoffroi de Breteuil → Godefridus de Sancto Victore
 George, Emery 136, 139, 142
 Gerardus püspök 529
 Gerber, Gustav 641, 645
 Gerbey, Servan de 399
 Geréb László 416
 Gerézi Rabán 308, 316, 319, 599–601, 603
 Gergei Albert 455

- Gergely András 341–346, 373
 Gergely, Nazianzoszi Szent (Grégoriosz) 527
 Gergely pápa, I. (Nagy) Szent 527
 Gergely Sándor 328
 Gergely, Tours-i Szent 3
 Gerhauser (Házi) Albert 443
 Gerstenberg, Heinrich Wilhelm von 13
 Gessner, Salomon 14, 24, 27, 337, 340
 Geszthy László 242, 244
 Gibbon, Edward 35
 Gifford, George 497–499, 509
 Gilson, Etienne 217, 219
 Glaber, Raoul 527
 Gleditsch Hugo 635, 641
 Gleig, George Robert 582
 Gluck, Christoph Willibald 14
 Gnüg, Hiltrud 49
 Godefridus de Sancto Victore 248
 Goethe, Johann Wolfgang von 14, 49, 67,
 109, 138, 140, 145, 174–175, 311, 337,
 406, 408, 490, 544, 555–557, 588
 Gogol, Nyikolaj Vasziljevics 437
 Goll, Yvan 141
 Gomba Szabolcsné 161
 Gombocz Zoltán 724–725
 Gombrich, Erich H. 186
 Gontard, Susette 138
 Gore, Catherine Grace Frances 575–582
 Gorove István 583
 Gorove János 583
 Gorove Kristóf 583
 Gorove László 582–592
 Goudoever, Ian van 335–337
 Göböl Gáspár 340
 Gögler, R. 123
 Gömöri György 493, 570
 Göröcsöni Ambrus 447, 453, 455
 Görgei Artur 345–346
 Görög Demeter 614
 Grass, Günter 46
 Gratianus 527
 Greenberg 347
 Greg, Walter Wilson 186–187
 Greguss Ágost 195, 480, 532–533, 554, 627–
 628, 630–632, 639, 641, 648–649, 712
 Greville, Fulke 499, 506, 509
 Grezsa Ferenc 178
 Grigely, Josephus 13
 Gró Lajos 333
 Groot, Aart de 335
 Grün, Anastasius → Auersperg, Alexan-
 der
 Grünwald Béla 589
 Gualterus Mapes 313
 Guarini, Giovanni Battista 357
 Guarino Veronese 415–417, 419, 421, 423–
 424, 560
 Gulyás József 281, 284, 339
 Gulyás Pál 433
 Gutenberg, Johannes 544
 Guzmics Izidor 339, 621, 625–626
 Gyalogi János 230
 Gyarmathi Miklós 402
 Gyertyán Ervin 325, 333–334
 Gyöngyösi István 10–11, 227, 254–255, 721
 György Eszter 174
 György Mátyás 65, 73–75, 78
 Dr. Gyözö Modeszt → Kereszty István
 Gyulaffi László 321
 Gyulai Pál 344, 400, 530, 532, 534, 536, 540,
 555, 595–596, 641, 712
 Habermas, Jürgen 474, 707
 Habet, E. 448
 Háfiz Barkhúrdár 355
 Hager, Alan 504, 507, 509
 Hahn, Gerhard 298
 Hajdú László 634
 Hajdu Ráfi Gábor 332
 Hajnal Gábor 433–434, 461
 Hajnal Mátyás 223
 Hajnóczy István 340
 Hajnóczy József 388
 Halasi Andor 64
 Halász Gábor 88, 139, 327, 330, 334, 530,
 540, 710–711
 Haller Albert 586
 Haller László 181
 Hamvas Béla 93
 Hanák Péter 91
 Hankiss Elemér 52, 673
 Hannibal 504
 Háportoni Forró Pál 162
 Hargittay Emil 162–163, 173, 312, 350
 Harrach József 634
 Harsányi István 339
 Harsányi Pál 643–644, 646
 Hartleben, Otto Erich 431
 Hartmann, J. 390
 Hašek, Jaroslav 91
 Hatvani István 181
 Hatvany Lajos 169, 327, 402
 Hauptmann, Carl 459
 K. Havas Géza 325, 335
 Havet, Louis 641, 645
 Hazard, Paul 473
 Hazucha Ferenc 384
 Häckel, M. 392
 Händel, Georg Friedrich 14

- Héczei Dániel 339
 Hegedűs Bite Dániel 333
 Hegedűs István 223
 Hegedűs Lóránt 658, 662, 672
 Hegel, Georg Wilhelm 54, 114, 116–117
 Heidegger, Martin 114
 Heidfeld, Johann 173
 Heine, Heinrich 56, 175, 390, 393, 404–408, 414
 Hell Miksa 7
 Hellingrath, Norbert von 143
 Helmezy Mihály 383
 Helmoltz, Hermann Ludwig von 157, 636–637, 641
 Helner István 720
 Heltai Gáspár 160, 222, 296, 319
 Heltai János 161
 Helvétius, Claude Adrien 13, 51
 Hennecke von Lauenstein 565–570, 573–574
 Henrik, IV. 163
 Henrik, II. Szent 529
 Hensel Imre 118–119
 Henszlmann Imre 46
 Heraclides, Jacobus 717, 719–720
 Herder, Johann Gottfried 5, 13, 15, 112, 337, 489
 Herceg János 490
 Hermann, Georg 36
 Hermann, Johann Gottfried Jakob 641, 643
 Hermann, Max 723
 Hermolaus → Móré György
 Hérodotosz 526
 Herrlinger, Wolfgang 46
 Hervey, James 235, 353
 Hevesi Sándor 171
 Hevesy Iván 75
 Heym, Georg 461–462, 464
 Hiller, Kurt 459
 Hindie-Lemay, Edna 475
 Hindy Iván 383
 Hippiasz 17
 Hippokratész 223
 Hitler, Adolf 94, 670
 Hoddis, Jakob van 459–463
 Hofecker Imre 640
 Hoffmann, Ernst Theodor Amadäus 40
 Hoffmann Károly 399–400, 405
 Hofmannsthal, Hugo von 91
 Hogarth, William 14, 26
 Rohendahl, Peter Uwe 49, 52, 61
 Hohenloe, Wolfgang Julius 567–569
 Hohlfeld, A. R. 144
 Holbach, Paul Henry Dietrich baron d' 355–356
 Holik Flóris 222
 Holló Barnabás 605
 Hollós Korvin Lajos 325
 Hóman Bálint 672
 Hóman Ottó 641
 Home, Henry Lord 13, 25, 30
 Homérosz 13–14, 26, 406, 421, 448, 526
 Homokay Pál 627
 Homonnai Bálint 134
 Homonnai György 316
 Honffy Pál 423
 Hopp Lajos 473–474, 511, 529
 Horányi Elek 32, 340
 Horatius Flaccus, Quintus 25, 103, 141, 146, 236, 340, 415–416, 419, 424, 429, 526
 Hornbogen, Helmut 461
 Horvát Edith 42
 Horvát István 5, 370–371, 373–374, 383, 593–595, 621–623, 626, 709
 Horváth Béla, N. 673, 676, 679
 Horváth Cyrill 118, 243, 295–296, 298
 Horváth Iván 97–100, 113, 185, 193, 205, 210, 212–215, 244, 264, 309, 312, 315, 317–318, 325, 330, 334, 349–350, 597–604
 Horváth János 55, 57, 120, 160, 163, 201, 205–206, 210, 217, 225, 242–245, 291, 352, 368, 410, 416, 476–477, 479, 481, 483, 626, 641, 646, 649, 717
 Horváth János (tervező) 172
 Horváth Károly 111, 164, 530, 544, 557, 596
 Horváth Márton 325, 331
 Horváth Mihály 126, 372–373, 382, 544, 710
 Hovhannessian Eghia 582
 Högye István 432
 Hölderlin, Friedrich 136–146
 Hubay Miklós 172
 H. Hubert Gabriella 298, 301, 350
 Hübert Ildikó 161
 Huet 13
 Hugo, Victor 545, 549, 556–557
 Hugues d'Orléans 318
 Humboldt, Alexander von 546, 548
 Humboldt, Wilhelm von 347
 Hunt, James Henry Leigh 378, 386
 Hunyadi János 292, 461
 Hunyadi László 683
 Hunyady László 569
 Husz János 120–123
 Huszár Anna 543, 545
 Huszár Gál 98–99, 223, 243, 294–296, 302–303
 Huszt János 432
 Huszti József 415–417, 420–421, 424

- Husztai Péter 453–455
Huxley, Aldous Leonard 87
Hyakava 347
- Ibsen, Henrik 556–557
Iby András 175
Igali Fábrián 125
Igaz Sámuel 370, 377
Ignác, Antiochiai Szent 527
Ignotus 327
Ignotus Pál 83, 117, 325, 328, 330–332, 334–335
Illei János 218–219
Illés Endre 172
Illés László 333–334
Illésházy István 161, 496
Illyés Gyula 165–168, 188, 330, 337
Illyés Gyuláné 325
Illyés István 224
Ilóczy Mátyás 718
Ilosvai Selymes Péter 453–455, 521
Imre Ilona 509
Imre László 712–713
Imre Mihály 161–162
Imre, Szent 529
Imreffi János 161
Incédy József 233
Inchino, Gabriele 229
Ingarden, Roman 347
Ióánnész Khrüszosztomosz → János, Arany-
szájú Szent
Ipolyi Arnold 510, 595
Iréni, Szent (Irenaeus) 527
Isidorus → Izidor, Sevillai Szent
Istrati, Panait 678
I. István, Szent 529, 577, 658–659
István Mária 171
Istvánfi Pál 292, 454, 465–457
Istvánffy Miklós 496, 509
Izidor, Sevillai Szent 219–220, 421, 527
Izsák József 165–168
- Jacopone da Todi 223, 243
Jagoda 116
Jakab Elek 338
Jakab István 631
Jakab Istvánné 478
Jakab Ödön 52
Jakobson, Roman 186, 195, 205, 273, 288, 447–448
Jakubovich Emil 121
Jámbor Pál 531
Jancsó Elemér 147, 173
Janik, A. 91
Jankovich Miklós 623, 626
- Jankovics József 160, 199, 205, 283, 312, 321, 439–440
Jankovits László 199, 287, 349
II. János (János Zsigmond) 160
János, Aranyszájú Szent 218, 527
János főherceg 475
János, Keresztes Szent 203
Jánosi Béla 2–3, 6, 14, 28
Janson Vilmos 126
Janus Pannonius 9, 126, 223, 312, 314–315, 354, 415–425, 558–562
Jaschik Álmos 172
Jászai Mari 57
Jékely Zoltán 239, 606
Jenei Ferenc 307, 564
Jenny, Marcus 299
Jeromos, Szent 122–125, 526–527
Jeszenszky Danó 530, 548
Jeszenszky Géza 581–582
Jezsov 116
Jireček, Joseph 119
Jó Sándor 120
Joachimi-Dege, Marie 143, 145–146
Johannes Secundus 207
Joinville, Jean de 524, 527
Jókai Mór 108, 586, 592
Jolsvai András 605
Josephus Flavius 233, 526
Jouffroy, Théodore 154
Joukovsky, Françoise 217
Jousse, Marcel 447, 449
I. József 439–440
II. József 339, 367, 372, 378–379, 381, 428, 474, 577, 579–580, 614
József nádor 379, 610–611, 618, 621–625
József Attila 113–117, 165, 167, 185–188, 253, 261, 323–335, 348, 443–445, 673–682
József Etelka 113–114
József Jolán 324, 443
Juhász Ferenc 712
Juhász Géza 332
Juhász Gyula 66, 87, 188, 327, 674
Juhász István 593
Juhász László 415, 418, 421–423
Julianus 198
Justh Gyula 656
Justinus 526–527
Justus Pál 331
Juvenalis, Decimus Junius 313, 526
Juvencius (Jouvency) 29, 31
- Kacziány Géza 242, 641, 646–647
Kádár Judit 582
Kafka Margit 168–171, 177, 482

- Kafka, Franz 91
 Kahána Mózes 28
 Kájoni János 223
 Kajtár Mária 146
 Kákonyi Péter 99, 455
 Kalász László 188
 Káldi György 121, 230, 240
 Kállai Gyula 330
 Kállay Béni 656, 658
 Kálmán C. György 73
 Kálmáncschi Sánta Márton 294–298
 Kálnoky László 220
 Kamarás Béla 710
 Kandinszkij, Vaszilij Vasziljevics 71
 Kann, Robert A. 672
 Kant, Immanuel 4, 88, 90, 94
 Kántor Lajos 535, 596
 Kanyaró Ferenc 598
 Kapitánffy István 420
 Karacs Ferencné Takács Éva 707
 Karácsonyi János 286
 Karátsony Lázár 583
 Kardos Ingeborg Klára 275
 Kardos László 433–434, 487
 Kardos Tibor 123, 199–200, 318, 416–417, 419, 422
 Karinthy Frigyes 70, 75, 77–96, 179, 714
 Karinthy József 82
 Kármán József 28, 586
 III. Károly spanyol, magyar király, VI. Károly néven német–római császár 440
 IV. Károly cseh király 122
 IV. Károly, Habsburg 667
 VI. Károly → III. Károly
 XIII. Károly svéd király 386
 Károly, Habsburg főherceg 379
 Károly György Hugó 641
 Károly Sándor 123, 347
 Károlyi Árpád 344
 Károlyi Ferenc 181
 Károlyi Gáspár 121, 217, 296, 544
 Károlyi György 608–612, 618, 620, 624
 Károlyi István 610
 Károlyi Lajos 610
 Károlyi Mihály 670
 Kárpáti, Paul 464
 Kárpáty Csilla 274
 Karšai, František 126
 Kassák Lajos 64–75, 78, 178, 333, 460, 462–464
 II. Katalin 474
 Káthay Mihály 134, 161, 506
 Kathona Géza 161, 163, 303, 717
 Katona József 584–585, 592
 Kafmann, Hans 459, 462, 464
 Kazinczy Ferenc 2, 8, 11, 27–28, 41, 108–111, 147, 164, 174, 182, 236, 337–341, 351, 370, 372, 377–378, 384–385, 388–389, 427–429, 431, 579, 583–584, 586–588, 594, 620–621, 623, 625–626, 642, 646, 654, 708
 Kazinczy Gábor 432, 621
 Keczer Menyhárt 282
 Kecskés András 200, 481, 627, 642, 649
 Kelemen, Alexandriai (Clemens Alexandrinus) 527
 Kelemen Didák 230
 Kelemen, Római Szent 527
 Kelemen László 358
 Keller, Gottfried 139
 Kemény János 721
 Kemény Zsigmond 711, 724–725
 Kempelen Béla 683
 Kempis Tamás (Thomas a Kempis) 230
 Kende Gábor 321
 Kende Zsigmond 153
 Képes Géza 139
 Kerecsényi László 290
 Kerekes Gábor 175
 Kerényi Ferenc 107, 173, 175, 430–431, 531, 544, 556, 593, 723
 Kerényi Károly 233, 665, 658–659, 670, 672
 Keresztury Dezső 143–144, 592, 596
 Kereszty István 648
 Kerner, Justinus 390
 Kertbeny Károly 175, 403, 477
 Kerulová, Marta 126, 129
 Keserű Bálint 306, 335
 Keserű Gizella 721
 Keszthelyi László 147
 Kiessling, A. 641
 Kilián István 189
 Kinney, Arthur F. 494, 510
 Király György 513
 Király István 188, 462–463, 673
 Kisfaludy Károly 35, 38, 45, 110–111, 164, 236, 378, 584, 621, 632
 Kisfaludy Sándor 182, 372, 586, 591–592, 621, 623, 626, 708–709
 Kis Farkas 569
 Kis János 371, 584, 587, 591, 615
 Kismarjai Veszelin Pál 265, 320
 Kiss Erika 349
 Kiss Ferenc 188–189
 Kiss Imre 273
 R. Kiss István 281
 Kiss János 626
 Kiss József (költő) 50
 Kiss József (irodalomtörténész) 324, 390, 405, 413–414, 476–478

- Kiss Károly 404
 Kisviczay Péter 263, 722
 Klaniczay Tibor 97, 131, 163, 206–207, 300,
 307–310, 349, 495, 506, 510, 567, 569,
 574, 599–601
 Klauss, Jochen 175
 Klein János Ince (Inochentie Clein) 474
 Klein Sámuel 129
 Kleist, Heinrich von 14
 Klemm Antal 318
 Klemm, Wilhelm 459
 Klenák, Narcissus 221
 Klesch Dániel 127–128
 Klimowicz, Mieczyslaw 475–476
 Klinkenberg, J. M. 276
 Kloc, Ján 562
 Klopstock, Friedrich Gottlieb 14–15, 338,
 348, 490
 Klotz, Christian Adolph 14
 Klotz, R. 641
 Kluckhohn, Paul 42
 Kner Imre 179
 Knieza István 119–121
 Knoll, V. 641
 Koczás Sándor 335
 Kocsor Erika 256, 273, 349
 Kodály Zoltán 198, 201, 315, 319, 641, 643,
 649
 Kodolányi János 334
 Koestler, Arthur 83, 332, 334
 Kohári Éva 232
 Koháry Ferenc 152
 Kohn Ármin 512
 Kokas Károly 165
 Kolosi Török István 281
 Kolosvári Sándor 563
 Kolosváry Miklós 607
 Koltai Tamás 171–172
 Koltay-Kastner Jenő 23, 358–359
 Komáromi Csipkés György 232
 Komját Aladár 73–75, 78
 Komját Marcel 74
 Komjáthy Jenő 50, 52, 58, 462
 Komlós Aladár 50, 52, 56–57, 61, 207, 325,
 327, 331
 Komloszki Tibor 206, 264, 275, 282, 287,
 312, 350
 Konarski, Stanislaw 474
 Kónyi János 10, 181
 Kopácsy József 511–512
 Koppi Károly 11
 Korbuly Domokos 589
 Koroda Pál 52, 57
 Kormos István 188
 Kornis Gyula 5
 Korvin Lajos 77, 79
 Korzenszky Miklós Richárd 275
 Kosáry Domokos 1, 344, 475, 612–613, 619,
 708
 Koschlig, Manfred 144
 Kossuth Lajos 38, 152, 343–345, 381, 402,
 411, 656, 658, 660–662
 Kostkiewiczowa, Teresa 473–474
 Koszorú Ferenc 74
 Koszterszitz Géza 312
 Kosztolányi Dezső 64, 66, 71, 76, 177, 179–
 180, 188, 337, 433, 484
 Kosztolányi Dezsőné 84–85, 88
 Kotzeube, August 43, 175, 429–431, 583–
 584, 588
 Kovachich Márton György 32, 147, 318
 Kovács Ilona 473, 476
 Kovács Imre 335
 Kovács István 188
 Kovács János 332
 Kovács Pál 43
 V. Kovács Sándor 159, 221, 417–418, 422
 Kovács Sándor Iván 570
 Kovacsóczy Farkas 718
 Kovacsóczy Mihály 111
 Kovalovszky Miklós 325
 Kovásznai Péter 321
 Kováts Ágoston 229
 Kováts József 24
 Kozáky István 217
 Kozma Andor 57
 Kozocsa Sándor 332
 Ködöböcz József 175–177
 Köhler, Louis 633, 641
 Kölcsey Ferenc 108–111, 152–153, 164, 221,
 237, 240, 337, 370, 374, 377–378, 385,
 431, 544, 621, 654, 708
 Könczöl Csaba 91
 Köpeczi Béla 473
 Körber, Ernst von 662
 Körmendi Lukács 320
 Körner, Theodor 164, 393
 Körner, Josef 673
 Kőrösi István 265
 Kőszeghy Pál 227–228, 282
 Kőszeghy Péter 100, 318, 350, 565, 597–601,
 603, 717, 720
 Kövy Sándor 622, 624, 626
 Krajcsovics Soma 641
 Krasiński, Zygmunt 556–557
 Kraus, Karl 89
 Kristeva, Julia 275
 Krizsán László 709
 Kristóffy József 662
 Kroiszosz (Krözus) 218

- Krúdy Gyula 40, 177–179, 238, 485
 Kuhn, Hugo 317
 Kulcsár Endre 641
 Kulcsár Péter 128, 160, 440
 Kulcsár Szabó Ernő 178
 Kulp, Johannes 299
 Kultsár István 370–371, 373–379, 381–385,
 387–389, 615, 624, 626
 Kún Miklós 137–138
 Kun Sámuel 82
 Kurucz István 250
 Kuthy Lajos 709
 Kuzmfk, Jozef 129
 Kürti Menyhért 512–513
- Laberius, Decimus 561
 Labé, Louise 203
 La Bruyère, Jean de 529
 La Calprenède 181
 Lachmann, Karl 185
 Lachmann, Otto F. 393
 Lackó Miklós 115
 Lactantius, Lucius Coelius 527
 Laczkovics Miklós 684
 Ladoni Sára 304
 Laevius 562
 Lajos Fülöp francia király 49
 I. Lajos, Nagy, magyar király 318, 461
 Lakatos Péter Pál 327
 Lamartine, Alphonse Marie Louis Prat de
 236, 556
 Landerer 153
 Landino, Christophoro 416
 Láng Gusztáv 464
 Langi Mihály 320
 Langosch, Karl 317
 Lanham, Richard 510
 Larbaud, Valery 141
 Laskai János 232, 313, 316, 320, 717, 718
 Lassocki Pál 421
 V. László 683
 László Gyula 114
 László Zsigmond 210
 Lator László 188
 Lauensteini Hennecke → Hennecke von
 Lauenstein
 Lavater, Johann Kaspar 4
 Lazar, Ervin 126, 129
 Lázár János 181
 Laziczius Gyula 437
 Leblancné Kelemen Mária 543–544, 709,
 710
 Le Duc, Viollet 222
 Lehmann, Paul 122, 317
 Lehr Vilmos 641, 647
- Leibniz, Gottfried Wilhelm 636
 Leicester, Robert Dudley 497, 505
 Lejeune, R. 450
 Lenham, Richard 504
 Lengyel András 325
 Lengyel Balázs 331
 Lengyel József 73–75
 Lenin, Vlagyimir Iljics 115
 Leó L., Nagy Szent, pápa 524, 527
 Leonardo da Vinci 14
 Lépes Bálint 229, 234
 Lessing, Gotthold Ephraim 5, 13–14, 539,
 582, 584–585, 588
 Lesti János 461
 Leutsch, E. L. 641
 Leuwers, Daniel 256
 Lewin, K. 347
 Libera, Zdislaw 474
 Liborio, Mariantonia 217
 Libiszowska, Zofia 475
 Lichtenberg, Georg Christoph 4
 Lichtenstein, Alfred 460, 463
 Liebknecht Károly 460
 I. Lipót 440, 441, 568
 Lipphardt, Walther 299
 Lipsius, Justus 162, 232, 306, 336, 506
 Lisle, Rouget de 398
 Listius László 281, 286
 Liszka József 593
 Lisznyai Kálmán 432, 592–593, 595–596
 Liszt Ferenc 636
 Litzmann, Berthold 143
 Livius, Titus 441, 526
 Llull, Ramon 246
 Locke, John 61
 Lónyai G. 5
 Lónyai Etelka 543
 Lónyai Menyhért 543, 709, 711
 Lope de Vega 14
 Lorántffy Zsuzsanna 315, 320
 Lord, Albert 287, 446, 450
 Lorrain, Claude Gellée 14
 Losonczy Géza 330, 333
 Losonczy Margit 120
 Lotman, Jurij Mihajlovics 448, 474
 Lotz János 195, 261
 Louvet de Couvray 475
 Lowth, Robert 15, 195
 Lőrinczy Huba 171
 Lucanus, Marcus Annaeus 26
 Ludassy Mária 51
 Lukács deák 264–265
 Lukács György 35, 329, 331, 484, 487–488
 Lukácsy Sándor 51, 217, 227, 349, 398, 405,
 428–431

- Lukianosz 23
 Lukinich Imre 720
 Lullus, Raimundus → Llull, Ramon
 Lupu vajda 721, 722
 Lusson, Pierre 258–259, 266
 Luther, Martin 159, 298, 300, 302–303, 312,
 321, 544
 Luzinski, Jan 719
 Lüderitz 568
 Lüsziakhosz 423
- Mabillon, Jean 528
 Mably, Gabriel 475
 Machiavelli, Niccolò 522–523, 527
 Macrobius, Ambrosius Theodosius 415, 419–
 420, 560
 Mácza János 78
 Maczke Valér 641
 Madzsar Gusztáv 641
 Madách Anna 711
 Madách Aladár 543, 709
 Madách Gáspár 321, 496
 Madách Imre 51–52, 87–88, 171–172, 233,
 531–557, 664, 709–712, 724
 Madách Károly 710
 Madách Mária 711
 Madarász Márton 320
 Madas Edit 318
 Mádl Antal 407
 Madzsar József 327
 Magyar Andrea 175
 Magyar Arnold 125
 Magyi Sebestyén 418
 Mailáth János 108, 340
 Main de Biran 154
 Majláth Béla 606
 Major Henrik 179–180
 Major Péter, páter 718
 Majthényi László 152
 Makáry György 627, 641, 646
 Makkreel, Rudolf A. 140
 Makó Pál 6
 Makovnyikné Gyüros Borka 711
 Malinowski 347
 Mallarmé, Stéphane 56, 253, 256
 Mándi Sámuel 23
 Mann, Heinrich 459
 Mann, Thomas 94, 459
 Manrique, Jorge 219
 Map, Walter 316–317
 Mapes, Gualterus → Map, Walter
 Márai Sándor 172, 330
 Marcellus Palingenius (Pietro Angelo Man-
 zoli) 313
 Marcus Aurelius 218, 423, 561
- Margócsy István 1, 20
 Máriássy István 608
 Máriássy (Zsigmond?) 607
 Mária Terézia 340
 Máriafi István 16
 Máriássy János 205
 Marinetti 65, 70–71
 Markos Ferenc 647
 Márkus Dezső 563
 Marmontel 13, 181
 Marosán György 330, 333
 Marosvásárhelyi Gergely 225
 Marót Károly 146, 287
 Maróthi György 181
 Martialis, Marcus Valerius 419, 526
 Martianus Capella 420
 Martinkó András 724–725
 Martinovics Ignác 147
 Márton, Szent 573
 Márton József 370
 Martonfalvai Imre 160
 Martonfalvai Tóth György 163
 Marullo, Michele (Marullus) 207
 Marx, Adolf Bernhard 630, 633
 Marx, Karl 83, 114–117, 329
 Mat, Michèle 475
 Matkó István 273–274, 276, 280, 313, 321
 Matkovics Ida 543
 Mátray Gábor 631
 Mátrai László 91
 Matunák Mihály 725
 Mátyás király 110, 221, 225, 313, 422–423,
 452–454, 456, 653, 659
 Mátyás főherceg (II. Mátyás magyar király)
 499
- Maurois, André 93
 McKerrow, Ronald Brunlees 187
 Mednyánszky Alajos 626
 Mehring, Walter 141
 Melville, Herman 556
 Meisner, Boldisar 313
 Mendelssohn 13, 15, 29
 Menot, Michel 228
 Mérei Ferenc 347
 Mészáros Ignác 10
 Mészáros István 10
 Mészáros Lázár 411–412
 Meszleni Marton Dávid 683
 Mészöly Gedeon 118–119
 Metastasio, Pietro Antonio 357–359
 Metternich, Klemens 37, 381, 611
 Mezei József 60, 170
 Mezei Márta 12
 Mezey László 318
 Meyer, Alfred Richard 459

Meyer, Joseph 391–392
Michelangelo 14, 26
Mickiewicz, Adam 475, 556
Mihálcz Tamás 148, 150
Mihály püspök 120
Mihály vajda 717
Mihályfi Ernő 443
Mikes Kelemen 474, 511–529
Mikes Tünde 474
Miklós Tamás 113–117, 325
Mikó Mariann 475
Mikolai Hegedűs János 263
I. Miksa magyar király 290
Mikszáth Kálmán 654
Milton, John 14, 18, 25, 233, 503, 532, 539,
549, 556–557
Mill, John Stuart 155, 157–158
Millot, Claude-François Xavier 5
Mináč, Vladimír 345
Mindszenty Sámuel 340
Mindszenti Gábor 160
Minguet, P. 276
Minutius Felix 527
Miskolci Puah Pál 718
Miskolci Csulyak István 253, 255
Miskolczy Gy. 651, 672
Miskolczy J. 651, 659, 672
Mitrovics Gyula 2
Mittenzwei, Werner 462
Mocsáry Antal 428
Moffet, Thomas 498, 503–504, 506, 510
Mohácsi Ágnes 349
Mohamed 25
Molière 14, 181
Molinaeus 162
Mollay Károly 130
Moller Ede 155
Molnár Ferenc 489
Molnár Géza 641, 645
Molnár János (XVIII. sz.) 7
Molnár János (XX. sz.) 331
Molnár Tibor 678
Molnos Istvánné 283
Monok István 163
Monori Kornélia 171
Montecuccoli, Raimondo 572, 605
Montesquieu, Charles Louis de Secondat
523
Mónus Illés 328, 330, 333
Móra Ferenc 168, 714
Móré György 8, 9
Móricz Zsigmond 127, 172, 330, 334, 437,
485, 487
Mornay, Philip Duplessis 506
Morris, Ch. 346

Morus, Thomas 87
Morvay Győző 535
Mosonyi Mihály 633
Mossótyi Institoris Gábor 148, 151
Mölk, Ulrich 202, 205
Mrušković, Viliam 126, 132
Munro, John 496, 510
Murphy 187
Müller, L. 641
Müller, Paul Ferdinand 42
Mützell, Johannes 299

Nadányi János 481
Nádasdy Tamás 126
Nádass József 328
Nagy Benedek 314
Nagy Csaba 325
Nagy Endre 3
Nagy Géza 461
Nagy Iván 531–532, 540, 547
Nagy János 21
Nagy József 155
Nagy Lajos fró 179
Nagy László költő 188–189
Nagy László történész 161
Nagy Pál, felsőbüki 9, 605–606, 608, 618,
620
Nagy Sámuel 149
Nagy Zoltán 434
Nagybáncsai Mátyás 100, 292, 452
Nagypál István 335
Nagyváthy János 388
Naogeorgus, Thomas 313
I. Napóleon 236, 373–374, 376–377, 379,
384, 391–394, 406
III. Napóleon 657
Náprádi Demeter 306
Naunton, Robert 497
Nagyed Pál 221
Négyesy László 196, 315, 639–643, 645
Némedi Lajos 32
Nemes Nagy Ágnes 256
Nemeskürty Harriet 566
Nemeskürty István 208, 319, 491
Németh Andor 324, 327–328, 330, 673
Németh Antal (XVIII. sz.) 181
Németh Antal (XX. sz.) 171–173
Németh G. Béla 51, 62, 66, 154, 156, 186,
532–533
Németh László 167, 172, 178, 188, 200, 327–
329
Németh S. Katalin 173, 569, 574
Németi György 118–119
Németiné Sargina Ludmilla 473, 475
Nendtvich Károly 546, 548, 551–552

- Nényei Gáborné 440
 Nichols, S. G. 450
 Nidda, R. K. 672
 Niedermeier, Michael 175
 Nietzsche, Friedrich 88, 90, 94, 170, 664
 Nigidia Figulus 561
 Nikephoros Bryennios 527
 Nikolsburgi Névtelen 291
 Nivemontanus, Petrus Albinus → Weiss,
 Peter
 Nivelle, A. 29
 Nizsalovszky Endre 428–431
 Norden, Eduard 288–289
 Noszko Alofzius 218
 Notker Balbulus 202
 Novák József 131
 Novalis 140

 Nyáry Krisztina 132
 Nyéki Vörös Mátyás 224–225, 227, 263, 265,
 282, 284–286, 317, 319
 Nyigri Imre 328
 Nyíri Antal 118

 Ohmann, R. 348
 Olasz Sándor 178
 Olson, Charles 256
 Oltványi Ambrus 107, 429–430, 476
 Ong, Walter J. 287
 Orczy Lőrincz 22, 181, 219, 586
 Órigenész 124, 526–527
 Orlai Petrics Soma 397, 403
 Orlovsky Géza 308, 426
 Orosius, Paulus 523, 527
 Orosz László 481
 Oroszhegyi Mihály 226
 Ortega y Gasset 89, 93
 Ortelius, Hieronymus 569–570
 Ortutay Gyula 139, 179
 Orwell, George 87
 Osborn, James M. 493, 497, 510
 Ostwald 84
 Osvát Ernő 465
 Ottó Ferenc 334
 Óvári Kelemen 563
 Ovidius 24, 131, 165, 313, 417, 494, 501,
 526
 Ozolyi Flórián 224

 Őri Fülep Gábor 586
 Őrkény István 188, 714
 Őry Miklós 498
 Ötvös Péter 508, 684
 Öttevényi O. 672
 Őz Pál 476

 Padányi Bíró Márton 230–231
 Paget, John 39, 582
 Pais Dezső 121, 347, 404
 Pákh Albert 710
 Pákozdy Ferenc 328
 Pál, Nolai Szent 527
 Pál József 475
 Pála Károly 85, 89, 91
 Paládi-Kovács Attila 594
 Palaeologus, Jacobus 336
 Palágyi Menyhért 53, 57, 60, 530, 543–544,
 709–711
 Palladius, Rutilius 525
 Palmer, John 500
 Palmerston, Henry John Temple 581
 Pálóczi Horváth Ádám 8, 11, 351, 479, 594,
 627, 641–642, 646, 649
 Panaitiosz 526
 Pánczél Dániel 370, 377
 Pándi András 715
 Pándi Pál 1
 Pántzél Dániel 149
 Pap Gyula 596
 Pápai Páriz Ferenc 313
 Pápay Sámuel 584
 Papp Endre 512
 Papp Ferenc 711
 Papp Ignác 627
 K. Papp Miklós 624
 Pardoe Júlia 582
 Pareus, David 161
 Parry, Milman 287, 446, 448–450
 Páskándi Géza 188, 596
 Paskó Kristóf 721
 Paszkevicz 346
 Pásztor Emil 428
 Pataki Ferenc 324
 Pataki Füsüs János 162
 Pathai Baracsi János 321
 Pathai István 315, 320
 Patouillet, N. 512
 Paul, Hermann 641, 645, 649
 Paulay Ede 171
 Paulinus, Nolai Szent → Pál, Nolai Szent
 Payen, J. C. 217
 Pázmándi Horváth Endre 165, 237, 626
 Pázmány Péter 163, 230, 233–234, 275, 312,
 315, 321, 438, 498, 510
 Péchy Ferenc 647
 Péchy Imre 607
 Péchy Simon 161, 236
 Pécsi Tamás 119–120
 Pecz Vilmos 639, 641
 Péczeli József 18, 27, 32, 235, 353
 Péczely László 209

- Pécseli Király Imre 161
 Peéry Rezső 330
 Peirce, Charles Sanders 348
 Pekár Károly 641, 647, 649
 Pelle János 474
 Penke Olga 181, 476
 Percy, Thomas 110
 Perényi József 101
 Perényi Zsigmond 607
 Pergolesi 14, 26
 Perjés Géza 566–569
 Perrault, Charles 18
 Persius Flaccus Aulus 419
 Pesty Frigyesné 478
 Péter, Damiani Szent 248
 Péter Katalin 570
 Péter László 168
 Peterdi István 437
 Péterfy Jenő 154–158
 Péteri Takács József 18, 165
 Petki János 265
 Pethő Gergely 438
 Petőfi Sándor 35, 38, 40, 43, 50–52, 54, 77,
 166, 175, 209, 238, 324, 327, 329, 337,
 396–405, 408–414, 432, 476–478, 531,
 592, 595, 603, 642, 656, 674, 710, 724
 Petrarca 219, 221, 292, 494, 502, 504–505
 Petronius 526
 Petrus Comestor 233
 Peukert, H. 449
 Pfemfert, Franz 459
 Phaedrus 526, 528
 Philippidész 423
 Philón Bibliosz 526
 Philosztratosz 526–527
 Pühron 526
 Piccard, Gerhard 426
 Piccolomini, Aeneas Silvius 561
 Pindaros 146, 559, 643
 Pintér Ferenc 327
 Pintér István 325, 334
 Pintér Márta Zsuzsanna 190
 Pinthus, Kurt 460, 462
 Pire, F. 276
 Pirnát Antal 159, 307, 310–311, 349–350,
 562, 717, 719–720
 Piscator 274
 II. Pius 120
 Planche, Gustave 154
 Planudész, Maximosz 717
 Platón 87, 219, 526
 Platthy Mihály 607
 Plautus 101, 104–106, 421
 Plinius 26, 223, 424–425, 526
 Plutarkhosz 218, 422–423, 526, 558
 Pomogáts Béla 189, 485–486, 488
 Pompeius 134, 421
 Ponor Thewrewk József 605, 608, 627,
 634–649
 Pontano, Giovanni 425
 Poór János 586
 Poort, Marjon 497, 510
 Pope, Alexander 13
 Pór Péter 48
 Porfyrius Optatianus 219
 Porphüriosz 527
 Porter Anna Mary 575, 581
 Pósa-házi János 273
 Poszedarszky 215
 Poussin, Nicolas 14
 Prácsér Albert 274, 289
 Prágai András 162–163, 320
 Pratt, M. L. 348
 Pray György 6
 Praznovszky Mihály 709
 Priscianus 122, 424
 Prónai Antal 101–102, 106
 Prónay Gábor 612
 Prótagorasz 561
 Prudentius, Aurelius 245–247, 527
 Ptolemaeus Auletes 132
 Puech, Aimé 218
 Pukánszky Béla 57
 Pukánszky Kádár Jolán 723
 Pulszky Ferenc 480, 511
 Pusztaszeri László 345
 Püthagorasz 418, 526
 Pyrker von Oberwart, Johann Ladislaus
 429
 Quinet, Edgar 549
 Quintilianus, Marcus Fabius 28, 274, 279,
 289, 349, 421
 Quintilius Varus 417
 Raabe, Paul 459
 Rab Andrea 569
 Rabanus Maurus 245, 247
 Rabelais, François 14
 Rabener, Gottlieb Wilhelm 14
 Raby, Frederic James Edward 243, 317
 Racine, Jean de 14, 24, 354
 Ráday Gedeon 109–110, 234–235
 Ráday Pál 109
 Radiscsev, Alekszandr Nyikolaevics 235–
 236, 475
 Radnai Rezső 1
 Radnóti Miklós 136–146, 188, 238, 323, 330,
 333
 Radó György 532, 535, 709–712

Radó Polikárp 245
 Radvánszky Antal 426
 Radvánszky Béla 307
 Radvánszky Kálmán 426
 Raffaello 14, 26, 620
 Raics Izidor 641
 Raith Tivadar 73, 327
 Rajeczky Benjamin 201, 245, 299
 Rájnis József 627
 II. Rákóczi Ferenc 474, 513, 521, 660
 I. Rákóczi György 173, 313
 II. Rákóczi György 720, 721
 II. Rákóczi Györgyné 721
 Rákosi Jenő 487
 Rákosi Mátyás 167
 Raleigh, Walter 504, 506
 Ranke, Leopold 35
 Ráskai Gáspár 455–457
 Raszkolnyikov, Fjodor 240
 Ráth Mátyás 7–8
 Ratkó József 188
 Ratzky Rita 182, 432
 Ranal, Paul 476
 Récsey Viktor 593–594
 Reiz, J. W. 641
 Rejtő Jenő 714
 Remenyik Zsigmond 328, 330
 Remsey Flóra 51
 Renzi, Lorenzo 449, 451
 Rényi Zsuzsa 475
 Réthei Prikkel Marián 119
 Révai József 65, 67, 72, 75, 165, 331, 335, 486, 672
 Révai Miklós 1, 5–6, 11, 13, 20–22, 32, 370, 371, 611, 614, 615–617, 715
 Révéroni Saint-Cyr → Saint-Cyr, Laurent Gouvion
 Révész Béla 68, 78
 Révész Imre 605
 Reviczky Ádám 621
 Reviczky Gyula 50–58, 60–61
 Revitzky Ádám 625
 Rexa Dezső 131, 338–339
 Réz Pál 136, 139
 Rhediger, Nicolaus 718
 Richardson, Samuel 14, 23
 Richelieu, Armand Jean du Plessis 613
 Riedel, Friedrich Justin 13
 Riedl Frigyes 551
 Rilke, Rainer Maria 91, 217, 460
 Rimay János 161, 216, 263–264, 306–311, 313, 319, 350, 496, 500–506, 508–510, 562, 660, 718
 Ring Éva 475
 Ringler, William A. 496, 510
 Ritoók Zsigmond 419, 423
 Ritoók Zsigmondné 97, 439
 II. Róbert francia király 529
 Rodi, Frithjof 140
 Roger, Philippe 476
 Róheim Géza 59
 Rohonczi Edit 490
 Rolla Margit 170
 Rolland, Romain 93, 167
 Rollin, Charles 181
 Romuald, Szent 525
 M. Róna Judit 113
 Rónay György 140–141, 144, 170, 330
 Rónay István 641
 Ronsard, Pierre de 220
 Rossbach, August 635–637, 641, 643
 Rosti A. 5
 Rothkrepf Gábor 384
 Rotondo, Antonio 719
 Roubaud, Jacques 256–259, 266
 Rousseau, Jean-Jacques 13, 16, 51, 338, 364, 475
 Royer-Collard 154
 Rozványi Vilmos 74, 78
 Rózsa Mária 175
 Rudnay Józsefné, Veres Szilárda 545, 546, 710, 711
 Rudnay Sándor 623
 Rudnyánszky Gyula 50, 52–54, 57–58, 61
 Rudolf, Habsburg trónörökös 653
 Ruppert Antal 474
 Ruprecht 475
 Rusticus → Ady Endre
 Rübberdt, Irene 458
 Saint-Cyr, Laurent Gouvion 475
 Saint-Just, Louis-Antoine-León de 51
 Sajnovics János 6, 10
 Salamon Ferenc 596
 Sallustius, Crispus Gaius 561
 Salvianus 523, 527
 Samarjai János 161, 303
 Sámbar Mátyás 273–274, 276–280
 Samu János 274
 Samu Károly 250
 Sándor, Nagy alexandriai 653
 I. Sándor, orosz cár 392
 Sándor István 486, 606
 Sándor Lipót főherceg 614
 Sándor Mátyás 100
 Sándor Pál 329, 334
 Sankfalvi Antal 420
 Sannazaro, Iacopo 203
 Sapir, Edward 347
 Sappho 647

- Saran, F. 641, 645
 Sarkady János 274
 Sárközy István 175
 Sartorius, Jeremias 719
 Sas Andor 146
 Sattler, D. E. 137
 Saussure, César de 513
 Saussure, Ferdinand de 275
 Scaliger, J. C. 20, 23, 25
 Schedel → Toldy
 Schedius Lajos 1, 5, 370–371, 626
 Scheffer, Walter 394
 Schelken Pálma 437
 Schempp, Adolf von 566
 Scherpe, K. R. 21, 30
 Schesaeus, Christian 718
 Schez, P. 10
 Schiller Johann Christoph Friedrich 56, 59–
 60, 164, 174–175, 384, 544, 584, 585, 712
 Schiller István 598
 Schippers, Jan 335
 Schlegel, August Wilhelm 706
 Schlegel, Friedrich 706
 Schlegel, J. A. 13, 164
 Schlegel, Joannis Georgij 439
 Schlenstedt, Silvia 459
 Schmid, Chr. H. 2
 Schmidt, E. 390
 Schmidt, H. 641
 Schmitthenner 628
 Schneider, Hansjörg 460
 Schneider, Manfred 143
 Schopenhauer, Arthur 55–57, 61, 88, 90,
 94, 170
 Schönborn, Johann Philipp érsek 569
 Schöpflin Aladár 50, 332
 Schröpfer, Johann 121–122
 Schulek Tibor 305, 491
 Schwarzenberg József 512
 Schwarz, Georg 393, 395
 Schwarzenberg, Karl Philipp 379
 Schweitzer, H. R. 20, 29
 Scotti Frigyes 153
 Scribe Augustin, Eugène 43
 Scerbatov, Mihail Mihajlovics 346, 475
 Scultetus 127, 162
 Sebesi Ernő 725
 Secundus, Johannes 502
 Sedlnitzky, Joseph 624
 See, Klaus von 49
 Segneri, Paolo 228
 Seidel, Martin 336
 Selyei Balog István 232
 Sellyei József 725
 Seneca, Lucius Annaeus 25, 421
 Servius Honoratus, Marius 421
 Seton-Watson, Robert William 581–582
 Shaftesbury, Anthony Ashley 13, 20
 Shakespeare, William 14, 69, 172, 234, 353,
 406, 495, 532, 578, 584
 Shaw, G. B. 93
 Shelley Percy Bysshe 555–557
 Severinus, Joannes 127
 Siciliano, Italo 217
 Sidney, Philip 493–510
 Siemens, Georg 661
 Sievers, Eduard 641, 645
 Sik Sándor 141
 Siklósi Miklós 718
 Simon Márta 569
 Simonyi Zsigmond 563
 Sinkó Ervin 708
 Sinko, Zofia 475
 Sipos Tamás 250
 Skerlecz Miklós 586
 Slowacki, Juliusz 556
 Smith, J. C. 504, 510
 Smollett, Tobias 575
 Soboul, Albert 476
 Socino, Lelio 335
 Soffici, Ardengo 65
 Solt Andor 14, 584
 Soltész Katalin, J. 478–481
 Solvirogram 307
 Somlyó György 220
 Somlyói Tóth Tibor 162
 Sommer, Johann 718–720
 Sommervogel, Carlos 33
 Somogyi Tóth Sándor 188
 Sonnenfels, Josef von 585
 Soós István 593
 Soós Márton 150
 Sophronius Eusebius Hieronymus → Jeromos,
 Szent
 Sozomenus 527
 Sötér István 155, 344, 429–430
 Sövényházi Márta 293
 Spáczay Hedvig 709
 Spengler, Oswald 35
 Spenser, Edmund 495–496, 501–504, 506–
 510
 Spinoza, Baruch 86
 Sréter János 710
 Stadler, Eduard 464
 Stammler, Wolfgang 565–566
 Ständeisky Éva 331
 Stánkovátsi Leopold 232–234
 Starobinski, Jean 275
 Statius, Publius Papinius 26, 218, 233
 Staud Géza 189, 531, 683, 711

- Steinbach Ferenc 624
 Steinberg, Nicolaus 718
 Steiner, Gerhard 392
 Steinitz, Wolfgang 195, 205
 Steinthal, H. 641
 Sterne, Laurence 4, 14, 337
 Sternheim, Carl 459
 Stettner György 164, 430, 620, 634–635, 637
 Steward, Dugald 157
 Stierle, K. 348
 Stoeger, Joannes Nepumucenus 2
 Stoll Béla 97, 113–114, 183–188, 275, 281–283, 299, 302, 312, 325, 443, 452, 598, 673
 Strada, Famiano 7
 Strich, Fritz 62
 Strozzi, Pietro 569
 Stulli, Joakim 340
 Sturm, Bernhardt 718
 Sue, Eugene 43
 Sugár Károly 172
 Suetonius, Gaius Tranquillus 416, 451, 526
 Sulpicius Severus 527
 Sulzer 2, 13, 20–21, 25, 29, 587
 Swift, Jonathan 14, 31, 87
 Sylvester János 126, 203, 242

 Szabadváry Ferenc 475
 Szabics Imre 450
 Szabédi László 198
 Szabó Ágnes 682
 Szabó András 717–719
 Szabó T. Attila 97, 603
 Szabó Dávid 631
 Szabó Dénes 118, 121
 Szabó Dezső 64, 71, 177
 Szabó Ferenc 334
 Szabó Flóris 118, 123
 Szabó Géza 99, 318, 349–350, 565, 601, 602
 Szabó István 231
 Szabó B. István 715
 Szabó János 89, 175
 Szabó József 596
 Szabó Károly 314, 439
 Cs. Szabó László 139
 Z. Szabó László 427–428
 Szabó Lőrinc 167, 197, 238, 433–434, 437
 Szabó Zoltán 331, 335
 Szabó G. Zoltán 152, 289, 684, 713, 715
 Szabolcsi Bence 243, 245, 315, 319, 481, 597
 Szabolcsi Hedvig 475
 Szabolcsi Miklós 85, 89, 117, 325, 333, 673–675, 682
 Szabolcska Mihály 48

 Szaitz Leó 16, 21
 Szajbély Mihály 18, 23
 Szakály Ferenc 160
 Szakasits Árpád 330
 Szalai Anna 429
 Szálasi Ferenc 168
 Szalay Fruzsina 50
 Szalay Károly 82–83
 Szalay László 428–429, 431
 Szalbeck Károly 105
 Szalkai Balázs 118
 Szamota István 563
 Szana Tamás 634–635, 637
 Szántó Tibor 179
 Szarvas Gábor 563
 Szász Ferenc 175
 Szász János 439
 Szász Károly 532, 534–545, 547, 549, 552, 555–557, 605–608, 610, 616, 618–619, 621–622, 624, 641, 712
 Szathmáry Endre 73–74
 Szauder József 4–5, 12, 19, 24, 49, 357–359
 Szávics J. 5
 Szczucki, Lech 336
 Széchényi Ferenc 366, 612, 615, 660
 Széchényi István 38, 41, 152–153, 341–345, 372, 374, 384, 578, 580, 586, 605–612, 616, 618–619, 623–625, 654, 656, 661, 664, 668
 Széchényi Pál 610
 Szécsényi György 620
 Szeder Fábian János 593–594
 Szegedi Gergely 99, 319
 Szegedi Kis István 452, 454–456
 Szegedi Lajos 304
 Szegedi Veres Gáspár 447
 Szegedy Ferenc 608
 Szegedy-Maszák Mihály 212, 275, 280, 344, 575
 Székely György 102
 Székely István 296
 Székely Gyula 9
 Szekfű Gyula 9, 381, 610, 615, 617, 654, 672
 Széles Klára 50, 56, 62, 348, 673
 Szeli István 488–490
 Szelestei N. László 438
 Széll Kálmán 656
 Szélpál Árpád 328, 330, 335
 Szemere Pál 108, 111, 339, 383, 428–431, 620–621, 623, 626, 708–709
 Szemere Samu 59
 Szemlér Ferenc 139
 Szemlér Ferenc 139
 Szémonidész 313, 320
 Szenci Kertész Ábrahám 303

- Szenci Molnár Albert 128, 131–132, 135,
 161–163, 232, 303, 627, 725
 Szendrői Névtelen 107, 457
 Szendrey Júlia 397–398, 478
 Szénfy (Kohlmann) Gusztáv 627–635, 638,
 644, 649
 Szentkuthy Miklós 239
 Szentessy Gyula 48, 50, 52–54, 58, 61
 Szentjóni Szabó László 4
 Szentmarjai Ferenc 338
 Szentmártoni Bodó János 281
 Szentpáli Ferenc 313, 321
 Szentsei György 282
 Szép Ernő 179
 Szép János 33
 Szépe György 205, 288
 Szepes Erika 479, 633
 Szepesi Pál 321
 Szepessy Ignác 610, 618–619, 621
 Széplaky Lajos 432
 Szepsi Csombor Márton 128
 Szerb Antal 50, 139, 145, 428, 507–508, 510,
 672
 Szerdahelyi György 1–33
 Szerdahelyi 152
 Szerdahelyi István 242, 479, 633
 Szeremlei Gábor 176
 Szeremlyéni Mihály 288
 Szigeti Csaba 256, 263, 349, 496, 510, 720–
 722
 Szigeti Lajos Sándor 673, 678–680
 Szigethy Gábor 102
 Szigethy Gyuláné 545–546, 710–711
 Szíj Rezső 179
 Szikszai Hellopaesus Bálint 718
 Szilády Áron 97–98, 100, 601
 Szilágyi Dezső 656
 Szilágyi Ferenc 337–341
 Szilágyi Géza 58, 61, 78
 Szilágyi István Benjámin 228
 Szilágyi Márton 180, 596
 Szilágyi Péter 479
 Szilágyi Sámuel 181
 Szilágyi Sándor 154, 672
 Szilágyi László 713
 Szilasi Móricz 511–512
 Szilvás-Újfalvy → Újfalvy Imre
 Szily Kálmán 119, 125
 Szincsek György 250
 Szini Gyula 180
 Szinnyi József (bibliográfus) 233, 285, 439
 Szinnyi József (nyelvész) 433, 435
 Szirmay Antal 338
 Sztár Endre 74
 Szkárosi Horvát András 289–290, 319
 Szoboszlai Pap István 605
 Szokoly Miklós 506
 Szokratész 223, 526
 Szolón 526
 Szongott Kristóf 582–584
 Szontágh Pál 530–531, 543, 545, 710–711
 Szophoklész 559
 Szőlősi István 446, 456
 Szőke György 334
 Szőnyi Benjámin 181, 479
 Szőnyi Etelka 198, 294, 349
 Szőnyi György Endre 162, 493, 510
 Szörényi László 9, 289, 683, 713, 715, 725
 Sztálin 115, 167, 240, 670
 Sztárai Mihály 289, 455–456
 Sztójka Imre 607
 Sztrabón 423, 526
 Sztrokay Antal 583
 Szukits 139
 Szulyovszky Menyhért 338–339
 Szuromi Lajos 479–480
 Szücsi József 544
 Szvorényi József 431
 Tabéry Géza 179
 Tacitus 233, 518, 526
 Taine, Hippolyte Adolphe 154–158
 Takács Gáspár 608
 Takáts Sándor 5
 Tamás, Aquionói Szent 162, 249, 527
 Tamás pap 118–120, 125
 Tamás Attila 346–348, 673
 Tamás, Villanovai Szent 230
 Tamási Áron 172
 Tar Benedek 319
 Tardi György 456
 Tardoskedi Szerencse Benedekné 200
 Tardy Lajos 128
 Tarnai Andor 124, 349
 Tarnóc Márton 286, 439, 505, 510
 Tarnói László 174–175, 588
 Tasi József 675
 Tasso, Torquato 14, 357–359
 Taxner-Tóth Ernő 163–165, 370, 429–430
 Téglás Ferenc 333
 Téglás J. Béla 312–313
 Telegdi János 438
 Telegdy Pap Sámuel 439
 Telegdy János 564
 Telegdy Pál 564
 Telek József 231–232
 Telekes Béla 50, 54–55, 58–59
 Teleki Domokos, ifj. 148–149
 Teleki József (1738–1796) 149, 152
 Teleki József (1790–1855) 621, 624

- Teleki László 152, 587–588, 590, 612, 616–617
 Teleki Mária 152
 Teleki Mihály 321
 Teleki Pál 166
 Teleki Sámuel 148, 151–152, 418, 420, 422–423
 Temesi Alfréd 371
 Temesvári János 453, 456
 Temesváry János 582
 Tenety, Alberto 217
 Terentius 524, 526
 Terestyéni Ferenc 404
 Teréz, Szent 527
 Térey Mária 478
 Tersánszky Józsi Jenő 465–472
 Tertina Mihály 2, 9
 Tertullianus 233, 527
 Tési Edit 105
 Tesla Mihály 285
 Tevan Andor 178–180
 Thalész 219, 223
 Thallóczy Lajos 97–98
 Thaly Kálmán 282, 513
 Theodoretus, püspök 527
 Theodorus 421
 Theokritosz 526
 Thomasius, Chr. 13
 Thomassin, Louis 527, 529
 Thornai Gáspár 225
 Thököly Imre 313, 660
 Thuri Pál 130
 Thurot, Charles 121
 Thurzó György 496
 Thurzó Imre 132
 Thurzó Lajos 490
 Tibullus, Alkios 141, 417
 Tiersot, Julien 398–399
 Timár Kálmán 120, 123
 Tinódi Sebestyén 160, 251, 316, 319, 447, 452–456, 521, 631
 Tisza István 656–657, 661–663, 666–668, 670–672
 Tisza Kálmán 654, 656, 672
 Tiziano, Vecellio 14
 Tofeus Mihály 163
 Toldy Ferenc 46, 107–112, 119, 164, 181–182, 223, 337, 384, 429, 431–432, 480, 531, 595–596, 583, 594, 613, 621, 641, 646–647, 708
 Tolnai Balog János 496, 500
 Tolnai F. István 285
 Tolnai Gábor 313, 439
 Tolnai Lajos 712
 Tolnai Vilmos 233
 Tolsztoj, Lev Nikolaevics 437, 490
 Tompa Mihály 51, 480, 531, 592, 595, 631, 712
 Tonsoris Sámuel 226
 Torkos János 456
 Torkos László 480, 481, 627, 634–635, 638–639, 641
 Tóthfalusi Kis Miklós 159–160
 Tóth Árpád 73, 188, 433–434, 437
 Tóth Árpádné 433
 Tóth Béla 339
 Tóth Dezső 111, 182, 715–717
 Tóth Farkas 5
 Tóth Gáspár 477
 Tóth István György 474
 Tóth Lőrinc 164
 Tóthpápai Mihály 176
 Tóth-Szabó Pál 119
 Touuber, A. H. 202, 205
 Toulmin, S. 91
 Townson, Robert 575–577, 579, 580
 Töltényi Szaniszló 110–112
 Török János 627
 Török László 425
 Tőke Ferenc 454
 Tőke István 490
 Trakl, Georg 462
 Trattner János Tamás 371, 382
 Trautmansdorff, Sigismundus Fridericus de 438
 Trencsényi-Waldapfel Imre 19, 139
 Trinoir, H. 276
 Trócsányi György 236
 Trócsányi Zoltán 274
 Trunz, Erich 138
 Tubero, Ludovicus 562
 Tullius 219
 Tullus Hostilius 421
 Turajev, Szergej 473
 Turgenyev, Ivan Szergejevics 56
 Turnbull, Peter Evan 582
 Túróczi-Trostler József 174, 317, 477
 Tüskés Tibor 165
 Tverdota György 114, 323–335, 676
 Twain, Mark 556
 Uexküll, J. v. 347
 Uhland, Ludwig 175, 390–396, 401, 404–408, 414, 565
 Újfalusi Péchy Gáspár 718
 Újfalvi Imre 300, 302–304, 627
 Újhelyi József 325
 Újhelyi Márta 712
 Újlaki Bálint 119–120
 Újlaki Ferenc 285

- Ujvári Béla 155
 Ujvári Erzsé 74
 Ujvárossy Szabó Gyula 312
 II. Ulászló 217
 Ullmann István 347
 Ungvári Tamás 77, 85, 91
 Ungvárnémeti Tóth László 383
 Uray Piroska 161, 163, 350, 717-718
 Urbán Aladár 346
 Utassy József 188

 Űrményi József 612

 Váczy János 337, 339, 370, 427, 615
 Vadai István 200, 281, 349
 Vadász Géza 562
 Vágó Márta 680
 Vahot Imre 432
 Vajda György Mihály 49, 175
 Vajda Imre 64
 Vajda János 50, 52, 55, 57, 60, 62, 462, 712
 Vajda Viktor 153
 Vajthó László 57, 594
 Valéry, Paul 93
 Váli Béla 723
 Valla, Lorenzo 417
 Vámos Éva 475
 Van Dorsten, Jan 494, 497, 510
 Vanyó László 218
 Váradi Béla 216
 Váradi Szabó György 281, 286
 Varga Ágnes 163
 Varga András 718
 Varga Imre 177, 189, 216, 281-283, 312, 318, 722
 Varga János 405
 S. Varga Katalin 371, 377
 Varga Károly 175
 Varga Mátyás 172
 Varga Pál 48, 161
 Vargha Balázs 318
 Vargha Gyula 58
 Vargha Kálmán 332
 Vargyas Lajos 197, 200-201, 242-245
 Varjas Béla 97, 159-160, 187, 287, 290-292, 307-308, 310, 319, 403, 425-426, 446, 449-450, 452, 454
 Varjú Elemér 318
 R. Várkonyi Ágnes 246, 567, 608
 Várkonyi Hildebrand 140-142, 145-146
 Varro 132, 559
 Varsányi György 223
 Varsányi P. István 454-456
 Vas István 139, 239, 487
 Vásárhelyi Judit 131, 161-162

 Vasfi-Eisler Mór 403
 Vass József 318
 Vay Ábrahám 605-606, 608-615, 617-620, 624
 Vay Ádám 339
 Vay József 148, 612
 Vay József, ifj. 151-152
 Vazul, Nagy Szent 218, 527
 Vehe-Glirius, Matthias 336, 337
 Verancsics Antal 128
 Vereczkei Lajos 347
 Veres András 81, 330, 334
 Veres Gyula 543-544
 Veres Pál 543, 710
 Veres Pálné, Beniczky Hermin 543, 545-546, 710-711
 Veres Péter 113, 188, 332, 334-335
 Veres Dániel 160
 Veres Endre 290-291
 Veress Miklós 580
 Verestói György 225, 233
 Vergilius 14, 24, 26, 31, 141, 146, 165, 219, 418, 499, 526, 559
 Verlaine, Paul 253
 Verne, Jules 87
 Verrius Flaccus 421
 Verseggy Ferenc 1, 5, 11, 15, 20-21, 234, 338, 371, 586-587, 627, 641
 Vértesy Jenő 584
 Vértessy Arnold 605
 Vezér Erzsébet 83
 Vida, Girolamo 216
 Vida Imre 711
 Vidan, Gabrijela 473-474
 Vigh Anna 175
 Vigotszkij 347
 Vietor, Conrad 128
 Viētor, Karl 143-144
 Vikár Béla 433
 Villehardouin, Geoffroy de 527
 Villon, François 217, 220, 237
 I. Vilmos, württembergi király 393
 Virág Benedek 5-6, 315, 370-371, 584, 641
 Virág Zoltán 250
 Virágh László 349
 Viszota Gyula 152-153, 430, 607-610, 623
 Vitkovics Mihály 111, 370-371, 621-624, 626, 709
 Vitruvius Pollio, Marcus 525
 Vodopivec, Peter 475
 Voinovich Géza 530, 535, 711
 Voit Krisztina 178-180
 Volf György 118, 121
 Volney, Constantin-François Chassebœuf 235

Voltaire (François Marie Arouet) 5, 7, 13,
16, 180–181, 340, 576
Vooght, P. de 124
Vörös Imre 180–181
Vörösmarty Mihály 39, 44, 52, 107, 111–
112, 163–165, 235–236, 240, 370, 377–
378, 388, 432, 477, 538, 620–621, 639,
656, 660, 668, 672, 710, 724
Vrchlický, Jaroslav 556
Vries, Theun de 335

Wadding, Lucas 120
Waldapfel József 3, 37, 51, 121, 429
Wagner, Georg 566, 569, 572
Wagner, Richard 630, 649
Wallaszky Pál 32
Waller, Gary F. 494, 510
Walther László 382
Wathay Ferenc 251–252
Weber Antal 34, 175, 181–182, 592, 707
Weber Max 347
Wechsler, E. 641, 645
Weisgerber, Jean 488
Weiss, Peter 718
Wellek, René 155
Wellmann Imre 473
Wells, H. G. 87, 93
Wells, William 496, 510
Weöres Sándor 188
Werbőczy István 563, 653
Wertheimer Ede 586, 672
Wesselényi Ferenc 496
Wesselényi Miklós 153, 339, 341–343, 370,
378, 584, 608–609, 624
Westphal, Rudolf 635–637, 641, 643
Weszprémi István 127, 131
Whitmann, Walt 68
Wiclif, John 123–124
Widmanstetter 126
Wieland, Christoph Martin 14, 23
Wierlacher, Alois 585
Williams, George Hunston 335
Wilmans, Friedrich 146
Wimsatt, W. K. 186
Winckelmann, Johann Joachim 13
V. Windisch Éva 313, 439
Winner, Thomas 256
Winter, Eduard 473
Wittgenstein, Ludwig 347

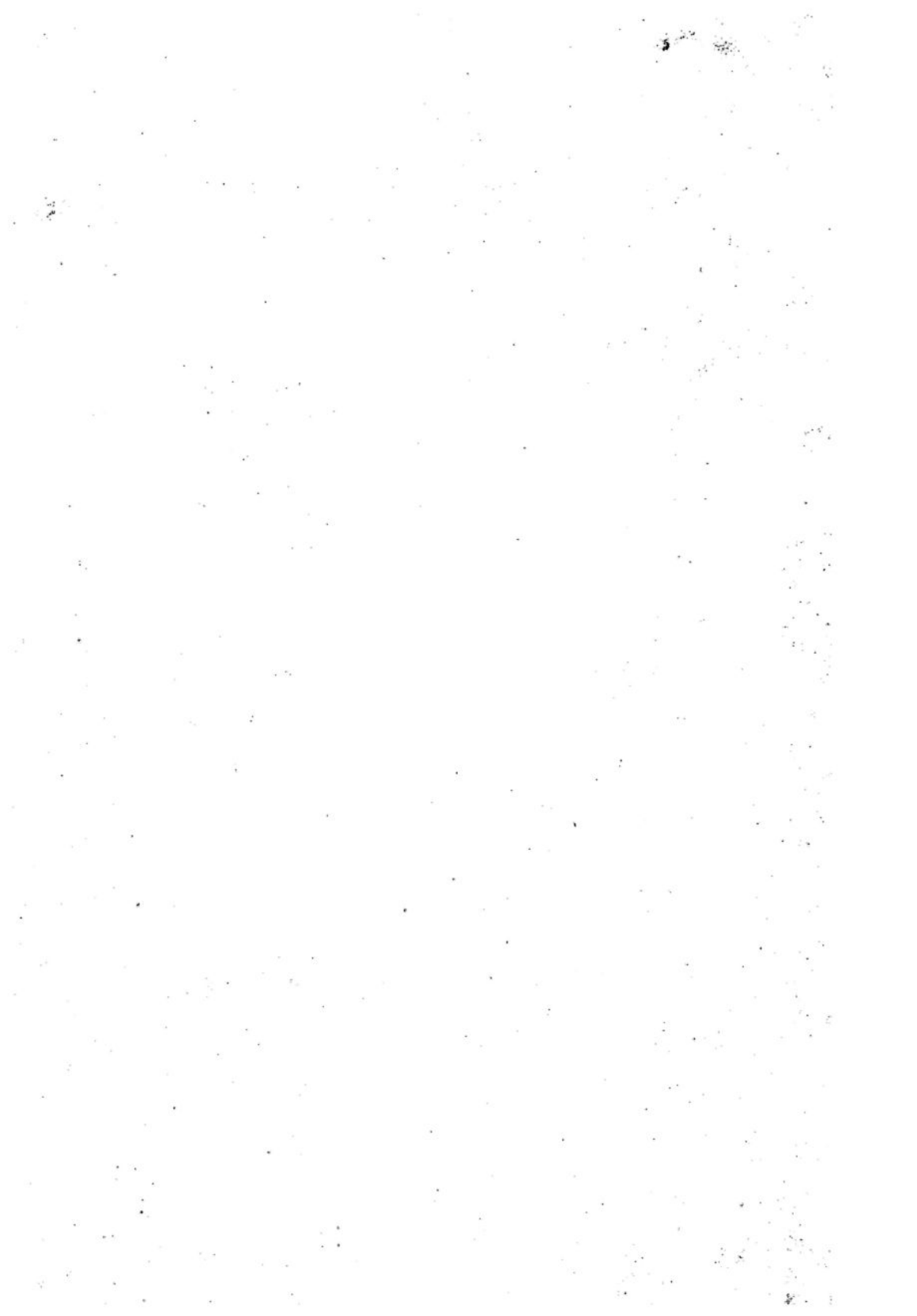
Wittmann Viktor 82
Wolf, Hieronymus 719
Wolf, Johann Christoph 336
Wolfzettel, Friedrich 202, 205
Wright, Thomas 317
Wrzecionko, Paul 335
Wunderlich 347

Xenophón 526
Xerxész 218, 223

Yates, Frances A. 505, 510
Young, Edward 353

Zalán Tibor 261
Zanovič, Primislav 474
Zay Ferenc 100, 160
Zay Péter 100
Zechenter Antal 181
Zelk Zoltán 328
Zempléni Árpád 58, 647
Zemplényi Ferenc 203, 242, 246, 272, 317,
349
Zentai Mária 108, 112
Zerotin, Karol 718
Zeyk Dániel 149
Zichy Károly 430, 614
Zilahy Károly 534–536, 539–540, 556
Zilahy Lajos 93, 489
Zimándy P. István 154
Zimay László 634
Zimmer, H. 122
Zinkernagel, Franz 143
Zlinszky Aladár 216
Zolnai Béla 38, 75–76, 141, 513
Zolnai Gyula 563
Zólyomi Dávid 313
Zoványi Jenő 717
Zrínyi Miklós 163, 165, 252–255, 259–260,
263, 281, 318, 496, 567–570, 572–574,
717–718, 722
Zrínyi Péter 721
Zumthor, P. 449, 451–452
Zvonovich Miklós 314–315, 320

Zschokke, Heinrich Daniel 42
Zsigmond, Luxemburgi 659
Zsoldos Jenő 15, 513
Zsolt Béla 330

I. Szerdahely helyzete és megítéltetése

... posteaquam aliquis esse coepi
inter Aesthetics..." (PDr 4.)

A magyar irodalomtörténet-írásnak sok nagy mulasztása van, de ezek között is különösen nagyszabásúnak és szégyenletesnek látszik az, ahogy Szerdahely Györgyről megfeledkezett, illetve az, hogy mulasztását a szerzőnek és műveinek lekicsinylésével, a magyar irodalom fejlődéséből való kizárással próbálta leplezni. A múlt század közepétől napjainkig egybehangzóan az a vélemény uralkodik a szakirodalomban Szerdahelyről, hogy „fárasztó latin kompilációja” a magyar irodalomra „jóformán semmi hatást nem tett”¹ s olyan beállítás érvényesül, mintha Szerdahely, konzervatív politikai alapállásából következően, az egész magyar irodalmisággal szemben állt volna, s a haladónak minősíthető korabeli írók tudomást sem vettek volna róla. Mintha még ma is érvényes lenne a bécsi folyóirat nekrológiának kemény ítélete, amely pedig elsősorban nyilván a napi irodalompolitikai szembenállásnak kizáró élességével, nem pedig a történeti belátás nyitottságával fogalmazott: „Er ist als lateinischer Schriftsteller bekannt. Seine lateinische Gedichte ... sind sehr schlecht. Sein lateinisches Lehrbuch der Aesthetik ist mittelmäßig...” stb.² A szakirodalom ítéletét, illetve a vizsgálat elmaradását két oknak tulajdoníthatjuk: egyrészt irodalmi szempontból elfogadhatatlan módon kiterjesztették a Szerdahely politikai szerepét elítélő véleményt, s mint reakciós jezsuitáról nem is akartak tudomást venni, másrészt megdöbbenő kizárást alkalmaztak Szerdahely műveinek latinságát illetően. Még Radnai Rezső is, aki pedig legalább elolvasta Szerdahely műveit, így fogalmaz: „Aesthetikája latin nyelven lévén írva, szélesebb körű hatást nem tehetett”³, elfelejtvén, hogy az 1770–80-as években a magyarországi tudományosság (kivált az eredetiségre, nem pedig népszerűsítésre törekvő szerzőknél) még szinte kizárólag latin nyelvű volt, s még oly sokáig az is maradt, hogy a magyar nyelvnek oly bajnokai is, mint például Révai Miklós vagy Versey Ferenc, alapvető műveiket még az új században is latinul szerkesztették meg, vagy hogy a Szerdahely után következő eredeti magyar esztétikai mű, Schedius Lajos összefoglalása (*Principia philocaliae*) is latinul jelent meg, 1828-ban, azaz éppen egy fél évszázaddal Szerdahely első könyvei után.

Ama sokszor megismételt vélekedés is, amely szerint Szerdahely vizsgálatai „egészen kívül esnek a mi irodalmi és tudományos életünk akkori keretein, s nincs kapcsolat közte

¹ *A magyar irodalom története* III. 1772–1849. (Szerk.: PÁNDI Pál), 1965. 81–82. Hasonlóan: KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. 1980. 504.

² *Annalen der Literatur und Kunst in dem österreichischen Kaiserthume*. 1809. Intelligenzblatt März, 125.

³ RADNAI Rezső, *Aesthetikai törekvések Magyarországon, 1772–1817*. 1882. 43.

s a jobbára egyidejű kísérletezők közt”⁴, felülbírálandónak látszik, bármennyi közvetlen érv szóljon is mellette. Mert az természetesen igaz, hogy viszonylag kevés adattal rendelkezünk arról, hogyan fogadták „évtized-kortársai” Szerdahely esztétikáját, vagy hogyan viszonyultak személyéhez és szerepéhez, ám az is igaz, hogy ez a kevés adat nem *sokkal* kevesebb, mint amennyi a 70-es, 80-as évek fordulójának más literátorairól fennmaradt. Az pedig, hogy a későbbi évekből (s a visszaemlékezésekből) Szerdahelyről alig tudunk valamit, szinte bizonyos, hogy politikai jellegű e/hallgatásból származtatható: mivel Szerdahely a 80-as évek második felétől mint antijozefinista, később mint határozott és radikális reakciós lépett fel, szinte magától értetődik, hogy politikai ellenfelei elhatárolták magukat tőle; mindez azonban nem kell, hogy műveinek megjelenési idejére is érvényesnek tűnjék (például szinte kizártnak tartom, hogy a 80-as években Kazinczy ne találkozott volna vele, hiába hagyja említés nélkül a *Pályám emlékezetében*).

Meglepően sokat lehet tudni ezzel szemben a művek nemzetközi fogadtatásáról, a történeti szakirodalom viszont erről sem vett tudomást, illetve ennek jelentőségét is érthetetlen módon lekicsinyelte (még Jánosi Béla is, aki pedig részletesen és sok megértéssel elemezte Szerdahely munkásságát, amikor említi a külföldi reflexiókat, elsősorban a kifogásokat emeli ki, s nem is idézi a teljes anyagot; összefoglaló ítélete pedig ennyi: „A külföldiek nem ilyen kedvezően ítélik meg”⁵). Holott talán mégis szembeszökő, hogy Szerdahely munkáit Sulzer nagy tekintélyű lexikonának második kiadásában többször is idézik az ajánlott irodalom felsorolásában, s az Ae-t közvetlenül Baumgarten után a második helyre helyezik.⁶ Jánosi továbbá úgy interpretálja a korban elismert, s Szerdahely által is idézett Chr. H. Schmid véleményét (amely három évvel a megjelenés után hangzott el!): „a szerző semmi újat nem mond, de olvasottsága becsületére válik”, ami ugyan valóban elhangzott, csakhogy egy részletes és komoly tartalomismertetés összefoglalásaként.⁷ Szerdahely művét a kortárs német tudományosság teljesen egyenrangú teljesítményként értékelte, s bár igaz az, hogy például a Göttingenben megjelent kritika több kifogást közöl, mint dicséretet, de mindezt teljes komolysággal, s alapos szakmaisággal teszi, s az eredmények elismerésével egyáltalán nem fukarkodik.⁸ S ha még ehhez azt is tudjuk, hogy további recenziókat közöltek az Ae-ről Bécsben, sőt később (1790-ben) Párizsban is,⁹ el kell hinnünk, amit Szerdahely jogos büszkeséggel állapított meg már 1780-ban: „folyóiratokból, könyvekből úgy értesültem, hogy esztétikám Német-

⁴ MITROVICS Gyula, *A magyar esztétikai irodalom története, 1928.* (Szerdahelyről: 20–27.) 21.

⁵ JÁNOSI Béla, *Szerdahely György aesthetikája, 1914.* 57.

⁶ SULZER, *Allgemeine Theorie der schönen Künste I–V.* Leipzig, 1792. (Neue vermehrte zweyte Auflage) *Aesthetik* címszó I: 50. (Ae); *Dichtkunst, Poetik* I: 664. (APG); *Erzählung* II: 112. (PN). Megjegyezhető, hogy az Ae-t már az 1786-os kiadás is idézte: I: 37.

⁷ Chr. H. SCHMID, *Anweisung der vornehmsten Bücher in allen Theilen der Dichtkunst.* Leipzig, 1781. 54–55.

⁸ *Göttingische Anzeigen von gelehrten Sachen 1779.* III. 649–651. Zugabe N° 41. (1779. okt. 9.)

⁹ Tertina Mihály sorolja fel e recenziókat Szerdahelyt üdvözlő latin versének jegyzeteiben: „Litterariae Ephemerides Budaenses, Psonienses, Vindobonenses, Göttingenses, Helmstadienses...” in *Ode...* ad G. Szerdahely. Buda, 1789. A párizsi Journal des Savants 1790-es recenziójáról a jezsuita bibliográfia (STOGER, *Collectio scriptorum societatis Jesu. I. Scriptores provinciae Austriacae 1856.*) tudósít. A budapesti nagy könyvtárakban ezeknek nem akadtam nyomára.

országának nagy részén el van terjedve, némelyeknek tetszett, mások bizonyos részeken elutasították”¹⁰, s tudomásul kell vennünk, hogy Szerdahely esztétikája volt ez időben az egyedüli mű a magyarországi humán tudományok részéről, amelyet az európai tudomány teljes egészében korszerűnek fogadott el, s amelynek modernsége a külföld részéről sem szenvedett – a szakmai kifogások dacára sem – kétséget.

Az esztétikatörténeti szakirodalom bizonyos előnyben érezheti magát az irodalomtörténettel szemben (persze csak akkor, ha érénynek számít a XVIII. század második felében elszakítani egymástól az esztétikát és az irodalomkoncepciót!), hiszen a naiv kronologikus beszámolók mellett három jelentősebb tanulmány is foglalkozik Szerdahelyvel: a századelőről Jánosi Béláé, a legutóbbi évekből Nagy Endréé, külföldről pedig Benedetto Croce-é. Mindhárom módszere lényegében azonos: az esztétikai kategóriák önfejődési sorába állítják be Szerdahely koncepcióját, s az európai vezető gondolkodókhoz mérik teljesítményét. A legméltányosabb közülük egészen meglepő módon B. Croce, aki belátván Szerdahely nehéz teoretikus helyzetét, épp a kiküzdendő kategóriákért folytatott harc heroizmusát dicséri, s bár az elért eredményekkel egyenként nincsen megelégedve, s mai általános teoretikus tanulságok levonására már alkalmatlannak látja Szerdahely rendszerét, mégis hangsúlyozza, hogy Szerdahely az új fogalmakkal dolgozott, s ennek révén ő is „képviselője a gondolkodás ama forrongásának”, ami az egész esztétikai gondolkodás megújulásához vezetett.¹¹ A magyar elemzők már nem voltak ilyen toleránsak: Jánosi Béla – akinek forráselemzései egyébként nagyon pontosak és kiválóan használhatók – épp a források ismeretében becsüli alá Szerdahelyt, s egy olyan eredetiségigény nevében kritizálja meg, amilyen Szerdahely korában Magyarországon még a „szép”-irodalom terén sem volt elfogadott; egyébként pedig megmarad a rendszer általános vonásainak ismertetésénél, s szemére veti a szerzőnek e rendszer eklektikus voltát; ám az egyes kategóriák hazai korszerűségének és funkcionálásának kérdését fel sem veti.¹² Nagy Endre tanulmányának legnagyobb érdeme, hogy a leírások közül egyedül vállalja egyértelműen Szerdahely esztétikai rendszerének felvilágosodáshoz tartozását, s állítását a forrásokon és az esztétikatörténetileg párhuzamba állítható műveken keresztül részletesen bizonyítja is.¹³ Ugyanakkor azonban ő sem vesz tudomást a korabeli magyar viszonyokról, s kizárólag az európai kontextust használja mérceként Szerdahelyt illetően: így, magyar viszonyítás nélkül megállapításai sokat vesztenek érvényükből; különösen akkor, ha látjuk, hogy szövegében szemléletileg gyakran bántóan vulgarizáló megfogalmazások (például: „Szerdahelynek a polgárosodó esztétikai elveket foltozó leleménye, a jó ízlés nem más, mint a feudális kötöttségek újratermelése az esztétikában”¹⁴), súlyos, az egész

¹⁰ „Publicis ex litteris, vulgatisque libris intelligo hanc meam Boni Gustus Doctrinam per potiores Germaniae partes esse diditam, aliisque placere, et ab aliis nonnulla parte reprehendi...” in SZERDAHELY, *Imago aesthetices seu Doctrina boni gustus breviter delineata, et considerationi exposita*. Buda, 1780. 16.

¹¹ A gondolatmenetet részletesen ismerteti WALDAPFEL József, *Croce Szerdahelyről Esztétikai Szemle*, 1936. 98–101.

¹² JÁNOSI Béla, *i. m.* 56. stb.

¹³ NAGY Endre, *A magyar esztétika történetéből*. Felvilágosodás és reformkor. 1983. Szerdahelyről: 9–83. A felvilágosodottságról: 10. stb.

¹⁴ *I. m.* 36.

értelmezést eltorzító, a tényleges helyzetet éppen kifordító tárgyi tévedések (például: „A példák túlnyomórészt az antikvitás művészetéből származnak, az újabb művek fel- említésére inkább a negatívnak tartott példák adnak okot”¹⁵), valamint fordítási hibák változtatják egymást.¹⁶ S általában, a tisztán esztétikatörténeti szempontot nézve: bár nem helyteleníthető, ha az európai élvonal gondolkodóit vesszük példaként, és meg- említjük, hogy Szerdahely nem volt olyan nagy elme, mint Baumgarten vagy éppen Kant, de talán ezen (és a forráskutatáson) túlmenően is találhatunk elemezni valót gondolatai közt, különösen, ha közben Magyarországra is fordítunk valamelyes figyelmet.

Szerdahely műveinek elfelejtésében alighanem egy olyan, már nagyon régen uralkodó irodalomtörténeti mentalitás a vétkes, amely az egyes korszakok irodalmiságát csak a bel- lőlük kiinduló, s később beteljesülő tendenciák fényében hajlandó és képes vizsgálni, s amely számára mindaz, ami e tendencia főirányába nem tartozik bele, mellőzhetőnek vagy legfeljebb másodlagosnak tűnik. Így korszakunk fő tendenciájaként a magyarnyel- vűséget s a magyar nyelvű irodalmiságot tekintve, természetesen maradt ki a sorból egy olyan szerző, aki az irodalom modernségét és autonómiáját lépten-nyomon hangsúlyozta ugyan, de aki mindezt nem kötötte kizárólagosan a magyar nyelvhez. Holott feltételezé- sünk szerint ama korban, amikor Szerdahely a főművét alkotta, vagyis a 70-es években, a magyarnyelvűség még csak egy radikális programként, de nem egyedüli, s az egész magyarországi irodalmiságot általában átfogó programként jelentkezett, s mellette más modernizáló programoknak is megvolt (meg lehetett) a maga jogosultsága vagy elismert- sége. Más kérdés, hogy a magyarnyelvűsítés rohamos térnyerése során e kettősséget sokan nagyon hamar ellentétté hegyezték ki, mindennek azonban nem kellene minket is arra köteleznie, hogy eleve ellentétet lássunk ott, ahol eredetileg ilyenről még csak szó sem volt. (Az ilyen koncepcionális visszavetítésre csak egy példa: ez jelenik meg, ha csak enyhe, szinte árnyékszerű formában Szauder Józsefnél; az ő egyes elszórt megjegyzései- ben is finom előítéletesség rejlik Szerdahelyvel szemben, amikor úgy véli, hogy a 90-es évekre Szerdahely esztétikája már egy jelentős irodalmárreteg számára vált meghaladot- tá, vagy amikor a „régii”, vagyis Szerdahely-féle esztétikai szemlélet radikális meghaladása- ként értékeli Szentjóni Szabó László értekezésének az *emberi arc*ról írott szakaszait, s forráskeresése során nem veszi észre, hogy Szentjóni Szabó gondolatainak elemei *mind* megtalálhatók Szerdahelynél is, s Szerdahely még ama fiziognómiai vitát is felidézi, amelyet Lavater és Lichtenberg folytatott ...¹⁷)

*

¹⁵J. m. 47.

¹⁶Például: i. m. 74–75.: Fielding és Sterne mint „felülműhatatlan” jellemeztetik, holott a szövegben is idézett „praetereundi non sunt” szókapcsolat fordítása: „nem mellőzhetők” lenne.

¹⁷Vö. SZAUDER József, *Az esztétikai tanszék betöltésére kürt pályázat 1791-ben*. ItK, 1971. 78–106. Szentjóni Szabó itt az emberi arcról: 102. Szerdahely az ember arcáról: Ae I: 126., a fiziognómia- ról: PDr: 173.

Ha közelebbről vesszük szemügyre Szerdahely szereplését és tevékenységét, rengeteg ellentmondásra bukkanunk, s ezek egyáltalán nem könnyítik meg az ítélethozatalt. Úgy látszik, három területen lehet ezeket elkülöníteni: politikai, irodalmi és ideológiai téren. Először: Szerdahely, aki műveinek írása során Európa legmodernebb esztétikai és filozófiai irányzatait is hajlandó és képes volt befogadni és propagálni (gondoljuk meg: jezsuita létére részletesen elemzi és pozitíve értékeli a francia enciklopédisták, Voltaire vagy a német protestáns literátorok, Lessing, sőt Herder sok nézetét!), a 90-es évekre már a nyitás ellenfeleként tartatik számon, s a dokumentumok szerint komoly része lesz Kant filozófiájának országos eltiltásában, sőt egyes feltevések alapján ő hatott oda, hogy Verseglyt a Millot-fordítás miatt meghurcolták.¹⁸ A további időben aztán szerepe egyértelműen szembeállítja az újabb magyar irodalom képviselőivel: például Virág Benedek Cicero-fordításában -cenzurálisan kifogásolható dolgokat talál,¹⁹ Dugonics, Benyák Bernát és Révai tanári pályáján mint ellenség tűnik fel,²⁰ a fiatal Horvát István pedig már csak a hatalom képviselőjét látja benne, akkor is, amikor kegyeiért folyamodik, akkor is, amikor egyszerűen csak fél tőle.²¹ S bár Dugonics, Benyák és Révai érzékenységében nyilván a jezsuita és piarista rend közti feszültség is munkál, az sem tagadható, hogy Szerdahely az egyetemi oktatók kiválasztásában igen károsan hatott (vagy próbált hatni): amikor például 1791-ben volt rendtársát, a nagyon gyengén felkészült, s a művészettudományt szinte archaikusan értelmező Tóth Farkast ajánlotta az esztétikai tanszékre (saját utódjával!),²² vagy amikor a magyar nyelvi tanszékre is a gyengébb kandidátusokat támogatta (a rendkívül rossz képességű és feltehetően igen kártékony Czinke Ferenc személyében).²³ S ha valószínűleg nem is igaz az a mendemonda, miszerint Szerdahely akadályozta volna meg Schediust esztétikája kiadásában (hiszen Schedius csak húsz évvel Szerdahely halála után jelentette meg művét), annyi mindenesetre valószínű, hogy az egyetemi oktatás még sokáig Szerdahely irányítása alatt folyhatott, oly kevéssé tért el Schedius tananyaga Szerdahelyétől.²⁴ Ám mindezen feltétlenül kárhozzátandó gesztusok sem tesznek megengedhetővé egy olyan torzítást, amelynek során Szerdahelynek már első művei is kétségbe vonatnak, s csak a jezsuita térfoglalás eszközeiként tárgyalatnak. Ilyen eset volt

¹⁸Vö. KORNIS Gyula, *A magyar művelődés eszményei, 1927.* I. 186. Versegly esetét vö.: DEME Zoltán, *Versegly könyvtára.* I. Füz. 113. 1985. 14. Ugyanakkor azt a nagyon meglepő adatot is közölnünk kell, hogy Szerdahely saját kezű aláírása ott szerepel a Berzeviczy Gergely által 1793-ban szervezett budai Lesekabinett alapító olvasóinak névsorában: ezek szerint tehát még 1793-ban is ugyanott olvasta a nyugati sajtót, ahol például Hajnóczy. Vö. H. BALÁZS Éva, *Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus,* 1967. 195–196.

¹⁹Virág Benedek levele Kazinczyhoz, 1802. november 12. KazLev. II. 506.

²⁰*Dugonics András följegyzései.* 1883. 29. CSAPLÁR Benedek, *Révai Miklós élete.* 1889. IV. 158., 179–180.; 196. stb. TAKÁTS Sándor, *Benyák Bernát és a magyar oktatásügy.* 1891. 205.

²¹HORVÁT István, *Mindennapi.* 1967. 120. 181.

²²Vö. SZAUDER J., *i. m.* 81., 83., CSAPLÁR B., *i. m.* IV. 97. stb.

²³KORNIS Gy., *i. m.* I. 187.

²⁴Horvát István írja naplójában, hogy Schedius csak Szerdahely halálát várja, hogy kiadhassa, s ráadásul magyarul, esztétikáját. *I. m.* 169. Schedius esztétikai vizsgálataknak tézisei azt mutatják, hogy ha módosított is az anyagon, radikálisan nem váltotta fel Szerdahely rendszerét. Vö. például: Tentamen publicum ex Aesthetica generali 1796. (Rosti A., Lónyay G., Szávics J. vizsgái) vagy Tentamen publicum ex Aesthetica 1802. (többek között Eötvös Ignác, Horvát István vizsgái).

például a reformkorban a magyar filozófia történetét elsőként tárgyaló Almási Balogh Pálé, aki — bár megjegyzi, hogy Szerdahely „egy legjelesebb tudósaink közül” — a művek cím szerinti felsorolásán kívül kizárólag a jezsuiták szidásával tölti meg ide vonatkozó lapjait, mondván: Szerdahely és a jezsuiták nem az értelem kifejtésére törtek, hanem legfőbb céljuk volt, hogy „az emberi nemzettől a felvilágosodás minden sugárit eltartóztatván, maguknak mentül nagyobb hitelt, hatalmat, s befolyást szerezzenek”.²⁵ Almási Balogh nyilván a század első harmadának szájhangyományozódott ítéletét összegezte, s véleményével valószínűleg ő alapozta meg a máig uralkodó Szerdahely-képet.

Szerdahely másik súlyos ellentmondása teóriája és saját költészete között mutatható ki. Az a ritka jelenség figyelhető meg esetében, amikor egy szerző művészetelmélete sokkal radikálisabb, szinte egy korszakkal előbbre jár, mint költői gyakorlata; az esetek túlnyomó többségében ennek épp ellenkezője dívik. Szerdahely, aki teóriájában a XVIII. század második felének modern irodalmi törekvéseit támogatta, aki ízlésében a szentimentális irodalom elfogadásáig jutott el, saját verseiben megmaradt a későbarokk latin költészet átlagos képviselőjének. Versei — epigrammák, feliratok, gnómák, didaktikus és alkalmi elégiák stb. — saját kötetének előszava szerint is a barokk dilettantizmus szüleményei: mintegy gondolkodás nélkül csúsztak ki száján, s nem fordított külön gondot rájuk, ezért jókat, rosszakat vegyesen közöl.²⁶ Nem is verseinek latinnyelvűsége az, ami szembeszökő — hisz e korban még a modernebb literátorok közül is számosan űzik a latin poézist (például Révai Miklós, Dugonics András, Virág Benedek, de még Csokonai és Batsányi is!) —, hanem egész költészetének régies jellege: épp azt nem tartja versei számára kötelezőnek, amit teóriájában más művekből összegezett, illetve más művek számára előírt. Mivel azonban e verseket nem feladatunk vizsgálni, mindezeknek csak két vonatkozását emelem ki: egyrészt nyilván *ennek* az irodalmiságnak is köszönhető (vagyis a Szerdahelyt közvetlenül körülvevő latin költészet régiesebb voltának: a számára közvetlenül adott olvasmányanyagnak és ízlésvilágnak), hogy műveiben majd a pompásan át-sajátított általános esztétikai érvek a konkretizálás és gyakorlati lebontás során nagyon sokat vesztenek erejükből; másrészt e nyilvánvaló ellentmondás a kortárs magyar irodalom képviselői számára alighanem hitelt rontó tényezőként is szerepelhetett, s nem is alaptalanul: nem könnyű attól modern esztétikai útmutatást elfogadni, akiről köztudott, hogy latin iskoladrámákat is ír...²⁷

A harmadik, ideológiai jellegű ellentmondás már nem Szerdahely szerepe és művei közt figyelhető meg, hanem a művekben magukban. Szerdahely ugyanis nem tudja egyeztetni esztétikai-filozófiai meggyőződését, amely sok szempontból radikálisan felvilágosultnak tekinthető, azzal a vallásossággal, amely számára — úgy is, mint a jezsuita rend tagja számára — a maga ortodox hagyományosságával érvényes. Ő, aki egész teóriáját az ember

²⁵ *Almási Balogh Pál Felelete*. Philosophiai Pályamunkák I. 1835. 57., 73–76. (Almási Balogh ítélete egyébként a századvég más jezsuita tudósait — például Makó Pált, Sajnovics Jánost, Pray Györgyöt — illetően is igazságtalan.)

²⁶ SZERDAHELY G. A., *Silva Parnassi Pannonii*. Bécs, 1788. „... diversa Carmina, quae mihi aliquando inter negotia fere non cogitanti exciderunt, aut, cum tempus erat indulgendi animo, sine cura facta sunt: Bona, et Mala.”

²⁷ JÁNOSI B., *i. m.* 9.

és a természet alapkategóriáira építette fel, aki gyakorta kiszáll az előítéletes gondolkodás és babonáság ellen (s ennek során a középkori vallási ünnepek elkorcsosulásának bírálatában még Voltaire érvelését is kész alkalmazni – Ae I: 53–54.), aki a Biblia szövegeit (még Jézus paraboláit is) hajlandó esztétikai elemzésnek alávetni, egyéb esetekben az egyházi tekintélyeket megingathatatlanul védelmezi, s tőle szokatlanul naiv okoskodással próbál egyezkedni a biblikus igazság és a modern felfogás között. Csak két példát idézek: Amikor a 80-as években felfedezik az Uranus bolygót, Szerdahely (Hell Miksa segítségével) örvendő didaktikus elégiát ír, amelyben bebizonyítja, hogy Ádám volt az első és legnagyobb csillagász, hiszen ha a Biblia alapján tudjuk, hány éves volt (930), ezt csak Ádám saját évszámllálása alapján tudhatjuk, akkor pedig ő már tudta, mi egy év...²⁸ A másik példa irodalmi jellegű: Szerdahely a „római mesék” (fabulae Romanenses) között megemlíti, s mesének mondja a Barlám és Jozafát legendáját, de rögtön hozzát teszi, hogy e csodás mese alapja az igazság, hiszen a kanonizált szentekben nem kételkedhetünk (PN 67.). Ez az ellentmondás azonban a teoretikus alpműveken belül, ha itt-ott meg is található, jelentős zavart nem okoz, mivel az elemzett tárgy ott eleve profán jellegűnek tételeztetik, aminek csak egészével szemben kell egyházilag is állást foglalni, viszont nyilván szerepet játszhatott abban, ki hogyan viszonyult Szerdahelyhez mint tanárhoz vagy paphoz.

Saját ellentmondásai helyzetét is ellentmondásossá tették Szerdahelynek. Elismerése ugyan kétségtelen volt egészen a 90-es évek fordulatáig, esztétikája pedig hivatalos kitüntetést is kapott (1779. augusztus 27-én a Helytartótanács javaslatára Bécsben 12 arany jutalmat nyert), a hozzá való viszony azonban nagyon erős polarizálódást mutat. Jó példával szolgál a magyar sajtó két megnyilatkozása. Molnár János a maga Magyar Könyvházában még a régies barokkos műveltség nevében írja rövid és nagyon általános dicséretét, s az esztétika modernségét egyáltalán nem veszi észre (vagy nem is akarja észrevenni), hisz úgy véli, Szerdahely csak kibővítette az évszázados tudásanyagot, s egyszerűen folytatta egy másfél százados könyvnek a gondolatmenetét („Azért említettük itten, mert az eléb említett könyvnek tanítását meszszebb vitte, s nem csak arról, a mit az Ékesszóllásban, s költeményes tudományban leg-szebbnek tart, ad tudositást: hanem szép egyéb tudományokra is alkalmaztattya tanításait”²⁹). Molnár János, akit mind világnéze- te, művészet szemlélete, mind politikai állásfoglalása a kor ókonzervatívjai közé sorol, nyilván csak a volt rendtársat köszönti, s nem valószínű, hogy véletlenül mellőzi a mű részletesebb ismertetését (hiszen a többi olvasott könyv alapos tartalmi kivonatát szokta adni), s alighanem épp ama vonatkozások maradtak számára idegenek, amelyeket viszont Ráth Mátyás a maga kritikájában nagy dicsérrel említ. A Magyar Hirmondó ismertetése épp Szerdahely munkájának korszerűségét hangsúlyozza, amikor erősen kiemeli

²⁸SZERDAHELY G. A., *Historia Uraniae Musae*. Bécs, 1787.; továbbá uő: *Elegia epidictica, per quam demonstratur: primum hominem Adamum fuisse primum et maximum astronomum...* Bécs, 1789. A bizonyítás (9–11.) igen gondos számításokkal él: az évek nagy számát nem lehet holdévekre átszámítani; Ádám oly sokáig élt, hogy sok szökőévet kellett látnia stb. A 15. lapon nyíltan szidja az újabb csillagászokat, akik nem a Bibliának adják a tudományos elsőbbséget.

²⁹MOLNÁR János, *Magyar Könyv-ház*. III. Pozsony, 1783. 230. (Az említett könyv: STRADA, *Prousiones Academiae* c. értekezése 1617-ben jelent meg.)

„a mostani időt”, amelyben „az ékes Tudományok emelkednek”, s ehhez képest tartja fontosnak a szépség „tudományos fundamentumainak” vizsgálatát; s nem mulasztja el még a rövid cikkben sem aláhúzni, hogy „a természetet követő és gyönyörködtető ékes munkákat” találja vizsgálatra méltónak. Ráth Mátyás a mű legáltalánosabb (felvilágosodott) intencióit is helyesen olvassa ki: „az lévén a jó társaságoknak lelke, hogy mindenek felől helyesen ítéljünk”, s buzdításában odáig megy, hogy *mindenki* számára illendőnek véli legalább a rövidített kiadás (*Imago aesthetices* . . .) ismeretét.³⁰

Hasonló kettősséget figyelhetünk meg, ha összevetjük másik két korabeli literátor Szerdahelyhez forduló gesztusait: Horváth Ádámét és Móré Györgyét. Horváth a 80-as évek vége felé a Hunniás kapcsán kér tanácsot Szerdahelytől, mivel fellelkesült Szerdahely műveinek olvastán, s számára mind Szerdahely olvasottsága, mind ízlése elsőrendű tekintélyként funkcionál. Szerdahely pedig nemcsak hogy válaszol Horváth leveleire, de oly heves tanácsokkal szolgál, hogy Horváth „eljed”: Szerdahely ugyanis arra serkentené, hogy „valóságos Epopoeja”-vá formálja a Hunniást, holott ő megelégszik azzal is, hogy csak történetíróként fejezze be művét („csak filo Historico continuálo”).³¹ Szerdahely e kérdésben tehát „modernebb” álláspontot képvisel, mint Horváth, de egyben teljes megértéssel és egyenrangúsággal fordul Horváth törekvései felé. A konzervatív ellenpólusra itt példánk a Hermolaus álnevű Móré György bécsi kapucinus szerzetes és magyar hitszónok, aki hatalmas latin üdvözlő verset intéz Szerdahelyhez, s benne látja ama nagyszerű költőt, akinek énekeire még a vadállatok is megszelídülnek, ám azt nem veszi figyelembe vagy észre, hogy Szerdahely művészi és erkölcsi nézeteit az övétől világok választják el. Móré ugyanis oly végtelenül konzervatív és elzárkózó, hogy erkölcsi hitvédelme során például mindenféle színházról eltiltaná a hívő embereket (sőt már maga a muzsika is kerülendő lenne!), mert „a máj világnak oly ravasz ékes szín alatt nyujtani szokott mérge” a látás kísértése során ártalmas és bűnre csábító lehet.³² Hermolaus, egyházi politikai egyetértést feltételezve, elfelejti (vagy nem olvasta), hogy Szerdahely a dramaturgiai könyv elején a legnagyobb entuziazmussal szól a színházról, a drámai művészetet a művészetek legmagasabb csúcsára helyezi („nobilissima. Pars Poeticae”, PDr 3.), az általános színházellenes érveket részletesen és élesen visszautasítja (PDr 14–23.), s a színházat az erkölcs iskolájaként állítja be („Theatrum est Schola morum, et doctrina virtutum”, PDr 27.).

Hermolaus kapcsán kell szólnunk Szerdahelynek a magyarnyelvűséggel való viszonyáról is. Az előbb idézett nagy üdvözlő vers ugyanis ilyen címet visel: *Apologia pro lingua latina*, s az 1790-es országgyűlés vitairódalmába avatkozván, egyértelműen a latin nyelv állami és egyházi használatának fenntartása mellett emel szót, meglehetősen archaikus

³⁰ Magyar Hírmondó, 1781. augusztus 4. 60. sz. 477–479. (Új kiadása: Magyar Hírmondó, 1981. 354–355.)

³¹ Horváth Ádám levele Kazinczyhoz, 1788. október 14. (*KazLev* I: 221.); 1788. november 9. (I: 233–235.); 1789. február 9. (I: 275–276.); Szerdahely tekintélyére nézve lásd Horváth további leveleit is: I: 292.; I: 500. (Megjegyzendő, hogy a levelekben semmi nyoma annak, hogy Kazinczy helytelenítette volna Horváth lelkesedését!)

³² P. Hermolaus *Egyházi Beszédei I–V*. Pozsony, I. 1791. 248–276.: „A köz-játék, tántz és egyéb mulató helyekről”. Az idézet: 262. (Más prédikációjában magának az olvasásnak a bűnre csábító voltát kárhoztatja: III. 324–325.)

érveléssel.³³ Hermolaus e kérdésben tökéletesen volt tájékozva: Szerdahely nemcsak 1790-ben, hanem még jóval később is (az 1807-es országgyűlésen) a latin nyelv ország-lása mellett foglalt állást, ráadásul oly erőteljesen és botrányt kavarázó módon, hogy a magyar nyelvért küzdő képviselők úgy vélekedtek róla: ilyen ember érdemtelen arra, hogy magyar papi méltóságot viseljen (aulikus magatartását a bécsi udvar nem is mulasztotta el jutalmazni; a Szent István-rend keresztje nyilván nem független állásfoglalásától).³⁴ Am a politikai gesztus mögé helytelen lenne oda képzelnünk a magyar nyelvű kultúra háttérbe szorítását is. Szerdahely számára ugyan a nemzethez és országhoz tartozás kulcs-mozzanata még nem a nyelv volt, de nemcsak magyar hazafisága, hanem magyar nyelvi érdeklődése is magas fokúnak tekinthető. Azt, hogy a magyarországi kultúra mennyire fontos volt számára, elég szemléletesen bizonyítja például ama beszéde, amelyet a budai egyetem Pestre helyezésekor mondott el: ebben nemcsak a jelenkori egyetemet dicséri és buzdítja, hanem – szabatos literatúratörténeti leírást adva – számba veszi a budai egyetem előzményeit, a régi korok magyar egyetemeit is;³⁵ vagy az, hogy önmagát is mint latin költőt – meglehet, némi nagyzólással – Janus Pannonius utódjaként képzelte el.³⁶ A magyar nyelvről igen melegen és páratlanul gazdag retorikával nyilatkozik meg a Ratio Educationis II. megfelelő paragrafusának indoklásában: „Mi sem emeli jobban a nemzet tekintélyét, mint nyelvének csiszoltsága és a gyakorlatban való széles körű alkalmazhatósága. A magyar nyelv csodálatosan lágy és kellemes hangzású, gazdag bőségű a gondolatok kifejtésére, kivételes erővel rendelkezik minden dolog szemléletessé tételére, mégis részben a sokféle háború, részben a közgondok miatt eddig más ügyek felé fordult a figyelem, s méltóságához képest nem eléggé művelték. Most azonban itt, ahol a boldog béke uralkodik, és a bájos múzsák a haza számos fiának szívét meghódították, s szerencsésen meg-

³³ (HERMOLAUS), *Ad virum clarissimum Georgium Szerdahelyi, Sylvae Parnassi Pannonii Authorem Apologia pro lingua latina*. Buda, 1790. Hogy a Szerdahely körüli helyzetet tovább árnyaljuk, megemlíthetjük, hogy Czinke Ferenc, aki Szerdahely támogatásával kapta meg a pesti magyar tanszéket, s aki a magyar nyelv terjesztéséért kritikátlanul (és sajnos elég kevés elmeélel) hevült, két alkalmi verset is intézett – teljes alázattal – Szerdahelyhez, s mindkettőben a magyar nyelvű költészetet preferálja a latinnal szemben. Lásd: *Magyar Idillion vagy-is Pásztori Dal Folyó Vitézi Verseken*. Irta egy alföldi juhász. Pest, 1797. (Foglalata: „Jantsi és Máté mind a ketten Magyar Juhászok. Pán és Apolló Istenek előtt versent énekelvén, azon vetélkednek, hogy mellyiknek vólnának több, és sullyosabb indító okai a B^{XX}-i Legelőre hajtani.”); vagy: *A köszönő Músa Szerdahelyi György Alajos úrhoz, Karátsonyi Mátka-tál gyanánt*. Pest, 1801. (A tisztelgő vers után: „A Mátka-tál eredete. Enyelgés.” A disztichonokban írt épületes történet arról szól, hogy Maklári Kató és Tsapodár Jantsi malacfürészés közben összetörte a tojásokat.)

³⁴ Az 1807-es országgyűlésről Szekfü Gyula idézi Baldacci államtanácsos jelentését: Szerdahely „sehr vernünftige und sehr billige Einwendungen machte”, mire a képviselők (többek között F. Nagy Pál) „wütend angefallen”; s emiatt kártalanítani kellene „diesen Martyrer der Wahrheit”... in: *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez*. 1926. 293–296.

³⁵ *Programma, quod G. A. Szerdahely habuit, dum regia scientiarum universitas annum scholasticum et incolatum Budensem terminavit*. Buda, 1784. IV–VI.

³⁶ TERTINA Mihály, *Adplausus Parnassi Pannonii*. Nagyvárád, 1806. 13.: „Exemplum duxit de Jano, Vate diserto. / Qui rexit Praesul Quinque bene Ecclesias...” Vö. Szerdahely versét: De Lauro, quam Janus Pannonius plantavit (*Silva*... 213.). Költészetéről általában: SZÖRÉNYI László, *A latin költészet helyzete Magyarországon a XIX. században*. ItK, 1985. 6–7.

oldották nyelvüket a szólásra, kezüket az írásra, ezért biztosan remélhető, hogy sokan lesznek majd, akik különösképpen törekedni fognak a hazai nyelv fejlesztésére, és jó ízléssel megszerkesztik a szótárokat, és nemzetünk más műveit.”³⁷ S ha mindehhez hozzávesszük, hogy Szerdahely ama budai főgimnáziumnak volt az igazgatója, amelyben a magyar nyelvi oktatás már nagyon korán elkezdődött, s részletes program alapján folyamatosan zajlott (már jóval a nyelvoktatási törvény bevezetése előtt is!),³⁸ vagy hogy Szerdahely érdeklődése egészen addig terjedt, hogy még Sajnovics nyelvrokonsági felfedezéséről is említést tett,³⁹ akkor a nyelvi közömbösség vádja szinte magától elesik.

Hasonlóképpen figyelemreméltó Szerdahelynek a magyar irodalomról alkotott képe. Mivel esztétikája elsősorban tartalmi kérdésekre összpontosít, és (ha a retorika szóhasználatával fogalmazunk) nem az elocutiót, hanem az inventiót tekinti elsődlegesnek, irodalmi koncepciójából nem lesznek kizárva a *különböző* nyelvű műalkotások: számára a mű nyelvisége (anyanyelvisége) nem döntő mozzanat; a kultúrát („Rempublicam Literariam”) a szép, jó művek, nem pedig a nyelv vagy a nyelvművelés konstituálja. Ez a koncepció éppen nem a kizárásra tör, sőt: megengedi *minden* nyelv esztétikai alkalmazhatóságát („quacunq̄ue Gentium lingua construat̄ur”, PN 168.). Bár Szerdahely maga a fennmaradt dokumentumok szerint csak latinul írt, esztétikájába és műfajelméletébe igen sok más nyelv (német, francia, angol, spanyol, olasz, keleti nyelvek, sőt: orosz!) alkotásait is felveszi, s nyíltan ki is jelenti, hogy elméletét *nem* rendeli alá nyelvi korlátoknak („Artem enim meam Poeticam non adstringo Latinitati”, PN 160.); s mindennek következményeképpen meglepően nagy figyelmet fordít a magyar literatúrára. Műveiben, ha elszórtan is, de jelentős mennyiségű utalást találunk a régebbi és újabb magyar művekre, de Szerdahely a kortárs szerzők munkáit sem mellőzi. Már 1776-ban, még Nagyszombatban tartott előadásában is említi P. Schez Metamorphosisát, valamint Gyöngyösit és Faludt,⁴⁰ a későbbi szövegekben pedig már sok adat és elemzés szerepel. Például a bárdok kapcsán említést tesz a magyaroknál századokon át énekelt hősi énekekről, amelyek az ősi dicsőségről szólván, a nép száján a mai napig fennmaradtak („antiquissima sunt ea carmina, et rudi etiam plebi longo seculorum ore decantata, quae bellicosa maiorum nostrorum facinora, virtutesque heroicas ad nostra usque tempora laeto cum cantu pertulerunt”, APG 18.); a „románok” között sok verses históriát, széphistóriát sorol fel, amelyeknek nagy részét a „vulgus” is szokta mesélni, énekelni (például „de Argyro et Helena, de Pyramo et Thisbe, de Stilfrido, de Tancredo, de Nicolao Toldi, de Apollonio, de Filio Prodigio, de Sarmante et Florina”, PN 81.; az utolsóban én Kónyi János Várta mulatságát vélem felfedezni); „a jobb ízléssel írott románok” közé felveszi Gyöngyösi Chariclia, Daedalus temploma, Csalárd Cupido (Crudelitas Cupidinis agnita – bár ez esetben nem akarja elhinni, hogy Gyöngyösi a szerző) című műveit, s a kortársak közül Mészáros Ignác Kártigámját, Dugonics Argonauticáját, Báróczi Cassandráját; s megjegyzi: mai korunk szerencséje, hogy nálunk is szebb lesz az ízlés, s az ilyen poéták száma is egyre növekszik (PN 81–82.).

³⁷ *Ratio Educationis* II. 148. § 1981. 291. (Mészáros István fordítás.)

³⁸ A budai főgimnázium magyar nyelvi vizsgáiról fennmaradt az 1778., 1780., 1781., 1782., 1783., 1784. évi kiadvány, a követelmények részletes feltüntetésével: *Materia Tentaminis Publici*...

³⁹ SZERDAHELY G. A., *Memoria Francisci Weiss*. Buda, 1785. 10.: együtt fájalták Sajnovics elvesztét, aki szintén csillagász volt, „et sermonem Hungaricam in Lapponia reperit”.

⁴⁰ *Tentamen publicum ex Aesthetica*... ex praelectionibus G. Szerdahelyi (Fekete Imre vizsgálja). Nagyszombat, 1776. 11–12. P. Schez művére utal még: APG 80.

Az eposzok terén elismeri a magyarok hátramaradottságát, de ezt, mint annyian ebben a korban, a sok háborúsággal s a fizikailag, és nem kulturálisan kifejtett hősiességgel okolja meg (PN 141.; ugyanitt Gyöngyösi Kemény Jánosát inkább históriának, mint eposznak mondja): talán e hiányérzettel indokolható már idézett buzgósága Horváth Ádám Hunniása körül. A legnagyobb dicséret hangján szól viszont az egész könyv lezárásaként Faludi Ferenc „pásztori” költészetéről, s több mint egy oldalon keresztül rajongva méltatja ízlését, szent és profán műveit (PN 180–181.). S hogy Szerdahely nem volt érzéketlen a magyar nyelvi finomságok iránt sem, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy annál a két szerzőnél, akit a legjobbnak talál, a nyelvhasználat tökéletességét is kiemeli: Faludi „et Poesim, et sermonem patrium in potestate habuit” (PN 180.); Gyöngyösi István pedig „arany versbe” („carmine aureo”, PN 65.) fogalmazta át művének prózai eredetijét.

E felsorolásból Szerdahely barokkos ízlésvilága és preferenciája nyilvánvalóan kiderül, ugyanakkor figyelembe veendő az újabb szerzők iránti nyitottsága és irodalomtörténeti toleranciája is. Az a paradox helyzet adódik így, hogy Szerdahely, aki pedig először válogat a magyar irodalomtörténetből egyértelműen szépirodalmi szempontok alapján, s a korban szokásos literatúratörténeti általánosításoktól tartózkodik, jóval több értéket talál a magyar régiségben és kortárs irodalomban, mint például Bessenyei György, s olyan területen is rámutat – helyesen – a költészet meglétére, ahol pedig Bessenyei szerint „világosság, poétaság nincsen”,⁴¹ jóllehet Szerdahely szépirodalmi tájékozódása és esztétikai koncepcója egészében véve jóval modernebb volt, mint Bessenyeié. Szerdahely azonban e kérdésben is esztétikájának tartalmi jellegű alapelveit érvényesítette, ezeket kereste vissza a magyar kultúrában, s emiatt szemlélete, amely a nyelvművelő irodalomértelmezés kizáró gesztusait elutasította, nagyobb és igazságosabb érzékenységre tette képessé.

A másik oldalról, vagyis a kortársi befogadás felől nézve Szerdahelyre, a kép szintén nem lesz olyan rideg, mint amilyennek a szakirodalom eddig festette: Szerdahely műveit igenis felfogta, s hasznosította a kortárs irodalom. Az eddig idézett adatok mellett ki kell emelnünk, hogy Szerdahely jeles helyen nyer említést Földi János verstanában;⁴² Csokonai maga is hivatkozik rá, de hatása fejtegetéseiben más helyeken is többször kimutatható;⁴³ Verseghy még kései *Analyticájában* is sokszor felidézi gondolatait, amelyeknek nyoma természetesen ott van korai értekezéseiben is;⁴⁴ Révai Miklós, mielőtt még hivatalosan szembekerültek volna, verset is írt hozzá;⁴⁵ Kazinczy ugyan nehezményezi, hogy „minékünk meg kell elégednünk, ha egy Szerdahelyit mutathatunk”, de elégedetlensége a mű latinságának, nem pedig tartalmának szól (ezt a szövegösszefüggés bizonyíthatja, valamint az is, hogy a mondatban Szerdahely mellett Koppi szerepel).⁴⁶ Továbbá az is

⁴¹ Vö. BESSENYEI, *A magyar néző. Jegyzés in Válogatott művei*, 1953. 224–227.

⁴² FÖLDI János, *A vers-írásról* (1790.) 1962. 12., 79.

⁴³ CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Az epopoedáról közönségesen in Minden munkája*, 1973. II. 129.

⁴⁴ VERSEGHY Ferenc, *A magyar nyelv művészi felhasználása* (1816.) I–VII. Szolnok, 1973–1977. 136., 176., 223., 248.

⁴⁵ CSAPLÁR B., *i. m.* IV. 60. Szerdahely Révaihoz írott levele közölve: FÉNYFALVI KARDOS Adorján, *Verseghy Ferencnek megcsalatkozott illetlen mocskolódásai ... 1806.* 197.

⁴⁶ Kazinczy levele a Hadi és más nevezetes történetek szerkesztőségéhez, 1790. március 8. in *Válogatott művei*, 1960. II. 234.

alighanem Szerdahely esztétikájának terjedtségére, népszerűségére, hazai fontosságára utal, hogy a korban szokatlan módon, rövid időn belül megjelent a nagy mű brosúraszerű tömör vázlata (*Imago aesthetices... 1780.*), majd pedig pár év múlva (1794-ben) rövidített magyar fordítása is, a kortárs magyar irodalommal szoros kapcsolatban álló Festetics grófnak ajánlva (valamint talán az sem zárható ki, hogy mégis volt újabb kiadása az esztétikának). Szerdahely gondolatainak párhuzamait a korabeli magyar irodalmi gondolkodással a későbbiekben elemezzük; itt befejezésül csak arra kell még utalni, hogy ama nagy s hirtelen ébredt érdeklődést, amely Magyarországon a 80-as évek végén az esztétika iránt megnyilvánult, nyilván Szerdahely műveinek közvetlen hatásával kell magyaráznunk. Ha 1791-ben az egyetemi esztétikai tanszéket kivételes „csődületi megrohanás” érte (22 pályázó!),⁴⁷ ha a 80-as, 90-es évek szerzői rendre azokat a gondolatokat visszhangozták vagy variálják, amelyeket Szerdahely ismertetett először, ha ugyanazokra a szerzőkre és forrásokra hivatkoznak, akiket és amelyeket Szerdahely idézett, akkor Szerdahely szerepét és hatását az irodalmi megújulásban jóval nagyobbnak kell vélnünk, mint eddig tehattük. A művészet öntörvényűsége, az esztétikai autonómia, sok modern irodalomszemléleti újság eszméje az ő írásai alapján jutott be a magyar művészetszemléletbe, s ezen érdemét az sem homályosítja el, ha később pályája elvált az újítókétól.

II. Szerdahely irodalomszemlélete

„Audendum est. Quisque suum virtutem habet, Genium proprium sequi oportet; nec servi simus, nec aliorum oculis adspiciamus. Aestheticus in hoc elaboret, ut ipse sit originalis.” (Ae II: 43.)

A tény, hogy Szerdahely szerepének messze nem megfelelő helyet foglal el irodalomtörténetünkben, elsősorban alighanem a szakirodalom ama torzításából eredeztethető, amely szerint Szerdahelyt csak mint esztétát, az esztétika tudományának képviselőjét vették számba (kizárólag az európai törekvésekkel szembesítve), s a korabeli magyar irodalomszemlélettel való szoros érintkezéseit figyelmen kívül hagyták; az a csekély számú utalás pedig (például Bán Imre vagy Mezei Márta részéről), amely Szerdahelyi nézeteit nem különíti el más magyar szerzők állásfoglalásaitól, máig jóformán kivételnek látszik, s mivel természetesen nincsen Szerdahelyre kihegyezve, a róla rögzült képet alapjaiban nem módosíthatta.⁴⁸ Holott ha Szerdahely műveit a maga korának irodalomkritikai szempontrendszer alapján olvassuk, azt kell észrevennünk, hogy bennük a megújuló irodalmiság majd minden eleme már részletesen tárgyalásra kerül, s hogy még a 90-es évek irodalmi vitái is azon kérdéskörben fognak mozogni, amelynek első körvonalazását – ha a szintézis igénye nélkül is – Szerdahely kísérelte meg. Természetesen igaz az,

⁴⁷SZAUDEK J., i. m. 79.

⁴⁸Vö. például BÁN Imre, *Losontzi István poétikája és a kései magyar barokk költészet*. Studia Litteraria, 1964. 32. Uő: *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*. Ifjú, 72. 1971. 98. MEZEI Márta, *Felvilágosodás kori Itránk Csokonai előtt*. 1974. 31–34.

amit Szerdahely minden bírálója megemlít, hogy Szerdahelyre nagyon erősen hatottak a felvilágosodás előtti, antik és reneszánsz kori poétikai és retorikai kézikönyvek, s emiatt fejtegetéseinek van bizonyos „régies” színezete; de ez a régiesség csak akkor ötlük szemünkbe, ha műveit a századforduló felől visszanezve, mintegy „előfutárként” kezeljük. Másrészt pedig azt sem szabad elfelejteni, hogy ez a retorikus hagyomány, amelyet Szerdahelynél annyian kárhoztatnak, vele vagy nála egyáltalán nem szakadt meg, hanem még jóval túl is élte őt (nyomai majdnem mindenkinél kimutathatók; a rendszer teljes továbbélése pedig még Révai stilsztikájában és Grigely retorikájában is szemmel látható). A régi és új jelenségek keveredéséből e dolgozatban főleg a modernizáció tendenciájába tartozó elemeket emeljük ki, s emiatt megfordítjuk a szokásos sorrendet: előbb tárgyaljuk a speciális és gyakorlati irodalomszemléleti kérdéseket, s csak a későbbiekben elemezzük az esztétikai teóriát.

Szerdahely áttekintésének modernségét és átütő nyitását legelőször a tárgyalt anyag maximális korszerűsége képviselte. Egészen meglepő – s a rendelkezésre álló adatok alapján jelenleg még megmagyarázhatatlan –, mennyire szinkronban volt Szerdahely műveltsége a kortárs (elsősorban német) szépirodalmi és szakirodalmi terméssel. Forrásait áttekintve: alaposan feldolgozta mindazokat, akik a század közepén mint esztétikusok számításba jöhettek: Baumgartent (akit a legnagyobbnak tekintett és mondott), Sulzert, Riedelt (rájuk oly gyakran hivatkozik, hogy nem szükséges egyes helyeket megadni); hasznosította Breitinger (Ae II: 42.), Bodmer (APG 153., PN 79–80.), J. A. Schlegel (APG 13.), Pope (Ae I: 36.), Shaftesbury (Ae I: 55.), Home (Ae II: 33., APG 8., 63.), Burke (Ae I: 55.), Mendelssohn (Ae I: 123., 308., PDr 36.), Winckelmann (Ae I: 324.), Gerstenberg (Ae II: 319., PDr 135.), Lessing (Ae I: 324., APG 71., PN 29., PDr 127.) műveit; sőt Herdert – s ráadásul több művét! – is ő idézi legelőször Magyarországon (a zsidó költészetről APG 3., Homéroszról: „*Silvae criticae*”, PN 114., Ossziánról: „*Herder anno 1773 optime scripsit de hoc poeta*”, PN 126.). A francia szakirodalomból nemcsak Boileau idézése természetes a számára (Ae I: 204., 239., II: 92.), hanem a XVIII. század legtöbb teoretikusa is számottevő szerepet játszik: Batteux állandóan szerepel (részletes ismertetése az Ae II. befejező fejezeteiben; műfajfelosztása: PN Prooemium), de hasonlóan sok esetben nyer említést Voltaire is; Diderot igen nagy dicséretet érdemel (PDr 181.; az Enciklopédia „Beau” szócikkét idézi: Ae I: 121., 231.); Rousseau (APG 40., PN 34., PDr 22–23.) és Marmontel (APG 49., 138., 153., PN 10.) nézetei önmagukban, s a kettejük közt lefolyt színházi vita ismertetésében is feldozgathatók (PDr 29–30.); de olvashatunk Condillacról (APG 13.), D’Alemberről (PDr 20.), Helvetiusról (APG 40.), több helyen pedig Du Bos-ról is (Ae I: 55., 73., PDr 99.). Az egyes kérdések feldolgozásának alaposágát szemléltetheti, hogy például Szerdahely a regények tárgyalásánál nemcsak az előző századi francia Huet (PN 36.) vagy a századeleji Chr. Thomasius (PN 41.) munkáját, hanem az előző évtizedben megjelent Blanckenburg-művet (*Versuch über den Roman 1774.*, PN 41. 58.) is méltatja; hogy pedig a másodlagos szakirodalmat is forgatta, az mutatja, hogy a név nélkül megjelent könyvről helyesen „hallotta”, hogy az Blanckenburg műve.

Ugyanígyen naprakésznek kell tekintenünk a világ szépirodalmából felidézett példákat; s Szerdahely elképesztően nagy anyaga nemcsak méreteit számítva érdemel elismerést, hanem a válogatás minőségi szempontjai miatt is. Bár az kétségtelen, hogy szemléltető

példáinak nagy része még a klasszikus ókor művészetéből származik, mégis elsősorban arányban szerepelnek már az „újak” is, a világ minden elérhető nyelvének irodalmából idézve. Szerdahely műveltsége a századközép német irodalmi műveltségét követi: még nem számol le a francia klasszicizmus ideáljaival, de már rajong Shakespeare-ért, s már kétségtelennek tekinti Homérosz elsőbbségét is Vergiliusszal szemben. Felsorolásaiban és részletesebb ismertetéseiben (vagy az egyes esztétikai jelenségekre hozott illusztrációként) az újabb kor valamennyi irodalmi nagysága szerepel, legtöbbször közülük Magyarországon először. Csak példaképpen néhány név, a tájékozódás jelzésére: Szerdahely ismeri és ismerteti Cervantes, Ariosto, Tasso, Dante, Milton, Camoens, Calderon, Lope de Vega, Rabelais, Racine, Corneille, Molière és mások műveit is, s érdeklődése *saját* korának szinkron szépirodalmáig terjed. Ossziánról nála olvasható először híradás (az 1776-os Tentamenben; későbbi műveiben gyakran említi, s részletesen is elemzi, PN 126.); a XVIII. század német irodalmából szinte senkit nem tudnánk megnevezni, aki említés nélkül maradt volna (Klopstock áll hierarchiájának csúcán: „nemcsak a németek, hanem az összes kortárs nemzet írói közül legnagyobb epikus, a század csodája, magasztos és hasonlíthatatlan genius”, PN 140–141.; igen sokszor idézi Wieland műveit, de Gessner, Rabener, Klotz, Kleist, Gellert is állandó példái közé tartozik); a modern angol regényeket (Swift, Defoe, Sterne, Fielding, Richardson) ugyanúgy felidézi, mint Diderot (PDr 181.) vagy Lessing (PDr 135.) polgári drámáit stb. Ízlésének nyitottságát talán azzal szemléltethetjük legjobban, hogy megemlíti: egészen Goethe befogadásáig jutott el; nemcsak felsorolásokban említi (PDr 183., 204.), hanem a tragédiáirók közt önállóan is, s itt mint az eljövendő kor legnagyobbját jellemzi („Joann. Wolf. Göthe si singularia naturae, industriaeque munera conferat ad Tragoediam, quem est habiturus ante se?”, PDr 135.). S ha nem is tagadható, hogy Szerdahely irodalmi ítéleteinek (vagy legalábbis leírt mondatainak) egy nem csekély része egyszerű szakirodalmi átvétel vagy fordítás,⁴⁹ az – az idézetek gyakoriságából és elszórtaságából következően – mindenesetre valószínűsíthető, hogy az alpműveket (vagy legalábbis a részletesen elemzett, sokszor idézett műveket) maga is olvasta; az pedig, hogy ismertetéseiben helyesen jelölte ki a világirodalmi tájékozódás fő irányait, a fogalmazások eredetiségének kérdéséről függetlenül korszakalkotónak tekinthető. (Csak zárójelben jegyezzük meg, hogy Szerdahely műveiben a képzőművészeti és zenei anyag is nagy szerepet játszik, s ismertetéseivel e téren is úttörőnek minősíthető. Csak illusztrációként: előfordul nála többek között Michelangelo, Leonardo, Raffaello, Tizian, Poussin, Lorraine, Hogarth!; Pergolesi, Galuppi, Händel, Bach, Gluck!)

A modern szépirodalom bevonása mellett hasonló jelentőségű nyitásnak kell tekintenünk, ahogy Szerdahely a biblikus és orientális irodalmat is bevonja vizsgálataiba, s a szép birodalmába – nyilván a korabeli nyugat-európai primitivizmus hatására – beemeli a klasszicizáló antikvitásképpel össze nem egyeztethető alkotásokat is: például nagy

⁴⁹ Jánosi Béla igen sok helyről bebizonyítja, hogy Szerdahely német forrásokból írta ki véleményét: *i. m.* 49–53. Erre hivatkozva hozza Solt Andor a szakirodalom legigazságtalanabb és legmegalapozatlanabb ítéletét: ő – egyéb méltánytalanságok mellett – úgy véli, hogy „a szakember rögtön észreveszi, hogy a görög és latin szerzőket kivéve egy sort sem olvasott a felsoroltak műveiből”, s „világirodalmi tájékozottsága merő szemfényvesztés”, és elfelejti, hogy e korban még egyáltalán nem volt olyan közönség, akinek divatos ízlését ily olcsó módszerekkel lehetett vagy kellett volna kiszolgálni. Vö.: SOLT Andor, *Dramaturgiai irodalmunk kezdetei*. 1970. 145–146.

elismeréssel említi az arab, perzsa meséket általában is (APG 63., PN 23.), az Ezeregyéjszakát külön is (PN 58.), de még az indiai, török, sőt újkori zsidó parabolairódomra is felhívja a figyelmet (PN 24–25.); sőt úgy véli, hogy a keleti kultúrák általános jellegéből következően a pásztori („rustica”) költészet lenne számukra a legalkalmasabb (PN 180.). S valószínűleg az orientális primitivizmus iránti fogékonyság vezette Szerdahelyt arra is, hogy a Bibliát – bár szakrális jellegét és méltóságát mindig szigorúan őrzi – esztétikai vizsgálatoknak is alávesse. A magyar irodalomban oly sokszor említett Lowth-könyvre (*De sacra Poesi Hebraeorum*) elsőként ő hívta fel a figyelmet (APG 3., 168. stb.), de azt is megemlíti, hogy Herder értekezését is (*Über den Geist der ebräischen Poesie*: APG 3.) olvasta. Lowth nyomán a bibliai könyvekből mind a költészet eredetére, régiségére („*Extra controversiam est, Moysem et Job, quorum scripta inter omnes sacros, profanosque scriptores communi sapientium iudicio sunt vetustissima, fuisse vero Poetas*”, APG 2–3.); mind általános esztétikai tételekre (például az esztétikai és logikai igazság kettősségére: Dávid zsoltárainak képi megformáltsága, Ae I: 274.; a szív megindításának szükségére: Jeremiás siralmai, Ae I: 365–366.); vagy egyes esztétikai minőségekre (például fenséges: Ae I: 344–345.; nemes egyszerűség = „*nobilissima Simplicitas*”: Ae I: 307.; *varietas*: Ae I: 182.) igen gyakran idézi az Ószövetség sok könyvét; sőt egészen odáig elmegy, hogy sok szöveget egyszerűen besorol, minden magyarázkodás nélkül (például az Énekek énekét) a pásztori költészet műfajába (PN 166–167.), vagy hogy a bibliai fordulatokat mint retorikai példákat elemzi (például a fenség és tömörség – „*breve et sublime*” – illusztrációja a Mózes által idézett isteni szózat lesz: „*Dixit Deus, fiat lux, et facta est lux*”⁵⁰) stb. Szerdahely azonban túllép az Ószövetség példatárán, s üttörő módon, az evangéliumokra is vet – igaz, csak egy helyen – esztétikai pillantást: még Jézus paraboláit is hajlandó esztétikai beszédmódként interpretálni (az aesopusi fabulák kapcsán: „*hunc loquendi modum Servatori nostro adprime fuisse familiarem*” ... „*sine parabolis nihil loquebatur*”, PN 12–13.), s a művészi formálást mindkét testamentum szövegének döntő mozzanataként értelmezni („*Libri utriusque testamenti pleni sunt mysteriis, allegoriis, et aenigmatibus*”, PN 13.).

A nagyszabású szakirodalmi és szépirodalmi anyag értékelésében feltétlenül ki kell emelnünk Szerdahely messzemenő, s a maga korában még egyáltalán nem magától értetődő toleranciáját: Szerdahely ugyanis minden számba veendő művészt és teoretikust hajlandó idézni (amennyiben gondolatainak igazsága vagy művészetének ereje erre méltóvá teszi), vallási felekezetre vagy vallástalanságra való tekintet nélkül, s ráadásul anélkül, hogy a vallási hovatartozást bármi módon jelölné vagy érintené. Így a harcos egyház- és rendvédő jezsuita teljes egyetértéssel képes elemezni és dicsérni mind a német protestáns szerzőket (igen nagy számban: vö. például Klopstock, Herder már említett esetét, de kiemelendő, hogy egy esetben még Luthert is pozitív tekintélyként idézi; az is igaz persze, hogy épp az erotikus olvasmányok elítélésének kérdésében, PN 57.), a zsidó Mendelssohn („*Philosophus Berolinensis, quo nomine inclitum aevi nostri Hebraeum Mendelssohnium adpellari audio*”, Ae I: 123.), mind pedig a francia felvilágosodásnak az

⁵⁰Ugyanez a pseudo-Longinosztól származó példa előfordul Batsányinál és Verseghynél is. Vö. ZSOLDOS Jenő, *Jób könyve a XVIII–XIX. századforduló magyar irodalmában*. Magyar Zsidó Szemle, 1934. 365.

egyházi hivatalosság által nem tolerált filozófusait is. Voltaire például egyes irodalmi nézetei és alkotásai alapján is a legnagyobb elismerésben részesül (különösen az *Henriade* nyerte meg Szerdahely tetszését – vö. PN 139. –, olyannyira, hogy megoldásait gyakran abszolút tekintélyű példaként citálja: a *pictura* kapcsán épp *Ámor* templomának leírását, APG 71. stb.). Természetes azonban az is, hogy Szerdahely helyt ad Voltaire filozófiájával vagy más műveivel szembeni súlyos fenntartásainak is (például a *Jeanne d'Arc*-ról szóló komikus eposzról ő inkább hallgatna, PN 150.), ez azonban nem gátolja megbecsülését: véleménye szerint amennyiben Voltaire erkölcs- és természetfilozófiájában, történettudományában és józan vallásosságában is olyan lenne, mint poémáiban, csodálatraméltó lehetne, s minden időben példaként állhatna („*Si tantus esset in Philosophia Morum, et Naturae, tantus in Historia, et sana Religione, quantus in suis Poematibus; proponi posset admirationi, exemploque aetatum omnium*”, PN 139.).⁵¹

A szerző személyének, nézeteinek és a műveknek ily toleráns kettéválasztása a művészi alkotás autonómiájának elismerésén alapul: Szerdahely a művekkel szemben nem az egyházi cenzúra ideológiai szempontjait alkalmazza, sőt a műveket mint esztétikai alkotásokat messzemenően mentesíti az egyházas megítélés alól. A szépirodalmi alkotások nem a valláserkölcsei feddhetetlenség alapján nyerik el minősítésüket, s a morálfilozófiai alapo-zású, igazságközpontú, hasznosságra s nevelésre figyelő koncepció is csak másodlagosan érezteti hatását. Szerdahely a művek *egészével* szemben erőteljes és független toleranciát képvisel: ami az ő szempontjai alapján szépnek minősül, az nem kell, hogy feltétlenül és közvetlenül vallásos (vagy hasznos) is legyen. Bár a vallásnak, a dogmának természetesen minden egyes esetben védelmére kél, sőt ilyenkor igen kemény bírálatokat is tud mondani (például súlyosan nehezményezi, hogy Camoens eposzában, amikor a hős Krisztushoz fohászkodik, Vénusz érkezik segítségül, Ae I: 51–52.; vagy nagyon határozottan elveti a „Fortuna” alkalmazását, mivel az az isteni gondviselés mindenhatóságát vonná kétségbe, Ae I: 266. stb.), a tárgyalás során mindvégig a profán irodalmi szemlélet szempontjai uralkodnak: ama nagyhatású esztétikai-filozófiai tétel, amely megkülönbözteti egymástól az esztétikai és logikai igazságot, az esztétikum *világi* birodalmának megnyitását indukálja. A művek emberközpontú felfogása („...mert az egész Filozofia, melly az ember körül forog...” Szép 11.); szépségre orientálása akár a logikai igazsággal szemben is; az embernek a szépség központjába állítása (némileg még őrizve dogmatikus szempontokat is: „*ille ad divinitatis memoriam specimenque homo compositus, ille Pulcritudinis omnis exemplum, et arbiter...*”, Ae I: 167.; máshol: „*homo homini gratissimum, utilissimum-que potest esse spectaculum...*”, PDr 8.) mind a profanizálás irányába hat: tematikailag rengeteg, eddig tiltott tárgy pozitív megközelítését engedélyezi (például élvezetek, szerelem, bűn stb.), szemléletileg pedig a legkülönbözőbb érzelmi-afektív reakciók iránt mutat

⁵¹ Ugyanílyen kettősséggel nyilatkozik Rousseau-ról is: „*Rousseau, Voltaire, et alii, qui a Poesi vera, qualem efformare volo, laudantur, vitia, quae habent in doctrina, moribusque detestationem merentur*”, APG 38. Vö. ezzel kapcsolatban például Szaitz Leó véleményét a *Henriásról*: van benne jó, de több a rossz, s „nem aluszik az ördög, a mint is azért igaz Pápisztának az olyan könyvek olvasásától nagyon óni kell magát, hogy orvosság helyett mérget ne szíjon magába”. MÁRIAFI István, *Igaz Magyar*, az az igaz magyaroknak Máriaéhoz, az ő nagy asszonyokhoz, és nagy Pátrónájokhoz való különös ájtatosságáról és a mostani ujságokról. 1789. III. 32–33.

toleranciát; mindezek összegezeként állhat elő a modern műformák értő elfogadása is. Szerdahely megengedi magának, hogy a női szépség iránt is lelkesedjen (például: „*quae venustas Helenae, terrestris illius deae!*” Ae I: 127.),⁵² rajongjon az anakreoni költészet iránt, vagy azt is, hogy minden erkölcsös bölcselkedés nélkül örüljön a „természetesen ártatlan” érzéki élvezeteknek (még saját költeményeiben is: vö. például a kakaóivásról vagy a dohányzásról írott verseket⁵³), vagy hogy a sokak által kárhözott színházat a magasba emelje, és a táncnak is helyet adjon a művészetek között (Ae I: 29.) stb. Mindennek modern s felvilágosodott jellegét pedig akkor láthatjuk legélesebben, ha tudjuk azt is, hogy Szerdahelynek már esztéta volta miatt is súlyos egyházi rosszallással kellett szembenéznie, s a szépség és a művészetek erkölcstelenségének és megrontó hatásának vádját állandóan (igen sok helyen) vissza kellett utasítania. Amint írja: „Ismerek olyanokat, akiket már a szépségnek neve is megdöbbsenti, s akik emiatt képzelik magukat vallásosnak... Én nem vagyok olyan babonás, hogy megriadjak a szépnek nevével vagy szemlélésétől... A filozófiának e legszebb részét senki józan ember nem hiheti paphoz méltatlannak.” („*Scio quospiam esse, quos ipsum Pulcritudinis nomen percellit, et eapropter religiosi sibi videntur... Ego non ita superstitiosus sum, ut nomen, aut conspectum Pulcri pertimescam... Pulcerrimam hanc Philosophiae partem nemo sanus putabit Sacerdote indignam.*” Ae I: 140.). Az esztétikum mellett ily férfias kiállás felszabadító hatását aligha lehet túlbecsülnünk.

Szerdahely modernségének másik összetevője: kortudata, illetve amaz öntudat, amelyvel saját korának értékeit, haladottságát, elmúlt korokkal szembeni előnyeit hangsúlyozza. Számára saját kora adja a mércét: a tudás és kultúra terjedését oly lelkesedéssel fogadja és rögzíti, hogy századát – Magyarországon az elsők között – még a klasszikus ókorral is szembe meri állítani, mind a műveltség általánosságára, mind pedig egyes teljesítményeire nézve is. Bár az ókori művészetek nagyságát nem óhajtja kisebbiteni, s tájékozódásának alapjául még kétségbevonhatatlanul az antik szerzők szolgálnak, saját korának alkotásai között is sok olyat talál, ami eléri vagy meghaladja a régiek szintjét („*videre mihi videor Artes nostras ambitione humanissima maturitatem suam, et veterem illam elegantiam aut adtignisse, aut superasse*”, Ae I: Prooemium). A mai nemzedék Szerdahely naiv, de mindenképpen tekintélyellenes haladáskonceptiójának tükrében okosabb, műveltebb, mint a régi, hiszen amit a régieknek maguknak kellett kitalálniuk, az a maiak számára mint példa készen áll („*Dicam sine vetustatis iniuria; et dicam certe cum veritate Homines nostros esse magis cultos, perspicaces, et rationi deditos... Omnes retro aetates nos docent; quod antiqui suo labore, ingenioque perfecerunt, magisterio, exemploque nobis est; nos nostra, alienaque mente ditamur.*” APG 76.); s a mai kor művelt felkészültsége a régi századok nyersségét is képes volt leküzdeni (PN 33.). Az esztétika lapjain Szerdahely részletesen is elemzi a nagy vitakérdést: az antik vagy a mai kor a nagyszerűbb-e. („*An nostra tempora*

⁵² Egy másik helyen kárhözhatja ugyan azt a nézetet (Hippias szofista állítását), miszerint a szép nő maga lenne a szépség, de itt is csak a következtetés balgaságát ítéli el, a nő szépségét nem vonja kétségbe! Ae I: 107.

⁵³ *Silva. Parnassi... id. kiad.: Lib. I. XXV.: De Chocolata (31. l.), Lib. V. XIX.: De Tabaco (239. l.).* Az ilyen típusú versek szinte eltűnnek a heroikus és dicsőítő epigrammák között.

Antiquitati praeferanda?” Ae I: 203–208.), és a gondolkodás, filozófia, tudomány területén egyértelműen a mai kornak adja a pálmát (mert a régiek, mint Bacon mondja, csak mintegy a világ ifjúkorát élték: „illos pro mundi iuventute habendos”, Ae I: 205.); s bár elismeri – a Perrault és Boileau közti vita rövid ismertetése kapcsán –, hogy a régiek a költészetben, szónoklatban, szobrászatban, építészetben tökéleteset alkottak (Ae I: 206.), de még ennek tudatában sem gondolja azt, hogy mindenben követni vagy „vakon” tisztelni kellene őket. E szemlélet következtében merészkedik Szerdahely arra, hogy racionális esztétikai téziseinek nevében nem egy esetben felülbírálja antik példáit, vagy hogy antikoknak kijáró dicsőítésben részesítsen moderneket, minden megszorítás nélkül.⁵⁴

De Szerdahely még ennél is továbblépett azzal, hogy nem elégedett meg a lineáris fejlődéskoncepcióból következő egyenrangúsodás állításával, hanem relativizálta az egyes korok ízlését, s egyik kornak sem tulajdonított – persze egy „tökéletes, természetes, igaz” szépség nevében – kizárólagos elsőbbséget. Az ő felfogásában az ízlés változik; minden kornak (minden évszázadnak) más preferenciái vannak és lesznek, s ezek egymáshoz közvetlenül nem viszonyíthatók („aetas ipsa variat, mutatque gustum”, Ae I: 105.). A régi ízlés, s így az ízlésre épülő esztétikai teória egészen más volt a régieknél, mint a maiaknál, s más volt a megromlott középkorban is (például Ae I: 34., 37., 56. stb.). Természetesen nem a történetiség belátását kell Szerdahelynél felfedeznünk: számára – voltaire-iánus módon – a különböző ízlések csak annyit jelentenek, hogy az egyes korszakok más előítéletrendszerrel közelítették meg a tökéletes szép harmóniát, s emiatt szemlélődtek és alkottak más-más módokon; de azt mindenképpen hangsúlyoznunk kell, hogy nála az egyes korszakok mégis elkülönülnek, s önálló egészként (mint a „század szelleme”) nyerne megfogalmazást („Est suus singulis temporibus, et nationibus sensus, ac spiritus, quem ego non a natura generatum, sed a praeiudiciis inditum, et consuetudine roboratum existimo: Genium seculi visum est nonnullis adpellare”, PDr 196.), s Szerdahely számára egyik korszakban sincs teljesen kizárva a nagy művészet elvi lehetősége. Az ízlés történeti változását Szerdahely antropológiai érvekkel alapozza meg és támogatja: amint az egyes emberek ízlései összehasonlíthatatlanok, ugyanúgy az egyes nemzeteké, illetve koroké. De amint beszélhetünk rossz ízlésű emberről, vagy bárdolatlan ízlésű nemzetről – hiszen a szépség természete kikutatható, illetve alkotásokban reprodukálható –, úgy azt is állíthatjuk, hogy *voltak* rosszabb ízlésű korok (például a középkorban a kicsapongó ízlés a mélypontra hanyatlott: a misztériumjátékok babonás balgasága a komédiások és bohócok komolytalanságával ötvöződött, Ae I: 52–53.; vagy például az, hogy Milton műveit soká feledés fedte, arról tanúskodik, hogy a korabeli angol ízlés betegeskedett: „sensum, gustumque Anglorum aetate illa laborasse non parva aegrimonia”, PN 135.): századunk kiválósága épp általa bizonyítható, hogy ítélőképességünk fejlődésével ízlésünk is feltámadt, s megközelítette a szépség valódi természetét, szabályainak rögzítésével a szép alkotások feltételeit végleg, a logikai törvényeknek megfeleltethető öntörvényűséggel biztosította („Vellem, ut Doctrina haec omnis aequae sit certa, ac Dialectica;

⁵⁴ Szerdahely gondolatainak merészségét mutatja, hogy hasonlóan egyértelmű modernségpárti állásfoglalást a kortárs magyar szerzők csak jóval később engednek meg maguknak (például Péczeli 1792-ben, Péteri Takács 1797-ben). Vö. SZAJBÉLY Mihály, *A magyar felvilágosodás korának irodalom-szemlélete*. Kandidátusi értekezés. Szeged, 1985. 191–215.

ut qui a principiis eius, et regulis defecerit, non minus aberrat a Pulcro, quam ille a Vero, qui leges Logicae, et Philosophiae non observat”, Ae I: 55.). Evégett érzi végül Szerdahely szükségesnek, hogy hangsúlyozza: rendszerét a mai kor normáinak megfelelően, a mai kor normáit szabályozandó írja: „ex Gustu aetatis hodiernae tradere”. (APG Prooemium)

*

Ha Szerdahely speciális irodalomszemléleti (mai terminussal: irodalomesztétikai) rendszerét vizsgáljuk, lépten-nyomon megtaláljuk benne ama nézeteket, amelyek a következő egy-két évtizedben a kibontakozó új irodalmiságot meghatározzák. Nála olvasható Magyarországon talán először a költészet gátlástalan, önmagáért való dicsőítése, s a költészetnek *minden* más szellemi diszciplínával szembeni preferálása (az APG mottója például a híres Cicero-idézet: „Legyen tehát előttetek, emberséges emberek, szent az a költő nevezet, melyet soha semmilyen barbárság meg nem sértett. A sziklák, a pusztaságok felelnek a szózatra, gyakran a szörnyeteg vadállatok megfordulnak és megtorpannak az ének hatása alatt, s mi, akik a legjobb nevelésen mentünk keresztül, a költők hangjára ne induljunk meg?”⁵⁵), s ennek történeti adaptációja is: Szerdahely mondja ki, hogy a költészet nemcsak a legnagyobb, hanem a legrégebb emberi megnyilatkozás is. Maga is tudatában van állítása radikális újdonságának („novum et mirabile”), amikor poétikájának első lapján kijelenti: a költészet régebbi, mint az ékesszólás (APG I.), s kijelentését történeti bizonyítással támasztja alá; az első bölcsék mind költők voltak, minden nemzetnél (még a vadembereknél is) megtalálhatók a költészet alapformái, és így tovább; sőt a költészet szinte antropológiai sajátossága az emberiségnek: a költészet harmóniájában a természet hangja és harmóniája nyeri méltó imitációját („Poesim... vocem esse Naturae”, APG 11.).⁵⁶ E költészetfelfogás meghosszabbításaként hagyja el Szerdahely művészetleírásaiból a szónoklatot (nem tekinti többé művészetnek); s emiatt teszi át a hangsúlyt a költő oktató jellegű szerepéről a költő nem mindennapi, csodálatos és újszerű tevékenységére. Szerdahely számára a költőben az a fontos, ami megkülönbözteti az „egyszerű” művelt embertől; az ő felfogásában, annak ellenére, hogy a művészet általános kulturális „megszelídítő” funkciója is érvényesül (például a költők „homines a fera, agrestique vita ad cultum humanum traduxerint”, APG 6.), a művészet és költészet jóval több lesz, mint egyszerű előkészítő fok az igazság megismerése felé vezető úton,⁵⁷ a költészet mássága, *más* megismerési jellege kerül az első helyre. Mert bár a költészet végső célja azonos minden más diszciplínáéval, saját útja már roppant markánsan elkülönítettük: az esztétikai igazság Szerdahelynél nem esik egybe a logikai igazsággal; esztétikájának legnagyobb erőfeszítései épp e tétel bizonyítására szolgálnak. A költészet igazsága csak

⁵⁵ CICERO, *Archias, a költő védelmében* in *Válogatott művei*. 1974. 81. (TRENCSÉNYI-WALDAP-FEL Imre fordítása.)

⁵⁶ Ugyanezek a gondolatok, még az idézett példák is (Linus, Orpheus stb.) visszatérnek Csokonainál (MM. II. 825.), Batsányinál a Magyar Museum *Bévezetésében* (ÖM. II. 95.) stb. .

⁵⁷ Még a korabeli magyar irodalomszemlélet legnagyobb képviselői is sokáig ezt az előkészítő jelleget hangsúlyozzák. Vö.: SZAUDER J., *Csokonai poétikájához* in *uő, Az éj és a csillagok*. 1980. 346.

„valószerű” („verosimilis”), és nem racionális meggyőződésen, hanem érzéki *illúzió* keresztül érvényesül (ez a Sulzer-féle Täuschungnak felel meg);⁵⁸ s ez az illúzió nem a valóságos dolgokat másolja (mint a Batteux-féle imitációelmélet részletes interpretációjában kifejti: nem egyszerűen a természetet, hanem a *szép természetet* követi, Ae II: 338–378.),⁵⁹ hanem *új* (akár csodálatos) dolgokat teremt, s *új* összefüggéseket tár fel; alkalmasint egy másik világba vezet át. A költő mesés, másik világa (Heterokozmosz) ebben az összefüggésben egyedül a költői fantázia termékeként jön számításba; ám valószínűsége révén mégis elkerüli a hamisságot („Fabulosus ille Poetarum Mundus, quem aliqui novorum nominum conditores Heterocosmum adpellant, nihil rei continet, solius phantasiae fabrica... ita fingitur, ut suam habeat verosimilitudinem, et latentis veritatis nucleum includat, sapentibus falso et mendacio non habetur”, Ae I: 277–278.).⁶⁰

A poézis csodái a poéta teremtő erejéből származtathatók: a költőnek tehát merészen és eredeti módon kell anyagához nyúlnia (vö. az e fejezet élére tett mottó idézetét, Ae II: 43.), s hogy ezt megtehesse, nem elég tanultságára támaszkodnia: *geniusa* kell, hogy legyen („ars nulla potest vicem genii fungi”, Ae I: 225.). Magyarországon Szerdahely indítja el – ha még természetesen korlátok közé szorítva is – a lángész kultuszát: a géniusz nála a költőt mintegy kiemeli a világból (sőt: a genius előbbrevaló, mint a spiritus, Ae I: 86.), s a fantázia segítségével *új* dolgok megalkotására teszi képessé („creabis res novas”, Ae I: 72.); bár arra nincs *mindig* szükség, hogy a semmiből teremtse meg anyagát („non tamen semper necessario incumbit Poetae, ut sibi materiam de nihilo procreet”, APG 51.), ha elméje fényes, tehetsége elszánt, a villámhoz hasonlóan mozgékony („mens debet esse lucida, ingenium promptum, et fulguris instar mobile”, APG 146.), lelkesült-ségében oly dolgokat találhat fel, amelyek nem is emberiek már, s ekkor egy istenhez is hasonlóvá válhatnak („suo in Enthusiasmo quaerit, quod nusquam est gentium, reperit tamen; res novas creat, dum totum spirant praecordia numen: Dues, ecce Dues! Ae I:86.).⁶¹ Szerdahely a költő teremtését (Sulzer ill. Shaftesbury nyomán, de még Scaliger fordulataival) mint második isteni aktust írja le („videtur saneres ipsas non quasi histrio narrare, sed velut alter Deus condere: Creatores non factores sunt Poetae”, APG 142. –

⁵⁸ Sulzer „Tauschung”-kategóriájának későbbi terjedtségére: Csokonainál a Dorottyia előszavában „Ámulás” (MM. I. 472.); Verseghynél „áltatás” (*Mi a Poézis? és Ki az igaz Poéta?* Buda, 1793. 15.); Szép János „jádzszodtatás”-nak fordítja (Szép, 314.).

⁵⁹ Batteux korabeli fontosságára utal, hogy például Verseghy is sok kérdésben támaszkodik majd rá (vö. MARGÓCSY István, *Verseghy Ferenc esztétikája*. ItK, 1981. 545–560.), vagy hogy néhány tanulmányát Révai is ki akarta magyarul adni (a pásztori és a lantos versekről). Vö. RÉVAI Miklós, *A magyar Költeményes Gyűjtemény közre bocsátatásának ujonabb híré adatása*. Győrött, 1785.

⁶⁰ A „Heterocosmus” kategória. A. G. Baumgartennél játszik kiemelkedő szerepet. Vö.: BAUMGARTEN, *Aesthetica*, 586. § (Baumgarten szövegét H. R. SCHWEITZER, *Aesthetik als Philosophie der sinnlichen Erkenntnis*. Basel–Stuttgart, 1973. kiadásában használtam; itt a latin eredeti mellett mai német fordítása is megtalálható. 266. l.)

⁶¹ Szembeszökő a hasonlóság Csokonai elképzelésével: „Tebenned úgy csap a poéta széjjel, / Mint a sebes villám setétes éjjel; / Midőn teremt új dolgokat, / S a semmiből világokat.” (A magánossághoz) Ugyanilyen összefüggésben látom értelmezhetőnek Kazinczy kissé homályos megfogalmazását is a Bácsmegey Jelentéséből (*Vál. műv.* id. kiad., II: 92.): „...nem feslett volna ki a nem-létel méhéből...” (Megjegyzendő, hogy az e Jelentésben alább alkalmazott „Elrendelés” és „Szin-adás” is talán kapcsolatba hozható Szerdahely Decorum, s még inkább Colores kategóriáival.)

igaz ugyan, hogy lábjegyzetben tiltakozik az ellen, hogy a költőt a keresztény teremtő Istenhez hasonlítsák!), s leírásában – szintén úttörő módon – a költői lelkiállapotnak, az ihletnek rendkívüliségét is kiemeli, mikor a poétai „furo” számára biztosít jogosultságot: mindezzel az alkotóerő individuális természetét húzza alá. Igen fontos modern mozzanata lesz elemzésének, ahogy a reneszánsz poétikáknak „isteni” jellegű őrzőségét természetivé változtatja át; Szerdahelynél a költő nem létezhet lelkének fellobbanása, a furor fuvallata nélkül; s a költői lélek nem egy isteni *numen* hatására, hanem saját keblében dülő érzelmek és affektusok zajlása miatt indul fel (APG 147.).⁶²

E lelkiállapot inverzeként jelenik meg Szerdahelynél, szintén először, a szívében megindított olvasónak a képe – az elkövetkezendő évtizedek esztétikai alaptézise, mely a századvég és századforduló minden literátoránál feltalálható lesz. A Sulzertől átvett gondolat szerint a művészetek célja a szív megilletése, az érzelmek mozgásba hozása, az érzékenység felébresztése stb.: mivel az ember nem pusztá ész („homo non est mens pura”, APG 65.), s a művészet célja az egész emberre („totus homo” Ae II:169. 192.) irányul, a művésznek az ember összes érzelmét és affektusát meg kell tehát érintenie. A művészethez közeledő ember lelke élénk legyen, kíváncsi és mozgékony („Est scilicet in nobis vivax quidem spiritus, cui magnum, et celerem agendi vim, ac insatiabilem cupidatatem indidit Omnipotens”, Ae I:169.), s a művészet ezt az élénkséget érdekli a szívünkben rejlő indulatok megvalósítása révén („Artium ergo Humaniorum vita, spiritus, et Vivacitas est in Affectibus. Affectuum autem sedes, et fons est cor...” AE II: 167.) stb. Szerdahely azonban itt sem áll meg a kérdés általános körvonalazásánál, hanem részletezően elemzi a szívre hatás mechanizmusát: egyrészt a beleézés aktusát propagálja (mind a befogadó részéről: az illúzió oly fokú lehet, hogy az idegen dolgokat teljesen sajátunkká értelmezzük át, jelen levőnek képzeljük magunkat, sőt akár még magunkon kívül is ragadtatunk indulatos lelkesültségünkben, Ae II: 365., 368., 361.; mind az alkotó részéről: a mű erejét annak köszönheti, ha az alkotó az ábrázolt indulatokat lelkének lángolásával maga is mind megélte – a költő érezze az összes érzelmet, ha hatni akar! –, Ae II: 320–321. stb.), másrészt hosszú és analitikus leírását adja a főbb emberi indulatoknak (itt nyilvánvalóan az arisztotelészi Rétorika II. könyvének felosztását érvényesíti). Ez a teoretikus állásfoglalás nyitja meg Szerdahely ízlése előtt a szentimentális, érzékeny művek felé az utat: emiatt tud lelkesedni a szív gyengéd örömei iránt, emiatt tolerálja, sőt propagálja a meghatott sírás gesztusait (Ae II: 269–270: „Ideo ferus est, qui lacrimas, gemitusque prohibere nititur”), emiatt lesz egyik első hirdetője Anakreón kultuszának (az anakreóni dalok a nemes egyszerűsége, a „gratiá”-ra példák, mert „gyengéd, de ártalmatlan örömeiket inspirálnak”, Ae I:317.)⁶³, s végül emiatt mutat meglepő türelmet a szerelemnek mind az indulatával, mind az ábrázolásával szemben. Szerdahelynél természetesen – mint még sokáig a magyar szerelem-apológiákban –

⁶² A „furo” modern kori újraértelmezését Baumgarten végezte el, előtte a kategória a poétikák szélére szorítva létezett. Vö. K. R. SCHERPE, *Gattungspoetik im 18-ten Jahrhundert*. Stuttgart, 1968. 172.

⁶³ A magyar anakreontika terjedtségéről nem szükséges részletes adatokat hozni; Szerdahely merészségét (az egyházi dogmatizmussal szemben) viszont mégis szemléltetheti, hogy még a 90-es években is zord elutasítás éri egyes költők Anakreón-imitációit. Vö.: Szaitz Leó kirohanásait Révai, Verseghy és Nagy János verseivel kapcsolatban in *Magyar és Erdély-oroszoknak mind világi, mind egyházi története*... Pest, 1793. 28–32.

az „Amor” (pozitív értelemben) az isteni szeretetnek, illetve az Isten iránti szeretetnek a derivációja; s bár felfogása szerint az emberek közti „amor” a lélek veszedelmes betegsége lehet, s ha nem is mindig bűnből származik, de mindig elvezethet a bűnhöz, s emiatt megtisztítandó (mint például Pamela esetében), s csak a becsületre, honestas-ra irányítandó (PN 52–54.), mégis feltűnő, milyen nagyszabású leírásokban tárgyalja a szerelem erejét (Ae II: 206.), s mennyi példát hoz – távolról sem mindig elítélő értelemben – művek szerelmes vonatkozásaira, vagy hogy elutasítja, ha valaki a szerelemnek már a nevéől is visszariad vagy gyanút fog (Ae II: 197.). (Vö. nagy felsorolását: Ae II: 263–267.; a Romeó és Júliát a legnagyobbak közé sorolja: PDr 129.; Dido szerelme a legmegrázóbb indulatok példájául szolgál: Ae II: 119., 202., olyannyira, hogy Szerdahely még részvétét is nyilvánítja tönkrement élete felett: „Didonis non libenter recordeo, ne ipse in dolores solvar”, Ae II: 267.; ugyanitt említhető meg, hogy Szerdahely érzékenységében még azt is elnézi, ha nő az eposz hőse, s a nőket is képesnek tartja nagy tettekre, hiszen: „nullus est animorum sexus”, PN 87.). Anélkül, hogy túlbecsülnénk ezt az engedékenységet, méltányolnunk kell már azt is, hogy Szerdahely csak leíró szempontok alapján is mennyi szerelmet hagy jóvá (például még Phaedra öngyilkosságát is a jó iránti „amor” mentségével fogadja el, Ae II: 199.), azt pedig, hogy a szerelem megtisztított, tisztességes vagy házastársi formáját pozitíve értékeli, feltétlenül az erkölcsi áttörés előkészítéseként kell felfognunk, hiszen a világi szerelem nyíltan megfogalmazott és kimondott (nemcsak ábrázolt) vállalása még elég soká váratott magára.⁶⁴

*

Gyakorlati poétikai kérdésekre térve át, ismét Szerdahely nyitottságára kell utalnunk. Például hogy mennyire úttörő az a nagy terjedelmű leírás, amelyet Szerdahely a „római meséknek” (poesis Romanensis, fabulae Romanenses, PN 30–82.) szentel, különösen akkor tűnik elő, ha tudjuk: ez években oly erős előítéletek éltek a „románokkal” szemben, hogy még egy Orczy Lőrinc is csak az erkölcsi romlás jelét látta terjedésükben;⁶⁵ ezért is olvasható oly részletesen magának a műfajnak az apológiája (PN 41–49.). Szerdahely először is fontos megkülönböztetést tesz: élesen elhatárolja a históriát a poézistól (APG 48.), és – az új világot teremtés koncepciójára támaszkodva – szabad teret enged

⁶⁴ Vö. például ama véleményeket, amelyek a szerelem indulatának *előkészítő* jellegét hangsúlyozzák, s a *nagyobb* érzések előfeltételeként propagálják; Révainál: a „szépnek kedvellői” az enyeltésekben ártatlanul tudnak örülni. Akik ezekre a kellemes apróságokra józanul éreznek, „vagyon azokban érzés nagyságosabb és szentebb dolgokra is”. A „Szerelm nyájask odásai” c. versgyűjtemény Előljáró Beszéde, 1791. in CSAPLÁR B., *i. m.* III. 415–416. Versegynél: enélkül „a bajnoki tselekedetekre soha senki alkalmatos nem lehet”; itt is megkülönböztetik a szeretet és a szerelem, azaz „a szerelemmel való vissza-élés”: ugyanis „a szerelem az embert egész a baromig le-alázza...” in *Rövid értekezések a Musikáról*. Béts, 1791. XVI. A szerelem legnyíltabb vállalása és mint antropológiai, természeti erőny bemutatása először: DECSY Sámuel, *Pannoniai Fénisz, avagy hamvából fel-támadott magyar nyelv*. Bécs, 1790. 203–205. (E megfogalmazás radikálitása a Himfy szerelmeinek 1807-es előszaváig páratlanul mondható.)

⁶⁵ ORCZY Lőrinc, *Ezen munkábann foglalt versekhez*: „Bujj el, együgyü vagy, nem tetszel senkinek, / Más írásnak módját hozz a Nemességnek, / Románs kell mostani Aszsonyi Rendeknek, / Ki sok rétt le írja módját szerelemnek.” in *Költeményes Holmi egy nagyságos elmétől*. Pozsony, 1787. 16. Uo. a Boethius-fordítások előszavában: „Nem ditskedem, hogy a fordításom szóról szóra egyez, sőt akartva a *fabulák históriákhoz* tartozó hasonlatosságokat ki-hagytam.” 19.

a fikciónak (PN 48–50.). Műfajleírása rendkívül nagyvonalú, s nagyon sok olyan alkotást szentesít, amelyet a régi poétikák észre sem kívántak venni; mindazonáltal szabatoság tekintetében sok kívánnivalót is hagy maga után: lényegében mindent besorol a „római költészet” keretei közé, ami epikus szerkesztése dacára sem volt besorolható az ezópuszi mese vagy az eposz kategóriájába. Így egymás mellé kerülnek a hősi énekek, középkori epikus ciklusok, hellenisztikus és modern polgári regények, Boccaccio Dekameronja és Wieland Agathonja stb.; s a Szerdahely által alkalmazott kétféle osztás lényegében csak a verses (rég) és prózai (új) forma elkülönítésén alapul (bár itt is adódnak kivételek). Kiemelendő, hogy legfontosabb kritériumnak minden esetben a fiktív fabula megléte minősül: a sok kaland, fantasztikum, alkalmasint a szerelem, valamint az, hogy egyaránt különböznek az eposztól (sokszerűségük, játékoságuk révén, PN 36.). Szerdahely pártatlan akar maradni a regényvitában („Libros Romanenses universim nec probo, nec abiicio; inter Adversarios eorum, et Patronos medium me constituo”, PN 49.), de leírásaiban mégis inkább a rokonszenv mutatható ki: s ha el is ismeri, hogy igen sok rossz román van forgalomban, mindezt a mű, nem pedig a műfaj hibájaként rögzíti: nem a Múza a vétkes, hanem a szerző (PN 45.);⁶⁶ időnként nagyon melegen méltatja a gyönyörködtető s az igaznál is igazabb hazugságokat (PN 47–49.), s kifogásokat általában csak a féktelenül fantasztikus történetek valószínűtlensége ellen emel (például az Ezeregyéjszaka sokszor nem „verosimilis”, Klimius Miklós föld alatti utazása felháborítja, PN 58–59., de például Lukianosz műve: Lucius, a szamár nagyon tetszik neki! PN 62–63.). Legkiválóbbnak Longosz Daphnisz és Chloéját mondja (és semmi erkölcsi vétket nem talál benne, PN 67.), a modern művek közül pedig kiemeli a Robinsont vagy a gyakran emlegetett Wieland-regényt, az Agathont, Richardson Pameláját.⁶⁷ Műfajleírásából – amelynek elsődleges érdeme persze az esztétikum köreibe vonható anyag bővítése, valamint a modern szépirodalmi horizont tágítása marad – végül még egy aspektust kell kiemelnünk: Szerdahely elismeri a prózát mint művészi alkotási lehetőséget.

Szerdahely az első a magyar irodalomban, aki felveti a versificatio és a poézis megkülönböztetésének nagy horderejű és később nagy karriert befutó kérdését.⁶⁸ Az indulat-elemzések, a költői szubjektivitás specifikálása, az entuziazmus feltételezése megengedi Szerdahelynek, hogy a költészet költőiségét már ne kösse a szöveg „külső” formájához, s szerepében különböztesse meg a poétát a versifikátortól: a tökéletes költészetet már nem a versek (carmina) teszik, hanem az invenció, a dolgot strukturálása, az egész mű

⁶⁶ Ugyanez a kettősség jellemzi Szerdahely állásfoglalását az operával szemben: elismeri, hogy ez „minden drámák közt a legeresztikusabb”, csak hogy a konkrét művek mind tele vannak természetellenességgel, valószínűtlenségekkel, s így a nagy lehetőségek általában kimaradnak (PDr 191–203.).

⁶⁷ Szerdahely leírásával mélyen rokon Mándi Sámuel regénymeghatározási kísérlete: *Szívet sebhető, s elmét gyönyörködtetéssel tanító Római mesékben tett Próba*. Pozsony, 1786. Előszó. A más szerzőknél előforduló műfajleírásokra vö. SAJBÉLY M., *i. m.* regényfejezetét, 170–190. A műfaj körvonalázásának nehézségét szemléltetheti Csokonai megjegyzése a Tempefőiről: „ez egy Comedia formába öntött Satyricum Román”. MM. II. 781.

⁶⁸ A megkülönböztetés J. C. Scaligernél bukkan fel először (1561). Lásd: *Az olasz reneszánsz irodalomelmélete* (szerkesztette KOLTAY-KASTNER J.), 1970. 279. (Megjegyzendő, hogy ugyanitt olvasható a „második isten” meghatározása is.)

kimunkálása („istos... qui veram materiam in Helicone elaborandam adsumserunt, more poetico elaborasse, et non solum carmine, sed etiam inventione, structuraque rerum, et totius operis pertractatione meritos esse nomine Poetarum. Multi versificatores gestant haec cognomenta; an iure? si respondere debeam, aio: Perfectam, plenamque Poesim... carmina non faciunt.” APG 109.). A költő tehát elsősorban „tartalmilag” határozta meg, ráadásul erősen tematikai tekintetben („an poetae censendi sint, qui carmina faciunt sine *fictione*?” APG 109.), de Szerdahely számára a verses forma még legyőzhetetlen: a költészet gyönyörködtető mozzanatához a „carmen” hozzárendelve marad, csak kizárólagosságát veszíti el. Bár Szerdahely nem retten meg attól a véleménytől, amely már tagadja a vers szükségességét, s maga is elismeri sok mai prózai mű, sőt prózai dráma kiválóságát („pluresque huius aetatis Comoedos, Tragoedosque, qui libera voce, non carminibus agunt, Poetas esse, nominarique debere confirmant”), sőt bevallja magáról, hogy a költői próza is – feltehetően például a többször idézett Gessner idillköltészete – képes arra, hogy magával ragadja („Prosa quoque Poetica vehementer capior”, APG 107.), a prózát mégsem egyenrangúsítja a verses poézissal: ebben véleménye szerint csak az anyag a költői, a megfogalmazás viszont nem az („materia iis est Poetica, non Dictio”, APG 107.). A költészet nyelvi és tartalmi oldalának elkülönítése tehát megtörtént (nem egyszer előfordul, hogy Szerdahely versek tartalmát prózai átiratban közli: Ovidiust, Ae II: 232., Vergiliust, Ae II: 202. stb.), a „matéria” önálló költőiségének lehetősége megfogalmazódott, a verses forma önértéke visszavonatott, s járulékos szépséggé fokoztatott le, a költői invenció és fikció az első helyre került; lényegében összeállt tehát az az érvrendszer, amelyet majd a századforduló körül használnak a radikális újítók: csupán az érvelés súlypontjának eltolása kell majd ahhoz, hogy a szubjektív lelkesültségű próza apológiája is megszülessen.⁶⁹ Itt jegyezhető meg, hogy Szerdahely véleménye a már önmagában szemlélt líráról is ehhez hasonló lehetett. Ő a lírát sem a verses forma alapján határozta meg, de nem elégszik meg az „anyagi” jellegű elkülönítéssel sem: a líraiságot a gondolkodás és a beszéd (azaz a nyelvhasználat) sajátos módjaként definiálja („Poesis Lyrica non tam materia, quam cogitandi et loquendi modo eminent”), s e sajátosságot *belső* tulajdonságokban és esztétikai minőségekben próbálja kimutatni, például a merészségben, az „ugrásban”, a nagyszerűségben, a bőségben, a gyengédségben („audacia, saltus, magnificentia, copia, suavitas in verbis, sententiis et figuris eam definiunt”). Az 1776-os Tentamen e tömör, egy bekezdésnyi leírásánál (idézett hely, 13.) többet azonban nem kapunk; s emiatt is csak sajnálni lehet, hogy a tervezett líratanulmány Szerdahelynek az egyetemről való elmozdítása miatt végül is nem született meg.

A mű anyagának poétikus volta vagy lehetősége indukálja Szerdahelynél az egyes esztétikai minőségek részletes vizsgálatát, köztük központi helyen a fenségesét (Ae I: 330–387.): számára a megismerés nagysága teszi lehetővé, hogy belássuk a teremtés

⁶⁹ A versificatio és poézis megkülönböztetése megtalálható Földinél, Csokonainál, Verseghynél (mind egyikük biztosan olvasta Szerdahelyt!), továbbá Kármánál. Vö. SZAUDER J., *A magyar romantika kezdetéről* in *A romantika útján*. 1961. 7–8. Hogy a szembeállítás a századfordulóra mennyire általános lett, abból is látható, hogy versifikátorok is alkalmazzák magukra: „ezen munkámat a költeményeknek szépségeitől, melyek a Verseknek lelkei, megfosztván, talán nem is itéltetem méltónak egy Poétának nevére, és kénytelen leszek, tsak a Vers-Iróknak alacsony rangjában maradni”. (Háló) KOVÁTS József, *A vallás, avagy az iffjabb Racinek a vallásról írott munkája*. Komárom, 1798. XII.

és az istenség fenségét, s ezáltal lelkünk elragadtatásában mindezt kiterjedésében és nagyságában is reprodukálni tudjuk (Ae I: 330–332.). A fenséges („sublime”) a legnagyobb indulatokra és önmeghaladásra készíti a lelket („ipsa Sublimitas nos nobis eripiat, et supra id, quod eramus, adtollat”, Ae I: 348.), s emiatt az lesz a legnagyobb műalkotás, amely úgy tudja képviselni a fenséget, hogy kiemel ugyan önmagunkból, de ugyanakkor mégsem veszi el az emberi mértéket (például Milton ördögeit szemlélve már eltéved az emberi elme, Ae I: 335.).⁷⁰ Az ember fenséges állapota az isteni felé törekvés emelkedésével függ össze: elevációs helyzet, s mint ilyen, egyaránt nagy a testi és a lelki aspektusait tekintve is (ezért a természet és a művészet nagyságának belátása egyaránt előidézheti a fenség állapotát: vö. Szerdahely leírásait Buda városának elragadtatott szemléléséről, Ae I: 351., 369.). E fenségnek kell Szerdahely szerint minden műfaj irányítani; ezért áll a hierarchia csúcán a „nagy” eposz, illetve a „férfias” tragédia (PDr 83–85.). Szerdahelynél – mint egyébként a századközep európai esztétáinál – a fenséges kategóriája azt a kettős funkciót látja el, hogy miközben megőrzi a műalkotás zárt egységének objektív (klasszicizáló) ideálját, az entuziazmus indulatával – ha elsősorban a nagyság felé is – felszabadítóan hat a szubjektivitásra. Ezért fogja a mű analitikus második részében, illetve a műfajelméleti tanulmányokban a fenséges kategóriája átvenni azt a szerepet, amit a bevezetésben, illetve a legáltalánosabb részben a *szép* játszott el: az általános esztétika szubjektivizáltabb, modernebb *szép*-fogalma a poétikai részben hagyományosabb körvonalakat nyer.

*

Mindez a sok felsorolt „modernség” azonban Szerdahely műveiben elég sokszor megszelídül: a szerző, jóllehet tudatában van mondandója újszerűségének, azt már nem vállalja, hogy egészében is radikálisan szakítson és leszámoljon az elméletét megelőző kor irodalomelméletével, s legmerészebb gondolatait is nemegyszer oly környezetbe foglalja, amely aztán visszafogja és moderálja őket. Hivatkozott tekintélyeit például emiatt választja túlnyomórészt az antikvitásból vagy a reneszánsz poétikából: biztosabbnak, elfogadottabbnak, „szalonképesebbnek” látszik számára az évezredes autoritás, mint az újkori racionális meggyőződés (szépirodalmi példái mellett így alkalmazza a „teremtő költő” kategóriájára Scaliger, Viperanus téziseit, s illusztrációként Vergiliust, Cicerót, Ovidiust idézi, APG 142.; az ihlet elemzésénél ugyanígy a régi „furor” példái dominálnak: Platón-tól, Statiustól, Cicerótól, Horatiustól, Senecától, APG 146.; s bár bizonyos, hogy a kategóriák alkalmazására elsősorban Baumgartentől, Sulzertől és Home-tól nyert indítást, *itt* hallgat róluk); az eredetiségkoncepció radikális szemléletét lényegében az anyagelrendezés variabilisabb módszereire fogja vissza (Ae II: 43.); amint óvást jelent be a szerelem túlzott térhódításával szemben, ahogy intelemként hívja fel a figyelmet a regényműfaj, az opera kiküszöbölendő nehézségeire, s a szubjektivitás veszélyeit állandóan fenyegetőnek is véli, ugyanúgy inti az esztétát és poétát, hogy őrizze meg józanságát, s az entuziazmus felső fokán se veszítse el az eszét („ne si quid vehementer amaveris, de imperio

⁷⁰ Például a nagyság emberi határait meghaladná, ha elhinnénk, hogy Mohamed angyalainak 70 000 feje volt; vagy hogy a Talmud szerint Isten két szeme közt 300 800 isteni mérföld a távolság (Ae I: 335.)

mentis exeas, animum perdas”, Ae II: 208.); mert hát bármilyen fontosak is az indulatok, az azért nem szükséges, hogy a poeta állandóan őrgöngön („Poetae non esse semper furendum”, APG 148.). Mindez pedig arra vezethető vissza, hogy bár Szerdahely példaadó módon állandóan hangsúlyozza, hogy a pusztá tanultság nem teszi költővé az embert, s a tanulással szemben a természetnek van elsőbbsége („Natura prior est, quam Industria”, APG 134.), a retorikai hagyomány tanítás- és tanultságcentrikusságáról nem volt képes lemondani. Bár szerinte a természetnek megfelelően a zseninek is két osztálya állapítható meg, az eredeti és a mesterséges, s ezek közül az eredetiek kiválóbb volta minden szinten kimutatható nála is („Genius originalis”: úgy jelenik meg, mint a sugárzó nap, vagy mint Aeneas előtt az igazi istennő: például Homérosz, Cicero, Pergolesi, Raffaello, Hogarth, Michelangelo; „Genius artificialis”: nehézkesebb, lassúbb; mint Lucanus, Plinius Statius stb., Ae I: 86–87.), az eredeti géniuszoknak is csak a tanultság és a mesterségbeli jártasság adhatja meg a tökéletesség nagyságát; s emiatt soha nem szűnik meg a tanultság hiányából származtatható hibákat ostromozni (még Vergiliust is megrója, hogy Dido szerepeltetésével az anakronizmus vétkébe esett, APG 84.; ugyanakkor hangsúlyozza azt is, hogy Vergilius műveltebb, kifinomultabb, tanultabb ízlése kiküszöbölhetővé tette azokat a hibákat, amelyeket a nagyobb zseni Homérosz – kora ízlésének engedve – még elkövetett, APG 157.). Összes ellentmondása visszavezethető arra az egyszerű tényre, hogy miközben úttörő módon meghirdette a műalkotás autonómiáját, valamint a szép érdeknélküliségét, a művészet legáltalánosabban értett hasznosságát, s nevelő funkcióját (a „dulce” mellett az „utile”-t, a „delectare” mellett a „docere”-t) mint végső célt, egy pillanatra sem volt hajlandó kétségbe vonni (vö. a „De origine et Fine Artium Amaeniorum” c. fejezetet: Ae I: 59–72.).

Holott Szerdahely legnagyobb tette nyilván az esztétikai öntörvényűség felismerése, s az esztétikai látásmódnak a logikai igazságkeresés metódusától és igazságfogalmától való függetlenítése volt: Szerdahely ott valóban radikális, ahol kimondja, hogy a szép nem haszonelvű („Pulcritudo sine ratione utilitatis placet, delectatque”, Ae I: 146.), hogy a szép – szemben a jóval, amely tartalma és irányultsága révén tetszik – formájával kelt tetszést bennünk („Pulcrum quod est, placet propter formam, Bonum propter materiam, et finem...” Ae I: 147.), s azt is vállalja, hogy a szépet birtokolni még csak nem is akarjuk („Pulcrum etiam tum placet, cum neque possidetur, neque possideri desideratur”, Ae I: 147.). E gondolat logikus és racionális meghosszabbításaként értékelhetjük nála az összes, már elemzett nézetet: mind a költőszerep átértékelése, mind az illúzió alapuló műalkotás propagálása levezethető a szép autonómiájából; s ennek végeredményeként könyvelhető el, hogy a művek nevelő hatása is csak mint a művészet legáltalánosabb végső célja lesz tételezve, s ennek közvetlenné tétele ellen Szerdahely, az öntörvényű esztétizálás nevében, művének minden lapján tiltakozni fog.

Más oldalról nézve most a kérdést, az lehet a benyomásunk, hogy e szemléletnek a különös, más típusú értékekkel szembeni relatív közömbössége okozhatta a későbbiekben Szerdahely kiszorulását a magyar irodalom megújító mozgalmából: míg a magyaryelvűség ideológiai képviselői, illetve a magyar nyelvű irodalom ideologikus literátorai és költői az irodalom egésze s az egyes művek számára is fenntartották, nyelvi érdekelttségük okán, a közvetlen nevelés és hasznosság retorikai alapozású érvrendszerét, addig Szerdahely, aki nem kívánta politikailag és kultúrpolitikailag hasznosítani a műalkotásokat, eljuthatott

az önelvű szépben való gyönyörködés modernebb és szubjektívabb felfogásához. A két nézetrendszer között az eltérés a legáltalánosabb szinten keresendő: az egyes irodalomszemléleti kérdések tartalmában és megoldási javaslaiban ugyanis messzemenő a kongruencia Szerdahely és a nyelvi ideológia tábora között. Ha például Péczeli József cikkeit nézzük a Mindenés Gyűjtemény évfolyamaiból, azt találjuk: ő is ugyanazokat az esztétikai jelenségeket és minőségeket kívánta elemezni és népszerűsíteni, amelyeket Szerdahely egy, másfél évtizeddel korábban már részletesen megvizsgált (vö. a következő témákat: az ízlés időhöz, helyhez kötött volta: Mindenés Gyűjtemény V. 368.; a szépről való sokféle vélekedés: V. 369–372.; a magasságos vagy Sublime: VI. 346–358.; az entuziasmus: VI. 370–372.; a román költés: II. 187–188.; ezenkívül például a propagálandó műfajok: a mese, a pásztori költés, a vitézi epikum poéma; a versificatio kérdései stb.), a preferált művészek és műalkotások is közel állnak egymáshoz (vö. a Henriás értékelését, vagy hogy Péczeli is dicséri Gessner idilljeit: MGy VI. 402–405.: Szerdahelynél: APG 106., PN 178.); s az elemzések tartalmi szempontból sem térnek el lényegesen egymástól, csak egyetlen kérdésben: a műalkotásoknak Péczeli közvetlen nevelő hatást tulajdonít, s az igazságtól való eltérést (szép vagy fiktív torzítást) határozottan elítéli és ellenzi (az ő nézetei szerint a románnál *jobb* a história, MGy II. 188.; az ész és az elmesség a költemény külső szépségeivel szemben érvényesül, II. 65–68. stb.).⁷¹ Nemcsak arról van itt szó, hogy Péczeli, elsősorban a század első felének francia irodalmára támaszkodva, érintetlen maradt a századközép német esztétikájának erjesztő hatásától, hanem alighanem inkább arról, hogy neki nyelvvédő irodalomkonceptiója érdekében nem is volt szüksége a műalkotás nagyobb autonómiájára. Szerdahely esztétikájában sokkal mélyebben s távolabbra mutató módon próbálta az irodalom szerepét és lehetőségeit átértelmezni, mintsem hogy nézeteit bármilyen aktív mozgalom felhasználhatta volna: a politikai vonatkozású irodalomszervezés és irodalomalkotás ezért valószínűleg tudatosan mondott le róla. Nem látszik valószínűnek, hogy Szerdahely teóriája már megszületésének pillanatában is „politikailag konzervatív” oldalon állt volna;⁷² ellenkezőleg: alighanem az újítás lehetséges variációinak egyikét kell látnunk benne, amelyet a politikai és a politika mozgását követő és alakító irodalmi mozgalom sorsfordulója csak később tettek lehetetlenné (hiszen a 70-es, 80-as évek fordulóján a magyar nyelvű program még sem politikainak, sem kizárólagosnak nem volt tekinthető). Sőt a helyzet még bonyolultabb: amikor Szerdahely már nem játszik szerepet a magyar irodalom megújulásában, vagyis a kilencvenes években, *akkor* lesznek szemléletének tartalmi elemei – természetesen nemcsak az ő hatására – a magyar irodalmi gondolkodás közkincsévé, közhelyeivé. Persze az autonómia kérdésében is találhatók átjárások Szerdahely és a magyar nyelvű költők között: az újító, magyar nyelvű irodalom szintén kitermelte a maga autonómiaigényét, csak nem ez vált az egész mozgalom vezérszólamává; Kazinczy artisztikus szépségkultuszában, a művészszerp vállalásában (vö. híres nyilatkozatát, mi szerint ő mint

⁷¹ Vö. BIRÓ Ferenc, *Péczeli József irodalomszemlélete*. Acta Univ. Szeged. Hist. litt. Hung. 1961. 3–15.

⁷² Csetri Lajos véleménye in *A magyar kritika évszázadai* I. Rendszerek, 1981. 271.

„artista” kíván fellépni)⁷³, Szerdahely forrásai s talán maga Szerdahely közvetlen hatását kell feltételeznünk.

Hogy Szerdahely elméletének konzervatív megbélyegzését visszautasítsuk, még egy illusztrációval élünk. Szerdahely autonómiafelfogása ugyanis a felvilágosodás antropológiai optimizmusának egyik döntő mozzanatával is kiegészül: számára a művészet és a művészettel való foglalkozás az ember természeti meghatározottságának lesz része, sőt feltétele (e nézetet tekintve is páratlanul áll Kazinczy művészetkultuszáig!). Szimbolikusan láthatjuk esztétikája befejező fejezetének gesztusát: amikor patetikus megindultsággal értekezik arról, hogy a jó ízlés (az ember „universalis facultas”-a) az embert széppé, s inkább emberré, „emberebbé” teszi („bonus gustus facit Hominem Pulcrum, et magis Hominem”, Ae II: 425.), mintha illusztrálni kívánná azt a fejlődést, amit a retorikus irodalomszemlélettől az esztétikai gondolkodásig megtett, s szinte imitálja sokat idézett Quintilianusának megoldását. Amíg ugyanis Quintilianus azzal tetőzi be retorikáját, hogy „szónok csak derék ember lehet”,⁷⁴ tehát a jellembeli derekasságot tekinti a műveltség előfeltételének, addig Szerdahely megfordítja a feltételrendszert: számára a művészet nélkül sem a társadalom virágzása nem képzelhető el, sem pedig az emberi létezés nem minősül emberinek: „sine his nec ornata est Respublica, nec liberalis vita; audent aliqui dicere: Hominem vix esse Hominem”. (Ae II: 434.)⁷⁵

III. Szerdahely esztétikája

„Sed non sine causa Graeci arduis in montibus
sua templa Palladis posuere. In arduo sitae
sunt Scientiae.”⁷⁶

Ha Szerdahely általános esztétikai jelentőségét akarjuk körvonalazni, kitaposottabb úton járhatunk: Jánosi Béla értekezésében a forrásoknak rendkívül pontos filológikus feltárása található meg, Csetri Lajos tömör jellemzésében pedig a kibontakozó tendenciák irányulásának precíz vázlata van megírva.⁷⁷ Épp ezért e fejezetben nem Szerdahelynek a forrásokhoz való viszonyát elemzem, hanem csupán néhány jelentős, nyitást képviselő mozzanatra hívom fel még egyszer a figyelmet.

⁷³ „mert én... egyedül artistának kívánok tekintetni; aki a táblán nem a sujetet, hanem a festő munkáját, ecsetjét s tüzet nézi.” *Bácsmegyeynek össze-szedett levelei*. Jelentés. 1789. in *Válogatott művei* id. kiad. II. 92.

⁷⁴ *M. Fabius Quintilianus Szónoklattan*, XII. könyv I–II. fejezet. 1921. II. 466–486.

⁷⁵ E gondolatoknak megfelelő tetteő majd Kármán leírása A nemzet csinosodásának utolsó bekezdésében: „Az igaz literátor hozza le mint egy második Prométheus az égből a bölcsesség szép világát: az terjeszt a nemzetekre dicsőséget és virágzást és közboldogságot, az teszi a jobbágyot meggyőződésből való kész engedelmű jobbágygá, az uralkodót a szivek uralkodójává, az embert emberré...” *Válogatott művei*, 1955. 96.

⁷⁶ G. A. SZERDAHELY, *Memoria... Francisci Handlerla*. Buda, 1783. 11–12.

⁷⁷ Vö. JÁNOSI B., *i. m.*; CSETRI Lajos, *i. m.* 257–258.

Szerdahelyt európai méretekkel mérve is korszerűnek mondhatjuk vállalkozásának egésze miatt: az esztétika mint önálló diszciplína éppen kialakulóban van, s a mintául választott alpmű, Baumgarten Aestheticája csak a hatvanas években kezd erőteljesen terjedni; s hogy terjedése távolról sem egyenes vonalú, mutatja, hogy egy olyan modern gondolkodó, mint Mendelssohn, nem használja az „esztétika” kategóriáját.⁷⁸ Szerdahely tudományként kívánja művelni diszciplínáját: hangsúlyozza, hogy a hagyománnyal szemben nem „ars”-nak, hanem „scientiá”-nak tekinti a művészettel való foglalkozást, a szabályteremtést, a princípiumok meghatározását, s az *ars*nak csak gyakorlati jelentőséget tulajdonít, s az alkotás folyamatának technikai feltételeire korlátozza; emiatt részletezését nem is látja feladatának („Scientia consistat in Theoria, sive cognitione praeceptorum; Ars autem is exercitio, et usu regularum... Scientia constat fundamentis, et regulis ad Artes elegantes; ars autem ex iis legibus Pulcrum opus efficit”, Ae I: 30–31.);⁷⁹ és például még *Ars poeticájában* is elutasítja, hogy a verslábakkal s efféle apróságokkal foglalkozzon (APG 110.). Szerdahely a felvilágosodás tudományelvűségét minden elemzése során hangsúlyozza (például az ész belátásának elsőbbségét, az előítéletek káros voltát), sőt egészen odáig elmegy, hogy saját metódusát, szakítva a filozófusok dedukciós módszerével, a fizika analógiájára képzei el, hiszen a szép természetének kikutatása a célja („Sic Physici faciunt... simili modo investigabo, quid sit Pulcrum?”; Ae I: 122–123.); ennek köszönhető elemzésének analitikus élessége. Természetesen állandóan ismételtetnünk kellene: nagyon erősen él még nála a retorikus irodalomszemlélet hagyománya is (a poézis belső felosztását például *teljes* mértékben Juvencius poétikájának sematikája alapján végzi el; az egyes esztétikai minőségek csoportosításában – lux, colores –⁸⁰ csak az egyes elemek tartalmi leírásában újít, a rendszerezést érintetlen régiségben adja; a Decorum elsőlegességét mindvégig kizárólagosan képviseli; az affectusok ismertetésénél Arisztotelész Rétorikáját követi, és még sorolhatnánk), ez azonban nem róható fel neki komoly hiányosságként: maga Baumgarten is csak a legáltalánosabb esztétikai szempontok kidolgozásánál szabadította meg magát a retorikusságtól.⁸¹ Másrészt azonban az is kiemelendő, milyen sok vonatkozásban szorította vissza Szerdahely a retorika befolyását: a rétorokat már nem tárgyalja (már 1776-os Tentamenében is, ahol pedig még szerepel az *Ars Oratoria*, megjegyzi: *praecepta non faciunt Oratorem*”, 16.); a retorikai jellegű fejtegetéseiben is kizárólag az invenció körébe tartozó tárgyakkal foglalkozik (illetve azzal, amit ide be tud szorítani), s az *elocutio* mechanizmusait nem vonja be a teoretikus problémák közé. Általános esztétikai fejtegetéseiben pedig – ha jóval retorikusabb megvalósításban is – ugyanazt az eklektikus tendenciát kell felfedeznünk, amelynek korabeli csúcsteljesítményét a Sulzer-lexikon adta, s amely a racionális, imitációs jellegű arisztotelianizmus (Batteux) és az irracionális elemekkel kacérkodó kreatív (zsenielméletet elő-

⁷⁸ Vö. A. NIVELLE, *Kunst- und Dichtungstheorien zwischen Aufklärung und Klassik*. Berlin, 1960. 63.

⁷⁹ Baumgartennél: 10. §, id. kiad.: 110.

⁸⁰ E kategóriák régiességét kifogásolta a göttingai recenzens is: jogos megjegyzése szerint a fejezetek címéből nem derül ki, miről is lesz bennük szó. Id. h. 650. JUVENCIUS (Jouveny), *Institutionum poeticarum libri*, 1–V. c. művéről vö. BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek*... id. kiad. 85, 88.

⁸¹ H. R. SCHWEITZER szerint: Die auf die „disciplina aesthetica” folgenden Abschnitte sind demgegenüber mehr und mehr von der poetisch-rhetorischen Überlieferung beherrscht. *I. m.* 12.

készítő) neoplatonikus pszichologizmus (Home) *hagyományos* eszközökkel való egyeztetését kísérte meg.⁸²

Szerdahely esztétikája – ugyanúgy, mint Baumgartené – egyszerre akarja az ismeretelméletet és a művészetelméletet megadni: a szépnek egyszerre bizonyítaná megismerhetőségét és ábrázolhatóságát. S bár ennek következtében gyakran súlyos ellentmondásokba is bonyolódik (sokszor például nem tesz különbséget esztétikai minőségek és természeti jelenségek szemlélete közt; összekeveri a művészi ábrázolásnak és az ábrázolt etikai-indulati gesztusnak az elemzését; nem tud dönteni a művész vagy a befogadó leírása között), mégis döntő áttörést hajt végre az esztétikai megismerés elkülönítése során. Az esztétikai megismerés (amely Baumgarten nyomán mint „analogon racionis” működik) nála csak közvetett viszonyban van a logikai megismeréssel, s alacsonyabb rendűsége jóformán csak elnevezésére („gnoseologia inferior”)⁸³ szorítkozik, különállása és külön érvényesség minden szinten érvényesítették. Az esztétikai igazság obscuritása nem hiba, és nem hiányosság, hanem a szemlélet olyan sajátossága, amely a ráció számára közvetlenül nem ragadható meg, mert érzéki tulajdonságokkal rendelkezik; s ezáltal az embert egészében (totus homo) képviselheti, érzéki indulatainak ingerlése révén. Az esztétikai szemlélet teljes autonómiájának leírása persze jó pár esetben még naiv, mechanikus felosztásban nyilvánul csak meg (például ha az angyalokat magasabb rendű szellemeknek véljük, logikai igazságot mondunk ki, ha gyorsaságukat úgy képzeljük el, mintha szárnyuk is lenne, szemléletünk esztétikai lesz: Ae I: 271.; a gyémánt drágasága a „jó”, keménysége a „tökéletes”, ragyogása a „szép” kategóriáját meríti ki: Ae I: 153.), mégis ezen alapul a művészet elismertetésének egész rendszere, amely elhagyva a kategorizálás szigorú logizáltságát, akár még a fantasztikus más világok lehetséges voltát is engedélyezi. Az érzéki megismerés persze még nem nélkülözheti a racionális ellenőrzést (például a tiszta, „ész nélküli” érzékiség olyan lenne, mint amikor valaki sötétben eszik, de nem tudja, mit: Ae I: 149.), de így is kiszabadítja az imitációt a földhöz ragadt valóságosságból; a *szép* természet utánzandó volta, a valóságosság kategóriája, a lehetséges világok csodái, az „illuzórikus” játékok mind neki köszönhetik létüket. Sőt: a megismerés érzéki jellege adja meg annak a szolid relativizmusnak az alapját, amely a szép pusztán objektív módon meghatározhatatlan voltába torkollik, s ennek révén a *jó* ízlés számára többféleséget is engedélyez; a logikai igazságnak az esztétikaival való szembeállítása, illetve a közvetlen nevelő hatás kiiktatása pedig akár halvány erkölcsi relativizmust is sugallhat (például Szerdahely megcsodálja az öngyilkos Cato, Brutus, Cassius nagyságát: Ae I: 356., II: 199., s a bűnök, a rút dolgok imitációját is megengedi : Ae II. 362–363.).

Szerdahely esztétikájának legjobb és legfontosabb részét az általános esztétikai megállapítások teszik ki, ám minél közelebb járnak fejtegetései a konkrét művekhez, annál több nehézséggel és megoldhatatlansággal kerülnek szembe. Az általános kategóriák gyakorlati alkalmazása során válnak nyílttá amaz ellentmondások, amelyeket pedig Szerdahely elméletileg – például az autonómia és a végső neveléselv, a természetutánzás és az eredetiség között – igen árnyaltan próbált áthidalni (csak néhány példa: hiába engedi meg

⁸² Erről részletesen vö. SCHERPE, *i. m.* 170, 212.

⁸³ BAUMGARTEN, 1. §, *id. kiad.* 106.

a csodák megjelenítését, a „természetellenességekkel” szemben mereven fellép, s a „valószerűtlenségeket” ki akarja iktatni a művekből: például Vergiliustól az aranyágot vagy Swifttől az okos lovakat mind valószerűtlennek mondja, Ae I: 282.; vagy bár azt megengedi, hogy a mesében az állatok beszéljenek, azt mégis túlzásnak tartja, ha egy tyúk aranytojást tojik, PN 23. és így tovább); a műfajok leírásánál egyre több a bizonytalanság és a tiltás, egyre erősebb a régi felosztások hagyománya (vö. a már idézett Juvencius döntő előretörését az APG második részében). E téren befolyásoló tényezőként alighanem a hazai műveltség és olvasmányanyag túlnyomó súlyát kell feltételeznünk az európai modernséggel szemben: Szerdahely ugyanis még modernizálása során is nagyon sok esetben azoknak a kategóriáknak (műfajskatulýáknak) a meghonosítását végzi, amelyeknek lebontása, vagy legalábbis lazítása volt a századközép német esztétikájának látens célja.⁸⁴ Szerdahely, amikor Batteux narratív műfajait elfogadja (PN Prooemium), nagyon modern és helyeslendő eljárást követ, hiszen előtte nálunk a poézist vagy nem osztották fel, vagy a barokk tematikus-alkalmi kategorizálást alkalmazták;⁸⁵ ám a műfajok principiális kodifikálásával s merev elhatárolásával (különösen a feldolgozott anyagnak, a művek hazmazának ellentmondásosságát illetően) mintha saját esztétikai nyitottságával is szemben hatna. Propagandájának – mind a teóriát, mind a műveket illetően – igen nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk, még akkor is, ha adott esetben Szerdahely megcáfolja magát; bár hazafiúi lelkesülésében úgy jellemzi önmagát, mint aki nem oktatói céllal, nem mint „magister”, hanem a szép iránti szeretettől vezetettve, mint „jelkesítő” írta meg művét („nihil dicam praecipienda caussa, atque ita potius agam, ut existimator videar loqui, non magister”, Ae I: Prooemium), előadásának gyakorlati szintre lebontásánál a „jelkesítő” szerepe mögül rendre előlép az iskolamester. Ennek hagyományosságát sem kell azonban rossz néven vennünk tőle, hiszen ugyanitt mondja ki az ítéletet is a maga művéről: „Nihil est simul et inventum, et perfectum.”

*

Összegezésül (s néhány, fentebb elszórt gondolat ismétléseképpen): úgy vélem, a tüzetesebb vizsgálatok fényében nem tartható fenn az az álláspont, amely szerint Szerdahely a magyar irodalom keretein kívül, magánosan, alkalmasint az uralkodó tendenciával szemben ellenségesen folytatta volna idegen jellegű munkásságát. Jelenleg úgy látom, a 70-es, 80-as évek fordulójának magyar irodalmi megújulása a következőképpen modellálható: a magyarnyelvűség Bessenyei által elindított programja mellett létezett, és aktívan működött egy másik modernizációs irányzat is, amely tartalmilag (gondolatilag) és formailag (esztétikai izlésében) is az európai újító változások honosítását tűzte maga elé célul, anélkül azonban, hogy mindezt összekötötte volna az irodalom egynyelvűsítésével, illetve magyarításával, jóllehet egy magyar nyelvű irodalmiság kibontakoztatása nem állt programjával ellentétben. Ez az irányzat (amely természetesen, a kor más irányzataihoz hasonlóan, nem csoportos fellépésben, hanem egyéni, bár egymástól aligha teljesen független vállalkozásokban fogalmazódott meg), olyan literátorok működésében ragadható meg,

⁸⁴ E folyamat részletes leírását adja Scherpe idézett művében.

⁸⁵ Vö. BÁN I., *Irodalomelméleti kézikönyvek* ... id. kiad. 98.

mint Horányi Elek, Wallaszky Pál, Kovachich Márton György, az egyetem oktatói karának több tagja stb., s legnagyobb alakjaként nyilván Szerdahely értékelhető. A 80-as évek közepéig, végéig a két modernizációs tendencia nemigen került szembe egymással, s a gondolati-tartalmi átfedések mellett még izlésbeli párhuzamok is kimutathatók (például mind Szerdahely, mind a magyarnyelvűség harcosa, Révai számára Faludi jelenti az eddigi magyar költészet csúcsát).⁸⁶ Ám amint a nyelvkérdés – párhuzamosan azzal, hogy politikai-nemzetmeghatározási kérdéssé nőtte ki magát – az irodalmi viszonyokban elhatároló jelentőségűvé vált, a két tendencia békés egymás mellett élése is megszűnt, s ellenségesre fordult (amihez a későbbiekben Szerdahely káros politikai szerepjátéka is hozzájárult, miáltal aztán az egész nem nyelvi jellegű irányzat mint magyarellenes dezavualódott: a magyar nyelvet kizárólagosnak el nem fogadók visszamenőleg is konzervatív vagy akár reakciós színben tűntek fel). A két modernizációs tendencia tartalmi eltérései elsősorban kulturális/esztétikai szempontok alapján körvonalazhatók: míg Szerdahely irányzata, amely az esztétikai értéket (s így a mű „hasznosságát”) nem köti egy (a magyar) nyelvhez, tágra nyitja kapuit a modern esztétikai és művészeti irányzatok felé, addig a magyar nyelvért küzdő literátorok hagyományosabb irodalomfelfogást tűznek zászlajukra, s mozgalmuk számára az irodalom nevelő/nemzetművelő funkciója meg kell, hogy őrizze a didaktikus hasznosságkonceptió majdnem sértetlen egészét. Valószínűleg összefüggésbe hozható e principiális választással az is, hogy a nyelvvédő tendencia az eredeti esztétikai alkotások sürgetése helyett az eredendően hasznosságelvű, s természetesen velejéig imitációelvű fordításkonceptiót szorgalmazza (emiatt fog majd a későbbiekben az eredetiségkonceptió is a fordításelmélettel, nem pedig az imitációelmélettel szemben megfogalmazódni); alighanem ezzel magyarázható végső soron az is, miért született oly kevés esztétikailag magasrendű alkotás ez évtizedekben. A Bessenyei nevével fémjelzett, később Péczeliben, Révaiban folytatódó irodalmi irányzatnak elsősorban nem autonóm műalkotásokra, esztétikai, hanem retorikai jellegű irodalomszemléletre volt szüksége, hiszen ez biztosította számára a központi jelentőségűnek tételezett nyelv szabályozását s kiművelését: emögött (s a tiszta tartalmi elemzéseket követelő gondolatiság mögött) messze hátramaradva következtek csupán a művészi megformálás követelményei; illetve ezek stilisztikai, nyelvhelyességi kérdésekké formáltattak át. A magyar nyelvűség koncepciója – társadalmi/politikai okok következményeképpen – a 90-es években rövid idő alatt kiszorította a szépirodalomból a másik tendencia érvényesülési lehetőségeit, s győzelme az irodalmi újítás számára kétségbevonhatatlanná vált. Ám hogy a harchoz használt

⁸⁶E békés egymás mellett élésre igen szép dokumentum Bessenyei 1778-ban írott levele az egyetem professzoraihoz: „Vezessétek Magyarországnak pusztáin bujdosó elméinket a szép tudományoknak és bölcsességeknek fényes napjára, hadd lássuk meg ott, micsoda az Ember. Hitessétek el róla, hogy a deák nyelvnek sebes beszéde s országunk leírott törvényeinek cikkelyén kívül is vannak még embernek való tudományok... Mi a nyelvnek is csupa tudását illeti, elhisszük, hogy a debrecenyi csikósok a Trincsén és Nyitra vármegyei fő-fő embereknél jobban beszélnek magyarul, de mégsem következik, hogy azoknál tudósabbak volnának.” Vö. BESSENYEI György, *A Budai Nagy Társaság főtanítóihoz* (kiadta: NÉMEDI Lajos), *Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve*, 7. 1961. 637–641. Az idézet: 639. Új közlése: BESSENYEI György, *Tolerantia*. 1778. Nyíregyháza, 1978. 60–67. (Szempontunkból nem játszik szerepet, hogy Némédi szerint Bessenyei a levelet nem küldte el.)

eszköz, a nyelvközpontú retorikus irodalomszemlélet milyen ellentmondásokat és feszültségeket fojtott el (s nem oldott meg), szépen szemlélteti, hogy egy-két évtized múlva a magyar irodalmiság legnagyobb vitája, a nyelvújítási harc, ugyanígy a műalkotások esztétikai autonómiája körül fog kirobbanni, ez esetben már természetesen az anyanyelv felhasználásának kérdése köré szűkítve az egykor egyetemesebb problémát.

*

Szerdahely részletesen elemzett műveiből az idézetek helyét nem lábjegyzetben közlöm, hanem a szöveg közben zárójelben adom meg, a következő rövidítések segítségével:

Ae I. és Ae II. = Aesthetica, sive doctrina boni gustus ex philosophia pulcri deducta in scientias, et artes amoeniores autore Georgio Szerdahely . . . I–II. Buda, 1778.

APG = Ars poetica generalis ad Aestheticam seu doctrinam boni gustus conformata auctore Georgio Aloysio Szerdahely, Buda, 1783.

PDr = Poesis narrativa ad Aestheticam seu doctrinam boni gustus conformata auctore Georgio Aloysio Szerdahely, Buda, 1784.

PN = Poesis narrativa ad Aestheticam seu doctrinam boni gustus conformata a Georgio Aloysio Szerdahely, Buda, 1784.

Szép = Aesthetica avagy a jó ízlésnek a szépség Filozófiájából fejtegetett tudománya. Fő tisztelendő Szerdahelyi György urnak nyomdoki után írta Szép János, Szombathelyen a szép tudományoknak ifjabbik Tanétója. Buda, 1794.

Itt jegyzem meg, hogy Szerdahelynek állítólag saját kezű bibliográfiájában az Aestheticának még két kiadásáról is történik említés: ezek megjelentek volna 1779-ben Bécsben, majd 1788-ban Nagyszombatban (lásd: Sommervogel: Bibliographie de la Compagnie de Jésus. VII: 1779–1783. „Il nous a laissé lui-même la liste de ses ouvrages.”) E két kiadásnak azonban sehol nem akadtam nyomára, a szakirodalom sem tesz róluk máshol említést.

István Margócsy

LA THÉORIE D'ART DE GYÖRGY SZERDAHELY

L'étude analyse l'œuvre de György Szerdahely, professeur d'esthétique de l'université de Buda, avant tout du point de vue des problèmes de la vision littéraire.

Szerdahely avait fait paraître cinq volumes d'essais esthétiques en langue latine, aux années 1770–1780, où il avait essayé d'adapter les tendances moderne de l'esthétique européenne de l'époque.

L'étude cherche à découvrir le rôle de Szerdahely dans la vie littéraire de son époque, d'autre part accentue d'avoir retrouver les analyses détaillées de tous les problèmes de vision littéraire ayant un rôle quelconque dans la littérature hongroise de la fin du 18e siècle.

Demandant la cause de l'éviction de Szerdahely de la conscience collective littéraire hongroise, l'étude veut prouver avant tout la modernité de ses idées et accentue le fait que l'auteur, malgré la langue latine de ses ouvrages avait entrepris un rôle important aux renouvellements caractéristiques de Lumières de la littérature hongroise. Car l'hypothèse de base de l'étude, c'est l'influence vivante, à la fin du 18e siècle, d'un programme de modernisation de langue étrangère, à côté de la littérature de langue hongroise des Lumières, dont la reconnaissance et l'évaluation serait un devoir important des recherches littéraires dans l'avenir.

A BIEDERMEIER-JELENSÉGRŐL

Századunk elején, a szellemtörténeti irány kibontakozása idején egyre erőteljesebben rajzolódtak ki olyan törekvések, amelyek közös jellemzője a társadalom, a művészetek különböző ágainak s az adott korok mentalitásának, szokásrendjének sajátos egyben látása. Eme igyekezet jogosságáról ma már aligha szükséges meggyőzni bárkit is. Az első, e jegyben létrejött koncepciók eredményeit illetően azonban már több a kétely. A nagy általánosításokkal gyakorta mesesik ez, esetünkben pedig a kételynek külön nyomatékot ad az a tény, hogy a tizenkilencedik századot uraló pozitívizmusnak, amely tudománytörténeti korszakként is felfogható, egészen más jellegű az építkezési módja. Az empirikus, verifikálható tények felől közeledik tárgyához, s lényegében ezek összegében konstatálja azt. Ilyen módon a tények egymáshoz való viszonyában megmutatkozó rendszer válik egyúttal a főlérendelt szisztéma szerkezeti meghatározójává. Megkockáztatható a kijelentés, miszerint a tudományos vizsgálódásnak ez a metodikája, amely számos vonatkozásban e korszakon túl, magának a tudománynak lett sine qua non-ja, hívta elő, sürgette, provokálta azokat a nézeteket, amelyek e metodika által meg nem ragadható jelenségekre irányították a figyelmet.

Újabbán viszont olyan törekvések érvényesülnek, amelyek fogalmi keretbe igyekeznek foglalni az eddig inkább művészi eszközökkel, empátiával megragadható jelenségeket, egy történeti alapozottságú filológiát különböző, egzaktan felfogott mérésekkel, adattárakkal, statisztikákkal helyettesítve. Természetesen sok történet viszonylag hagyományosnak mondható területeken is. Általában nagyobb szabású fejlődésnek lehetünk tanúi, így például az úgynevezett mentalitástörténet terén, amely számos vonatkozásban alkalmasnak mutatkozik arra, hogy a szubjektivitást, az élmény alapú kritikai, elemző megközelítést korlátozza, illetőleg felülvizsgálatára ellenőrizhető szempontokkal szolgáljon. A nehézségeket azonban e fejlemények sem csökkentették lényegesen. A szaktudományoknak az a hajlama, hogy a részletekből építkezzen, annak a gondolatnak a jegyében, amelyet a „minél kevesebbről minél többet” címszó alatt emlegetnek a természettudományban, az irodalom történetében csakúgy, mint az irodalom elméletében egyre inkább érvényesül. A minuciózus vizsgálatok ellentétele az elméleti sík olyan mérvű elvontsága, amelynek gyakorlati kapcsolata a tárgyalt anyaggal már-már elhanyagolható.

Nem alaptalan a töprengés tehát, annál is inkább, mert valaha divatos témának számított (s ma újra érdeklődést kelt), hogy érdemes-e egyáltalán a biedermeier fogalmával, jellemzőivel, irodalmi vetületével foglalkozni. Létezik-e egyáltalán, fontos-e egy ilyen komplex jelenség, amely sokkal mélyebben gyökerezik az életviszonyokban, hogysen egyszerűen áttehető lenne valamely művészeti-stiláris kategóriába. Az kétségtelen ugyan, hogy szinte mindenütt érzékelhetünk a tizenkilencedik század első felében olyan jegyeket,

amelyekre valamilyen kevésbé megfogható módon illik a „biedermeier” elnevezés, Kisfaludytól Petőfiig száz esetben is. Ilyen jellegű megállapításaink annyira kézenfekvők, hogy szinte restelkedésre ad okot, ha netán értelmezni próbáljuk. Pedig hát éppen az ilyen típusú karakterisztikumok azok, amelyek azt a konkrét közeget, amiben az adott korok művészete létezett, amit a maga módján stilizált, s amiben visszhangra talált, kiemelik a mindinkább általánosságba burkolózó, stilisztikai formációkká jegecesedő, merőben olvasmányrutinná redukálódó befogadás gépies gyakorlatából, s valamelyest visszaadják az egyszerűségben megnyilvánuló élmény melegét a költői tárgynak. Ebben a vonatkozásban az élmény nem valamiféle szubjektív viszonyt, érzelmi reagálást, a saját megélt tapasztalatra való ráérzést jelent, hanem tárgyiaságot, plaszticitást, a kifejezés jelző funkcióival adekvát valószerű megfelelést, az érzés és a gondolat valóságos tartalmakra építhető biztonságát, tárgyi és emberi hitelességét. A locus communis feloldását, az elmúlt időkkel való egyfajta azonosulás lehetőségét.

Egészen más, de mégis ide tartozó kérdés az a már szinte történetfilozófiának nevezhető feladvány, hogy a megtörténtek, akár a történes közvetlen síkján, akár pedig a különböző ábrázolatokban és stilizációkban, milyen mértékben és hogyan részei a múltból való gondolkodás egészének, s mennyiben fejezik ki a jelennek a múltból való, mindenkor változékony viszonyát. A folyamatszerűség tételezése mindenfajta műtszemléletnek alapeleme, de ezzel együtt a konfliktusok, drámai fordulatok, értékvesztések sorozata is. Olyan láncolat, amelyben egyként megtalálhatók a nosztalgikus, példatár jellegű, a tanulásra intő, a jelenre vonatkoztatható mozzanatok, de főként a kor- és létértelmezésre alkalmas elemek. Mindezek végül is olyan koncepciókban integrálódnak, amelyeknek jellegzetessége, hogy minden szaktudományi kellékek egyetemben végül is valamely kor-kérdésre keresnek választ, mégpedig valamely meghatározott világlátás jegyében. Hivatkozhatnánk Gibbonra, Ranke munkásságára csakúgy, mint a művészi területet illetően különösen nagy hatású Jacob Burckhardt munkáira. Burckhardt akár Bizáncot, akár a reneszánsz építészetet vizsgálja, végül is keletkező és elmúló életformák lenyomatát látja az erkölcsi rendben éppúgy, mint a művészeti stilizációkban. Ezt az alapélményt viszont nem valami történeti objektivitás igénye motiválja csupán, hanem mindenekelőtt az a hangulat, amely a művészet eltömegesedésének, kommercializálódásának tizenkilencedik századi jelenségeivel kapcsolatban nyomasztó vízióként jelent meg előtte. Afféle Weltuntergang-látomás ez, amelyet szívesen nevezünk kultúrpepszimizmusnak, s amely kétségtelenül egy válságérzet kifejezője, s mint ilyen, Burckhardt mellett Spenglertől Adornóig szüntelenül jelen van az európai kultúrában, s nem is minden ok nélkül. A kultúra kettészakadásának, funkcióváltásának negatívumait kevésbé ellensúlyozzák a (nevezzük így) kultúroptimizmusnak azok a megnyilvánulásai, amelyek a marxista kultúrfilozófiában, így Lukács elméletében jelentkeznek. Maga a világ hordoz túlságosan is sok válságot, maga a társadalom változik felette kiszámíthatatlan, s olykor az eszményekkel ellentétes módon ahhoz, hogysem egy bármily tiszteletre méltó értéktételezés gyakorlati megvalósulását illetően naiv jóhiszeműséggel viseltessünk.

Pedig minden idevágó összefoglalás, elmélet éppenséggel értékközpontú, s ennek megfelelően különböző megoldásokat ajánl. Az egyik lehetséges változat a megőrzés. Harmónikusnak feltételezett művészi korszakok eszményrendszerének, klasszikus esztétikai értékeinek felmutatása az azt megsemmisíteni látszó veszedelemmel szemben. Ebben

az álláspontban sok az illúziós elem, amely egyrészt a letűnt korok gloriifikálásában, az értékek abszolutizálásában nyilvánul meg, másrészt mértéktelenül rátelepszik az aggodalom a jövőt illetően. Márpedig az irodalom tovább él, és sajátos módon a válság nem is éppen rossz termőtalaja a művészeteknek. Természetesen lehetetlen megszilárdult s vonzalmakkal átitatott hagyományt átvinni más korokba mint a jövőbe extrapolálható értékrendet, de nem is szükséges lemondani hosszabb távon érvényesülő hatékonyságáról. Egy bizonyos, hogy tudniillik minden művészet kötődik valamilyen életminőséghez. A búcsúzás hangulata ezek változásához, eltűnéséhez kapcsolódik, mint ahogy a nosztalgia is innen táplálkozik. A biedermeier-korszak mentalitása, kialakuló szokásrendje, életminőségeinek jellege éppen azt az érintkezési felületet mutatja meg igen szemléletesen, amely a valóságos, konkrét formában megmutatkozó életmód és esztétikai igény találkozásának terepe: már nem pusztán a mindennapiság szférája, de még nem is egyértelműen a stilizáltság tartománya.

Pontosan ez a határterület az, amely oly nehezen írható le, hiszen mindig egymással szomszédos erők hatásának, a közöttük levő eredendőbb viszony tényezőinek terében létezik. Ebből a helyzetből következik, hogy a biedermeier néven emlegetett jelenségcsoportot senki sem tagadja meggyőződéssel a közép-európai térséget illetően, de éppen meghatározatlansága miatt igen széles körű, megengedhetetlenül rugalmas értelmezésben használjuk, s általában szekunder, végső fokon elhanyagolható, inkább afféle hangulatfestő jelzőként vesszük igénybe. Szalonokról, divatról, házi szokásokról csevegve, impressziókat gyűjtve, a szigorú szakanyagot „érzékletessé” téve mintegy szellemi lazításként a lényegesnek és fontosnak mondott tények világából az intimitások kellemkedéseinek engedve könnyed szellemi gyakorlatként vesszük igénybe, mielőtt nekirugaszkodnánk a komolyabb szellemi koncentrációnak. Az érdekességeknek ez a tartománya, amelyben „közelebb lép” a szemlélőhöz az elmúlt idők mindennapisága, bizonyára fontos ama háttéreffektusok szemszögéből, amelyek nélkül művészi alkotások, így irodalmi szövegek sem értelmezhetők hitelesen, az idő múltával mind elvontabbá váló gondolati-történeti klisék elhárításának kötelezettsége jegyében. Tehát, ha úgy tetszik, e művelődéstörténeti-szociológiai közegnek van egy megértető, mondhatni pedagógiai funkciója is, s ebben a minőségében felettébb hasznosnak mondható.

Csak hogy az a kedélyes, idilli beállítást, amelyet bizonyára a mindenütt jelenlévő nosztalgia táplál, nem felel meg a valóságnak. Hiszen miért lenne a biedermeier jellegzetes időszaka, amit a napóleoni háborúk befejezése és az 1848-ban jelentkező forradalmi hullám közötti mintegy három évtized realitásai határoznak meg, különösképpen vidám és kellemes? Elegendő ebben a vonatkozásban Georg Hermann antológiájára¹

időszaka, amit a napóleoni háborúk befejezése és az 1848-ban jelentkező forradalmi hullám közötti mintegy három évtized realitásai határoznak meg, különösképpen vidám és kellemes? Elegendő ebben a vonatkozásban Georg Hermann antológiájára¹ hivatkozni, amely kronológiai és egyben tematikai és társadalmilag is meglehetősen változatos, rétegekre tagolt metszetet ad a kor német és részben osztrák kulturális és politikai életéről. A levelekből, naplókából, emlékiratokból, a mindennapi életre vonatkozó dokumentumokból összeállított antológia s magvas, rendszerező bevezetője egyként arról tanúskodik, hogy ez az időszak lényegében a különböző önkényuralmi kísérletek s az azokkal szemben terjedő ellenállás szerveződésének ideje, természetesen konfliktusok sorozatán

¹ *Das Biedermeier im Spiegel seiner Zeit*. 1913.

keresztül. Feszültségekkel terhes kor ez, amelyre egyként rányomja bélyegét a porosz állam, valamint Metternich Kelemen személyisége, a Szentszövetség súlya nehezedik rá, üldözés, cenzúra, titkos rendőrség nyomasztja. És sokféleképpen magán viseli az átmenetiség jegyeit; tehát ez a harminc év önmagában véve sem egyszerű, hiszen egymást váltó és nem minden vonatkozásban örvendetes események nyomán induló nyugtalanító mozgások jellemzik.

Az említett antológia csakúgy, mint a szakirodalom nagyobb része, azt sejteti, hogy a biedermeierként emlegetett jelenségcsoport valamiképpen német jellegű. Az elnevezés is onnan ered, az irodalom nyelvi meghatározottsága okából pedig szinte természetszerűen a német irodalom keretei között helyezhető el. Ám ha ilyen tényekből indulunk ki csupán, akkor azon túl, hogy fejet hajtottunk a formális logika előtt, vajmi keveset mondhatunk e korszak gondolkodásáról és életmódjáról. Annál is kevésbé, mert a német nyelvterület ebben az időszakban politikailag, gazdaságilag, de szellemileg is igen nagy mértékben differenciált, s az sem kétséges, hogy éppen Ausztria révén más kultúrák is bekapcsolódnak az összefüggéseknek ama rendszerébe, amelyek igen változatosan s mégis valaminő egységet sejtetően jelennek meg a tizenkilencedik század első felében. Így tehát első renden az a következtetés adódik, miszerint az a földrajzi térség, amelyben a gondolkodás, a kultúra, az életmód újfajta megnyilvánulásaival találkozunk, az a régi értelemben vett Közép-Európa. Ha viszont azt a társadalmi réteget keressük, amely legfőbb hordozója részben kifejezője a meglehetősen gyors változásoknak, akkor a polgárságra bukkanunk. Ám ezzel nem mondunk sokat, hiszen a klasszikus értelemben vett, mindinkább homogenizálódó polgárság, amelynek a gazdasági mellett politikai hatalma is van, és saját arculatát kifejező kultúrával is rendelkezik, e tájakon még az átmenetiség, a kialakulatlan-ság állapotában van.

Persze nem egészen. Ama funkciók (kereskedelem, ipar, kiváltképpen a kisipar), amelyeket a polgárság minden társadalomban betölt, itt sem ismeretlenek. Még azok a formák sem, ahogy e rétegek önmagukat szervezik, noha sok ebben a régies, korszerűtlen elem, az egyedi és a manufaktúrális. A szokásrend és az erkölcsiség sajátosságai is megmutatkoznak, sőt még egyfajta, noha erősen lokális képviselő, öngazgatás kialakult tradíciója is működik. Mindezek intenzitása összefügg az urbanizáltság fokával, ami viszont, különösen a Monarchia keleti területein, viszonylag gyér az összlakosság arányaihoz képest. Ami Magyarországot illeti (s e körülmény tulajdonképpen más régiókban is tapasztalható), külön színezetet ad a polgárosodásnak a városi lakosság idegen, elsősorban német eredete. Ebből a városi életmódnak valamiféle szigetszerűsége következik, környezetidegensége. Mindamellett a puszta gazdasági csereviszonyokon túl egyre nő e városok politikai-igazgatási, társasági és kulturális szerepe,² s a tizenharmadik század második felétől kialakulnak azok az intézmények, s az ezeket kiszolgáló különböző rendű és rangú hivatalnokoknak az a mind népesebb csoportja, amely egyre inkább meghatározó elemként jelenik meg a városokban. A centralizáltságnak eme újkori, politikai eredetű elemei megváltoztatják, a városban lakó vagy ott hosszasan időző nemesség új szükségleteket teremt, s maga is idomul azokhoz az életformákhoz, amelyek a városi élet járuléka.

² WALDAPEL József, *50 év Buda és Pest irodalmi életéből. 1780–1830.* Bp. 1935.

Az udvarházak mindinkább a provinciális életmód jelképei lesznek, a műveltség, a társasági tónus irányadó központjának szerepét pedig a város tölti be. Nem ellenkezés nélkül természetesen. De bármily kedélyes legyen is valamely táblabíró és környezete, bármily archaikus jellegzetességek tapadjanak is „a régi jó világ” képviselőihez, mindinkább a provinciális-avult életmód hordozóiként jelennek meg, s lassanként a kedélyesség máza is lepereg róluk. Petőfi szavaira gondolva: ők azok, akiknek kalendárium van „szobája ablakán”, s könyvtáruk díszé Szigvárt s Kártigám. De ne szaladjunk ennyire előre. Maga az igazodás már jóval korábban megkezdődik. Kisfaludy vígjátékainak kissasszonyai is egy új művelődési típust képviselnek, s életmódjuk, öltözködésük modellje sem a tradicionális többé, de a markánsan provinciális egyéb figurák, a Sulyosdi, a Tollagi, a Mokány, mindannyian a régi, nemesi Magyarország némileg lenézett, bár olykor és bizonyos vonatkozásban rokonszenvesnek is mondható alakjai. A példákat más szerzők műveinek emlegetésével, Fáytól Eötvösig, hosszasan lehetne sorolni. Itt azonban elegendő annak konstataciója, hogy amennyiben a művelődés- és életmódváltás mozzanatait a korabeli irodalomban kívánná valaki vizsgálni, akkor elsősorban a vidám, szórakoztató, de mindenképp egyfajta „couleur locale” érzékeltetésére törekvő egykorú tematikában találhatná meg a kívánt illusztrációs anyagot. E témáknak már a műfaji karaktere is olyan, hogy azt a „habkönnyű” kedélyességet hangsúlyozza, amely a köztudatban kialakult biedermeier-képet mindmáig meghatározza.

Pedig hát, gondoljunk csak bele, kevés kor hozott annyi változást, mint az emlegetett. Irodalomcentrikusan fogalmazva: a nemzetté alakulás, a múltidéző, a példaadó romantika és a népiesség kibontakozásának klasszikus időszaka ez. A sokszor hangoztatott reformkor elnevezés is mintha elsődlegesen az előbbi fogalmak valamiféle politikai kísérőjelensége lenne csupán, amelyet leghatásosabban az irodalom örökített meg számunkra. Minden ellenkező tudomásunkkal szemben töretlen ívet látunk ebben a múltban, amelynek tetőpontján a forradalom és a szabadságharc dicsősége uralkodik, s mintegy tragikus pátosz siratja el a korszak végén, bukását gyászolva. Hűségese-e a kép a ténylegesen történetekkel egybevetve, kifejezi-e annak lényegét? Alapjában véve igen. Ám mint oly sok esetben, itt is a szelektív történelmi emlékezet működik, amelynek végső summázata aztán visszavetül az egészre. És egy sajátosan retorizált változatban válik a közműveltség részévé. Még az iparról, kereskedelemről, az ország gazdasági modernizálásáról vallott nézetekben, Széchenyi erőfeszítéseinek, terveinek összegezésekor is inkább a híressé vált szállóigék kerülnek előtérbe, s ugyanígy Kossuth esetében. Romantikusan extrapolált perspektívákban a teremtő munka heroikus képekben jelenik meg, s az épülő Lánchíd inkább jelképnek tetszik, mint közlekedést szolgáló építménynek.

Zolnai Béla monografikus munkája, amely igen hangulatos és szellemes rajzot ad a korabeli magyar irodalom háttéréről, első renden a pesti társaséletről, ma is élvezetes és tanulságos olvasmány.³ Persze magából a feldolgozásból sem hiányzik egyfajta stilizáció: a biedermeier mintegy önmaga tükrében mutatja be. Szempontjai szociológiai érvényűek, noha metodikája ebből a szemszögből sem következetes, leírásai jobbadán esszéisztikus-költői ihletésűek. Ezzel együtt nélkülözhetetlen alapmű. Ami az ilyen

³ZOLNAI Béla, *A magyar biedermeier*. Bp. 1940.

típusú munkákból általában hiányzik, az a jelenség tagoltsága, történelmi dimenzióinak érzékeltetése. Nem feledkezhetünk meg arról, hogy ez a kor például Angliában az ipari forradalom kibontakozásának időszaka, de Közép- és Kelet-Európa számára is a felzárkózás kényszerével hat. Így akár az életmódot vizsgáljuk, akár a hétköznapokat befolyásoló viszonyok tágabb körét, nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt, hogy a korszak elején mások az élet – nevezzük így – tárgyi feltételei, mint a negyvenes években, amikor már a mi tájainkon is feltűnnek a gőzgépek, vasút épül, s a reménybeli főváros lakossága jelentősen megnő, nagy építkezések folynak. John Paget magyarországi utazása során például felfigyel arra, hogy Pest épületei vadonatújnak látszanak, s az egész város a befejezetlenség látszatát kelti. Ez a megfigyelés, ez a látvány is önkéntelenül hangsúlyozza az átmenetiség tulajdonképpen nyugtalanító folyamatát.

Az említett jelenségek azonban mindenképpen olyan karakterűek, amelyeknek összességét undercurrentnek, vagyis alárendelt áramlásnak nevezhetnénk, természetesen kizárólag a művészetek, a tudomány vagy – ha úgy tetszik – az irodalom szemszögéből. Azok az élethelyzetek ugyanis, amelyeket – szorítkozunk az irodalomra – ábrázolatokban csak részben fedezhetünk fel adott alkotásokat vizsgálva, s nem is feltétlenül a java művekben, a voltaképpeni keretei az írói létnek. Ha olyan marginális tényezőkre gondolunk, hogy például Vörösmarty a Vadászkürt fogadó vendéglőjében írta a Zalán futását (vagy egy részét), akkor eléggé nyilvánvaló az ősmagyar téma és az írói élethelyzet közötti szembetűnő különbség. Mégpedig nemcsak látványszerűen, a némileg bizarr benyomást illetően. Egy kialakuló városi értelmiségi életmód szükségszerű térhódítása, amely egyébként éppen ezekben az évtizedekben válik az irodalmi életben általánossá, azt is jelzi, hogy az ősi, a régi, a vidékies vagy akár a népies elem egyre kevésbé jelenik meg „megélt” motívumként, olyanként, amellyel az író vagy költő egész habitusával azonosul; az ilyen témakör egyre inkább ideologikumként, másképp szólva egy szellemi-esztétikai program részeként fogalmazódik meg, s történelmi miliője vagy couleur locale-ja is az előbbi célt szolgálja, mintegy tudatosan alkalmazott hatáskeltő, szubjektivitással is számot vető motívum alkotóelemeként.

Nem mintha a vidéki Magyarország önsúlya jelentősen csökkent volna, vagy szerepe kevésbé volna fontos: a dinamizáló erő helyeződött át. A jobbágyfelszabadító nemesség voltaképpen önmaga létét kérdőjelezi meg, amikor a liberalizmus eszméit vállalja. Ám nincsen más választása, ha nem akar leszakadni az akkor már érzékelhető, némi túlzással világejlődésnek nevezhető áramlások irányától. Ehhez azonban meg kell változtatnia a gondolkodását csakúgy, mint az életmódját, meg kell szabadulnia régi szokásaitól, s el kell fogadnia olyan, nem pusztán szellemi környezetet s az abból kinövő új típusú civilizációt és kultúrát, amely leginkább összhangban van (vagy legalábbis magában hordja az összhang lehetőségét) azokkal a célképzetekkel, amelyek a számukra új miliőben öltének megfogható alakot. Ennek a folyamatnak – mert hiszen ez szükségképpen megindul – az az egyik sajátossága, hogy spontán módon, alig tudatosult formában megy végbe, mintegy magától értetődő módon. Az a tény például, hogy az irodalmi intézmények, eleinte meglehetősen kezdetleges megvalósulásban, a szellemi fővárosnak tekintett Pesten jönnek létre, magával vonja a következményt, az itt letelepedő, megélhetési forrást kereső, egzisztenciális feltételeket úgy-ahogy kialakító írók egyre növekvő csapatát, akik ezt az új közeget tekintik szellemi-fizikai otthonuknak.

Azok a pesti írók, akik egyébként bármily szívesen foglalkoznak is népies-vidéki témákkal, beleértve Petőfit is, bizonyára igen szerencsétlenül érezték volna magukat, ha abban a közegben kellett volna élniük, amelyről műveik szóltak. De hát ez természetes. A nemzeti identitás s az annak kidomborítását szolgáló művészi tematika, akár a népi-nemzeti, akár a nemesi színezetű múlt és jelen, mint vállalt vagy éppenséggel kritikailag bemutatott élményvilág nem személyes azonosulást követelt meg (illetőleg nem követeli azt meg a végső konzekvenciáig), hanem a gondolkodás egyfajta homogenitását, osztársadalmi szintű gondolkozást, a kulcskérdésekben történő állásfoglalást. A személyes élet kerete viszont nem lehet más, mint a korszaknak az alkotás, a választott hivatás, az adott egzisztencia szemszögéből legkedvezőbb terepe. Kivételek, mint mindenütt, természetesen itt is vannak (Arany Nagyszalontán stb.), ezek azonban a személyes körülmények többnyire nem óhajtott kényszerhelyzetei. Tehát levonható az a következtetés, hogy a polgárosulás irodalomszociológiai jellemzője az intézményesítetttségnek az a koncentrációja, amely az urbanizáltság bizonyos fokán jelenik meg, s ennek minden egzisztenciális, életmód- és szokásrendbeli következménye.

A legtöbb feldolgozás, amely a biedermeier témakörével foglalkozik, a társas élet különböző formáival kapcsolatos.⁴ Társas élet persze mindig volt, s valószínűleg lesz is (noha éppen napjainkban meglehetősen szegényes). Ami azonban ennek a korszaknak a specifikuma, az a társas élet formáinak egyfajta uniformizálódása. Ne gondoljunk itt valamiféle szürkeségre, egyhangúságra: ennek inkább az ellenkezője lenne igaz. Inkább a rendi, foglalkozásbeli és egyéb megkülönböztető jegyek vannak eltűnőben a városi civilizáció előrehaladtával. Bizonyos mértékig fennmarad ugyan valamiféle tagozódás, ezt azonban legalább olyan erősen befolyásolja a jövedelem, a műveltség, az érdeklődés természetszerű különbsége, mint a valamely réteghez tartozás pusztá ténye. A kávéházak és a kocsmák a maguk módján demokratikus intézmények, noha kétségtelen, hogy a legtöbb városi lakosságcsoportnak megvan a maga lehetőségéhez mért szórakozóhelye. Az „átjárás” azonban nem gátolja szabály, sem merev szokás. E körülménnyel kapcsolatosan számos érzékletes leírást olvashatunk, s valamennyinek az a közös vonása, hogy azt a fajta Gemütlichkeit-hangulatot sugallják, amely olyannyira elterjedt, hogy nosztalgikus színezetétől nem tudunk megszabadulni. Nagyon valószínű, hogy mindez korántsem volt annyira szép vagy hangulatos, ahogy mai elégedetlenségeinkből kiindulva hisszük. Elegendő E. T. A. Hoffmann zord és kísérteties históriáira gondolnunk.

Nem volna célszerű, ha akár a Csiga-vendéglőt, netalán a Pilvaxot emlegetnénk hosszabban, hiszen bármilyen szerepet töltöttek be az ország szellemi, s az egyes írók egyéni életében, s bizonyos méltóan követnénk is Krúdy Gyula hagyományát ebben a tekintetben, mégsem a társas életnek ez a változata az elsődendő tárgyunk szempontjából. Mindenképpen jelzi azonban az egzisztenciában bekövetkezett gyökeres fordulatot, a polgárosult életmód elterjedésének, megszilárdulásának tényét. Így például az eszmeeserék mindennapivá válását, s ezek spontán közvélemény-alkító szerepét. Egy olyan hagyomány kezdeteinek vagyunk tanúi, amely egy jó évszázadon keresztül végigkíséri az irodalmi vállalkozások történetét. A mindennapi élet illetően alakulása, az a tény tehát, hogy

⁴ENDLER, Franz, *Wien im Biedermeier*. Wien, 1978. FÁBRI Anna, *Az irodalom magánélete*. Bp. 1987.

az író publikusan mintegy potenciális közönségének körében forog, eleve feltételezi magának az irodalmiságnak a megváltozott jellegét, egyebek között olyan intézmények létét és fokozatos fejlődését, amelyek ezt a viszonyt az irodalmi tevékenység szemszögéből szervezik. Ha a tizennyolcadik századra, Kazinczyékra gondolunk, egy virtuális irodalmiságra, amelyből talán leginkább ezek a formák hiányoztak, vagy csak kezdetlegesen voltak jelen, akkor még inkább szembeötlő a változás hordereje.

Lejár a levelezéssel tartott kapcsolat elsőségének ideje, eljár az idő a mecénatúra fölött is. Természetesen bizonyos átmenetek még sokáig fennmaradnak. Kazinczy mindkét vonatkozásban folytatta kialakult gyakorlatát: helyzeténél fogva más módon szervező munkáját nem tudta volna végezni, s a tizennyolcadik századi módon mindvégig hitt a művészetpártoló mecénások fontos szerepében, ez utóbbi miatt konfliktusba is keveredett az ifjabb nemzedék képviselőivel. Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a korszak első felében (Festetich, Széchenyi idejében) az említett kulturális funkció még korántsem elhanyagolható, s bizonyos esetekben még hosszú időn át valamilyen formában működik. Ám a folyóiratok, újságok szaporodása, a könyvkiadás kétségtelen fellendülése, bármily szerény mértékű is ez egy esetleges összehasonlításban, azt a felismerést kétségkívül jelzi, hogy e termékek fogyasztója és megrendelője egyként a publikum, amely a negyvenes évek felé haladva számszerűen is feltartóztatathatatlannal gyarapszik. Addigra már bizonyos rétegződés is megfigyelhető: nem ugyanazokhoz szól például a Honderű vagy a Pesti Divatlap, netán az Életképek. Kialakul a politikai és (ha úgy tetszik) a szórakoztató újságírás. Mindezek mellett nem is vettük számításba a német nyelvű lapokat, a magyar és a német színházak közönségét, a különböző művelődési formák és a társas élet közötti kapcsolatokat.

Mindez azt jelenti, hogy kialakul egy olyan miliő, amelyben az ízlés, a művelődés iránt táplált igény, ezeknek különböző fokozatai és árnyalatai egy bizonyos mértékű intézményesítettség keretében jelennek meg, s létrejön egyúttal a gondolatok és vélemények cseréjének informális kapcsolatrendszere is. Figyelembe kell vennünk azt a tényezőt is, hogy a kulturális javak terjedése nemzetközi méretekben is felgyorsul, megítélésük, befogadásuk viszonylag hamar megtörténik, s hatásuk is mihamar jelentkezik. Az évszázados, fél évszázados retardáció egyre inkább csökken. E körülmények magyarázzák, hogy megjelennek a különböző „divatos” irányzatok. Nem az öltözködésre gondolunk, noha mindinkább hasonul bizonyos európai normákhoz, hanem arra, hogy a figyelmet érdemlő, sikert arató, feltűnést keltő olvasmányok is hamar megjelennek, vagy legalábbis tudomásul vétetnek, róluk vélemény hangzik el. A negyvenes évek fiatal generációjának „franciás”, illetőleg „angolos” beállítottsága vagy akár a Junges Deutschland törekvéseinek visszhangja aligha lenne elképzelhető a mozgalmasabb szellemiség jelzett tényei nélkül. Az már közhely, hogy a széppróza olyan műfajai, mint a tárca vagy a kiváltképpen népszerű életkép az urbanizált viszonyok termékei.

E ponton érdemes kissé elidőzni. Századunk tízes-húszas éveiben, amikor a biedermeier-kategória a német szakirodalomban elterjedt, s a harmincas években aztán megjelent a magyarban is, különböző, de egészében összefüggő álláspontok fogalmazódtak meg. Érdemes ezeket latolgatni, mert már ekkoriban kirajzolódik néhány alapvonás, amely a jelenséget közelebről meghatározhatja. Közös megállapításként jellemezhető a tudatos polgárosodás feltételezése. Elterjedt vélekedés a kisszerű — használjuk ezt

a szót: nyárspolgári – életből következő földhözragadottság, a tényeket tudomásul vevő józanság karakterjegyeinek konstatálása, amelyből viszont egyfajta valóságérzékenység vezethető le, a részletek iránti érdeklődés, ami a festészetben realiztikus tendenciaként jelenik meg.⁵ Ez a megfigyelés kiterjeszhető a „kisvilág” kultuszára, amely viszont az úgynevezett életkép-irodalom fellendülésének feltétele.⁶ A valósághoz való ilyenfajta ragaszkodás viszont befeléfordulást tételez fel, amelynek szintén megvan a maga eredete, ez pedig abban a rezignációban jelölhető meg, amely a romantika utáni nemzedék tagjait fogta el (Paul Kluckhohn véleménye szerint), mások úgy vélekednek, miszerint inkább egy váltakozó hullámvölgy és emelkedés a romantika és a Neues Deutschland mozgalma között. Ismét közös vonás: a kiskorúsított nép (a polgári rétegek) passzivitása az abszolutizmus körülményei között.

Innen ered azután ama bizonyos családkultusz, a házi körben folytatott művelődés, mint a társas összejövetelek, a szórakozás egy formája. Ennek a felfogásnak a járuléka a művészetnek kellemes időtöltésként való felfogása. Talán a korszakot „hangulatosan” rajzoló ábrázolatok többsége ezt a jelenséget választja témául előszeretettel. Ez némiképpen érthető. A stilizáció nemcsak a korszaké, belejátszik ebbe az a jóval későbbi nosztalgia, amely a városiasodással együtt növekvő és civilizációs ártalomként jelentkező eltömegesedéssel szemben idézi fel a bensőségességnek itt tapasztalni vélt légkörét. Bizonytal van valóság alapja ennek a felfogásnak. Ám a kezdetlegesség, a „Donauwasser!” kiáltással az utcákat járó vízarúsok, a por és a sár, a higiénia hiánya, a betegségek úgy tűnnek fel, mintha inkább humoros témák volnának, ellenkező esetben átkerülnek a romantikus gonosz birodalmába, mint a nyomor, a téboly és a szifilisz. Nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy bármiképp értelmezzük a romantika kezdetét és végét (ami nyilván másként ítélendő meg a német és másként a magyar irodalomban), szemléletileg áthatja a korszak egészét.

Egyébként ízléstörténeti jelenségként korántsem ismeretlen egyfajta ellentmondás az olvasót körülvevő realitás és ama igény között, amelyet a művészetek iránt – a legkülönbözőbb módon – táplál. Így például eléggé nyilvánvaló, hogy szívesen ismer rá saját környezetére a festészetben (innen a több tanulmányban emlegetett „realisztikus” jelleg), az életkép irodalmi műfajának meghonosodása is erre a tényre utal, de az igény mégsem merül ki ebben a szűkebb körben. Az önmagára és környezetére való ráismerés csak egyike azon lehetőségeknek, amelyeket a művészet nyújtani tud: az egyéni élet-szférán túli ismereteknek a művészetben keresztül történő megismerése legalább ilyen mértékben ösztönző erő. Különösen bizonyos lélektani helyzetekben. A politikailag „kiskorúsított” polgárság és értelmiség, amely rétegek ennek következtében a befelé fordulást, a szűkebb társas élet intimitását választják életformául, éppen valami emberi teljesség – inkább érzett, mint tudatosult – igézetében vágyakoznak kitörni a szűkebb életszféra hosszabb távon nyomasztó realitásainak szorításából. Az egzotikumnak, a kalandnak, a szélsőséges szenvedélynek, a korlátalanságnak ez a kompenzáló funkciója lép előtérbe. Mindez, egyéb tényezőkkel együtt, valóságos táptalaja a mind bizarrabbá váló romantikus tendenciáknak.

⁵MÜLLER, Paul Ferdinand, *Biedermeiermalerei*. München, 1922.

⁶HORVÁT Edith, *A biedermeier-életkép a német és a magyar irodalomban*. Minerva. 1936.

Ez utóbbira vonatkozik az a közkeletű megállapítás, miszerint a biedermeier-korszakban mindinkább terjed a művészi igénytelenség, s az irodalom szeretete ama nyárspolgárian felfogott „nemes érzelmek” közé tartozik. Annyi kétségtelen, hogy ebben a típusú művelődésben számolnunk kell egyfajta eltömegesedéssel, az igények bizonyos nivellálódásával. E tény azonban egyúttal a műveltség, bizonyos fajta szellemi szükséglet mind általánosabbá válására is utal, még akkor is, ha az összarányokat tekintve társadalmilag még így is csekély a valamilyen szellemi igényt táplálók köre. A jelenség ezzel együtt is tipikus: megjelenik a szó modern értelmében vett „kommersz” irodalom, a lektúr, a szórakoztató irodalom. Amíg eleinte a Claren-, Zschokke-, Kotzebue-típusú olvasmányok töltötték be ezt a szerepet, addig később inkább a Scribe-, Sue-, Dumas-féle francia változat dominált Magyarországon. Számos példa arra mutat, hogy a korábbi és későbbi változat korántsem maradt hatástalan a nemzeti irodalom komolyabb törekvéseire. Így a magyar regény kialakulása szempontjából sem August Lafontaine, sem Eugene Sue tevékenysége nem elhanyagolható, az utóbbi hatásának nyoma még Petőfi Apostolán is fellelhető, mint ahogy Dumas művei is inspirálták az ifjabb nemzedéket.

Lényegében tehát annak a fejlődésnek egyik fontos etapjáról van szó, amely azonos a tizenkilencedik századi városközpontú, sőt nálunk egyre inkább fővároscentrikus sajtóviszonyokkal, amelyek már ekkor magukon viselik az elit- és tömegkultúra szétválásának, az önmagát finanszírozó kultúrának számos jelét, mindazt tehát, amit a kultúrfilozófia a későbbiekben oly melankolikusan, esetenként drámai erővel vagy akár vézsjósló próféciákban emleget. A funkció, az irodalom nemzeti küldetésének eszméje, a tartalom (a liberális gondolatvilága), a szerep (vagyis a műveltebb ember és a művelt társasági érintkezés aktuális követelménye) együttesen elfedni, háttérbe szorítani látszik ezt aényt. A művelődésnek ez a szinte napi aktualitása, a minden téren változást sürgető közszellem is hozzájárul ahhoz, hogy mindenben az olyannyira óhajtott polgárosodás jeleit üdvözölje. E tényezők a tartalomnak feltétlen primátust biztosítanak. Ennek következtében viszont a későbbi megítélésnek is megvetik, mégpedig igen tartósan, az alapját. Így egyrészt historikus, másrészt társadalmi-politikai-összennemzeti karaktert kap ez az irodalmi-művészeti korszak, tartalmaival mintegy önmaga tükrébe néz: a tradíció pedig ezt a képet egy ideologikus folyamatosságban megörökíti. A reális életkeret, a kultúra létezésének szűkebb valósága pedig ebben a koncepcióban szükségképp esetlegessé, mellékessé válik.

Pedig hát nem az. Még az eredmény szemszögéből sem, a közreműködő okok szempontjából pedig kiváltképpen nem. Végül is az egymással érintkező, a kor szintjén civilizált, a feudális-atomizált életformát meghaladó, a kultúrát, az irodalmat immáron mester-ségbeli tudattal művelő réteg maga teremtette miliője a táptalaja annak az egyebek mellett irodalmi felvirágzásnak, amelyet ebben a vonatkozásban is reformkornak nevezünk. Az a körülmény, hogy művelődéstörténetileg mintegy „érezzük” az akkor kialakuló polgári életmód jellegzetes karakterisztikumait, s ezeket az akkori városi élet sajátos körülményeiben, bensőségességében, kedélyességében vagyunk hajlamosak megjelölni: inkább csak jelzi az úgynevezett háttér érzékelésének kissé idealizált, nosztalgikusra sikeredett tényét. Nem ismeretlen ugyan a közép-európai térség hasonló színtereivel való összevetés igénye, sőt az esetleges kapcsolódási pontok kikapintására való törekvés sem. Ám korántsem kielégítő, ha pusztán Fáy András vagy Kovács Pál bizonyos mintákat követő szórakoztató írásaira, netán Csató Pál újdondászi fürgeségére vagy akár Frankenburg

Adolf a városi élet jelenségeit rögzítő élcés írásainak újszerűségére gondolunk csupán, s ha Vörösmarty A merengőhöz című költeményében felfedezzük a szerénységre, háziaságra nevelt biedermeier-kisasszony alakját; ezeknél lényegesebb összetevőkre kell felfigyelnünk.

Ugyanis az az igazán mellékes kérdés, hogy miként nevezzük az életmód, a gondolkodás és a szellemi élet ez összefüggő jelenségét. A becsületes Meier élclapba illő alakja legfeljebb jelkép, mégpedig ama meghatott-derűs komikum köréből, amely így visszanevezve inkább nosztalgiankat determinálja. Bizonyos az is, hogy – mutatis matandis. – Európa más térségein is, előbb vagy később, hasonló jelenségek szintén és törvényszerűen mutatkoztak. Az a tény, hogy Közép-Európa térségein ez a némiképp komolytalanul hangzó elnevezés terjedt el, ne zavarjon bennünket. Nem kell feltétlenül egyetemes értékű, minden magába foglaló kategóriák kialakítására törekedni, ilyen esetekben pedig, ahol éppenséggel a történeti és földrajzi, de mondhatnánk, geopolitikai és kulturális szférákban megragadható összetett, és sok esetben háttérjelenségnek felfogható tényezők jellegéről esik szó, egyenest hiba volna átfogóbb, minden áron szakszerűsége valló elnevezésen töprengeni, s ilyen felvételét minden áron erőltetni. Előzetesen csak annyit szükséges kimondani, hogy a biedermeier nem szorosan művészeti kategória, nem irodalmi stílus, hanem egy adott korszak művelődésének, mentalitásának, életmódjának olyan jelenségcsoportja, amely a tizenkilencedik század első felének sajátos feltételeiből alakul ki.⁷ Mint ilyen, a romantika fő áramán belül, egyik meghatározó eleme az irodalmi alkotás „háttérének”, egyes témacsoportjainak, az irodalom (és más művészetek) szociológiai terepének, az író és a közönség új típusú kölcsönviszonyának.

A biedermeier-jelenség szorosabb vizsgálata, legalábbis elvben, feltételezné más művészeti ágak tüzetesebb vizsgálatát is. Ez meglehetősen bonyolult feladat, hiszen ha igaz is az a benyomás, hogy ezekben az említett jelenség mintegy anyagszerűbben megragadható, a fogalom értelmezése ezekben is meglehetősen tág határok között mozog. Annyi mindenképpen bizonyos, hogy a létfeltételekkel és az életformával szorosabban összefüggő művészi kifejezés az egyes jegyeket megfoghatóbb formában juttatja érvényre. Nem kétséges, hogy a középrétegek életmódja és esztétikai igénye kizárja például a monumentalitást, a pazarló és túltengő díszítést, ennél fogva a célszerűségnek és a takarékoságnak is szerepe van a díszítő elemek kialakításában. Az a fajta pragmatikus szemlélet, amely az említett rétegekre jellemző, bizonytalannal nagy súlyt helyez a tárgyak tartósságára, a terek olyan típusú betöltésére, ami a családias meghittség nem ok nélkül emlegetett atmoszférájának biztosításához szükséges. De ha már díszítésre a népi-paraszti életforma is törekszik a maga szférájában, ennek elemi igénye a város lakó polgári (nemesi-értelmiségi) rétegekben is mélyen gyökerezik. Ám az ehhez szükséges elemeket e rétegek nem pusztán önnön realitásaikból, hanem az adott korszak létező, hatékony kultúrájából merítik, ezeket adaptálják életkörülményeikhez, szellemi igényeikhez.

Mindazonáltal ez a folyamat korántsem egyirányú, hiszen a kor életviszonyai, hétköznapijai s az azokról szerzett képzetek ábrázolandó anyagként visszaáramlanak a művészetbe,

⁷BERNHARD, Marianne, *Das Biedermeier*. Kultur zwischen Wiener Kongress und Märzrevolution (Hermes Handlexikon). Düsseldorf. 1983.

s jelentékeny mértékben meghatározzák arculatát. Nem is szólva arról, hogy a művészet-
tel szemben táplált igények végül is hatnak az alkotókra, s ezek a fentebbi szférában is
szükségképpen érvényre jutnak. A városi élet jelenetei, a mindennemű életképek kultusza,
olykor szerkezetileg elkülönülten, máskor pedig szinte kötelező kellékként úgyszólván
minden irodalmi műfajban megtalálhatók. Még inkább vonatkoztatható ez a megállapítás
a jellegzetes figurákra és színterekre, a beszédmódra, a társasági érintkezések tónusára,
amelyek jelenlétéből felismerhető a biedermeier-jelenség tematikai-stiláris összetevőinek
gyakorlatilag elteveszthetetlen, de fogalmilag mégis oly nehezen megragadható rendszere.
A képző-, de kiváltképpen az iparművészetben az adaptáció talán könnyebben tetten-
érhető, lehet, hogy éppen ezért e tárgykör bizonyos népszerűségnek örvend, egyre több
leírás, összefoglalás, díszes album lát napvilágot, noha ebben a körülményben benne foglal-
tatik az a sajátos és nagyon is modern nosztalgia, amely az egykori rousseau-i természet-
kultuszhoz hasonlíthatóan az egyszerűbb, viszonylataiban átláthatóbb élet stilizációt
idézi fel az eltömegesedés aggasztó tüneteivel szemben.

Az a tény, miszerint a biedermeier nem valami önálló, lényegét illetően eredeti stílus-
jelenség, a képzőművészetben is nyilvánvalónak látszik, noha ebben a szférában különít-
hető el leginkább. Az irodalomban azt tapasztaljuk első renden, hogy egy sajátos integ-
ráció létrejöttének lehetünk tanúi, amelyben alkotóelemként részt vesznek az abban a
korszakban még vagy már hatékony stílusirányok. Így például a rokokó egy visszafogot-
tabb változata csakúgy, mint az érzelmesség szélsőségeitől s egyúttal személyességétől is
némileg megfosztott válfaja. A művészetek befogadásának sajátos rituáléjához tartozik
a zsebkönyvek, almanachok divatja, amelyeknek külső megjelenése összhangban van azzal
a finomkodással, az egyetemes kultúrára utaló, de mindenki számára elfogadható emel-
kedettséggel, amelyet például az Aurórárt szerkesztő Kisfaludy Károly graecizmusként
emleget. Ebben a szellemi miliőben a valóságos személyiség szívesen ölti magára azt a mo-
dort, amelyet a szerény, de a maga életszférájában választékosságra törekvő közízlésbeli
norma előír. Mint ahogy előírja azt is, hogy az újjal, vagyis nálunk kiváltképpen a nemzeti
szellemű romantikával, mint jövőre irányzott célképpzettel és életérzéssel elsősorban
a képzelet tartományában azonosuljon, különösen ama körülménnyel együtt, miszerint
ez a romantika is felveszi magába azt a stilizációt, amely egyezik e rétegek élettapas-
zatával.

Egységesnek azonban semmiképpen sem foghatjuk fel e jelenséget, részben a korokon
belüli korszakváltások következtében, részben szociális rétegezettsége miatt. Így tehát
a kisasszonyok emlékkönyvébe írt buzdító erkölcsi versek, az erényeket dicsőítő,
jámborságra intő, természetből vett toposzokkal operáló, könnyen felismerhető allegó-
riákban megszólaló almanach-költészet mellett, amely nálunk s úgyszólván Európa min-
den országában nagy hatást gyakorolt, s alóla a jelesebb költők sem vonhatták ki magu-
kat, a könnyedebb, szórakoztató formák népszerűsége is emelkedőben van. Így a népi élet
jelenetei, a mindennapi élet furcsaságai is szerepet kapnak, amelyeket aztán a sajtó,
a mind hajlékonyabbá váló újságírói mesterség is szívesen kiaknáz a maga javára s a gyara-
podni látszó közönség szórakoztatására. A könnyedebb változatokat szívesen keveri meg-
hatóakkal, a szegények, árvák iránti részvét fennkölt megfogalmazásaival, a filantrópia
érzésének ápolásával. Egy olyanfajta magatartás és ízlés jegyeivel találkozunk tehát,
amely ezután tartósan jelen van a szélesebb közönségre számító irodalomban.

Mindez az adott korszakban s az alakuló városi kultúra keretei között újdonságnak számít, később azonban jellegzetes tünete lesz a kispolgári-értelmiség rétegek ízlésének, sőt világszemléletének. Az európai kultúrkörben e jelenségnek bizonyára van valamiféle általánosabb oka, amely végső lényegét tekintve a tizenkilencedik századi civilizáció körülményeiben ragadható meg. E meghatározottságot veszi alapul mindenfajta olyan politika, amely a középrétegekre épít, s annak erkölcsi stabilitását kívánja örökérvényűnek látszó, de igen sokszor közhelyszerű erkölcsi elvekkel megfogalmazni. Triviálisan szólva: ekkoriban keletkeznek azok a falvédőre hímezhető nagy igazságok, serdülő leánykák emlékkönyvébe illő intelmek, amelyek igen szívósan élnek e rétegek gondolkodásában, sőt a művészettel kapcsolatos igényeiben. Rése ennek a mentalitásnak az élet sötét oldalaitól való riadozás, a bűn ábrázolásának erkölcsi tanulsággal való megfejtése, az elemi szenvedélyek elutasítása, a mérséklet dicsőítése, az erényes szerelem, a hűség áhitatos tisztelete, a testi szerelem mindenfajta felemlítésének tilalma, az erotikának az éltől való kiiktatása, az úgynevezett hétköznapi erényeknek minden módon történő eszményítése. Míg azonban a szorosabb biedermeier-korszakban mindez az intimszféra védelmét, a kisvilág kultuszát szolgálta az abszolutizmus ellenében, később az idealizált alattvaló stilizációja lesz. Tehát ennek a jelenségnek is megvan a maga utóélete, ezért ebben az értelemben történelmi idején túl is jelen van irodalmunkban (s más nemzetek irodalmában is), nálunk kiváltképpen a konzervatív szemléletű másodvonalbeli, az úgynevezett keresztény középosztálynak szánt irodalom képében. Mint ilyen, különböző változatokban szinte napjainkig létezik, s főként a költészetről alkotott népszerű felfogás hagyományos szférájában van jelen.

A biedermeier-jelenség, mint közhasználatú kategória, az említett tényezőkkel összefüggésben, egyre szélesebb értelemben szerepel. Szinte természetes ma már, hogy például a német író (Günter Grass) mellékesen odavetett megjegyzésében az angol biedermeiert emlegeti, noha közép-európai jellegzetességei félreismerhetetlenek. Mégsem mondhatjuk az ilyenfajta megjelöléseket teljesen tévesnek, hiszen a kispolgári életnek és életfelfogásnak megvannak a maga nemzetközi párhuzamai. Nem egy olyan karakterisztikumra lehetne rámutatni, amellyel szembe találjuk magunkat a viktoriánus regényben.⁸ Mint ahogy az sem véletlen, hogy már igen korán felemelik a szavukat olyan személyiségek, mint Toldy Ferenc és Henszlmann Imre a francia irodalom nyersebb szenvedélyeket ábrázoló alkotásai ellen, erkölcsi rombolásukra hivatkozva. Szorosan irodalomtörténeti szemszögből ez a bírálat a francia romantikát illeti, de valójában az erényes közszellem védelmében történik. Ugyanezzel az érvrendszerrel találkozunk a századvégen a naturalizmust elutasító álláspontok igazolásakor. Nyilvánvaló, hogy az ezekben kifejezésre jutó aggályok nem a francia szellem ellen irányulnak, hiszen a könnyedebb és ártalmatlanabb szerzők kifejezetten népszerűek, hanem ama frivolság ellen, amely kétségbevonja a feltételezett békés polgár, a haza és az egyház hű fiának, lányának a maga képére formált erénytanát.

Annak a folyamatnak lehetünk a tanúi tehát, ahogy egy, a maga idejében történelmileg indokolt mentalitás fokozatosan elveszti eredeti funkcióját, értékeinek formális jegyei hatnak csak tovább, szerepe átalakul, s alárendelődik más típusú folyamatoknak. Ez azonban már az utóélet, a hagyaték átvételének és módosulásainak történetéhez tartozik.

⁸HERRLINGER, Wolfgang. *Sentimentalismus und Postsentimentalismus*. Studien zum englischen Roman bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts. 1987. (Studien zur englischen Philologie Band, 26.)

DU PHÉNOMÈNE "BIDERMEYER"

L'étude essaye de décrire les caractéristiques du phénomène d'art et de civilisation, connu sous le nom "bidermeyer". Il s'occupe avant tout de ses rapports littéraires, le définissant comme caractéristique de l'Europe Centrale, entre l'époque des guerres de Napoléon et celle des révolutions européennes de 1848-49.

Pratiquement le bidermeyer est considéré comme produit de la culture bourgeoise urbaine allemande, connaissant tout de même une expansion aux autres territoires de l'ancien Empire Habsbourg.

Il est question d'une période historique plus longue, pendant laquelle la mentalité bourgeoise change, développe et se transforme plusieurs fois. Les caractéristiques nostalgiques et idylliques ne sont pas seulement l'idéalisation de l'existence du petit-bourgeois, mais en même temps une attitude de défense contre les tendances politiques de l'absolutisme.

Dans l'histoire littéraire le bidermeyer ne peut pas être considéré comme style indépendant, il se place à l'intérieur du romantisme, et exprime, à l'aide d'un héritage culturel, une mentalité tout à fait spécifique. Ses thèmes, surtout dans la sphère de la vie quotidienne, sont souvent d'intérêt général, ainsi, nous pouvons rencontrer un style, sinon identique, alors au moins ressemblant, dans la littérature du 19e siècle des autres pays.

En Hongrie, quelque peu indépendamment de sa fonction originale, il survit longtemps, comme forme d'expression du goût traditionnel. Ces derniers temps, réagissant à la vie moderne de masse, le phénomène est analysé de façon de plus en plus active, également par les spécialistes.

SZENTIMENTÁLIS-BIEDERMEIER-IRÁNY A XIX. SZÁZAD MÁSODIK FELÉNEK MAGYAR LÍRÁJÁBAN

A XIX. század második felének európai és magyar irodalomtörténetét – s kivált líratörténetét – szokás átmenetinek nevezni. Az ilyenfajta korszakok stílustörekvései gyakran kapják meg a „pre-” vagy „poszt-” leegyszerűsítő elnevezést. E kategóriákkal óvatosaknak kell lennünk,¹ különösen akkor, ha a kelet-közép-európai régióról van szó: e torlódott fejlődésű társadalmak kultúrájában a múltat, jelent képviselő, meghaladásra ítelt művészeti irány félig-meddig maga is megvalósításra vár még, hiszen a társadalom – a polgárság – létszámlelete, életérzése, ízlése csak most jut abba a stádiumba, amelyben ezek a stílustörekvések létrejöhettek, elterjedhetnek, közönségre találhatnak. Mert volt ugyan klasszicizmus, szentimentalizmus, romantika, biedermeier a XVIII. század végi, XIX. század eleji magyar irodalomban, ám – például – a magyar polgárság, a polgárosodó nemesi rétegek nem élhették át a felemelkedésük ideológiájául szolgáló felvilágosult racionalizmus pályájának derékba törését, ahogy ezt a nyugat-európai polgárság átélte, s mást jelentett nekik a századelő európai restaurációja is, mint nyugat-európai kortársaiknak; más volt itt a szerepe a liberalizmusnak is. A romantikus művész itt nem kényszerült arra, hogy a racionális világmagyarázat mögött keresse a lét mélyebb összefüggéseinek értelmét, s arra sem, hogy az elidegenedő polgári társadalommal szemben szabad, független szubjektumként határozza meg magát. Ehhez hasonló tendenciák az 1867 utáni magyar polgár, művész helyzetében mutatkoznak. Addigra azonban a liberalizmus hadállásai meggyöngültek, a művész pedig, aki megérezte, hogy a visszás helyzetre a romantika – nálunk még ki nem aknázott – lehetőségeinek érvényesítésével adhat választ, már nem a felvilágosult racionalizmussal találta szemben magát, hanem annak „mostohagyermekével”, a pozitivizmussal, amely épp a romantikával szembeni állásfoglalásként jött létre. Az újromantikus művész vagy vállalta, hogy megbélyegzi őt a pozitivisták közszellem, vagy úgy lett romantikus, hogy mindjárt meg is próbált túllépni a romantikán. A helyzet hasonló a többi stílustörekvéssel is. A torlódás miatt mindig adódik valamilyen élv, amely az aktualizálással szemben hat, s a kisebb tehetségeket zsákutcába kergeti, a jobbakat pedig arra készíti, hogy klasszicizáló, szentimentális stb. törekvéseiket „aufgehoben” érvényesítsék. Valójában ez adja meg a korszak átmeneti jellegét.

¹Mint például PÖR Péter írja, az átmeneti kornak a betetőzés felől való egyoldalú vizsgálata esetén „A fejlődés... élő-mozgó dialektikája helyébe valamilyen merev, lépcsőszerű fejlődéssor lép, alján – mondjuk – Szabolcska Mihállyal, tetején Ady Endrével, közbülső fokait pedig kiragadott, moderneknek és még modernebbeknek ítelt motívumok alapján az egyes költők alkotják.” *Szentessy Gyula, A századforduló ízlésváltsághoz és stílusváltásához*. ItK, 1966. 3–4. sz. 378–379.

A torlódott fejlődés következménye az is, hogy 1867 körül egymás mellé kerülnek olyan tendenciák, amelyek a nyugat-európai irodalom társadalomtörténetében egymást követték. A szentimentális író a XVIII. század végének Nyugat-Európájában a lehető leg-sokoldalúbb önmegvalósításra törekvő polgárság szószólója volt; a polgárság gyakorlati érvényesülését azonban korlátozták a társadalom még meglevő rendi intézményei – így a polgár törekvései – s a szentimentális író művészi ambíciói a személyiség érzelmi kiteljesedésében találtak szabad utat.² A szentimentális művészek többnyire – a polgári morál előtérbe állítása ellenére – elfogadták az adott kereteket (*Pamela*, *Uj Héloïse*); a nagy kivétel Goethe *Werthere*. Ez a mű már a romantikát idézi, a művész lázadását a polgárral szemben: ha a polgár inkább személyisége szellemi-lelki-érzelmi kibontakoztatásáról mondott le a karrier érdekében, a romantikus művész többnyire fordítva járt el: akár a sikerről is lemondott az individuuum belső értékeinek érvényesítése kedvéért.³

Természetesen a polgári művészek közül sokan – főleg a kisebb tehetségűek – nem fordultak szembe osztályukkal. A XIX. század első évtizedeiben elsősorban Németországban (de valójában Lajos Fülöp Franciaországában és a viktoriánus Angliában is) megjelenik az az irányzat, amely továbbviszi az alsóbb polgári rétegek leszorítottságának életérzését, az érzelmi bensőségbe való visszahúzódság magatartását, a lemondást a korlátok elleni lázadásról; amely így érthetően szembekerül a romantikával is. Ez az irányzat (amelyet a szentimentalizmus klasszicizálódásaként is számon tartanak) a *biedermeier*: „a biedermeierből hiányzott a hősiesség, a nagyravágyás, a kitörni vágyás a megadott keretek közül. A felsorolt jellemvonások érvényesek arra az emberfajtára, aki tehetetlenül él az elnyomó hatalom súlya alatt, és úgy látja, reménye sincs rá, hogy kiszabaduljon a nyomás alól: tehát erényt formál tehetetlenségéből.”⁴

A megkésett s csökevényes polgárosodás magyarázza, hogy a XVIII–XIX. század fordulóján nálunk fellépő szentimentalizmus elsősorban a nemesi létszemlélet és a polgárosodó életforma, életérzés feszültségéből táplálkozott.⁵ A kiegyezés volt itt az a kompromisszum, amely az évszázadnyival korábbi nyugat-európai kompromisszumnak felelt meg, polgárság és polgárosodni kívánó nemesség között, s amely kitermelte a társadalmi alkuból kirekesztett, érvényesülésében gátolt polgári réteget. A század utolsó évtizedeiben

²Pontos jellemzését adja a folyamatnak Peter Uwe HOHENDAHL, *Der empfindsame Roman in Neues Handbuch der Literaturwissenschaft*, hrsg. von Klaus von SEE, Bd. 11, *Europäische Aufklärung* (1. Teil), Frankfurt am Main, 1974. (Például „die Aktionshemmungen – tudniillik a polgárságé – führen zu seelischen Stauungen, die dann im Freundschaftskult ihren kathartischen Ausdruck finden”, 186. stb.)

³Hiltrud GNÜG elemzi részletesen, hogyan fordul szembe a romantika korának német irodalmi értelmisége egyrészt a konvenciókba merevedett nemességgel, másrészt a gazdasági célszerűség bűvkörébe került polgársággal, s hogyan keres magának utat az alkotó egyéniség megvalósításában, *Entstehung und Krise lyrischer Subjektivität. Vom klassischen lyrischen Ich zur modernen Erfahrungswirklichkeit*, Stuttgart, 1983. 114. és tovább.

⁴VAJDA György Mihály, *A biedermeier*. Itk 1978. 3. sz. 305.

⁵Lásd SZAUDER József, *A magyar szentimentalizmus problémái in Az estve és az dóm*, Bp. 1970. 74–75.

e réteg képviselőiben érzékelhetően elkülönülő költői csoport jelentkezik.⁶ Mutatis mutandis valamennyi tagjáról elmondhatjuk, amit Széles Klára ír Reviczkyről: „Nem természetes-e, hogy a kispolgár, vagy általában: a kisember az ember született jóságának, nemességének eszményét idézi, a szív érzelmeihez fellebbez. A civilizáció fejlődésével járó romlottságtól megriadva az erényt, a romlatlanság hitét, a szentimentalizmus ideáljait keresi.”⁷ Ennek megfelelően a századvégi szentimentális-biedermeier-irány költőinek azokat tekinthetjük, akik, bár jelentős lépéseket tettek modern irányzatok felé, költészetük zömével, egész magatartásukkal, hanghordozásukkal a századvégi kispolgári érzelmességet képviselik. (A szentimentális és a biedermeier egy-egy *jelenségcsoportnak* fogjuk fel itt; elemeik közül – különböző arányban – több-kevesebb érvényesül az egyes költőknél.) E költők társadalmi helyzete is sok tekintetben hasonló (s e téren is a Bajzakerék örökösének tekinthetők⁸). *Reviczky Gyula* ugyan az outsider életét éli, de szívesen felcserélné ezt csendes polgári életvitelre („... hát sose léssen / Nyugalmas, nyájas otthonom?”). *Szentessy Gyula*, éppen fordítva, kishivatalnokként keresi kenyerét, ám a független művész életformája után vágyakozik (igaz, mint *A házifarkas* című verse jelzi, látta, hogy a szabadság veszélyes létbizonytalanságot is hoz). Hasonló elvágódás munkál a Nagyváradon tanárkodó *Endrődi Sándorban* is (csak 1892 után változik helyzete, amikor Budapestre költözik, és tagja lesz a társaságoknak). *Rudnyánszky Gyula* ide-oda sodródó újságíróként teremt magának és családjának szűkös egzisztenciát (míg a nyomor elől Amerikába nem vándorol). *Telekes Béla* eleinte a tanári pályával próbálkozik, majd bő évtizedig íróskodik mérsékelt anyagi sikerrel (1914-ben megélhetési okokból kénytelen hivatalnoki állást vállalni). A csoport határai természetesen nem élesek; több-kevesebb versével itt szerepelhetne Zempléni Árpád, Szalay Fruzina vagy akár Kiss József is; az áttekinthetőség kedvéért azonban e problémára itt nem térünk ki.

E csoport lírája egyik oldalról világosan elhatárolódik a romantika továbbvivőjétől: Vajda és Komjáthy a személyiség autonómiájának kiteljesítésével a klasszicizmus radikális tagadásáig jutnak el. S bár a szentimentális-biedermeier líra középpontjában is a személyiség áll, e költők szubjektivitása nem expanzív, inkább defenzív; meg akarják őrizni a személyiség integritását, akár súlyos lemondások árán is. E lemondás a klasszicizmus sztoikus rezignációjához közelíti őket, anélkül természetesen (s ebben mutatkozik elhatárolódásuk a másik oldalon), hogy magukévá tennék a klasszicizmus átfogó létszemléletét. Igaz, ez a népies-nemzeti irányon belül sem egyértelmű: az irányzat polgárosodó költőinek művei az ötvenes években – amikor e költők társadalmi érvényesülése akadályokba ütközik – óhatatlanul szentimentális hangokkal töltődnek fel, hogy aztán a társadalmi

⁶Mint SCHÖPFLIN Aladár írja, a társadalom, az irodalom világnézeti egysége megbomlott 1867 után; „az irodalom már nem az egész nemzet egységes képét tükrözte, hanem azoknak a különböző csoportoknak a képét, amelyek a társadalomban egymás mellett és egymással szemben állottak”. *Konzervatív kritika, fejlődő irodalom*, Nyugat, 1921. I. 569–570.

⁷*Reviczky Gyula poétikája és az új magyar líra*. Bp. 1976. 44–45. A kispolgári érzésvilág és a szentimentális hanghordozás kapcsolatára KOMLÓS is utal Szentessyről szólva, *A magyar költészet Petőfiktől Adyig*. Bp. 1980². 374.

⁸Bajza nemzedékének írói – alapítja meg SZERB Antal – „még nagyobbára nemes emberek, de elszegényedett nemesek, akik a városi polgár életformáját veszik magukra. Polgári életformájuk fogékonnyá teszi őket a biedermeier kordivat iránt.” *Magyar irodalomtörténet*, Bp. 1982. 7 309.

rend (legkülönbözőbb okokból eredő és legkülönbözőbb mértékű) elfogadása a biedermeier középszerűségéhez és mértékletes bensőséghez vagy a sztoikus hangsúlyú klasszicizmushoz közelítse őket. Talán ezzel magyarázható, hogy Reviczky Arany költészetét tekintette mintaképének, valójában azonban annak a Tompának lett legközvetlenebb folytatója, aki a Bajza-kör tradíciójából a biedermeier emocionalizmust erősítette tovább.⁹

A boldogság mint központi célérték

A boldogság mint központi célérték az európai polgári tudatfejlődés jellegzetes terméke; nagy karriert futott be a felvilágosodástól a szentimentalizmuson, romantikán át a század második feléig, megjárva a különböző társadalomfejlődési koncepciókat, utópiákat is, hogy végül a XX. század slágerszövegeibe süllyedve fejezze be pályafutását. Helvétius boldogságfogalma (amely nyilván az epikureus gondolatkörhöz kapcsolódik, ám gondolkodástörténeti korszakfordulót jelent) az önzésen, végső soron tehát biológiai tényezőkön alapult, s ezért hamar viták sodrába került. Diderot okkal szegezte szembe vele az önzetlenség erkölcsét, megsejtve Helvétius tanában azt a veszélyes lehetőséget, amelyet utóbb de Sade márki használt ki az önzés szélsőséges és aberrált dicsőítésével. S bár Diderot mindvégig elégedetlen maradt a saját fölfogását támogató racionális érvekkel, tanai széles körben terjedtek. A nagy hatású szónok, Saint-Just (nyilván Rousseau-tól is ösztönözve) a boldogság erősen szublimált, korlátozott változatát hirdette eszményként, kifejezve ezzel mindazok gondolatait, akik az egyén önmegvalósítását tartották ugyan céljuknak, de az egyéni és a közérdek érvényesítését többé vagy kevésbé ellentétesnek látták, s – a legkülönbözőbb okokból – elfogadták a közérdek elsőségét: „Szóltunk nektek a boldogságról – úgymond –, ám az önzés visszaélt ezzel az eszmével. Nyomban vágyakat ébresztett ama boldogság iránt, mely a másokról való megfélemlítésben és a fölösleg élvezésében áll... Az általunk felkínált boldogság nem a züllöttség szabadsága... Egy eke, egy kis föld, egy szalmatetős kicsi ház, melyet nem fenyeget fiskus; egy család, melyet nem fenyeget valamely haramia fajtalansága: íme, ez a boldogság.”¹⁰ Rousseau, Diderot, Saint-Just nyomán a boldogságfogalom az utópikus szocializmus tanaiban központi fogalomként szerepel; Babeuf már „az általános boldogság korá”-nak eljövételéről beszél, Buonarroti és köre a szabadságot a boldogság elérésének eszközéül tekinti, Fourier pedig egész kozmogóniát épít a boldogság fogalmára.¹¹ A romantikus művészetben viszont

⁹Először NÉMETH G. Béla utalt arra, hogy „Elődei közül a biedermeier érzelmiséget továbbadó Tompához... áll közel”. *Türelmetlen és késlekedő félszázad*, Bp. 1971. 252.

¹⁰A külföldi frakciókról in *Beszédek és beszámolók*, ford. REMSEY Flóra, Bp. 1969. 168–169. A problémakör részletes kifejtését lásd LUDASSY Mária, „Valóra váltjuk a filozófia ígéreteit” (*A francia felvilágosodástól a francia forradalomig*). Bp. 1972. 9–127. és *Moralisták és terroristák*, Bp. 1987. 10–102.

¹¹Az utópikus szocialisták ilyen törekvéseit s ezek magyar vonatkozásait elemzi LUKÁCSY Sándor (*Petőfi: költészet és eszmetörténet*, Valóság, 1973. 12. sz. 71–78.) és WALDAPFEL József (*Madách és Fourier*, Magyar tudomány, 1965. 383–397.)

irracionális felhangokat kap a boldogságeszme: egyrészt panteisztikussá válik – az átélés, az élmény lehetővé teszi az azonosulást a világmindenségben rejlő istenséggel –, már-már az elragadtatottság alakját ölti. Másrészt szociális tartalma is lélektani karaktert kap: a boldogság fontos elemévé válik a kiteljesedő személyiségek egymásra találása, azonosulása a barátságban, a szerelemben, „az egyetemes lírai részvétben”. A szentimentalizmus, bár e lélektani vonatkozást jól ismeri, még nem ad ilyen mélységű értelmezést a boldogságnak, inkább hajlik arra, hogy a teljes érzelmi bensőség állapotaként fogja fel, s többet foglalkozik még azzal a konfliktussal is, amely az érzelmi lény és a társadalmi lény között feszül. A szentimentalizmus boldogságeszményét követi aztán a biedermeier ízlés, a külső korlátok elfogadását véglegesítve.

Ha a magyar irodalomra gondolunk – ismét csak néhány mozzanatot idézzünk fel –, elég Vörösmarty *Csongor és Tündéjére* utalni, azután Petőfire, aki a szabadság, szerelem értékettőségében az egyéni és közboldogság összekapcsolását hirdeti meg, hiszen a szabadság – mint ezt *Az apostolból* megtudjuk – őszerepte is eszköz az egész emberiség boldogságának elérésére. Vagy idézhetjük Madách Ádámját is, aki – lemondva az istenülés vágyáról – az egyéni boldogság elérését tűzi ki célul, hogy innen ő is a közboldogság óhajtasához jusson el („Milljószor érzem a kint, egyszer a kéjt” – mondja rossz lelkiismerettel Fáraóként). Igaz, a *Tragédiában* megtaláljuk az idilli, problémamentes harmónia elemét is (Éva), ennek azonban funkciója van a boldogság „súlyosabb” változatai mellett. Problematikusabb a helyzet Vajda lírájában; a titáni vágyak (ritka) beteljesülése nem panteisztikus elragadtatottságot hoz (mint majd Komjáthy-nál), hanem szentimentális idillt.

Reviczky, Endrődi és társaik költészetében ez az idillizált szerelem egyenesen a boldogság szinonimájává válik: „Nő boldogíthat egyedül” – mondja Reviczky (*Nősülő barátomnak*), „Tiszta gyönyört, igaz üdvöt / Csak egy, csak egy adhat: a szerelem” – visszhangozza Rudnyánszky (*Énekek éneke*); „Szerelem nélkül élni mit sem ér” – vallja Szentessy (*Menyasszonyomnak*) stb. stb. A Jakab Ödönök, Koroda Pálok tollán teljesen devalválódott ez a szerelemfelfogás.¹² sőt, Endrődi, Rudnyánszky vagy akár Reviczky lírájában is sok hamis hangot adott, mégis, megvan a maga jelentősége az erotikumot „fölfedező” Vajda-lírával szemben. Ha kissé túloz is az a jellemzés, amelyet Komlós ad Reviczky Emma iránti vonzalmáról,¹³ annyi bizonyos: ez a líra képet ad az érzéki-érzelmi affektusok finomodásának általános folyamatáról, amelyet a polgári gyökerű irodalom mindig is szívesen hangoztatott értéként, eleinte a rendi erkölcsiséggel szemben, majd magával a polgárság erkölcsével szemben. Vagyis: a holdsugaras, rózsafátylas szerelem költészete komoly esztétikai kívánnivalókat hagy maga után, minthogy elfojtja a mű összetettsége szempontjából szükséges affektusok nagy részét, ám az kétségtelen, hogy e költészet kifejezi: ebben a régióban is elterjedőben van a szublimáltabb, lelkibb hangsúlyú érzelemfajta, a kifinomultabb, polgáriasabb érzelmi kultúra.¹⁴

¹²E líra irodalomtörténeti „jelentőségéről” lásd HANKISS Elemér, „*Sorrentói narancsfák közt...*” *A magyar slágerszövegekről in A népdaltól az abszurd drámáig*, Bp. 1969. 246.

¹³„...érzékiségmentes, kissé wertheri, szinte teljesen lelki vonzalom: a megértés hálás viszonzása...” *Reviczky Gyula*, Bp. 1955. 78.

¹⁴Az angol szentimentalizmus érzelmes moralizmusáról lásd HOHENDAHL. i. m. 191. („Das Verdrängte sublimiert sich in einer moralisch betonten Empfindsamkeit” stb); az affektusok szublimálásának általánossá válását a polgári kultúrában Norbert ELIAS vizsgálta könyvében, *Über den Prozess der Zivilisation*, Frankfurt am Main, 1977.

Költőink legfőbb törekvése e sajátosan értelmezett, morális hangsúlyú boldogság elérésére irányul. Ám e törekvésük nem mentes ellentmondásoktól. Kisemberi mentalitásuknak ugyanis lényeges eleme a lojalitás; az erkölcsi világregend hivatalos ideológiája (amely a kötelességteljesítést hangsúlyozza, s elítéli az egyéni ambíciókat) tovább erősítette bennük azokat a korlátokat, amelyeket boldogságfelfogásukkal maguk állítottak. S ha az egyéni törekvéseket erkölcsileg megkérdőjelezték, midőn a többi polgári-polgárosodó réteg karrierizmusáról (= a társadalmi érvényesülés előlük elzárt lehetőségeinek gátáltsalán kihasználásáról) volt szó, bajba jutottak, amikor kiderült: e moralizmus saját szerény boldogságtörekvésüket is fenyegeti.

Előfordul, hogy a költő megelégszik annak bizonygatásával, hogy szerelmi beteljesülése törvényes, erkölcsös: „Szeretni mindig, szeretni hűn, / Szeretni egyet sohasé bűn!” (Szentessy: *Négy szem közt II.*). E felfogás háttérében még a boldogsát önkiteljesítő változatának félenk vágya áll, gyakoribb azonban a boldogság önkéntes korlátozása, erkölcsössége érdekében: „örülj velünk az élet örömeinek – írja emigrációból hazatérő barátjának Endrődi –, / Mely – hogyha vágyad egy kissé szerényebb – / elég virágot s mézet ad” (*Isten hozott*). Ismertek Reviczky *Fiatál házsnak* adott tanácsai: „egész kert illatja méreg” stb. Nyilvánvaló, hogy a boldogság itt nem az önmegvalósítást, hanem az önvédelmet szolgálja: „Boldog, aki békén, elvonulva élhet! / . . . / Lelkem alél, csügged, kő vérzi ki lábam, / S ti vártok a szívre, gyógyítva sebet, / Boldog szerelemnek árnyas lugasában, / Bájos, üde gyermek, édes feleség!” (Rudnyánszky: *Szerelem, dicsőség*; lásd még Endrődi: *Ragyogó napokban* stb.). A sztoikus közhelyekben kifejezésre jutó kényszerű önkorlátozás többnyire elvezet az „önzés” – a megengedhetőnél nagyobb fokú önérvényesítés – bírálatához is („Önzés az emberszív rugója, / Mindenki csak magának él”, Rudnyánszky: *Lejtőn* stb.). E felfogás helyességéről kíván meggyőzni az irányzathoz (1883-ban még) közel álló Koszoru kritikusa is, Reviczky *A pénz* című verséről szólva: „A szilaj életvágy van szembeállítva az igaz érzés csöndes melegével, mely az egyetlen boldogság.”¹⁵ Később – szintén a *Koszoruban* – találoán nevezi Palágyi Menyhért „iránytalan irányköltészet”-nek ezt a verses moralizálást.¹⁶

Ha olykor-olykor oldódik is a költőben a szigor, nem a romantikus élettelenség vagy a modernség világregendet tagadó pesszimizmusa felé közeledik; ezek az életérzéscsírák inkább a szentimentalizmus forrásvidékén gyakran kimutatható *rokokó* pajzanságában, kissé frivol dekadenciájában bomlanak ki. (Az előbbire Szentessy számos verse lehet példa, az utóbbi Rudnyánszkyknál jelenik meg, lásd: „Valóban, hogyha látlak vad gyönyörben / Az élet útján végig lejtteni, / . . . / Ugy érzem, ez az ember földi célja, / . . . / Örök mámor árján evezni bé a / Halál révébe, szép ballerina!” *Ballerina*; *Végzet* című versében egyenesen arról vall, hogy a rokokó idején kellett volna költőnek születnie.)

A boldogság erkölcsösségét – mértékletessége mellett – az az axióma hivatott biztosítani, hogy, jellegzetes (kis)polgári értékrend szerint, csak dolgozó ember lehet boldog („Boldogabbak leszünk munkától fűszeres / Egyszerű kenyéren”, Endrődi: *Megnyugvás*; lásd még Szentessy: *A szolgáltság II.* stb.). A munka e patriarchális felfogása természetesen

¹⁵ D. F. K., Reviczky Gyula: „*Jffúságom*”, Koszoru, 1883. május 13. 306.

¹⁶ „PONT” (= PALÁGYI Menyhért), Rudnyánszky Gyula *költeményeiről*, Koszoru, 1886.

zátonyra fut a munkamegosztó társadalom elidegenedett gyakorlatán: „El kellett válnunk mindörökre. / Kenyérért küzdünk ezután / S ha kenyérünk lesz, — néha-néha / Vágyunk-e tiszta csók után?” (Szentessy: *Emlékek — Ninon IV.*; lásd még Rudnyánszky: *Tanácsadónak*, Endrődi: *Dal a hétköznapiokról* stb.). E fenyegetettség teszi érzékenyvé költőinket a munkás szenvedése, pontosabban *boldogtalansága* iránt is: „Gyárban millió kéz rombol, alkot, / Füstöl, zihál, zúg száz pokoli gép — intézi szózatát *A kor ellen* Rudnyánszky —, Kik az igát túrni megtanulják, / Gyűlölik az elégedetteket; / Vágyak feszítik szívök gyenge húrját, / Míg végre eltompul vagy megreped.” A bajt az sem ellensúlyozhatja, hogy az ipar a modern kor sokféle kényelmével kecsgeteti az embert; mindez a puritán boldogság hívére nincs vonzással („Csábít a kor; új célok, ködös álmok / Lidérce csillogó hinárba csal; / . . . / Oly kincset a világ nem adhat, / Mely pótolhatja téged, angyalom”; uo.). Így hát a munkással is csak addig érez együtt a költő, amíg vágyait a magáéihoz hasonlóan korlátozottaknak tudja („Nem érez-e vágynak, / Hogy más kelyhe / Tüzes ó-borral / *Neki* legyen telve? / Nem! Mit száraz ajka, / Bágyadt szeme kér: / Csak egy percnyi béke, / Egy falat kenyér”, Rudnyánszky: *A kenyér*). Későbbi összefoglaló versében (*A XIX. század*) már kritikusán foglal állást a munkás vágyaival szemben („A munkás olcsó gyönyörért eped”). *Jóslat* című versében egyenesen két táborra oszlik az emberiség, akárcsak Petőfi *Az ítéletében*; de nem a jók és a gonoszok állnak szemben egymással, hanem a gyönyör habzsolói és sóvárgói. A megjósolt szociális forradalmat tömeges kéjsóvárgás idézi elő. Pozitív utópiájában (*Nagy idők közelednek*) a boldogság, szeretet, egyszerűség teszi egyenlőkké az embereket. Egyetlenegyszer szólja el magát: *Tanácsadónak* címzett versében szentimentális-romantikus közhelyekbe csomagolva jelenik meg a — másoknál sokszor kárhoztatott — gazdagságvágy, a modern kényelmek méltatása.

A szublimált boldogság nevében bírálja korát Endrődi is (*Emlékek*), Telekes pedig egyenesen „áldottabb táj”-ra vágyik „az embervadtól nyüzsgő kővadon”-ból (*Falun*). Távol vagyunk Ady „embersűrűs, gigászi vadon” iránti vonzalmától . . .

Az irányzat költői tehát szembekerülnek mindennel, ami az „önzés” szolgálatában áll; jellemző célpont a pozitivisták szülőköröség (például Rudnyánszky: *A bolond király*), általában a filozófia (a pinty — Endrődi szerint — „kitűnő filozófus ám / S víg pinty-énekével sokszor túljár / A Hégel komplikált tanán”, *A távozó*) és a tudomány (például Endrődi: *Tanítalak?*). E magatartás végül szembefordítja a költőt a romantikus elvágódással, titokkutató magatartással is; e jellegzetes biedermeier romantikaellenesség paradox módon épp a pozitívizmus pozícióit erősíti („Jobb egy kicsiny otthon, derült, édes esték — / Mint ködös titkával a nagy végtelenség”, Endrődi: *Itthon*; lásd még Reviczky: *Ifjú pesszimistának*, Rudnyánszky: *Gyalogösvény* stb.). E félenk jámborság végül az élet felvállalásának teljes elutasításává fajul („Vívja kinek tetszik léte bús csatáját / Szebbnek hitt valóért, képzelt rosszak ellen: / A mi hivatásunk legyen a szelidség, / Az áldás, a szerelem!” Endrődi: *Megnyugvás*; lásd még Rudnyánszky: *Boldogság* stb.). —

A költő csak akkor jut el — esetleg — a korlátok elleni lázadásig, ha a sors még e redukált boldogságtól is megfosztja. Lázadása enyhébb esetben a többi boldogtalan iránti részvétben ölt testet (Reviczky: *Sors, Osztályrészem*, Szentessy: *Gyári lányok II.* stb.), néha viszont elviszi addig a fölismerésig, hogy a társadalmi konvenciók diktálta lemondás ellentétes a szív törvényével, s az utóbbit kell követni (Reviczky: *Késő, Szerelmi morál*; Endrődi: *Epilóg a Tücsökdalokhoz* 5., 8.). E lázongás végül egyiküknél sem feszíti szét

a szűkre szabott életkereteket; ha az érzelmesség terén találóan hasonlítja is magát Reviczky Wertherhez (*Harminc év*), nem áll ez az önjellemzés a lemondás kényszere elleni lázadás tekintetében. A teljes lemondásra kényszerülő költő jellemzőbb magatartása nem is a lázadás, hanem a panasz. Valójában e romantikus Tantalusz-attitűd is kivezethetne a szűkös életkörből (ezt jelzi az „el nem nyert éden fájdalom”-t fölpanaszoló Vajda költészete). Ám ha meg is jelenik boldogtalanságra ítélt költőinknél annak sejtése, hogy a boldogság beteljesülése valami titkos létdimenziót tár fel (e sejtetem a szimbolizmus felé vezethetné őket), végül mégis az azilum vágya válik uralkodóvá panaszaikban: „Égő vágyakkal járn mindenütt, / S szomjazni váltig, hasztalan, / Érezni, hogy egy dús világot / Hordunk magunkban ridegen; / Egy sugarat sem kapni tőled, / Békítő, nyájas szerelem!” (Endrődi: *Elítélve*). Nevezetes *Tantalusz*-versében Reviczky is közel kerül ahhoz, hogy a vágyaknak titokzatos háttérjelentést tulajdonítson, de ha nem jut el Vajda paroxizmusáig, nem is folytatja Endrődi elégikus búsongását; az irányzat költőitől szokatlan határozottsággal a boldogság – mint központi célérték – elutasítására szánja el magát.

„Mint az angvallal Jákob egykor / A boldogsággal küszködém”

A boldogság értéktelenségének tétele Schopenhauer révén vált közismertté a korszakban; igaz, ő inkább kora optimista boldogságutópiáit akarta lejártni e tétellel.¹⁷ Tanaira azonban később rátalálhattak csalódott lírikusok, akik boldogtalanságukat fájlalták. (Mint látni fogjuk, lényeges az a hangsúlykülönbség, amelyet e „kisajátítás” okoz.) Az irányzat költőinél fel-feltűnik e problematika (például Telekes: *Örök ígéret*), valójában Reviczky az egyetlen, aki életviszonyai miatt visszatérő késztetést érez, hogy a fenti értelemben vett boldogságot elutasítsa. Szinte egész költészete viaskodás a boldogságvágy és a lemondás elfogadása között.¹⁸ Ha „ellentmondás van dalaiban”, leginkább azért, mert ebben a kérdésben élete végéig nem tudott végleges döntést hozni.

A korai dalok viszonylag zavartalan boldogságkultusza után az ellentmondás hamar, a *Tülélek én minden csalódást* ... című versben megjelenik. Alapérzése a költő – s az egész emberiség – boldogtalansága keltette fájdalom. A boldogság elutasításával, a sztoikus rezignáció „nagy bölcsesség”-ével látszólag úrrá lesz ezen Reviczky, ám a zárlat hitelét előre kétségessé teszi a korábbi őszinte kifakadás: „Mit ér, hogy annyiról lemondtam? / Mit ér, hogy bölcs tűrő levék? / Szerelem, ábránd, hit, vidámság / Nélkül mit ér a bölcsesség! ...”

A boldogság megítélése körüli bizonytalanság hatja át a látszólag magabiztos szótatot, a *Tartsatok bünbánatot!* című verset is. A részvéthirdető magatartás mögött ismét a kollektív boldogtalanság miatti fájdalom áll; nem tudjuk azonban, mi a baj oka: az-e, hogy

¹⁷ Lásd *Parerga és paralipomena*, Bp. é. n. (1925) III. 360.

¹⁸ Vö. „Fájdalmasan érezte, hogy belátása és emberi ösztöne, esze és szíve ellentmondanak egymásnak. Megoldást nem talált. Sem az elmélet, sem az élet nem lett zavartalan, egész birtokává. Erélytelenül, szelíd megadással viselte bús ingatagságát.” HORVÁTH János, *Ujabb költészetünk világnézeti válsága* in *Tanulmányok*, Bp. 1956. 473.

az ember nagyravágyó lett, ahelyett, hogy boldogságra törekedne („e század... Ledöntött minden régi bálványt; / De a szív semmit nem kapott”), vagy az, hogy a vágyott nagyság elérhetetlen, mert „gyöngék vagyunk és kicsinyek”: „Úgy jártok, mint a zord titánok; / Csupán az istenek nagyok.” Határozottabb lépéseket tesz a boldogság lejárására olyan verseiben, mint *A filiszterekhez*, *Sátán*, *Az új nyolc boldogság*. A szublimálás jegyében egyre inkább elutasítja a boldogság érzéki összetevőit (lásd „Boldog, ki csak nősz, alszik és emészt, / Vak ösztönét követve, mint az állat”), ám az, ami ezután a boldogságból megmarad, nagyon általános és kontúrtales („Ki hű marad az ideálhoz”, „Ki bízik tiszta szellemekben” stb.¹⁹). Alanyi költő lévén, Reviczky el is szólja magát olykor, hogy e végleteig szublimált boldogság nem elégíti ki („*Zokogva bár*, de mégis érzem, / Boldog csak én vagyok magam”); Apollót is ezért mondja a legkegyetlenebb istennek („Az élet örömeből mit se juttat: / Szomjaznod kell, szálnalmas Tantalusznak!”; *Rossz istenek*).

A boldogságvágy és a lemondás konfliktusa jelenik meg a *Magány*-kötet címadó létösszegző versében is. Reviczky azonban most csakugyan közel jut a Nirvána élményéhez (útját *Nirvána* című verse is jelzi). Ez a verse mutatja a legőszintébb és leglényegszerűbb kötődést Schopenhauer filozófiájához (s nem az elhíresült Schopenhauer-vers, amelyben a filozófus tételei csak ürügyként szolgálnak a boldogságvágy kinyilvánításához). Megjelenik itt is a Tantalusz-motívum, a boldogság alantasságának tétele, ám Reviczky ezúttal különös eredményre jut; úgy látja, hogy az Ideál és a Semmi egy és ugyanaz. Ehhez hasonló következtetésre Mallarmé jutott a korszakban, azzal a lényeges különbséggel, hogy élményét nem deklaráta, hanem versei poétikai alapelvévé tette.²⁰ Mindenesetre az így kiküzdött állapotot Reviczky nem nevezi már boldogságnak, ahogy *A filiszterekhez* című versében.

A *Pán*-vers előtt utaljunk még az *I. N. R. I.*-re, a szublimáció nyomán létrejövő érzelmes vallásosság kulcsversére („Taníts meg – szól a költő Krisztushoz –, hogy harag nélkül lemondjak, / Szeressem a gyöngét, elnyomottat”).

A *Pán halála* nagyvonalú kompozíciója az esztétikai létforma ambivalens megítélését művészi erénnyé emeli. Mert itt is az életöröm filozófiája áll az egyik oldalon (főlöszleges a költőt azzal mentetgetni, hogy „nem az egészséges életörömet, hanem az érzéketlen filiszterek megelégedettségét és durva kicsapongását tagadja csupán”²¹), a versnek épp az a célzata, hogy az életöröm *bármiféle* morálját szembesítse a lemondás moráljával. E szembesítés során Reviczky ugyanolyan empátiával idézi fel a természet isteni lényegének eltűnését („Nem lesznek többé gondtalan kedélyek; / Jön a szívet fásító öntudat”²²), mint amennyire azonosul az utolsó szózat félreérthetetlen – s minden életörömet elutasító – értékhangsúlyával („Ki szomorú nem volt, az mind pogány”). Igazi polifonikus alkotás született; a két ellentétes értékelést nem akarja feloldani valamilyen ideologikus szerzői nézőpont.

¹⁹ Lásd ezzel kapcsolatban SZÉLES Klára elemzését, *i. m.* 157.

²⁰ Lásd Hugo FRIEDRICH, *Die Struktur der modernen Lyrik*, Hamburg–München, 1967. 124.

²¹ KOMLÓS Aladár, *i. m.* 1955. 122–123.

²² Tehát mégiscsak megjelenik az életöröm eltűnését fájlaló hang, akárcsak Heinénél, Turgenyevnél (Vö. KOMLÓS, *i. m.* 1955. 123.), utaljunk csak a vers alighanem legfontosabb forrására, Schiller *Görögország istenei* című versére.

Egyértelműsödik az állásfoglalás a másik, egyszerűbb fölépítésű példázatversben, a *Salamon király álmában*. A könnyekre szomjazó, majd a komor jóslatú álomfejtés következtében könnyekre fakadó király szentimentális képe a boldogságvágy korábbi megnyilvánulásaihoz kapcsolja a verset. S ez már a végkifejletet vetíti előre: a Jászai Mari iránti kései szerelem elfeledtetni a költővel a lemondás filozófiáját;²³ tiszta hangú elégikus dalokban siratja a későn jött boldogság közelgő elvesztését (például: *Rezedának*).

Reviczky tehát – Schopenhauertől eltérően – nem a szellem autonómiája kedvéért akar megszabadulni vágyaitól (amikor éppen meg akar), hanem azért, hogy ne szenvedjen tovább. Igazából nem sikerül meggyőznie magát arról sem, hogy a beteljesülés ugyanolyan alantas, mint a vágy, s nem boldogságot, csupán a vágy okozta szenvedés rövidke szünetét jelenti;²⁴ az ideológus és a lírikus között mindvégig kisebb-nagyobb feszültség maradt benne. Reviczky, a költő nem pesszimista, inkább szomorú;²⁵ szomorú, mert az emberi boldogság megvalósítása elháríthatatlan akadályokba ütközik. Nem véletlen, hogy Schopenhauer metafizikája ellen s etikája mellett agitál;²⁶ kénytelen úgy beállítani, mintha a kettő elválasztható, szembeállítható volna egymással.²⁷ Márpedig a metafizikai pesszimizmus nélkül a részvétetika megszűnik az életakarattal dacoló szuverén személyiség heroikus etikájának lenni, s a megalázott és megszorított kisember érzelmes moralizmusává válik.

A csoport többi tagjánál a boldogságvágy és a lemondás közt nincs ilyen éles konfliktus; lemondásra való készségük ritkán jelent többet, mint a boldogság körének önkéntes korlátozása. Erősebbek náluk a szublimációval való szembefordulás hangsúlyai is; jellemző azonban, mennyire mentes drámai felhangoktól Rudnyánszky verse, amelyben a költészettel szemben s a szerelmi boldogság javára foglal állást: „Nincs annál istenibb gyönyör, / Mint élni páros szerelemben, / . . . / Ábrándokon csak dőre csügg, / Ha szebb valóság

²³Vö. „A halál közelében szétfoszlik minden teória, s felsír és zeng az élet- és gyönyörvágy többé meg nem tagadható, teljes őszinteségű lírája, meggyőző és megható cáfolatául a „humor” egész filozófiájának.” HORVÁTH, *i. m.* 473.

²⁴Vö. ARTHUR SCHOPENHAUER, *Die Welt als Wille und Vorstellung I.*, Sämtliche Werke, Leipzig, 1938. Bd. 3. 378.

²⁵KORODA Pállal szemben (szerinte Reviczky a modern pesszimizmus első nagy képviselője nálunk, lásd *Bevezetését a Reviczky Gyula összes költeményeiben*, Bp. 1902. 38.). PALÁGYI Menyhért és KOZMA Andor állította ezt (lásd KOMLÓS, *i. m.* 1955. 36.).

²⁶„Az sem egészen helyes eljárás – veti ALEXANDER Bernát szemére –, hogy Schopenhauernek (...) filozófiai rendszeréről, az akaratról és képzetről, terjedelmesebben ír, mint etikájáról, melyből legvilágosabban olvasható ki Schopenhauer világnézete. Aki a világbanatról akar írni, annak nem szükséges a metafizika utatlan utain bolyongania...” *Századunk pesszimizmusa in Művei II.* Bp. 1969. 466–467.

²⁷PUKÁNSZKY Béla eltulozza Reviczky tájékozottságának mértékét; a Schopenhauer-versben, úgy mond, „hódoló szavai Schopenhauer metafizikájára vonatkoznak s ezt Vajdától eltérően – teljes egészében beolvastja költészetébe.” (*Schopenhauer és a századvégi magyar líra*, Minerva, 1922. 247.) Valójában a vers összes motívuma az etikából való, a *Die Welt*... I. kötetének 4. könyve (*Der Welt als Wille zweite Betrachtung: Bei erreichter Selbsterkenntnis, Bejahung und Verneinung des Willens zum Leben*) 58. §-ából (lásd például „Sie – tudniillik az emberek legnagyobb része – gleichen Uhrwerken, welche aufgezogen werden und gehn, ohne zu wissen warum”, 379. stb.).

Reviczky Schopenhauer-ismeretének felületességére, esetlegességére már VAJTHÓ László utalt, *Reviczky Gyula*, Bp. 1939. 70.

üdve várja.” (*Verset kérő barátomhoz*; lásd még Endrődi: *Daloljak?* stb.) Önmagáért beszél Telekes „ellen-Pán-verse”: „... mint egykor, épp úgy zöldel a berek, – / Csak Pán halt volna meg? / A szív mint rég, úgy gyül szerelemre / ... / Egész mindenség vallja, zengi szerte / Nem halt meg, erdők s városok során / Él mindörökké Pán.” (*Pán*) Telekes ezen a ponton túllép a szentimentális-biedermeier-irány szemléletén: boldogságfelfogása expanzívvá válik, a személyiség kiteljesítésének szolgálatába kerül. Ezzel Komjáthyt és Szilágyi Gézárt idézi, akiket szintén érintett még a szentimentalizmus, de a szerelemben (a boldogságban) többet, mást láttak, mint a defenzív harmónia biztosítékát. (Különös, hogy a vitalisztikus létfelfogás személyiségnagyító lehetőségei révén a népnemzeti redukcionizusból is adódott kiút; lásd Vargha Gyula, Bárd Miklós költészetét.)

Ha a vitalisztikus konzekvenciáikig nem is jut el Endrődi és Rudnyánszky, a boldogság azért az ő világlátásukban is központi értékként rögzül; így erősebb szálakkal kötődnek a szentimentális-biedermeier ízléshez. Költészetüket jellegzetesen századvégivé illúziótlanságuk teszi.

A századvégi szentimentalizmus sajátossága: az illúziótlanság

A költő, aki vállalja a boldogság körének korlátozását vagy a lemondást, szükségképpen fordul az eszmények világa felé. Ám ha Werther még vigasztalhatta magát a túlvilág eszményével, a századvég hitetlen – bár hinni vágyó – költőjének nem nyújtanak igazi kárpótlást az objektív eszmények. (Ezt mutatta Reviczky ideáljának tartalmatlansága *A filiszterekhez* című versében; lásd még Rudnyánszky: *Az élet*, Endrődi: *Jó tanácsok* stb.) Egyedül a konvencionális vallásosság tekintélye ad némi esélyt a pozitívista-materialista szépségszisztem elhárítására: „Bölcs férfiak, hiába néztek össze, / Hiába mosolyogtok gúnyosan: / ... / Hitemnek szárnya nincsen megkötözve, / Az én lelkemnek égi útja van! / ... / amint a földön éltünk bűnt vagy élvét, / Olyan lesz egykor örök életünk.” (Rudnyánszky: *Örökélet*) Endrődi Reviczky vallásos érzelmességével (*Ave Mária!*) vagy a *Kuruc nóták* archaizálásával (*Stella Maris*) próbálja oldani a konvencionálisitást. Ám mindezek erőtlensége csupán. Jellemzővé válik az a verstípus, amelyben az eszmény szubjektív lelki tartalommal minősül át. Efféle sejtelem megjelent már Arany költészetében (lásd a *Vojtina ars poeticája* Duna-parti látomását). Endrődi – a kisebb tehetségre jellemzően – tételesen kifejti e fölismerést: „Mit [szívem] büszkén vallott szentnek és örökösnek, / Miről azt hitte, égi, végtelen: / . . . / Nem több, mint álmodozó vágy szívemben / Forrón ölelni mindent, ami szép” (*A mysteriumok könyvéből*). Valójában ez a fölismerés húzódik meg az álomkultusz mögött, amely az irányzat költőinek körében annyira elbujánzott. E szempontból Reviczky „rózsafátyol-filozófiája” a legjellemzőbb; a durva világot, saját nyomorúságát rózsafátyol még rejti, s berendezkedik az álmok, az emlékek – *a szép valótlanosságok* – honában: „Ha sívár az élet útja / Gyönyörűnek képzelem!” – mondja *Tavaszdik*). Hasonló úton jár Rudnyánszky (például *Zsófikának*), Endrődi (például *Könnyű fájdalomak*), Szentessi (*Hogy' cserbenhagytak . . .*). Igaz, Reviczky követői olykor kárpótlást találnak a boldogságban a vallás, a gyermekkor elvesztett illúzióiért (Rudnyánszky: *Biztató*, Telekes: *Reméltem egykor . . .* stb.). Ám ezzel együtt is vallják a „Jer költő! Hazudva isteni!” ars poeticáját: „Dalom legyen színes hazugság, / Búm, hevülések – mind mese” (Endrődi: *Az előszobában*).

A szépség látszattá válása nem újkeletű jelenség a XIX. század végén. Schiller azonban, aki először fejtegetett ilyesfélét, még a szabadság zálogának tekintette a költészet elszakadását a valóságtól: „Minthogy minden valóságos létezés a természettől mint idegen hatalomtól származik, minden látszat pedig eredetileg az embertől mint képzelő alanytól, azért az ember pusztán abszolút tulajdonjogával él, ha a látszatot visszaveszi a lényegtől s vele saját törvényei szerint jár el.” Az ember „szuverén joga teljességgel csak a *látszat világában*, a képzelőerő léttelen birodalmában van, és csak addig, amíg az elméletben lelkiismeretesen tartózkodik attól, hogy egzisztenciát állítson róla...”²⁸ A romantika azonban nem fogadta el a szép látszás teóriáját; mindent megtett azért, hogy „egzisztenciát állítson” a képzelet fiktív világáról, vagyis azért, hogy „illúziói a valóság álruhájában jelenjenek meg”.²⁹ A romantikus költészet ennek érdekében fölfokozta a lírai mű kifejezőeszközeinek szuggesztivitását, s e sugallattal arra készítette befogadóját, hogy a szépség látható világa mögött egy igazibb, jelentékenyebb, ám titkos valóságot fedezzen föl. A század második fele is csupán kényszerből fogadta el a fikcionalitást; Schiller óta ugyanis oly mértékben megnőtt a tapasztalati valóság tekintélye, hogy bármi szabadságot kínált is a fikció, a valóságra áhítozó, a valóságra „ítélt” költő e szabadság nem elégtette ki. Útkeresése aligha különbözhetett lényegesen a romantikusokétól; igaz, az újfajta szuggesztivásnak a pozitívizmus romantikakritikáját is ki kellett állnia. Ennek két fontos feltétele volt: egyrészt a költői nyelvnek olyan körben kellett maradnia, amelyet a kor realista nyelvi normája elfogad, másrészt a sugalmazott dimenzióknak – titokzatossága ellenére – megingathatatlanul valóságosnak kellett lennie. Az előbbit a nyelv romantikus ezoterikusságának felszámolásával, valamiféle tárgyiasító törekvés révén lehetett leginkább elérni, az utóbbit az élet központi értéké emelésével, amelyet a darwinizmus révén a pozitívista szemlélet is respektált, amelynek megnyilvánulásai mégis mélyen a titokzatosság terenumába nyúltak.

Költőink is megindulnak ezen az úton, s mennél messzebb haladnak, annál inkább eltávolodnak költészetük alapkarakterétől. Első kísérleteikben még figyelmen kívül hagyják a bennük is ható szkepszist, s – a népiességtől való elfordulásuk ellenére – a szubjektum és objektum népiességből ismert kongruenciájával próbálják meg helyreállítani a képzelt világ mögötti „egzisztencia” realitását. (Leggyakrabban Endrődi él e megoldással.) A kongruenciának e naiv formája nyilvánvaló zsákutca; a költő egyre kevésbé képes elhíttetni magát a valódiságát, a vers esztétikai hitele egyre csekélyebb lesz. Telekes megpróbál mélyebbre hatolni az álmok világában (*Ez itt az álmok rengetegje*). Ábrázolásmódja mégsem válik szimbolistává, mert a tudástól még nem érintett álmok birodalma nem különbözik az irrealitássá vált álmokétól; csupa szentimentális közhely („A durva fejszés: a valóság / Csak üzzön mindjobban nyomon, / Mind-beljebb tűnünk, hol a csodáról / Még szebbek, az ábrándvadás / Még hűvösebb...”). Sikereesebb kísérlet *Atlantis* című verse: ebben az emberi szellem műveinek megvalósulási előtti létét a tényleges

²⁸ *Levelek az ember esztétikai neveléséről. Huszonhatodik levél in Válogatott esztétikai írásai*, ford. SZEMERE Samu, Bp. 1960. 264–265.

²⁹ RÓHEIM Géza jellemzi így a psziché illúzióteremtő szükségletét, lásd *A kultúra pszichoanalitikus értelmezése in Primitív kultúrák pszichoanalitikus vizsgálata*, ford. ANGSTER Mária, Bp. 1984. 636.

valóság dimenziójába emeli: „... mindig támad egy-egy olyan élet, / Mely lát, vagy hall a másnak pusztá térben / Testet nem öltött jelenéseket, / És szóba, hangba, kőbe, színbe nemzi...” Ez volna hát az az irány, amelyet Arany társtalan ódájában, a *Dantében* kezdeményezett; ebbe az irányba nyitott utat Vajda is, kvázi-platonikus, kvázi-transzcendens utalásaival.³⁰

Endrődinek már petőfies dalai sejtették, hogy van érzéke az analógiák, a korrespondenciák iránt. A szimbolista hatást olykor már csak a kép hasonlítottjának magyarázkodó hozzátoldása rontja le (lásd *Epilóg a Tücsökdalokhoz* 18. stb.) vajdai reminiszcenciákon, önálló, de még megmagyarázott szimbólumokon át (például *Sírok között; Hajók találkozására*) vezet útja a szimbolista kifejezésmód felé; ritka szerencsés találata a *Keringő* című vers, amely a *Feltámadott a tengerre* emlékeztet, ám nélkülöz mindenféle allegorikus utalást. Megtalálható nála is a „másfél-referencia” látásmódja, de sejtéseit nem tudja igazán vizualizálni („Jétem és e lengő jelenések, / Miket most valóságul lát szemem: /... / Csak búborék, mely csillan, eltűnik – / De az egész mindvégig élni fog”, *Éjszaka* stb.).

Reviczky és a szimbolista kezdemények viszonyáról régóta folyik a vita; Mezei József szerint Reviczky líráját a szimbolista élmény kialakulása jegyében kell értelmezni. Reviczky – úgymond – „A valóság mozgásirányának komplexusát (!) egy hasonló, azt tükröző komplexummal helyettesíti, mintegy „jelképét” formálja meg a valóságnak.”³¹ Csakhogy a valósággal szembeállított illúzióvilág költőjét aligha nevezhetjük szimbolistának, ha e világot maga is fiktívnek tekinti, másrészt úgy látja, hogy minden, ami valóságos, érdektelen a költészet szempontjából; ha felőle „Lehet szemétdomb a való”, „Csak álomom lássa rózsakertnek”. Adynak épp azért kellett szembefordulnia egy ponton Reviczkyvel, mert túlteng költészetében az álom, az emlék, a képzelgés: a fikció. Adalékként érdemes utalni arra, hogyan vélekedett Reviczky a szimbólumról. Cikkében a trópusokat a racionális gondolkodás eszközeinek tekinti, sőt, ad abszurdum viszi Schiller elképzelését a képzelet visszaszorulásáról: „Mind e szimbólumok hivatása volt ellenállhatatlan varázssal hatni a képzelemre ott, ahol az értelem még nem kezdte meg tudatos működését. Mikor még haszontalanság lett volna pszichológiai fejtegetést írni, hogy aki erején felüli küzdelmet vív, menthetetlenül elbukik: akkor a titánok leveretése *valóság volt, nem pusztán szimbóluma* az emberi hatalom gyöngeségének a természeti erővel szemben.”³² Költő lévén, kötelességének érzi ugyan, hogy a kor költészetellenességét megbírálja, ám kategorikusan elítél minden „zavaros” szimbólumot, minden olyan művet, amelynek szimbólumai mögött nincs átlátható gondolat. A filozófus-matematikus Palágyi Menyhért vitáiratában azon az alapon utasítja el e nézeteket, hogy „A kritikus ész csak a morzsákból él, amelyeket a költő elhullajtani kegyeskedik.” Okfejtése jelzi, hogy a századvégen nem lehetett a szimbolizmus előlegezése nélkül a szimbólumról komolyan gondolkodni. Ő az érzelmekhez kapcsolja a szimbolikus kifejezésmódot, s megállapítja: „Világos, hogy az érzelmek

³⁰ A „másfél-referencia” látásmódjáról Vajda lírájában lásd BARTA János, *Vajda János költői arcképe in Évfordulók*, Bp. 1981. 63.

³¹ *A szimbolista élmény kialakulása (Reviczky Gyula)*, Bp. 1968. 395.

³² *A szimbolizmusról*, Koszoru, 1884. július 13. (Természetesen a szimbolizmusról nem mint művészi irányzatról van még itt szó.) Kiemelés – VP.

mindig közelebb állnak az akarathoz, mint a képzethez. Az egyéniségnek magva mindig az akarat fog maradni és a tudománynak s bölcseségnek bármily magas foka tehetetlen ellenfél a lét gyökereivel szemben.”³³ Eszerint a szubjektum mélyén rejlő sejtések nem fikciók, hanem az objektív valóság lényegének megszólalásai bennünk. Talán Reviczky is közelebb jutott volna ehhez az állásponthoz, ha nem utasítja el Schopenhauer metafizikáját. Végül is azonban számára a világ áttekinthető (még ha vigasztalan is); versbeli látásai mögött nincs semmi titokszerű. Szimbólumszerű elemek persze feltűnnek olykor költészetében (lásd *Pálma a Hortobágyon*, *A meteorkő* – e vers, jellemző módon, a *Virágnyelven* ciklusban található! –, *Az oáz panasz*, *Utközben*). Mindenesetre Reviczky költészetének igazi jelentőségét alighanem más irányú törekvései adják.

Érzelmesség, érzékenység, impresszionizmus

A szentimentalizmust nemcsak a szimbolizmus felé lehetett meghaladni. Az egyéni pszichológia előtérbe kerülése a tudattalan megsejtése mellett eredményezhette az érzékek szerepének növekedését is. Ez jelentkezhetett az érzékiség témyerésében (lásd Szilágyi Géza líráját) s az érzékelés, a szenzualitás fölértékelődésében. Ilyen jellegű összefüggés mutatkozott a szentimentalizmus XVIII. századi fellépésekor is: a szenzualizmus hatásával függ össze, hogy az érzékenység nemcsak érzelmi, hanem érzéki fogékonyságként is jelentőségre tett szert.³⁴

Az átmenet lényege költőinknél a reflektáltság visszatorzulásában van: az érzékszervi benyomásokat kifejező nyelvi elemek nagyobb szerepet kapnak, és/vagy az érzelmi dimenzió helyett a hangulati kerül előtérbe.

Az impresszionista líra két fő változatának kezdeményeit már itt megtaláljuk. A sokszínű természeti világ tükröződik Endrődi tarka impresszióiban. Szimbolista jellegű kísérletei mellett ebben áll líratörténeti jelentősége.³⁵ Jellemző *Most* című verse, amely a benyomásokat halmozó nyelve mellett a pillanatnyiség impresszionista kultuszával is kitűnik. A kétféle útkeresés időnként össze is találkozik nála: olykor az impresszionista hatást arra használja föl, hogy a látványt sugallatossá, jelképszerűvé alakítsa át (például *Epilóg a Tücsökálokhöz 61.*). Az Endrődiéhez hasonló impresszionisztikus vonások feltűnnek Rudnyánszkyknál is (például *Csend*, *Évszakok*), ám ha Endrődi a modorosságig túlozta az érzéki hatást, nála inkább a reflexió marad túl erős. Szentessy ritkán talál rá erre az ábrázolásmódra (például *Emlékek IV.*).

Velük szemben Reviczky szinte teljesen kiküszöböli a külvilágot; impressziói – ha egyáltalán vannak – hanghatások. Az a szerepük, hogy a dallamos, lágy hangzású költői nyelvbe illeszkedve fölidézzék a befogadóban a benyomások keltette hangulatot. Költészetének e legeredetibb vonása a dalműfaj deformációja révén jut érvényre: „A Reviczkydal voltaképpen azzal tör utat, amivel eltüntet. A vers *anyagát*, *tárgyát* s a költő-szerepet is lassan, bizonytalanul, de következetesen eltünteti, felszámolja. A *semmisségek*’

³³ A szimbolizmusról, Koszoru, 1884. július 27.

³⁴ Locke szenzualizmusának ilyesfajta hatásáról lásd HOHENDAHL, *l. m.* 185–186.

³⁵ Lásd KOMLÓS, *l. m.* 1980. 303.

dalait, az árnyalatok költészetét teremti meg, az önmagában létező, a szuggesztíóra, a hanghatásokra építő verset.”³⁶ Hangulatkultuszával abban a korszakos líratörténeti folyamatban játszik tehát szerepet, amelynek lényege, hogy a tárgy, a lírai szituáció, a költői képek mind-mind alárendelődnek a *morális elemnek*.³⁷ Legjobb verseiben visszamegy a filozófiát megelőző hangulatig, s jellegzetes impresszionisztikus vers-zenéjével ezt szólaltatja meg. Főként az *Ősz felé*, a *Hangulat*, az *Altató*, *A cigaretről* című verseire kell gondolnunk.³⁸ Ezek a versek líratörténeti jelentőségüket tekintve Arany *Őszikéi* és Vajda tájhangulat-versei mellett foglalnak helyet.

Kitekintés

A fenti elemzés természetesen igen vázlatos és bizonyos szempontból feltételes. A példaanyagot erősen szűrnünk kellett, s a verstípusokat a legfontosabbakra korlátozni. Nem lennének érdektelenek például az irányzat költőinek hazafias versei s az egyetemes emberi téma jogosságáért küzdő – „kozmpolita” – költeményei sem. Kiszorultak a vizsgálatból e költészet poétikai vonatkozásai is; külön tanulmány tárgya lehetne, hogy a versépítés döntően klasszicizáló jellege (az enjambement kerülése, strófikusság, törekvés a tagolásra és a lezártagra)³⁹ mennyire módosítja a képet a biedermeier javára.

Másrészt: kérdés lehet, miért éppen ez az öt költő került az irányzatba.

Nos, alighanem vállalnunk kell e feltételeességet, azzal a módszertani elhatározással, hogy az irányzati jellemzőket inkább tájékozódási pontokként használjuk, mint zárt kategóriák kereteiként. Ennek megfelelően azt is számításba kell majd venni, hogy a többi századvégi költő szimbolista, impresszionista, szecessziós stb. törekvéseiben mekkora szerepük volt a szentimentális-biedermeier hagyományoknak. Az elemzés célja nem is az éles elkülönítés volt, inkább sajátos stílustörténeti összefüggések érvényesítése egyéb összefüggések mellett, s annak demonstrálása, hogy a századvég líratörténetének értelmezésében ugyanakkora jelentősége van annak, hogyan és miből indul ki az átalakulás, mint annak, mi felé közeledik.

³⁶ SZÉLES Klára, *i. m.* 106.

³⁷ A modalitás, röviden, „a költő létéhez való viszonyának összefoglaló, uralkodó, minősítő szubjektív eleme”. „Baudelaire fordulatot hozó jelentősége a világlíra történetében nem utolsósorban éppen e választ tudatos és következetes keresztülvitelében áll: a modális elem nem kísérő jelensége egy-egy külső tárgy poétizálásának, hanem egy-egy külső tárgy poétizálása csak alkalmi eszköze egy modális elem teljes lényegű megnyilvánításának.” NÉMETH G. Béla, *A kiábrándultság hanghordozása (A romantikát lezáró lírai forduló néhány vonása)* in *Létharc és nemzetiség*. Bp. 1976. 99., 101.

³⁸ Lásd e versek SZÉLES Klára-féle elemzését, *i. m.* 92–104.

³⁹ Irányadóak lehetnének itt Fritz STRICH elemzései, *Deutsche Klassik und Romantik oder Vollen- dung und Unendlichkeit. Ein Vergleich*, München, 1928³. (Lásd például 234–235.)

SENTIMENTAL-BIEDERMEIERLICHE RICHTUNG IN DER UNGARISCHEN LYRIK
DER ZWEITEN HÄLFTE DES 19. JAHRHUNDERTS

Die Geschichte der ungarischen Lyrik ist u. a. dadurch bestimmt, dass Ungarn ein Land verstaubter Entwicklung ist. Obzwar die westeuropäischen literaturgeschichtlichen Richtungen des 18. und angehenden 19. Jahrhunderts gleichzeitig in Erscheinung treten, werden diese Richtungen durch die sich am Ende des 19. Jahrhunderts entfaltende bürgerliche Entwicklung gewissermaßen von neuem aktualisiert. Indessen können sich die ursprünglich nacheinander folgenden Richtungen – in diesem Falle der Sentimentalismus und das Biedermeier – verflechten.

Die Dichter der sentimental-biedermeierlichen Richtung (Gyula Reviczky, Sándor Endrődi, Gyula Rudnyánszky, Gyula Szentessy, Béla Telekes) drücken die Empfindsamkeit des in dem letzten Drittel des 19. Jahrhunderts bedeutsam werdenden kleinbürgerlichen Schichts aus. Als zentraler Wert erscheint in ihrer Dichtung das durch die Pflichtmoral beschränkte Glück: dieses Glück hat – in Gegensatz zur romantischen Entfaltung des lyrischen Ich – einen defensiven Charakter, dient dem Schutz des bewahrten Intimkreises des Ich.

In der Lyrik des bedeutsamsten Dichter der Richtung, Gyula Reviczky wird das Glück als zentraler Wert manchmal bezweifelt und mit irgendwelcher Idealität ersetzt; diese Idealität ist aber leer, eigentlich mit dem Nichts identisch.

Es kommt vor (z. B. bei Telekes), dass das Glück romantisch expansiv ausgebreitet wird; auf dieser Weise erscheinen vitalistische Ahnungen im Gedicht, der Dichter nähert sich dem Symbolismus.

Die Verstärkung der im Sentimentalismus verborgenen sensualistischen Elemente eröffnet (z. B. bei Endrődi) den Weg zur impressionistischen Lyrik.

AZ ESZTÉTIZMUS ÉS AZ AVANTGÁRD VITÁJA A MAGYAR IRODALOMBAN (1916–1917)

A századeleji vita kiváló oka a magyar avantgárd irodalom támadása volt a művészet intézményrendszere ellen. Kassákék nem azzal a szándékkal törtek a művészetre, hogy megsemmisítsék, csupán az egész intézményrendszer alapvető átforgatása lebegett szemük előtt. Elképzeléseikből négy év alatt meglepően sokat megvalósítottak, annak ellenére, hogy ténykedésüket a megtámadott intézményrendszer nem nézte tétlenül. Az irodalomban az esztétizmus képviselőjében Babits vette fel a kesztyűt, ő dolgozta ki az esztétizmus érvkézletét, amelyet azután többen népszerűsítettek. Érdekes sajátossága a vitának az, hogy bár a felek érvelése kölcsönösen *nagyrészt irreleváns volt* – Kassákék éppoly kevéssé a műgond és a tehetség hiánya miatt dolgoztak az új módszerrel, mint amilyen kevéssé volt „halálszagú” és „elefántcsonttoronyos” az esztétizmus irodalma –, a vitát követő évtizedben a résztvevők irodalomfelfogása lényeges mértékben közelebb került egymáshoz. A proletkultosok ekkorra már eltávolodnak az avantgárdtól (tehát kialakul az avantgárd esztétista irányzata), ugyanakkor az esztétizmus alkotóinak művein szemmel látható az avantgárd hatás. Mégsem beszélhetünk arról, hogy valamiféle közmegegyezés most már, ennek következtében elfogadta volna az avantgárd irodalmat (vagy akár csak az avantgárd irodalom legjobb műveit): a fogadtatástörténeti vizsgálat azt mutatja, hogy az esztétizmus és az avantgárd irodalom vitája, miután átment a köztudatba, nem egységesítő, hanem szétválasztó folyamatokat eredményezett.

1. A vita

A vita legfontosabb eseményei az 1916–17-es években játszódnak le,¹ de természetesen mindkét fél már évekkel előtte megkezdi álláspontjának lassú kialakítását. Az olasz futurizmusra jelentkezésének évében, 1909-ben felfigyel Kosztolányi Dezső, s attól

¹ A vita bibliográfiája:

A Tett-ben megjelent programírások:

SZABÓ Dezső, *Keresztelőre* (1915. I. 1–2.)

HALASI Andor, *Új irodalmi lehetőségek* (1915. 3. 21–22.)

VAJDA Imre, *Világnézet* (1916. 5. 69–70.)

KASSÁK Lajos, *Programm* (1916. 10. 153–155.)

kezdve a Nyugat folyamatosan kommentálja Marinettiék mozgalmát.² Kassákék ugyanarra a mozgalomra figyelnek, ugyanazokat a kiáltványokat olvassák, ugyanazt a futurista kiállítást látják 1913-ban a Nemzeti Szalonban, mint a nyugatosok. „Politikai” álláspontjuk a futurizmussal szemben lényegében azonos lesz: megborzadnak az olasz futurizmus vér- és erőszakmitoszaitól, a háború dicsőítésétől, és viszolyognak a lármás, vásári, pojjácás önmutogatástól. A *Tett* programja három pontjában is elhatárolja mozgalmukat a futurizmus politikai eszméitől. Itt azonban megszűnik a *Nyugat* és *A Tett* futurizmusreceptiójának egyezése. A *Nyugat* mindvégig megmarad annál a kezdetben Olaszországban is képviselt álláspontnál, hogy a futurista akciókban kimerülő művészetet mögött nem, vagy alig rejlik „arte”. Ardengo Soffici, aki később „megtért” a futurizmushoz, 1910-ben még élesen elítéli a futuristákat: „Marinetti és kollégái magatartásában érzek valami nagyon visszataszítót. Amerikai reklámhajhász módra táncolnak ezek a költők és festők, akár kikent arcú bohócok a megrökönyödött közönség előtt...” (*Riposta ai futuristi*, *La Voce*, 1910. II. 23.). Ugyanennek a felfogásnak a párját Magyarországon például Ady (*Nyugat*, 1911. II. 247.: „Hát én utálom a futuristákat, természetesen csak azért, s elsőképpen azért, mert nem nagyon tehetségesek, de nagyon programmosak. Ez már: bolt, egy kiméző üzlet, ahol hetekig dolgoznak: a közönséget miként lehetne idecsalni, megérezgetni s becsapni.”) és Balázs Béla (*Nyugat*, 1912. I. 645–647.: „Amit csinálnak, bár sok szép tehetséget ölnek bele, nem művészet”) képviseli.

A *Tett* fiataljai meg vannak győződve arról, hogy ők nem futuristák, hiszen tagadják a futurizmus „fő tételét”, a háború és az erőszak dicsőítését, valamint a futurizmus elit-kultuszát és sovinizmusát; az antiklerikalizmus („kitelepíteni a pápát”) sem érdekli őket

KASSÁK Lajos, *Az új irodalom* (1916, 17. 301–304.) (Lényegtelen változásokkal ugyanaz mint KASSÁK Lajos, „*A rettenetes nagy hamu*” alól Babits Mihályhoz. *Nyugat*, 1916. II. 420–424.) 420–424.)

A *Nyugat*-ban megjelent írások:

BABITS Mihály, *Ma, holnap, és irodalom* (1916. II. 328–340.)

BABITS Mihály, [Felelet] *válasz Kassák ellenkritikájára: „A rettenetes . . .”* (1916. II. 424–425.)

BABITS Mihály, *Új verskötetek* (1917. I. 693–700.)

A *Má*-ban megjelent írások:

KASSÁK Lajos, *Szintétikus irodalom* (1916. I. 2. 18–21.)

RÉVAI József, *Kassák, új fajiság és objektív líra* (1917. II. 12. 192–193.)

RÉVAI József, *Babits Mihály: Irodalmi problémák* (ebben a kötetében közölte Babits lényegtelen változtatásokkal először újra *Ma, holnap, és irodalom* c. kritikus tanulmányát) (1917. III. 1. 6–12.)

GYÖRGY Máttyás, *Babits Mihály* (A Recitativ körül) (1916. II. 3. 34–37.)

A *vita kronológiai áttekintése*: KASSÁK *Programm*-ja 1916. március 20-án jelenik meg. BABITS a *Nyugat* 1916. szeptember elsejei számában jelenteti meg tanulmányát, amelyre KASSÁK a *Nyugat* szeptember 15-i számában válaszol. A cikket újraközlik *A Tett* utolsó, 17. számában, amely szeptember 20-án jelenik meg. KASSÁK *Szintétikus irodalom* címmel december 3-án tart előadást a Galilei Körben, s a szövegét, némileg rövidítve, a *Ma* december 15-i számában jelenteti meg. RÉVAI első, itt idézett írása („Kassák . . .”) a *Ma* október 15-i, második írása a *Ma* november 15-i számában jelenik meg. GYÖRGY Máttyás Babits-kritikája a *Ma* 1917. január 15-i számában jelenik meg, az *Új költők* könyve fogadtatására 1917 tavaszán kerül sor.

²DERÉKY Pál, *Az olasz futurizmus fogadtatásának kezdetei a magyar irodalomban és irodalomkritikában*. *Literatura*, 1987–88. 3. 224–244.

különösebben. Ehelyett az elnyomott tömegekhez fordulnak, mondanivalójuk lehangsúlyosabb részét az új irodalom szoros társadalmi kötődése alkotja. Ennek megfelelően azt követelik, hogy az irodalomkritika őket magukat, szociális elkötelezettségüket (TETTÜKET) tekintse az esztétikai értékelés alapjának. Az esztétizmus kritikája nem érti félre ezt a követelést, illetve nem siklik el felette. Tudomásul veszi, de nem hajlandó bevonni a műelemzés segédfogalmi közé. Az esztétizmus és az avantgárd vitájának leírásánál és értelmezésénél tehát egyrészt abból indulunk ki, hogy az esztétizmus következetesen semmibe veszi az induló avantgárd önértelmezésének legfontosabb tételét, másrészt abból, hogy a Nyugat, élén Babitscal, meg van győződve arról, hogy az olasz futurista *esztétika* magyarországi követői jelentkeznek az új irodalom furcsa műveivel, minden háborúellenességük dacára. Ennek a látásmódnak és felfogásnak egyenes következménye az esztétizmus (Babits) két fő „vápontja”: a hagyományelvetés és vele szoros kapcsolatban a műgond hiánya.

1.1. A hagyomány elvetése

Babits Kassákék programjában nem a szocialista eszmeiséget, hanem a múlttagadást értékeli társadalmi forradalmiságként. A társadalmi forradalmiságot (ti. Babits) távol, idegennek tudta magától. Különösen, ha az dialektikátlan, toleranciátlan, belátástalan múlttagadásként vagy csak egyvonalú múltvállalásként mutatkozott meg.” (Németh G. Béla: *Babits, a szabadító*, Bp. 1987. 173.). Kassák a *Program*-ban elvet minden tartalmi és formai hagyományt az irodalomban, s Babitsnak úgy tűnik, *A Tett* számaint szemlélve, hogy az ifjak végre is hajtják saját programjukat. Babits a „régii” és az „új” irodalom világos elkülönítése érdekében nagyon szűken értelmezi a hagyomány fogalmát; olyan szűken, hogy azt később már ő maga sem vállalná: „... az 1916-os Kassák közelebb áll *Az európai irodalom története* Babitsához, mint a *Ma, holnap, és irodalom szerzője*” (Ferenczi László: *En Kassák Lajos vagyok*, Bp., 1987. 113.).

A hagyomány—hagyománytalanság vizsgálatát mindenekelőtt azzal kell kezdenünk, hogy Babits cikke, a *Ma, holnap, és irodalom* előtt, a kassáki *Éposz*... fogadtatásából következtethetően, nem él az a képzet, hogy az avantgárd valami iszonyú, gyógyíthatatlan törést okozna a magyar irodalomban. Ezt az elképzelést Babits honosítja meg, s a húszas évek végéig még Kosztolányinak és Juhász Gyulának — akik pedig lényegesen több derűvel és kevesebb félelemmel szemlélik a jelenséget, mint Babits — sem sikerül módosítania a felfogást. Irodalmunkban legfeljebb csak nyilatkozatok hangzanak el az avantgárd védelmében, az egyetlen korabeli „magyarázat” — Gáspár Endre Kassák-könyve — már az emigrációban jelenik meg, s csak az értők legszűkebb köre számára válik ismertté.³ Hermann Bahr 1916-ban megjelent, de még 1914-ben, a háború kitérőse előtt keletkezett könyvéhez (*Expressionismus*) hasonló „illesztési” kísérlet nem történt. Igaz, hogy Bahr a képzőművészettel illeszt, igaz, hogy nem bocsátkozik az expresszionista program-

³ „... Gáspár Endre kis Kassák-könyvét — mely felett az illegalitás glóriája lebegett — sokan és nagy izgalommal olvastuk...” BÓKA László, *Válogatott tanulmányok*. Bp. Magvető, 1966. 881. 1.

nyilatkozatok taglalásába, de ami még ma is megkapó könyvében, az a módszer. Tudja, hogy mennyire irtózik a Bildungsbürgertum az expresszionizmustól, s ezért mindent elkerül, hogy bosszantsa vagy hergelje. Dűnyög, mint egy öreg doktor bácsi, konstatál, megnyugtatja a kedélyeket, kanalanként adja be az expresszionizmust, és a könyv szinte minden lapján felbukkan Goethe. Már Goethe is nagy újító volt, már őt sem érték teljesen, ha ma élne, bizonyára ő is értené, illetve felhasználná az expresszionizmus vívmányait stb. Bahr kedvesen, kedélyesen értekezik, biztosítja az olvasót, hogy pillanatnyilag még ő maga sem tud különbséget tenni értékes és értéktelen expresszionista mű között, de erre nincs is szükség, mert néhány év alatt úgyis megrostálja a műveket az idő, az igazi érték kiderül magától: „In der Kunst stellt sich nach dem ersten Schrecken immer alles wieder her...” (106.). A magyar irodalomban élesebb volt a polarizálódás, hevesebb az össze-csapás, kíméletlenebb a hang és... nagyobb a kár. Itt csak jelzésszerűen említem meg, hogy a magyar avantgárd irodalom is érvelt Arannyal, de nem olyan módon, amely alkalmas lett volna a vitában felkorbácsolt kedélyek lecsillapítására: Révai József szerint Arany János is pontosan és szükségszerűen *a proletárlíráig* „fejlődött” volna, ha az ő korukban él (Ma, II. 12.192.).

Babits kritikája nyomán Kassák mindkét írásában hangoztatja, hogy bár az ifjak nem tűrik a hagyományos tartalom és forma zsarnokságát, *művészet* az, amit csinálnak, ennyiben tehát igenis hagyományfolytatók. Érvelésének alátámasztására kijelöli őseiket a magyar irodalomban. *Az új irodalom* keretében megemlíti, hogy a fiataloknak nincsen szükségük az irodalmi hagyományok mesterségszerű elsajátítására, mivel már életkoruk, születésük révén sejtjeikbe ivódott mindaz, amit az előttük járó nemzedék valóban csak fáradságos tanulással és munkával tudott elsajátítani. Ezt az első pillantásra értelmetlennek tűnő állítását megismétli és bővebben magyarázza a *Szintetikus irodalom*-ban is. Ady *A fekete zongora* című verse kapcsán idézi Ignótus híres mondását: „Kutya legyek, ha értem ezt a verset, de az bizonyos, hogy nagyon szép.” Kassák ezt a magatartást kéri, várja el az ő kritikusaitól is, ugyanis meggyőződése szerint ők (az avantgárd) állandó jelleggel azon a „magaslaton” vannak, ahová Ady, zsenije kegyelméből, egyetlenegy vers erejéig felkerült. „Őt az ősi, vad zsenije dobta fel egy pillanatra erre a magaslatra, a mi szintetikus világnézetünk, tudatosan szocializált emberességünk már az első lépéseinket is ebben az atmoszférában léptette velünk.” Érthető Kassák félreértése, de le kell szögeznünk, hogy félreértés volt. Ady költeményének tárgya nem egyértelmű jelentéshez kötött, a korabeli avantgárd értelmezés valószínűleg a gátlástalan élet, a vér, a halál, az örület – a korabeli költészetben tehát egy nagy agresszió, provokáció – szintetizálását látja benne. Csakhogy amit Kassákék szintetikusnak tartanak, az a *szervetlen* avantgárd montázs, míg Ady *szerves* szimbólumokkal dolgozik, amelyek akármennyire is elvontak, mindig is szervesek és élettelieliek maradnak. A vers szerkezete teljesen szabályos: egy lélekállapot egymást tükröző két rajza. A műgond, a szerkezet hiányát és hibáit célzó vádakát vizsgálva majd az avantgárd mű felépítésének és szerkezetének részletesebb leírására is sor kerül, itt csak annyit szeretnék előlegezni, hogy a Kassákék által ekkortájt használt „szintetizálást” ők ugyan a szó szerves, ihletszerű, „összeolvasztó, egységesítő” értelmében fogják fel, de valójában már ekkor is az avantgárd montázstechnikát, tehát a *szervetlen*, mesterséges „összeszerelést” jelenti. Összegezve kijelenthetjük, hogy a magyar

avantgárd irodalomnak semmi köze sincsen a Kassák által megjelölt őseihez (Ady mellett Révész Bélát említi), Whitmanhez, akivel sokan „hírbe hozták”, csak virtuálisan van némi köze („a társadalmi tömegélet” [Babits] műbe emelésének kapcsán), valójában a német expresszionizmus és az olasz futurizmus irodalomfelfogásából építkezik (a „francia szimultánizmust” lásd a 2.1. pontnál).

1.2. A műgond hiánya

Babits a hagyományelvetés kapcsán nem kevesebbet állít, mint azt, hogy az avantgárd művet ennél az oknál fogva nem lehet műalkotásnak nevezni. Úgy érzi: a futurista mű nem hasonlít a „mű” képerre. Itt nem elsősorban a formabontásról van szó, hiszen azt Babits is látja, hogy a felbontott materiából újra építkeznek, csak hogy ő azt hiszi: barbár módon teszik meg ezt (tehát tehetségtelenül, hiszen még az akart harmóniátlanság művészi megvalósításához is tehetség kell). A futurista költemény formai provokációja és *A Tett* fiataljainak lármás nyilatkozatai elfedik Babits előtt azt a tényt, hogy lényegileg, költészettipológiailag nincs nagy különbség az esztétizmus és a futurizmus költészete között a vita időpontjában. Az esztétizmus a költészet bizonyos elvilágiasodását, polgárosulását, városivá válását jelenti, ugyanakkor továbbra is valamilyen emberi érzelm vagy metafizikai elv marad a vers ihletője és tárgya. Az új költők már eleve tudatosan ki akarnak iktatni minden metafizikát a műből, ehelyett azonban a régi vallás, a kereszténység mintájára egy rövid életű, ma már abszurdnak tűnő új „vallást” vezetnek be: az Új Ember és a Mindenható Gép hitét. A kettő interakciójából születik majd elképzelésük szerint a szentháromság harmadik darabja, a Társadalmi Haladás. Kizárólag *A Tett*-ben megjelenő Kassák-versekre szorítkozva (Babits ezek alapján ítél) az új hit először is tételesen elhatárolja magát a régitől. A régi vallás döglött, már oszlásnak indult (kék, fekete), a jelen életszínű és -zagú, a jövő az aranykor (megváltás, futurista paradicsom). Az *Örömhöz* első versszakában a halál színei, a második versszakban a piros (égő bokor), zöld, fehér, sárga, a harmadikban az arany fordul elő. *Vers cím nélkül* című költeménye bevezetőjében tételesen elhatárolja magát a katolikus vallás köszentjeitől, akik még ősemberi, futurizmus előtti állapotban szégyenkeznek a napba, s eltűrik a villámok kénköves ostorcsapásait. Ezzel szemben áll a tüzet fröcskölő tömör gyárkürtök és a sárga fényoszlopok jelene (piros, sárga), ami leváltotta a „primitív” erőket, és az elektromosság és a rádium jövője, az eljövendő aranykor hírnöke: „s a kongó aranyhajóban tőgyes fehér teheneket dicsőíték / kik alól ürge asszonyaink habzó meleg tejet fejnek majd”. Az *Örömhöz* tele van ilyen profanizált vallási utalásokkal: Jézus (Krisztus siratása értelmében: görögül „Hrisztos” = felkent), új Messiások (Messiás héberül szintén felkent, de Kassák értelmezheti „megváltó, felszabadító” jelentésében is), Mózes. Kassák: „Én most az Öröm égő bokraiba takaródom / s nekem már nincs semmi: ami van s csak az van, ami sincsen” (*Örömhöz*). Ez Mózes kiválasztásának profanizált képe: „És monda Isten Mózesnek: VAGYOK, AKI VAGYOK. És monda: Így szólj az Izráel fiaihoz: A VAGYOK küldött engem ti hozzátok” (Móz. II. 3. 14.). Kassák, a próféta, kivezeti népét a hagyományos vers rabságából a szabadvers tejjel-mézszel folyó Kánaánjába. Mik az új hit legfőbb jellemzői? Az *Örömhöz* végén megjelenik a „kenyér” (vad, kunsági paraszt) és a „bor” (champagne-i víg

szüretelők), amely az acéllal és a forradalommal együtt az új *nemzetközi* (magyar, francia, német, orosz) hit szentségeit képviseli. Az olasz futuristák műveikben megszemélyesítik, spiritualizálják az anyagot és a gépet, emberi tulajdonságokkal ruházzák fel őket („szépek”), majd analógiás kapcsolatteremtés, tulajdonképpen allegorikus hasonlatláncok formájában emelik be a műbe. A „manifesto tecnico della letteratura futurista” megállapításai – *vita della materia*, *psicologia della materia* – csakhamar feltűnnek Kassák műveiben is, például *üvöltő* lokomotívok (Mesteremberek) vagy *daloló* acélhámorok (Örömhöz) képében. Az anyag: élet, élet sarjad az anyagból. „Ülünk a sötét bérkaszányák alján: / szótlanul és teljesen, mint maga a megbontatlan anyag. / (...) Holnap azbesztből, vasból és roppant gránitból életet dobunk a romokra” (*Mesteremberek*).

Az analógiás sor egymás mellé rendelt, egymásra hasonlító, illetve egymás értelmét bővítő, szűkítő vagy magyarázó tagjainak végső jelentése csak a montázs elkészültével értelmezhető, de akkor sem biztos, hogy összefüggő és egyértelmű jelentéstartalommá áll össze. Egy ilyen analógiás sor az *Éposz*...-ból, a teljesség igénye nélkül, szabadon: zokog az ég és zokog a föld / a katonák táncolnak a halállal / kánkánt zenél a pokol tarackja / borzad a föld / bősz ágyúcsordák ugatnak / röhög a szél / szakad a karcsú kőhidak gerince stb.

Fontos eleme az új kultusznak a sebesség, a gyorsaság és a repülőgép adta új perspektíva tisztelete. „La nuova religione della velocità”, a sebességvallás Kassákat is versre ihleti: *Utazás a végtelenbe* (*A Tett*, 1916. 9. 140–141.) című versében egy autótutat ír le, igen (sőt túlságosan) drámaian, előfordul benne ég, föld, végtelen, vérző éj, szédülő agy, halál, vész és vér: „a motorban 90 HP s a Sátán szíve ver”. Kétségtelen, hogy az ember meggyorsult és szabadabb helyváltoztatásának a térben van tudattágító hatása, felemelő érzést vált ki. Kilencven lóerős motorral még ma is szép utazósebességet lehet elérni, anélkül persze, hogy véres verejtek üssön ki az utazón, s a Sátánra kelljen gondolnia. Ezért? Vagy egyszerű sajtóhibaképpen Kassák összes verse második kiadásában az 52. lapon ugyanabban a motorban már 900 lóerő ver, ami ismét indokol mindenfajta izgalmi lélekállapotot. Ennél szebben nem lehet Babits tételét illusztrálni, aki a *vita* során kijelenti, hogy a technikai fejlődés szédületes irama könnyen nevetségessé teszi a tegnapi lelkesedést. Összefoglalóan kijelenthetjük, hogy minden látszat ellenére az Új Ember és a Mindenható Gép tiszteletére szerzett énekek ugyanolyan „szent révület” alkotásai, mint ahogy azt Babits kritikájában egy Shakespeare-idézzel bizonyítja: „Szent örületben a költő szeme / földből az égbe, égből földre villan” (Arany fordításában a *Szentiványi álom*, V. felvonás 1. szín; Theseus szavai: „földről az égre”). Nem a futurizmus jelenti a nagy törést az irodalomban: csak a törésvonal szélét jelzi. A mély szakadék az isten-, illetve emberközpontú alkotások és azok között az alkotások között húzódik, amelyek szerzői eleve mindenfajta antropomorf „ihlető” elvet – istent, embert, érzelmet – kiiktatnak a műből, hozzáértve saját szerzői jelenlétüket is. Marad a pusztá gondolat, a csupasz szellem, de nem mint ihlető, hanem mint teremtő géniusz.

2. „A szépség megcsinálása”. Kassákék esztétikája a *vita* időpontjában

A címbeli idézet a *Szintétikus irodalom*-ból való: „(olvasóközönségünkötől) jogosan kívánhatjuk, hogy éppen olyan komoly munka árán élvezzék a művészet szépségét, mint

amilyen komoly munkába került annak a megcsinálása” (21.). Babits (és például Karinthy, akiről még lesz szó) csak a 20-as évek végén látja azt, hogy az „emberkultusz” ihletésében fogant művek, a korai futurista és expresszionista irodalom és – mondjuk – a szürrealista szöveg között talán van akkora különbség a mű építkezési elvei tekintetében, mint *A Tett* és az esztétizmus irodalma között. Amikor a vita zajlik, Babits még azt is kétségbevonja, hogy szépségről és művészetről van szó. Tudja, hogy „arte-vita-azione” címszó alatt a művészet, az élet és a tett hármasságát hirdetik meg Marinettiék. A hármasságban az utolsó tag, az akció kapja a legnagyobb hangsúlyt, már csak azért is, hogy egyértelműen elkülönüljön az esztétisták némileg hasonló hangzású elképzeléseitől (D’Annunzio: „fare la propria vita come si fa un’opera d’arte”; az életet úgy kell megformálni, akár egy mesterművet).

„Tettnek szeretnék néhányan nevezni ezt a szót (az ifjak szavát) – írja Babits. – Nekünk úgy tetszik, hogy a »tett«-szó sem ép csak egy folyóirat címe: bizonyos hogy program van ebben (a szóban... az ifjak első sorban cselekedni óhajtanának... változtatni – szabadon! (...)) Nem alkotni tovább a meglévő formák szerint, nem is új formákat teremteni: hanem törni a régieket, lerázni és megtagadni mindent ami törvény és forma: ennyit jelent a Tett propagandája: valóságos irodalmi anarchia az: s – ne álltassuk magunkat! – anarchia a mai ifjúságnak csakis rokonszenves lehet.” (330–331.).

Babits *akcionizmus*értelmezésével szemben a fiatalok „arte-vita-azione” igényéből fakadó „tettet” a *Programm* irodalomképében Kassák ifjúságnevelő szándékként jelöli meg (a program bevezetőjében), majd a társadalom átalakulását célzó forradalmi tettként (első pont), s csak harmadszorra – a második pontban – szól a „tegnapi” formák és tartalmak elvetéséről. Babits kritikája nyomán érzi, hogy világosabban kell körvonalaznia, pontosítania kell az új művészet művészeti vonatkozásait, mert *A Tett* programja túlságosan is általánosságban beszél. Két következő írásában is megemlíti ugyan, hogy az új irodalom elsősorban a társadalmi haladás szolgálatát tekinti céljának, de most már mindkét esetben hozzáfűzi azt a lényeges megszorítást, hogy a forradalmi művészetnek természetesen biztosítania kell az alkotók teljes művészi szabadságának megőrzését. Elhangzik a nevelő szándék megerősítése is még egyszer, de ezekben az írásokban most már az „arte-vita-azione” első két tagja jut domináns szerephez. A művészet életforma, az új mű szülőanyja az élet – jelenti ki Kassák –, éppen ezért nem a mű a fontos, hanem a művész. A művész szerepének ilyen mértékű felértékelése is jelzi, hogy korszakváltásról van szó: a középkori művész névtelen maradt, alkotásáért Istené volt a dicsőség. A polgárság korának művészetében a „művész és műve” kapcsolat révén a fogalom mindkét összetevőjének egyformán fontos szerep jutott. A futurista (és később majd a dadaista) avantgárd azért utalja a művet a művész mögé, mivel amúgy is „minden ember művész”, s műve: a formát öltött művészi tett nem az övé, nem a műgyűjtőé, hanem a társadalomé, mindenkié; tehát eltűnik, felszívódik, elfogyasztják, míg teremtője „örökéletű”. Nem szabad céltalan és oktalan rombolási vágyat tulajdonítani az új művészetnek – folytatja Kassák –, hiszen minden erejét az építés feladatának kívánja szentelni. A továbbiakban Kassák mindkét írásában félreérthetetlenül és hangsúlyosan leszögezi: az új művészet igenis művészet a szó legjobb értelmében (csak más), és igenis folytatja a hagyományt (csak más módon): „... az előttünk futók s a már pihenésre fáradtak kezéből mi is átvettük az örökéző fákllyát, s csak az a különbség közöttünk, hogy mi más felé érezzük a célba vezető utat, mint ők...” (*Az új irodalom*).

2.1. Az avantgárd esztétikája Babits értelmezésében

Azt, hogy Kassákék folytatnák az ő művészetüket, Babits nemcsak kritikájának többszöri újramegjelentetésével, hanem egy 1919-es írásában még egyszer és hangsúlyosan cáfolja.⁴ Marinettiék jelszavaitól soha nem tud megszabadulni, ha *A Tett*-re és a magyarországi *Má*-ra gondol (Marinetti rendszeresen küldte kiadványaikat a *Nyugat* szerkesztőségének, valamint Szabó Dezsőnek, Adynak, Kosztolányinak és Babitsnak). „Köpjük le mindennap a művészet oltárát”; „facciamo coraggiosamente il brutto in letteratura”: a szépirodalom helyét foglalja el a „csúnya” irodalom; és végül a „distruzione dell'io letterario”; istentelen és embertelen művészetnek tűnik Babits szemében. Két műképző elvet emel ki a *Programm*-ból: a kozmikuságot és a szimultánizmust. „A szimultán színek és események egyszerre látása” (332.) tulajdonképpen az érzéki benyomások és fikcionális elemek ötvözése mint esztétikai elv, a tanulmány végére kibővül: Babits a művészet témakörének tágulását is a szimultánizmus következményének tartja. Itt így ír: „... a szimultánista programnak megfelelően, a társadalmi tömeget és a modern technika nagy társadalomátalakító tényezőinek a magas érzelmi világ számára való meghódításáról van szó” (338.). Ezzel párhuzamosan a kozmikuságot, mint eljárást, úgy határozza meg, hogy a kozmikus alkotási mód „egy villanásban tud átlátni egymástól távoleső dolgokat, s úgy szólván mindent a kozmoszból, ami céljának és hangulatának irányába esik, önkéntelenül kiragadni és egységesíteni” (340.).

Kassák csakugyan a szintetikus alkotási módot és a koncentrációt jelöli meg „az új vers” legfontosabb ismérveként (eltekintve attól, hogy – mint már kifejtettük – a hangsúly „... nem a művészi produktumon, a megcsinálás hogyanján van (...), hanem a művészen, mint szociális emberen!” (*A Tett*, 302.). A szintetikus alkotói módszert *Az új irodalom*-ban az afrikai és az óceániai művészettel, valamint Kandinszkij művészetével illusztrálja (később hozzáveszi még a régi népművészetet is: vö. „Bauernplastik aus dem XIII. Jahrhundert”, in: *Buch neuer Künstler*, Wien, 1922.). Mindezek közös tulajdonsága, hogy bár a „kész” ábrázolás nem hasonlít az ábrázoltra, mégis hívebben és sokrétebben fejezi ki annak lényegét, mint a fotómechanikus ábrázolás: miután nem az ábrázolandó felületi, szemmel látható sajátosságait adja vissza, hanem annak mélyére tekint, szinte analizálja ábrázolandója külső és belső ismérveit, s egy roppant művészi erőfeszítéssel megszerzett ismereteit az ábrázolandó leglényegét kifejező műalkotássá szintetizálja. A kassáki koncentráció tulajdonképpen a fent említett roppant művészi erőfeszítés megjelölése. „Költeményeink ... fémjelzője ... a: koncentráció! Egy tömeggé koncentrálása minél gazdagabb témának, zenének, plasztikának és expresszióknak.” (*A Tett*, 303.)

Szintetikus irodalom című előadásában megismétli előbbi gondolatmenetét, de néhány lényeges kiegészítést fűz hozzá: ezek már az avantgárd mű további fejlődését vetítik előre.

⁴Babits – visszatekintve – így értékeli saját szerepét a vitában: „... élesen bírálta a forradalmárok irodalmát, akik futuristák voltak: megtagadták a hagyományt s újra akarták kezdeni a kultúrát. [...] Újíts, de ne rombolj! Darabokból áll-e a kultúra, hogy tördelni lehet büntetlenül? Várd, míg lehull a fölös, mint a pálma lehullatja kiélt ágait!” (*Magyar költő kilencszáztizenkilencben*. *Nyugat*, 1919. II. 911–929.)

„... Magunkból termeljük ki alakjainkat...” – írja Kassák. „A magunk tudatosan szintetizált énjéből az analízis rejtett, de nagyon gondosan végig vezetett fonálára rakott gondolati, érzési és formai konklúziókból építjük ki az új szintézist. (...) Verseinket nem a kívülünk álló világ mechanikus dinamikája váltja ki belőlünk, hanem egy, az agy mérő és kiválasztó retortáin átment folyamatnak új, egész és demonstratív formába robbanásai” (*Ma*, 1916. I. 2. 21.), ez már Gáspár Endre értelmezését vetíti előre.

Röviden summázva az eddig elmondottakat, Babits úgy látja *A Tett*-ben közölt Apollinaire-vers nyomán, hogy a költő egy pillanatra felvillantja: mi történik ugyanabban a pillanatban szerte az egész világon. Ez a vers szimultánista annyiban, hogy egyébként bizonyos átvezetést, magyarázatot, összekötést igénylő érzéki benyomásokat és gondolatokat egyszerűen egymás mellé helyez; kozmikus annyiban, hogy egymástól távol eső dolgokat egy villanatban kiragad és egységesít. Nem mondja, de előadásából világos, hogy a költő mindezt a leírás, az ábrázolás, az elmondás, a közlés szándékával teszi, tehát értelmi és érzelmi tartalmakat akar az olvasóval közölni, továbbá *műélvezetben kívánja részesíteni az olvasót*. Babits alapvető meggyőződése, hogy „az új költés” realiztikus (mi lenne más), és miután az írások szövegéből nem bontakozik ki, vagy csak nagyon töredékesen és sután bontakozik ki a közvetlenül érthető és hagyományosan értelmezhető mondandó, kénytelen kijelenteni, hogy az ifjak szükségtelenül és modorosan komplikálják mondandójukat, és nem értenek a mű szerkezeti felépítéséhez. Ennélfogva általános poétikai és stilisztikai ismeretekért a múlt nagyjaihoz utasítja őket. Kassák Babits kritikájára írt válaszában kifejti, hogy „az új költő” analizálja, majd szintetizálja az ábrázolandó leglényegét, majd az eredményt egy koncentrációs erőbedobással formába robbantja. Az ábrázolandó kiváltotta benyomások szintézise szükségszerűen megszünteti a mimetikus-leképező jelleget, a realitás „hű” visszaadásának lehetőségét, a művet létrehozó koncentráció pedig a mű szerkezetét teremti meg. *Szintetikus irodalom* című írásában már kijelenti, hogy „magunkból termeljük alakjainkat”, hogy „verseinket nem a külvilág ingerei váltják ki”, hanem, akármilyen hihetetlenül is hangzik, ezentúl mi fogunk teremteni világokat a semmiből.

Babits *Felelet*-ében rátapint a szoros társadalmi kötődésű, magát avantgárdnak tartó művészet alapproblémájára: „Lehet nagy művész valaki, aki sohasem tudott, nem is akart az arcok valóságához férkezni: de a *Tett* programjából úgy veszem ki, hogy valóban a század valóságához akar férkezni (...) Mit ér az álom, ha formát nem tudunk adni neki?” (*Nyugat*, 1916. II. 425.) Egy évvel a kérdés ilyen formában történt felvetése után ki is válnak a *Ma* köréből azok, akiknek valóban a politikai agitáció – Révai József megfogalmazásában az irodalom politikába olvasztása – a céljuk, s 1920 táján Kassák maga is fájdalmasan tapasztalja majd, hogy avantgárd és politika egymást kölcsönösen megsemmisítő fogalom: más szóval, hogy ez a művészi eljárás ugyan nem alkalmazatlan „a század valóságos ábrázolására”, de a valóság befolyásolására mindenképpen alkalmazatlan.

3. „Csendben oxidálnak a világra hetykült én atomjai”

(*A Tett* irodalmi munkásságának áttekintése)

„*A Tett* irodalmi munkássága” évtizedeken át „Kassák irodalmi munkásságának” szinonimája. A fogadtatástörténeti kutatás tanúsága szerint konstrukció az az elképzelés,

hogy az avantgárd nagyjából-egészéből Kassákból áll. Azt az elképzelést, hogy „egyik oldalon áll Kassák (aki tehetséges), a másik oldalon az összes többi (akik tehetségtelenek)”; Babits írja le először 1916-os avantgárd-kritikájában, s a felfogás azután már szinte önműködően hagyományozódik tovább. Az ítélet alapját nem az avantgárd műalkotások elemzése képezi (Babits ugyan leírja itt, hogy egyedül Kassák egyéniségét tartja a szabad vers formájához illőnek, de állítását nem bizonyítja, s nem is tudná bizonyítani, hiszen Kassák költeményein kívül is vannak jó avantgárd versek a lap anyagában). Kassák nem (csak) avantgárd munkásságának okán tűnik tehetségesebbnek a többinél Babits szemében, hanem elsősorban azért, mert avantgárd írásain kívül olyan hagyományosabbakkal is gazdagítja *A Tett*-et, amelyek mintegy fedezetét nyújtották kísérletezéseinek.

György Mátyás kísérletezéseinek fedezetét – ő úgy hiszi – 1913-ban megjelent verseskötete (*Ligeia*) nyújtja: a kötetet Tóth Árpád meleg hangon recenziálja. György ebben a kötetében többször kifejti, hogy másképpen kellene írni, például valamilyen titkos nyelven. Az a nyelv és az a stílus, amit végül kialakít – a Bartók nyomán induló népies avantgárd –, a magyar irodalom egyik furcsa, izgalmas torzóját hozza létre. György ezekkel a verseivel, amelyek *A Tett*-ben, a *Má*-ban és kötetbe gyűjtve az *Új költők könyvében* (1917) jelennek meg, társtalanul áll nemcsak kora irodalmában, hanem még jó néhány évtizedig. Itt csak egy villantással tudom ezt megvilágítani: figyeljük meg a városi parlandó és folk párhuzamát: „a zöldet!!! a zöldet!! / az ostobát, a savóst, a sívót, a sóvárt / a kancsalnak lenni is bambát” (György: Szemrevetés); „a taxi / a praxi / a gyerünk zabálni / a füstölő tüzes Cotopaxi / a jöhet akármi / Lóri ma kiköpöm a zagyvelőm” (Weöres: Rock and roll). György népies avantgárd verseiben duzzad a nemiség, harsog a fiatalos, szertelen erő, és még ma is megkapó furcsa, helyenként groteszk nyelvezete (vö.: Kálmán C. György: *György Mátyás grotesz magánbeszédei*, ItK, 1982. 330–349.). A kritika Györgynek ezeket a verseit túrhetetlennek, kibírhatalannak találja: egészen hisztérikusan mennek neki. Egykori méltatója, Tóth Árpád, ökörnek nevezi. Sajnos, György elbizonytalanodik, és *Ismét csodák* (Wien, 1922) kötetében már így ír:

„Hajdan be' gondtalanul rakéztam;
majd megnehezdedtem méltósággal:
egyedül maradtam magam-kelletéssel,
megtelletem súlyos ürességgel

...
...

megpillantottam a rémületet.”

A Tett 17 számában összesen 58 költemény jelent meg, csaknem fele részük, szám szerint 23 mű Kassák (13) és György (10) munkája. Ezeknek a verseknek az alapján kijelenthetjük, hogy György *A Tett*-ben Kassákéval teljesen egyenrangú költői művet hozott létre. Okvetlenül ma is értékelendő és értékelhető a lap anyagából Raith Tivadar nagy verse: *Párizs, Liège, Trencsén–Teplicz (Recitativo 1914–15)* (*A Tett*, 1916. 5. 80–82.). Ha egy antológiát kellene összeállítanunk a lap versanyagából (a próza időálló anyaga valóban csak Kassák írásaiból áll), a felsorolt szerzőkön kívül szerepelne benne Komját Aladár hat, Szathmáry Endre egy, Újvári Erzsébet egy és Lengyel József két versével.

Ez összesen 34 művet jelentene, a lap versanyagának több mint a felét. Vannak közöttük remekművek és kevésbé sikerült darabok, mindenesetre elgondolkoztató, hogy egy kísérleti lap, sőt: lapocska anyagának körülbelül a fele kiállta hét évtized próbáját.

Csírájukban teljesen világosan elkülönülnek egymástól a különféle (avantgárd) stílusok a lapban: sajnos, nem sikerült minegyiket kibontani a későbbiek folyamán. Kassák és György nagyon jellegzetes, egyéni hanghordozásán kívül kitűnik, hogy ha Komját Aladár, Újvári Erzsébet és Lengyel József csak *A Tett*-be írtak volna verseket, s további munkásságukat nem ismernénk, akkor is egymás mellé kellene rendelnünk őket műveik feltűnő stílushasonlósága miatt. Náluk nem a mitizált „Új Ember” és a spiritualizált, abszolutizált technika dicsőítésével, hanem teljesen valóságalapú kérdésekkel találkozunk. Nem véletlen, hogy útjuk hamarosan elválik Kassákétól. Szitár Endre és Komját Marcel egy-egy verse a naturalizmust, Rozványi Vilmos mind a nyolc verse és egy prózai írása a túlhajtott, túldíszített, érzelmileg túlfűtött szecesszió jegyeit mutatja. Babits értékelése észreveszi egyfelől a *Mesteremberek* színvonalát, de nem Györgyöt, Raithot, Komját Aladárt, Lengyelt állítja vele párhuzamba, hanem a Kassák-utánzókat, azokat, akik az Új Ember és a Mindenható Gép iránt érzett rajongásukat nem tudják olyan színvonalon műbe foglalni, mint Kassák. Koszoru Ferenc *Ma* című versében (*A Tett*, 1916. 7. 119.) így ír: „Ó, friss idők mézét csurgatom a halottak fölé: / Agyak lüktetését: gépek szeretését, / (...) Az ívlámpák örömét issza a szemem, / Drága, új kölkek mosolyát a kocsibölcsők ölen, / A drótok idegét a házak tetején: szeretem én, / A villamos kocsikat (szaladjon jobban!) jobban, / A rohanó expreszt (Hahó! ölelő sebesség!) / Futni a tért: győzni a tért: a napot: / Életem adni: négyzetre rakni: egymáshoz jutni, / hogy tengerem szintjén beverjem öklömmel az ég korhadt kárpitját / S mind mámoros pilóta új életbe jussam: / S mind hajnalba fussam (ha tetszik szívemnek, / Áldott erők útját, a föld rohanását) / Szembe a nappal, ürbe öntött aggyal / A Kozmosz vérverését – ez ember – én!”

Szathmáry Endre: *Individuum* (*A Tett*, 1916. 11. 183.) című költeményében kollektív individuumról van szó, aki megírja a hangsebességgel történő repülés vízióját: „És szakadásig döngesse az aethert [étért, levegőt] / Hadd kapjak fel a hang hátára / Vágtassak a jajjal / Másodpercenként 333 métert.” Befejezésül pedig (magával? az új eszmével?) kozmikus méretekben megtermékenyíti a világot: „Ezer részre oszlom, atomjaimmal táncra / Perdül a törvény és rendre vályúba vás, / Ki világra hetykült: letorpan és kiterjed / És csendben oxidálja: életrnyilvánulás.”⁵

4. A vita utóélete

A Tett irodalmi anyagának áttekintése után ellent kell mondanom annak az általánosan elterjedt nézetnek, hogy Babits minden fenntartása ellenére „cikke terjedelmével” méltatta az avantgárd irodalom jelentkezését; kritikus tanulmánya egyúttal az irányzat

⁵ Azt hiszem, hogy ezekből a kis szemelvényekből is kitűnik: abszurdum az az állítás: „ezek mind ugyanolyan verseket írnak, mint Kassák. össze lehet tévesztetni őket egymással” – ezt sokan és sokszor leírták –, mert még azok is, akik kétségtelenül Kassák-utánzók voltak, *stílusosan is elkülönülnek* tőle (és nagyságrendekkel gyengébbek).

irodalmi polgárjogának elismerését is jelentette. El kellett vetnem ezt a felfogást azért, mert a következő években nem akadt olyan, Babbitshoz hasonlítható kritikus, aki hasonló tudományos felkészültséggel és hévvel — egy, az övétől eltérő, az avantgárd számára kedvezőbb — véleményt nyilvánított volna. Babits kritikája az avantgárd fogadtatástörténetének egyik legnagyobb hatású eseménye, és hatása az irányzatnak lényegesen többet ártott, mint használt. Kifogásait ugyan rendre visszautasítja Kassák, Révai és György, és természetesen kétségbe vonják magát az esztétista kritika jogosultságát is. Elutasítják a művészetrombolás, a hagyománytagadás és a nemzetietlenség vádját, és hangsúlyozzák, hogy nincs szándékukban „tönkretenni” a művészetet, ellenkezőleg: új, korszerű tartalommal szeretnék feltölteni, mint ahogy a nemzet, a magyarság (szóhasználatukban: „új fajtság”) eszméje is korszerűsíthető. Kijelentik, hogy nem modorosak, nem érthetetlenek, és legfőképpen nem futuristák. Bízunk abban, hogy a tömegek egyre inkább értékelni és kívánni fogják művészetüket. Az avantgárd irodalomra éhes tömegek helyett azonban továbbra is inkább a Nyugat kritikusai figyelnek rájuk. Az *Új költők könyve* (1917) megjelenését ismét csak Babits regisztrálta (*Új verseskötetek, Nyugat, 1917. I. 693–700.*), és véleménye ugyanaz: az avantgárd a magyar költészet egészen új medrét szeretné megásni, „...vagy inkább medret sem túrni, csapongni medertelen, sőt folyót sem: folyótlan csapongást!” Kassák tehetséges, Komját Aladárból még lehet költő, de nem szabad versben, György „...készakart rigolyás képtelenségeivel és halmozgatásával még túrheterlenebb”, mint régen, Lengyel viszont még olyan fiatal, hogy nem lehet érdemi bírálatot mondani verseiről. Hevesy Iván az Erdélyi Szemlében ír a könyvről (1917. április 8. 122–123.). Babbitshoz hasonlóan kiemeli Kassák tehetségét, továbbá azt a tényt, hogy őt „...formájához nem elvi elhatározás és programcél vitte, mint a többieket, hanem belső művészi fejlődés”, ami szinte szó szerinti átvétel Babbitstól, aminthogy György Mátyásról alkotott lesújtó ítélete (versei futurista paródiák) is egyezik Babits véleményével. Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a szocializmus oldaláról érkező kritika megjelenéséig (a konzervatív kritikán kívül, amely elmebeteg dühöngésének tartja az avantgárd irodalmat) voltaképpen mindenki Babits véleményét árnyalja vagy népszerűsíti. Babits kritikájának „tömeghatását” két példán szeretném szemléltetni. Zolnai Béla az irodalomtudomány számára, Karinthy Frigyes pedig az irodalmi köztudat számára közvetíti a vita tanulságait.

4.1. Zolnai Béla

Zolnai Béla, középiskolai (később egyetemi) tanár az Irodalomtörténet lapjain számol be Kassákék törekvéseiről és a vitáról (*Új irodalom, IT. 1917. 371–377.*). Előjáróban kijelenti, hogy csak a „futuristák” programjával, csak esztétikai újításaikkal kíván foglalkozni, mert a szépirodalmi művek, amelyek az új irodalom törekvéseit illusztrálják, jelentéktelenek, illetve legfeljebb közderültséget keltenek. Babits kritikáját kommentálva kijelöli a Nyugat helyét a vitában. „Érdekes volt látni, hogy a *Nyugat*, mely tizedik évfolyamába lépve az egykor forradalmi lapból általában komoly hangú és lehiggadt szemlévé érlelődött, most ugyanazokkal a vádakkal illeti az új fiatalokat, aminő vádak annak idején magát a *Nyugat*-ot is nem méltánytalanul érték. Érthetlenséget és izléshiányt

vet szemére az utánajövőknek, és ha valamikor a *Nyugat* Ignotusnak azt az aforizmáját írta zászlójára, hogy: „a múlttal szemben csak egy kötelességünk van: elfelejteni”, most már a *Nyugat* szállt síkra a hagyományok megtartása mellett. Viszont a *Nyugat*, amely annak idején az Arany-epigonok önmagát kiélt iránya ellen indított reakciót, most maga is azt a jogtalan szemrehányást vehette fejére, hogy „stagnál”, és „halálszagú”. Zolnai is azt a nézetet képviseli, mint Babits, hogy a háború az oka az új irodalom megjelenésének, külföldről került hozzánk ez a fajta furcsa örület. Annyi engedményt mindenesetre tesz, hogy kijelenti: Magyarországon is leáldozott az esztétizmus napja. Az életöröm, az optimizmus, a tudatos akarat és az alkotó erő előtérbe állítása nagyon helyes törekvés, de nem szabadna ilyen módon – mint ahogyan azt a magyar futuristák teszik – elferdíteni és kicsavarni. A hagyomány elvetésének jelszava viszont abszurdum. „Olasz futuristáknál még némileg érthető ez elv – írja Zolnai Kosztolányi, majd Babits nyomán –, mert ott a múlt nyomasztóan fekszik rá a jelenre, de nálunk legföljebb csak mosolyogni szabad ezen az amúgy is lehetetlen törekvésen.” Nem szabad továbbá a művek témakörét esztétikai korlátok nélkül kiszélesíteni, hiszen az elmosná a természettudomány és a művészet határvonalait. Végül is saját magát fogja ez az irodalom megsemmisíteni, mert radikális követelésekkel és programmal már sok iskola jelentkezett, „de arra még nem akadt példa, hogy egy új iskola programmszerűleg a harmóniatlanságot és művésziatlanságot hirdette volna”, és száműzött volna minden esztétikai szempontot. Ami viszont nemzetköziség-igényüket illeti – folytatja Zolnai –, itt „nem ártatlan költői motívumról, megengedhető szimpátiák játékosdi-járól van szó, hanem a közre veszedelmes életprogramról”. A *Tett* betiltása ezért jogos és szükséges volt.

Zolnai tényleg nem bírál egyes műveket, de magáról az avantgárd műről (költeményről) általánosságban mégis véleményt mond, egyértelműen Babits eszmefuttatása alapján. A magyar futuristáknál – fejt ki – azt hinné az ember, hogy a végtelenbe derülő Ember és a kozmosz teljessége csak amolyan költői szóvirág. Szó sincs róla, éppen ellenkezőleg, a kozmikus látás- és láttatási mód szimultánista megjelenítési technikát kíván, a szimultánizmus kifejezési formája pedig a szabad vers. Irodalmi műveik megjelenési formája tehát a *Programm* idevágó pontjainak következetes gyakorlati alkalmazásából ered. De hiába „szeretnék ők az egymás mellé, minden logikai összefüggés nélkül odadobált szavak mögött ráeszméltetni az olvasót a végtelenre”, az csak az aránytalanságot, a szerkesztés hiányát és a modorosságot észleli.

Zolnai nagyrészt Babits nézeteit népszerűsíti. Ami Babitsnál „könnyen neveltségessé válhat”, az nála már egyértelműen neveltség. Babits megemlíti, hogy a *Programm* egészében hasonlít a futuristák programjához, csakhogy éppen ellentétes lelkiállapotból ered, Zolnai semmiféle megszorítást nem tart szükségesnek. Babits „érthetetlenségig fokozott komplikáltságából” nála egyszerűen értelmetlenség, a Babits által Nagy Testvériséggént értelmezett avantgárd nemzetköziségből pedig az ellenséggel való cimborálás, büntetendő tett lesz.

Van azonban egy pont, amit a magyar avantgárd irodalommal kapcsolatban Zolnai fogalmaz meg először, de „örökérvénnyel”. Babits még azt tartja, hogy csak a tökéletes (hagyományhoz kötődő) művet fogadja el a kritika és a közönség, ám Zolnai itt sokkal tényszerűbb módon közelíti meg az avantgárd irodalom valós helyzetét: „Hogy lesz-e sikerük az önálló szerepben, azt úgy sem ideális tényezők döntik el. A *Nyugat* sem azért

boldogult, mert a közönség belátta, hogy szükség van új irodalomra, hanem mert voltak anyagi eszközei hozzá, hogy egy nemzedék néhány tehetséges emberét a maga táborába gyűjtse és mert politikailag is már eleve az olvasóközönség egyik széles rétegére támaszkodhatott.”

4.2. *Karinthy Frigyes*⁶

Ha csak jelzésszerűen is, szeretném Karinthy avantgárdképének változását bemutatni az 1910-es évek és 1928 között, annak illusztrálására, hogy éppen a Nyugat irodalomfelfogásához közel álló alkotók körében az évek múltával a kezdeti merev elutasítás és idegenkedés helyét egyfajta elnéző megértés váltotta fel. Ez a tény – amely Karinthy kivül még sok más alkotó, többek között maga Babits példáján szemléltethető – ugyanakkor nem változtat semmit azon a befogadástörténeti tanulságon, hogy éppen az 1916 utáni években alakult ki az elutasításnak az a hatalmas érvkészlete, amely azután még hosszú évtizedekre ellátta az avantgárd irodalom ellenfeleit állandóan elővehető és könnyen korszerűsíthető közhelyekkel.

„*Kiáltvány az emberiséghez! A futurista irodalom rendelete*” című humoreszkijéhez még az olasz futurista kiáltványok valamelyike szolgáltatta az alapanyagot. A 17 pontba szedett rendelet egy kitépelt irkalapon található, és sűrűn előfordul benne a „le kell rombolni!” felszólítás. Tulajdonképpen mindent le kell rombolni a kiáltvány tanulsága szerint, aminek értelme van, ami szervesen nőtt az emberiség élete során, mindent a feje tetejére kell állítani, minden rendet rendtelenséggé kell változtatni. Ezzel szemben „Éljen a forró és izmos, pirosposzsgás halál, mely kerek formákat ad az izmoknak”. Az utolsó sorok már szótörmelékből, dadogásból, értelmetlen zagyvaságból állnak. Az irkalapra írt „rendeletet” valószínűleg egy nebuló követte el, aki a tanár úr autoritása ellen kívánt – külföldi mintára – lázadni.

A Pesti Napló 1917.85. számában már komolyra fordul a dolog: Karinthy – futurista nevén Tarhonyaberger Anatole – az „Égberöhögő Halálpacni” című avantgárd lap tek. szerkesztősége elé tárja, hogy lépést kell tartani a kor kozmikus diametriájával, és le kell fordítani a magyar irodalom klasszikus alkotásait futurista nyelvre. A mellékelt költemény – Petőfi Befordultam a konyhára című verse – új címe a futurizmus egyszerű, keresetlen nyelvén: *Konyhalkodás*. Petőfi kristálytisztá helyzetdala futuristául természetesen bődületesen ostoba, érthetetlen, zagyva és dagályos handabandázássá válik. „Konyha. / Hideg igazándság, ritmus, / Szín, szag, napfény. / Kondér, üst, csupor.” Tarhonyaberger (az „ösmagyar”) a vers kezdetén láthatólag a színek, szagok, hangok, érzések

⁶ *Futurizmus* (A Rottenbiller utca sarkán) in *Görbe tükör* (Szerk. UNGVÁRI Tamás). Bp. 1975. 271–273.

Ó nyájas olvasó! Futurizmus (Pesti Napló, 1917. 85. 7.)

Zarathustra a magyar futurista irodalomról (Eszterdó, 1918. 5. 136–140.)

Viaszfigurák in *Két mosoly*. Wien Pegazus, 1922. 64–70.

Én és a fiatalok. Csütörtök, 1927. március 31., II. évfolyam 13. sz. 4. p.

Kedves Költő! in KORVIN Lajos, *Nihil*, Bp. 1928. 3. p.

szimultán látására és „láttatására” és furcsa, a köznapitól eltérő szóhasználatra („igazándi-ság”) törekszik, és nem oldja meg rosszul a feladatot: „egy kis jóakarattal” elképzelhető a *Konyhálkodás* első versszaka akár *A Tett*-ben is. A továbbiakban azonban már csak jól sikerült „futurista” sorok fordulnak elő a *Konyhálkodás*-ban: „Ó gallérom, te fekete madár!”, egészében túlnyomóan olyan elemek dominálnak, amelyek nem jellemzőek a magyar avantgárd („futurista”) versre: német mondatok, naturalista betétek, szójátékok, matematikai képletek. Az első versszak „szimultánizmusa” – amit négy sorban még létre lehetett hozni valahogy – a későbbiekben szétesik összefüggéstelen poénok halmozására. Igazából nem a futurista vers paródiáját kapja az olvasó, hanem annak az elképzelésnek a paródiáját, hogy „ilyet én balkézzelem is tudok”, „a három éves gyermekem szebb rajzokat csinál, mint ezek a képek itt a múzeumban” stb. Ha bizonyítani kell, kiderül, hogy mégsem olyan könnyű a dolog, mint amilyenek az első pillanatban látszott.

A *Zarathustra a magyar futurista irodalomról* részben a „futurista” próza paródiája – a címet Rozványi Vilmos „Zarathustra a várkisasszony [= hagyomány] temetésén” című keservesen rossz allegorikus írása ihlette (*A Tett*, 203–206.) –, részben pedig Babits avantgárdkritikája nyomán az egész avantgárd irodalmi mozgalmat gúnyolja ki. Karinthy paródiájában Zarathustra megjelenik Budapesten, és találkozik *A Tett* és a *Ma* írógárdájával, akik vásári kikiáltók módjára dicsőítenek egy mérhetetlenül ronda nőszemélyt, mint az új irodalom eszményképét, a Diadalmas Jövő szépségeideálját. Zarathustra rémülten tiltakozik, hogy bármiféle kapcsolatba hozzák a csúfsággal, s elutasítását megindokolja. Az indoklás a babitsi kritika tételes kivonata, népszerű formában. Az írás bevezető részén, a vásár képének felvázolásán kívül pontról pontra követi Babits okfejtését. Fontosabb megállapításai a következők: Kassákék szerint aki nem érti az új irodalmat, az tehetetlen aggyastyán, beteg féreg, puffedt filiszter, pusztulásra szánt rom és törmelék. Ezzel szemben az új irodalom – sajnos! – nagyon is érthető, bár ne lenne az, akkor nem tűnne ki, hogy állandóan a semmit variálja. Valamint megfordítva is: amiért „az ostoba polgárnak” is tetszik a hagyományok alapján álló irodalom, az nem jelenti azt, hogy pusztán ezért rossznak kellene minősíteni a hagyományos irodalom minden művét. Nem, az avantgárd művei rosszak és csúfak, mégpedig azért, mert nélkülözik a hagyományt. Az avantgárd formaújítása ráadásul nem is új, hiszen már felbukkan Szilágyi Géza és Révész Béla műveiben. Ők is egyfajta modern nyelvújítással kísérleteztek ugyan, de próbálkozásuk jöhiszemű volt, s főleg nem lépte túl a megengedhető mértéket. Mácza, Komját, Kahána, Barta, Kassák és György ezzel szemben nem veszi figyelembe, hogy a nyelv szerves élet, és retortában, mesterséges úton akarják előállítani azt, ami esetleg ezer év természetes fejlődését igényelné. Ennek következtében „az új írók” mindnyájan egy kaptafára írnak, műveiket az ember nyugodtan felcserélhetné egymással. Mondanivalójuk is egy, az értetlenségig komplikált semmi. Azt hiszik, hogy elég megrázniuk a szavak üvegcserepeit, s azok majd maguktól is – akár egy kaleidoszkóp látómezején – értelmes rajzzá rendeződnek. Az avantgárd folyóiratokban csak egy értelmes mondanivaló van: az előfizetési felhívás. Befejezésül Karinthy röviden összefoglalja a szerves, érzelmi hatás kiváltására törekvő mű ismérveit és szándékát, s még egyszer hangsúlyozza, hogy maga a mű a fontos, nem pedig a mű létrehozását célzó eszköz (a formabontás). „Géppel nem lehet szobrot csinálni”: ezzel a megállapítással zárul a paródia, s ezzel – meg a retortaképpel – Karinthy is megpendíti a művészetet fenyegető embertelen falanszter gondolatát.

Viaszfigurák című karcolata (1922) egy panoptikumi látogatása élményét eleveníti fel. Önkéntelenül is megborzong a panoptikumi „otromba, paraszti ijesztgetés” láttán, de csakhamar csömört okoz a rémségek halmozása. Karinthy bosszankodik, derül, majd elgondolkodik az akasztott, agyonvert, elgázolt emberek hulláinak viaszmasái fölött. A pusztaság húscafatok értelem és érzelem nélküli egymás mellé halmozása az avantgárd műalkotás kispolgári, minden fennköeltségtől mentes leltárjellegét idézi fel benne. „Impresszionisták, futuristák, naturalisták s ti mind, új irodalmi irányok hívei, jertek ide, hiszen ő a ti emberek, a kispolgár, hát nem ölelitek meg? Hiszen ő vallja és hirdeti, amit ti harsogtok, hogy egyedül a testkultusz az, ami érdekelhet, s hogy csak az élet, a nagy Élet lehet anyaga a művészi becsvágnak, úgy, amint van, minden számár, öreg filozófus nélkül, a maga nagyszerűségében és rondaságában.” „... a kispolgár, akit úgy megvetettél, az áll melléd, megveregeti a vállad és bizonykodik: bizony, csak test van, látjátok, a többi – könyvek, drámák, gondolatok – a többi mind ostobaság. Visszaadni az életet úgy, amint van, s nem tenni hozzá semmit, nos ifjú esztétikusok, úgy tele volt a szájakotok, hogy nem lehetett szóhoz jutni miattatok, hát nesztek most, itt van, a nyers, valódi Élet és fegyvertársatok, a kispolgár, ő neki beszéltek.” Érdekes mutatója ez a kis írás Karinthy szenzibilizálódásának. Most, 1922-ben tudatosan benne az avantgárd műalkotás szeretlen volta, s ez szinte sokkhatásként éri. Most már szó sincsen a hagyományok elvetéséről, az új nyelvújításról, az avantgárd mű természetellenes voltáról. Karinthy rádöbben, hogy az avantgárd mű nagyon is természetes, sőt úgy tűnik most számára, hogy túlságosan is materialista (akár egy kispolgár): hová lesz akkor a műalkotás lelke? A művészet katartikus ereje? A megrendülés hasonló ahhoz, mint amikor valaki elveszti a (vallásos) hit támaszát, és ráébred: „csak” a pusztaság gondolat, az eszmélet fénye fogja ezentúl kísérni útjain.

Karinthy hatalmas életművének minden, az avantgárdal kapcsolatos megnyilvánulását lehetetlen – és szempontunkból szükségtelen is – feltérképezni. Ismét néhány évet ugorva az időben, egyik 1927-es írását idézem: *En és a fiatalok*. Ezúttal nem közvetlenül az avantgárd fiatalokról van szó, hanem a *Pandora* támadása ellen védekezik: „... első gondolatom az volt, hogy a »Pandora« cikkére nem a »Nyugat«-ban, hanem a »Dokumentum« című balszélső futurista lapban válaszolok. (...) Csakhogy a Pandora-val egy kis baj van. A Pandora nem akarja észrevenni, hogy ő nem elég fiatal ahhoz, hogy ilyen öregesen beszéljen. A futuristák legalább levonták a konzekvenciákat és megszakították velünk a szellemi érintkezést. Ezek nem akartak tanulni tőlem, tehát van reményem, hogy tanulhatok.”

Befejezésül mindössze egy évvel későbből, Korvin Lajos *Nihil* című, 1928-ban megjelent verseskötetének előszavából („Kedves Költő!”) idézem Karinthyt: „Ez a jövő költészet. Futurizmus, kollektivizmus, ahogy tetszik. / Nem csak témák, nem pusztán témák, hanem – több a versnél – mondanivalók, mindenki témái. / S mire mindenki versei lesznek ezekből a témákból, úgy fogják hívni: Klasszikus, örök költészet. / Nem kell magyaráznom – épp ezért – ezeket az írásokat, mindenki élők kérdések, mindenki élők problémák. / Ezeknek a verseknek valamelyik szavából fog majd megszületni az új ember verse és világszemlélete.” Korvin verseit ma már nem tarthatjuk avantgárd költeményeknek, de a korabeli felfogás kétségkívül annak tartotta őket. Nagy utat járt be Karinthy egy évtized alatt az avantgárd szenvedélymentes tudomásul vételéig. Nincsen

szándékomban további következtetéseket levonni ebből, nem céloim kimutatni, hogy Karinthy – egy évvel „a szélsőbaloldali futurista Dokumentum”-ról tett kijelentése után – eljutott volna az avantgárd elfogadásáig. A fogadtatástörténeti vizsgálat számára azonban hasznosnak tartottam egy, sok szempontból mintának tekinthető fejlődésrajz bemutatását: annál is inkább, miután Karinthy (illetve Babits és mások) személyes véleményének változásától függetlenül korábbi avantgárdellenes megnyilvánulásaiak továbbra is a legszélesebb körökben hatottak.

Pál Derék

DIE LITERATURKRITISCHE AUSEINANDERSETZUNG DES ÄSTHETIZISMUS MIT DER AVANTGARDE IN UNGARN (1916–1917)

Trotz der missmutigen Avantgarde-Rezeption des Ästhetizismus, die (in Verbindung mit der späteren vernichtenden Avantgarde-Kritik der Sozialisten und Kommunisten) beinahe die gesamte Leserschaft und beinahe alle Dichter und Schriftsteller unempfänglich für die Avantgarde machen sollte, wurde der ganze Nyugat-Kreis – Babits, den Chefkritiker der Avantgarde mit eingeschlossen – zumindest was formale Lösungen betrifft, von der Avantgarde beeinflusst. Die Antwort könnte im anfänglich kaum lebensfähig scheinenden, später aber ziemlich rasch erstarkten abstrakten Zweig der ungarischen Avantgardeliteratur begründet sein, der dem Nyugat-Kreis sicher zugänglicher sein musste, als die Agitationsdichtung.

Die soziale Thematik hat nach Ansicht von Babits in einem Gedicht nichts zu suchen. Sollten sich die Jungen aber trotzdem zu einer dichterischen Gesellschaftskritik entschließen, müssten sie zum traditionellen Gedicht zurückkehren. Hier hat er zweifelsohne einen grundlegenden Widerspruch der gesellschaftskritischen Avantgardedichtung diagnostiziert: der didaktische Charakter und die einen organischen Aufbau voraussetzende Argumentation verhindern gerade die Entfaltung der formalen Errungenschaften der frühen Avantgarde. Kaum ein Jahr nach dieser Diagnose erfolgt denn auch der erste Bruch in der ungarischen Avantgardebewegung: die kommunistischen Dichter gehen ihre eigenen Wege. Die Entwicklung führt letzten Endes zur Herausbildung einer (zunehmend konservativ werdenden) Parteidichtung und zu einer zunehmend gesellschaftsfern experimentierenden Avantgardedichtung.

Veres András

A TUDOMÁNY FOGALMÁNAK ÉS SZEREPÉNEK VÁLTOZATAI KARINTHY PRÓZÁJÁBAN*

Nemcsak a humorban nem ismert tréfát. Az emberi létezés misztériuma és a többi nagy metafizikai kérdés már igen korán fölkelte az érdeklődését, és haláláig nem szűnt meg foglalkoztatni képzeletét. Nem is annyira a dolgok, mint inkább az összefüggések vonzották. A megismerés legalkalmasabb modelljét a XIX. századi diadalútját járó természettudomány kínálta; a filozófiai gondolkodás s még a művészet szerepét kutató elmélkedés sem tehetette, hogy figyelmen kívül hagyja ezt. A tudomány mint az általános fejlődés alapja és biztosítója: a századvég nemzedékének még kikezdetlen meggyőződése volt. Nemcsak az iskola sulykoltá beléjük, hanem a mindennapokban helyet követelő technikai csodák is; mindenestre a rossz tanuló Karinthynek ez épp olyan meghatározó élménye volt, mint az eminens Babitsnak.

Tehát érdemesnek látszik Karinthy tudományról alkotott nézetét és ennek változását közelebbről megvizsgálni; ha nem is a művészete, de gondolatvilága megértéséhez, értelmezéséhez elengedhetetlen. Ámbár szépprózai műveinek jelentős hányada utópikus példázat, amelyben a megidézett fantasztikus tájak elsősorban értékrendek hordozói, a szereplők pedig eszmék szócsövei. Ezért elemzésük óhatatlanul felveti Karinthy tudományfelfogásának tisztázását. S magának a műfajnak feltűnő kedvelését is éppen Karinthy sajátos – a tudományt, a művészetet és a metafizikát egységbe állító vagy inkább egységbe kívánó – szintéziseszményével magyarázhatjuk.

Előjáróban két, az értelmezést nehezítő problémára hívom fel a figyelmet. Az első: Karinthy publicisztikája és szépprózája eltérő megközelítést igényelne, de itt most eltekintek a szövegek különbségeitől, és kizárólag *eszmétörténeti* szempontból vizsgálom őket. A másik: Karinthy felfogásának rekonstruálását nem könnyíti meg, hogy – jóllehet rendkívül rendszeres elme volt – prózai s kivált publicisztikai írásai többnyire alkalmi jellegűek; olykor egy-egy szellemes ötlet kedvéért ellenkezőjére fordul a már máshol (esetleg többször) is kifejtett gondolatmenet. A különféle szövegváltozatok súlyát nehéz felbecsülni, éppen a forgalomhasználat gyakori alkalmi jellegű kombinációi miatt, amelyek nem föltétlenül tekintendők elvi jelentőségű eltéréseknek.

A pozitívista tudományosmenny meghatározó szerepe

Először azt kellene tisztázni, hogy mi jelentette Karinthy számára a tudományt.

Eszméltétele idején élte fénykorát a pozitívista tudományfelfogás és -eszmény. A tények és oksági összefüggések feltétlen tisztelete, a pontosan körülhatárolt módszer bővölete, az illetékesség körének szinte aggályos megvonása, a logikai és kísérleti úton való bizonyítás ellenőrizhetőségébe vetett hit. E kritériumoknak leginkább a természettudományok feleltek meg, így azok lettek a minta és a mérce. Számos szaktudomány – mint a szociológia és a pszichológia – a pozitívista felfogásnak köszönhetette, hogy a filozófiától elszakadva önállóvá vált. Ugyanakkor gátolta is ezek fejlődését az a feltételezés, hogy a tudományos módszer minden területen azonos, mivel így a fejlettebbnek s ezért megbízhatóbbnak tekintett természettudomány – elsősorban a biológia – módszerét és törvényfogalmát alkalmazták a társadalomra és a pszichikumra is.

*A Karinthy Frigyes emlékülésen 1988. május 17-én elhangzott előadás átdolgozott szövege.

Talán nem fölösleges emlékeztetni erre, hiszen Karinthy nemcsak ebben a szellemben nőtt fel,¹ de élete végéig kitartott mellette, minden, még oly súlyos kétsége ellenére is. *A tudomány számára is mindenekelőtt* (majdnem kizárólagosan) a természettudományt és a hozzá rendelt technikai felfedezéseket jelentette. A felsorolt szigorú kritériumokat igen komolyan vette. Ámulatba ejtette őt a leíró tudomány törvényfeltáró és a kísérleti tudomány jóslattevő képessége. A technikát voltaképp a tudományos elmélet gyakorlati alkalmazásának és igazolásának tekintette. Ismeretes, hogy mennyire tisztelte a tudományt, és rajongott a technikai teljesítményekért. Több tucatnyi írása foglalkozik a repüléssel, a filmmel, gyermekfővel a repülőgép feltalálásáról álmodozik, és megálmodja a televíziót. Az elsők között ül repülőgépen, Wittmann Viktorral, aki emlékének később külön könyvet szentel.² Lelkesedése aligha képzelhető el a pozitívista fejlődéseszménytől függetlenül; később ő maga is méltán nevezte „a múlt század vallásának” ezt a fejlődés-konceptiót.³

A korabeli társadalomtudományokhoz való kapcsolódása már korántsem ennyire igenlő. Jóllehet ezek is a pozitívista kritériumoknak próbáltak megfelelni, lehetőségeik korlátozottabbak voltak, s ez túlságosan is szembeötöl volt ahhoz, hogy Karinthy a tudomány rangját megadja nekik. Természetesen nincs szó arról, hogy ne ismerte és ne becsülte volna például a biológista-evolucionista szociológia eredményeit, és ne számolt volna velük; talán elegendő, ha a szociáldarwinista eredetű „létharc” fogalmának meglehetősen nagy karrierjére utalok Karinthy társadalomértelmezésében. De a társadalomra vonatkozó ismereteket csak a múltra és a jelenre érvényes, a leíró tudomány erényeivel rendelkező tudásnak tekintette, amelynek csupán *megértő-igazoló* szerepe lehet, jóslattevő nem. Példaképpen egyik, sokszor felbukkanó gondolatát idézem:

„Az ismert világ, ok és okozat, dolgok ismert összefüggése és bekövetkezése, úgy függ fölöttünk, emberek fölött, mint valami ítélet, amit ismeretlen erők hoztak. Ezt az ítéletet a *leíró tudomány* felismerte, s azonosnak találta azzal, amit régi kronológiák és vallások *végzetnek, sorsnak, istenrendelésnek* hívtak. Az ember számára ez az ítélet *marasztaló* – a leíró tudomány is arra a következtetésre jut, amire a vallásbólcsélet: hogy sárból vagyunk és sárrá válunk, mert állati származásunk bélyegét viseljük...”⁴

Igy viszont a tudomány illetékessége nem terjed ki igazán az emberre, aki nincs mindenestül alávetve a természetnek, hiszen *szabad akarata* van. Mint azt a *Kötéltánc* talányos hőse, Jellen Rudolf kifejti:

„... a tiszta tudomány mindent megismer, földön és égen, s még azon túl is, csak éppen az embert nem. Mert leírja a leeső kő útját... leírja előre, s a kő úgy esik le, mintha ismerné a törvényt... vagy mintha a tudomány sugalmazta volna... A *következtetés* múltról a jövőre, látja, ebben ez a nagy fordulópont. A tudomány következtet múltról jövőre, *jósol*, a tudomány a következő pillanatot jóslja meg: ezt a nagy fordulópontot, a jelen pillanat küszöbét, és a jóslata mindenütt beválik, ahol... ahol emberi lélek, emberi vágy, emberi akarat nem szól bele a jóslatba. A tudomány tökéletesen működik, és tökéletesen és helyesen leír és meghatároz egy olyan világmindenséget, amelyben nem élnek emberek. Ebben a világban a tudomány minden jóslata beválik. múltat és jelent és jövőt egyetlen, végtelen vonal köt össze, mely nem szakad meg, nem fordul el, nem bomlik ágakra, nem szűnik meg sehol. A tudomány istentől való, a régi istentől, aki a világot megteremtette, és aki még nem ismerte az embert. De az ember megjelenésével nagy zavar és nagy baj érte a világot, amit a tudomány megteremtett, mert az ember *akar* valamit, és ez az akarat szembekerül a dolgok folyásával. Az ember megrontja a jóslatot...”⁵

¹ Különösen sokat köszönhetett Karinthy ezen a téren apja egyik legmeghittebb barátjának, Kun Sámuelnek, aki – Karinthy József visszaemlékezése szerint – „francia kultúrájú, igen széles és alapos műveltségű férfiú, Comte Ágoston meggyőződött híve, szinte apostola, a pozitívista filozófiáról írt és előadásokat is tartott. (...) Kétségtelen, hogy idősebb testvéreimre, sőt Frigyesre is alapvető szellemi hatást gyakorolt, már csak társalgási stílusával, modorával is.” Idézi és Kun Sámuelről bővebben ír SZALAY Károly, *Utószó K. F. gyermekkori naplóhoz*. Bp. 1987. 119–121.

² *A repülő ember*. Wittmann Viktor emlékére. Bp. 1915.

³ Például: *Pénzbírság*. Pesti Napló, 1931. november 22.

⁴ *Csoda in Címszavak a Nagy Enciklopédiához*. Bp. 1980. I. köt. (A továbbiakban: Enc.) 41.

⁵ *Utazás Faramidóba. Capillária. Kötéltánc*. Bp. 1976. 231.

A két idézett szöveg részben ellentmond egymásnak: az első szerint a tudomány illetékes az emberről szólni, a második viszont illetéktelennek mondja. Érthető, hogy nehéz, sőt lehetetlen elfogadni egy olyan világmagyarázatot, amelynek „marasztaló” ítélete van az ember számára. A pozitívista tudományeszmény szükségképpen vezetett a szabad akarat – nem teológiai, hanem *liberális* értelmű – jelentőségéhez ragaszkodó Karinthy gondolkodásában feloldhatatlan ellentmondásra. Egyrészt elégedetlen a tudománnyal, amely nem tud mit kezdeni az emberrel. Másrészt semmitől sem tartott jobban, mint attól, hogy a szigorúan determinista szemléletű tudomány illetékessége kiterjedjen az emberre is. Ignóty Pál találóan nevezte Karinthy egyik fő vonásának a „kapalózás”-t, „a nagyon mechanikus életlátás vagy világlátás ellen” és „az olyasféle természetű tudomány ellen, amely a világot nagyon mechanikusnak látatja”.⁶ Liberális nézőpontból végül is a determinizmus kiterjesztése magát a történelmet veszélyezteti; igen jellemző, hogy Karinthy a marxista történelemszemléletet is éppen a túlzottnak ítélt (ökonómiai) determinizmusa miatt utasította el.⁷

Az analitikus lélektan ambivalens megítélése

Ellentmondásos szemléleti pozíciója teszi érthetővé (a személyes életrajzi okok, mindenekelőtt a Csáth Géza révén szerzett freudista klinikai ismeretek mellett⁸), hogy miért fordult Karinthy akkora várakozással az új irányzat felé. *Az analitikus lélektan éppen azt az űrt látszott betölteni, amit Karinthy a tudomány és az emberi lét kapcsolatában megállapított és kifogásolt.*

A freudi elmélet a racionalista módszer megalkotásának és alkalmazásának azzal az igényével lépett fel, amely összhangban volt a pozitívista tudományeszménnyel. S nem kívánt csupán elmélet maradni: a lélekelemző technika – a klinikai gyakorlatban – mintegy ellenőrizte és bizonyította az elmélet jogosságát. A „jóslat” ebben az esetben a személyiségzavarok okainak megtalálása után az eredményes terápia lehetőségét jelentette. S az új irányzat éppen azon a területen – az emberi lélek tanulmányozásában – bizonyult sikeresnek, amely korábban (legalábbis Karinthy hite szerint) hozzáférhetetlen volt a tudomány számára, beleértve a kísérleti pszichológia különféle – egyébként kifogástalan pozitívista elvek alapján működő – iskoláit is.

Mindez kellőképpen magyarázza, hogy Karinthy igen korán és gyorsan lett híve a freudista tannak. Szenvedélyes elkötelezettségére egy 1924-ben megjelent nyílt levelében Ferenczi Sándor így emlékezett vissza:

„Még magam is fiatal voltam és első lelkesült írásaimat közölgettem a bécsi tudós felfedezéséről, mikor megjelent nálam egy kusza hajú ifjú – Ön volt az kedves Karinthy – és elmondta, hogy szükségét érzi, hogy kifejezze rokonszenvét törekvéseinkkel. Azt mondta, hogy kétféle tudóst ismer és kétféle tudományt. Az egyik a valóságot kutatja és az aludni vágyó emberiséget ébresztgeti, a másik lehetőleg

⁶Ignóty Pálnak Arthur Koestlerrel 1965-ben az Amerika Hangja számára készített interjújában hangzott el. (Itt mondok köszönetet Vezér Erzsébetnek, aki rendelkezésemre bocsátotta a beszélgetés magnófelvételét.) Ignóty megállapítása annál érdekesebb, mert ennek alapján lát szellemi rokonságot Karinthy és Koestler között. Az utóbbi is megemlékezett Karinthyról egyik önéletrajzi kötetében: *The Invisible Writing: An Autobiography*, London, 1954. (Az interjú szövege tanulmányom nyomdába adása óta megjelent: *Kritika*, 1988/12.)

⁷Figyelemre méltó, hogy a húszas-harmincas évek fordulóján bekövetkezett változásokat (és eszmei zűrzavart) Karinthy milyen világosan érzékelt: „... éppen a bolsi világvélemény indult ki abból, ahová a humanisztikus elérések, hogy most szerepet cseréljenek: az ő Mehemet prófétájuk, a hegeli dialektikán nevelt Marx képviselte a legridegebb materializmust, tehát az emberi (egyéni) akarattól független, események logikáját, míg a miénk, ama „heroikus”-nak csúfolt történelemszemlélet, megváltó és népek sorsát alakító nagy emberek hivatásában és akaratában hitt.” *„Események logikája”*. Pesti Napló, 1932. január 31.

⁸Szalay Károly szerint „nem Freud, hanem közvetlen barátja, Csáth Géza volt az, aki nem annyira írsaival, hanem inkább személyes közléseivel, orvosi kísérleteinek ismertetésével keltette föl Karinthy figyelmét az álomfejtés és egyáltalán a freudizmus iránt”. Rendszeresen bejárt Csáthhoz a klinikára, olvashatta kéziratban barátja betegének naplóját is. Vö. *Minden másképpen van*. K. F. munkássága viták és vélemények tükrében. Bp. 1987. 37–38.

békében hagyja a szunnyadó világot, sőt azon van, hogy még mélyebben elaltassa. A lélekelemzés, mint mondotta, kiválóan ébresztő hatású és oly irányban halad, amely végül odavezet, hogy az emberi lélek, tudása segítségével, uralkodni fog nemcsak önmagán, hanem a testi és fizikai erőikön is. (...) Én – akkor – régen túlmerésnek láttam, amit a tudós hatalmáról mondott, de azóta magam is meggyőződtem állításának igazságáról.”⁹

Am e levél megírására és közzétételére éppen az készítette Ferenczit, hogy úgy látta: időközben Karinthy hűten lett közös eszményükhöz, megváltoztatta álláspontját. S valóban, jóllehet a levélre írt válaszában – kevéssé meggyőzően – Karinthy tagadni próbálja,¹⁰ a Ferenczi által kifogásolt cikk, *A Macbeth-jóslat lélektana* legalább részben a freudi tan ellen emelt szót.¹¹ Karinthy ebben az írásában az elmúlt évtized rettenetes történelmi tapasztalataira hivatkozik, s a világháború, majd a forradalom és ellenforradalom alatt dühöngő tömeghisztériák (ezek közül legrészletesebben az *antiszemitizmus* és általában a *fajgyűlölet*) lélektani okait keresi. Úgy véli, hogy a lelkek befolyásolására képes szuggesztiótechnikák kifejlesztése is okolható a történelektől.

A Macbeth-jóslat voltaképp modell: a „lesz, hogy legyen” típusú, úgynevezett önbeteljesítő jóslatokat szimbolizálja, amelyek szándékosan vagy öntudatlanul előidéznek azt, amit megjövendölnek. Karinthy szerint az analitikus terápia is ezzel a fogással él.¹² Nem vitatja a hipnotikus gyógyítás jogosultságát, sőt ez az egyetlen terület, ahol a Macbeth-jóslat hasznát elismeri. A beteg lélek befolyásolását (művi úton való fertőzését) a himlőoltáshoz hasonlítja, de – mint a Ferenczinek adott válaszában hangsúlyozza – „a mérge mérge marad akkor is, ha *ellenmérgeknek* használom”.¹³ S mi történik akkor, ha e tudást nem steril, klinikai körülmények között alkalmazzák? Úgy tűnik, hogy Karinthy most már korántsem lelkesíti a tudomány megnövekedett hatalma; az új lélektan természettudományos aspirációját végső soron *megetvesztőnek* tartja:

„... gyökeret ver (...) az a szemlélet, hogy ilyen tökéletes *letró* jellemzése az emberi természetnek általában lehetséges – hogy tehát az emberi természet, emberi jellem a pozitív ismeretek kategóriájába tartozó valami lévén, éppúgy leírható, meghatározható, mint minden egyéb pozitív dolog – ha pedig leírható és meghatározható jelenségeiben, tevékenységében és irányában is éppen úgy kiszámítható, mint azok – más szóval alkalmas rá, hogy jelenvaló tevékenységéből következtetést vonjunk jövőbeli tevékenységére. És kialakult a *fatalista pszichózisnak* klasszikus, klinikai kórképe – az a rögeszme, hogy cselekedeteinknek mechanikus, okozati összefüggése kell hogy legyen egy meghatározott lelki képlettel, az úgynevezett jellem'-mel, amivel a szerencsétlen mániákus behelyettesíti elveszett, élő, eleven énjét.”¹⁴

Különös módon Karinthy most megfordítja korábbi, a tudomány lélektani illetékességét kétségbe vonó érvelését, s a lélektan tudományos illetékességét vitatja:

„A mechanikus-tudományos eredmények hibás alkalmazása életjelenségekre egyrészt a tudományos gondolkodás tisztaságának árt, másrészt az életet nyomorítja ott, ahol nem elég erős, hogy lerázza magáról. Elfelejtjük, hogy *jóslati* (Ostwald klasszikus fogalmazását idézve) csak a tudomány jóslhat és csak a maga hatáskörében, a mechanikus jelenségek világában – élet az életről, akarat az akaratról nem jóslhat semmit, élet az életet, akarat az akaratot csak sugalmazhatja, befolyásolhatja, teremtheti és megsemmisítheti: élő lény jóslata más élő lény vagy lények sorsáról alapjában véve *mindig* M.-jóslat, M.-szuggesztió.”¹⁵

Karinthy kiábrándulását az analitikus lélektanból (az említett történelmi tapasztalatok és a valószínűsíthető életrajzi okok¹⁶ mellett) *épp úgy szemlélteti beállítottágából logikusan következő*

⁹ *Altató és ébresztő tudomány*. Levél Karinthy Frigyeshez. Nyugat, 1924/I. 72–3.

¹⁰ *Altató és ébresztő tudomány*. Válasz Ferenczi Sándornak. Nyugat, 1924/I. 155–6.

¹¹ A cikk a *Világ* 1923. december 23-i számában jelent meg. Mai kiadása: Enc. 43–53.

¹² I. h. 49.

¹³ Nyugat, 1924/I. 155.

¹⁴ Enc. 44.

¹⁵ I. h. 48.

¹⁶ Karinthy második, 1920-ban kötött házasságának is szerepe lehetett ebben. Aranka nem sokra becsülte férje hivatását, mint Kosztolányiné írja: „az irodalom nem érdekli, a tudományt az irodalomnak

fejleménynek kell tekintenünk, mint az iránta való korábbi lelkesedését. Mert a pszichoanalitikus megközelítés csak látszólag oldotta meg Karinthy alapvető dilemmáját; a „lélek” fogalmán merőben mást értett, mint amit az ő liberális romantikus értelmezése sugallt. Rá kellett döbbsennie, hogy az új lélektan sem vesz tudomást az emberi akaratról, pontosabban: alárendeli azt, illetve *kiszolgáltatottnak mutatja* a tudat mélyén rejlő ösztönöknek. Különösen érzékletesen fogalmazza meg a freudi tanépítő-romboló szerepét a Ferenczi Sándor halálára írt 1933-as cikkében:

„... elveszi tőlünk a vallásos bálványok után megmaradt utolsó bálványt, az *éztudat* megbízhatóságába való hitet, amikor kimutatja, hogy *nem azt akarjuk, amit gondolunk*. Cserébe egy új világot villant fel kísérteties fényben: lelkünk Hádeszét, a Rejtelmet.”¹⁷

Tehát az *analitikus lélektan is a személyiséget korlátozó, determináló tényezők meglétét hangsúlyozza, csak éppen ezek helyét máshol keresi, nem kívül, hanem belül*. S ha igaza van, inkább veszítünk, semmint nyerünk általa. Liberális nézőpontból ugyanis az emberi akarat – ha másban nem – legalább célkitűző törekvésében független, autonóm. Míg 1916-ban Karinthy a pozitívista tudományt marasztalja el a *szpecializáció túlhajtása, a szintézis hiánya* miatt:

„Rajongó tudomány, az a baj, hogy te csak kezét és lábat és fejet látsz és nem látod az egész embert. Meg tudod mondani, mire valók a testrészek, de nem tudod megmondani, mire való az egész ember.”¹⁸

Tíz évvel később hasonló szavakkal ostromozza a freudi tanítást, hozzátéve a *kausalitás túlhangsúlyozása és a célképzetek elhanyagolása* miatt érzett elégedetlenségét:

„Világ titka, lélek titka – csupa titok, csupa rejtvény –, s az elemző lélektan „legérdekesebb” vívmánya a kornak, megfejté nekünk, *hogy jött létre a lélek*, mely mindezt felfogja. Kit érdekel, hogy *mi lett belőle*, miután létrejött? Kit érdekel (...) *mire* kell tudnunk mindezt? Kéz és láb és szem és fül titka megfejtve. Tudjuk, mire való – kit érdekel, mire való az egész?”¹⁹

A pozitívista tudomány és az analitikus lélektan valójában rokonoknak tűnik inkább, mint ellenfeleknek, a Karinthyt közelebről érdeklő dilemma szempontjából. *Mindkettőt elismerte, elégtelennek tartotta, s ugyanakkor nem volt képes meghaladni*. Aligha lehet egyetérteni Ungvári Tamás különben szellemes konstrukciójával, miszerint a lélektan „mintegy idealista bírálata lett ösztönös racionalizmusának: természettudományos optimizmusára a freudizmus kételkedéssel felelt”²⁰. Ha racionalizmus és szkepszis ellentéte állítja szembe a két diszciplínát egymással, hogyan értelmezhető Karinthynek az új lélektant éppen a dogmatizmusáért támadó kritikája? Ami pedig az ő kétségeit illeti, föltehetően összetettebb kérdésről van szó. Legutóbb Pála Károly elemezte kitűnő értekezésében,²¹ hogy Karinthy szkepszisén legalább három különböző dolgot érthetünk. Egyrészt a látszatok mögé hatoló lényeglátáshoz szükséges *kriticista beállítottságot*. Másrészt a húszas években programként kitűzött *fogalomtisztázó törekvésének (karterziánus) módszertani elvét*. Végül a világháború idején, majd azt követően és a húszas-harmincas évek fordulóján ismét fölerősödő *válságtudatát*. Egyik esetben sem a freudista tan alapozta meg szkepszisét; más kérdés, hogy ő maga a válság kialakulásában a pszichoanalízist is felelősnek tartotta.

elébe helyezi, de csak azért, hogy férje foglalkozását kisebbitse” (KOSZTOLÁNYI Dezsőné, *Karinthy Frigyesről*. Bp. 1988. 91.) Föltehetően Karinthy is – a viták hevében – hasonlóan járt el az idegorvosi tanulmányokat folytató, később praktizáló Aranka hivatásával.

¹⁷ *Lélekbúvár (Ferenczi Sándor halálára)* in *Szavak pergőtűzében*. Bp. 1984. 118. A „nem azt akarjuk, amit gondolunk” formula gyakran szerepel Karinthy írásaiban; legteljesebb szövegváltozata a *Tragédiánk* című aforizma: „Nem azt akarjuk, amit gondolunk – nem azt gondoljuk, amit mondunk – nem azt mondjuk, amit teszünk. Végeredményben mégis azt tesszük, amit akarunk.” K. F. *notesze* in Enc. 228.

¹⁸ *Kezek és lábak* in *Krisztus vagy Barabbás?* Bp. 1928.² 96.

¹⁹ „Érdekes...” in Enc. 22.

²⁰ UNGVÁRI Tamás, K. F. in *A magyar irodalom története 1905-től 1919-ig*. Szerk. SZABOLCSI Miklós. Bp. 1965. 359.

²¹ PÁLA Károly, *Író és enciklopédista*. Kandidátusi értekezés, 1988. Kézirat.

Fölvethető, hogy nem kívánt-e túl sokat a pozitivistá tudománytól is, az analitikus lélektantól is. Számon lehet-e kérni a tudományon, hogy illetéktelennek tekinti magát metafizikai problémák eldöntésében és a freudista terápián, hogy az egyént csak mint deviánst tudja értelmezni? Karinthyt pedig szemlátomást a hiányok vonzották: az egyetemes magyarázó elv lehetősége és a személyiség megismerésének esélye. Ismerte a pozitívizmussal szembeforduló akarat- és életfilozófiák javallatait, egyik-másik érvüket fel is használta saját kétségei kifejtésekor. De nem tudott és nem is akart lemondani a tudomány illetékességéről a létezés végső kérdéseinek megválaszolásában. Ennyiben nem fogadta el a pozitívizmus önkorlátozását, joggal tekinthető a felvilágosodás örökösének, s valóban kapcsolódott is mindahhoz a filozófiai hagyományhoz és korabeli szellemi áramlathoz – Descartes-tól és Spinozától Bergsonig és Freudig –, amely megpróbálta összeegyeztetni a tudományt és a metafizikát.

Ugyanakkor a romantika örököse is: művészeteszménye – a szecesszió közvetítésével – innen származik. Ismert aforizmája a költészet és a tudomány különbségéről („Egyik azzal foglalkozik, amit még nem ismer – a másik azzal, amit már ismer”²²) a megismerés két egyenértékű eszközeként veszi számba őket, bár e szembeállítás, akár az egyik, akár a másik elsőbbségének gondolatához is kiindulópont lehet. Ő maga mindhárom lehetőséggel élt, leggyakrabban mégis a költészet fölbecsülésével. Példaképpen egyik 1924-es írásából idézek:

„... mindazt, ami van, mindazt, ami lehetséges, először a költészet veszi észre – s a tudomány csak a költészet nyomában kullog, gyakran csak évezredek múlva jut el odáig, hogy igazolja a költészetet (...) mindannak létezését és lehetségeségét, amit a tudomány ma igazolt, más szóval felfedezett és feltalált, a költészet már régen megérezte...”²³

S igen jellemző, hogy kései nagy művében, az *Utazás a koponyám körül* című regényben, amely a tudomány apoteózisát adja, Bécsbe való visszatérését így jelenti be: „Vissza a tett színhelyére”²⁴ (mivel itt mondta ki először baljós sejtelmét arról, hogy agyadaganata van), s bámulatos megérezését a következőképpen kommentálja:

„Tudom, hogy örülség, műveltségem és pozitívizmusom tiltakozik ellene: mégis (efféle babonák végigkísérték életemet) az a makacs gyanú kínoz, hogy akkor kezdődött a dolog, mikor ezt kimondtam – a gyermek akkor született, nem is akkor: attól, hogy megneveztem. A dolgok azáltal lesznek, hogy nevet adunk nekik, és ezzel lehetségesnek tartjuk őket, minden, amit lehetségesnek tartunk, meg is történik. A valóságot az emberi képzelet teremti. Esetünkben olyanformán, hogy a kutatást egy irányba terelte, elterelte más utakról, talán az igazítól.”²⁵

Tehát már nem is a költői, hanem általában az emberi képzelet teremti a valóságot. A dolgok attól válnak valósággá, hogy nevet kapnak tőlünk: e gondolat is – bár archaikusan távoli, mágikus eredetű – a romantikában került középpontba. Karinthy éppúgy metafizikai kompetenciát tulajdonít a művészetnek, mint mások a tudománynak. Jóllehet a különféle változatok mind előfordulnak szövegeiben, s így némiképp rontják egymás érvényét, egyúttal azt is sugallhatják, hogy a szellemiség a lényeges, még ha megnyilatkozása különböző módon történik is: egyszer a tudomány, másszor a költészet vagy épp a bölcsélet által. Az eltérő szellemi formák súlya egyazon irányba húz, ha valóban súlyosak. S ebben a szintéziseszményben – tegyük hozzá – Karinthy egyszerre próbált a felvilágosodás és a romantika örököse lenni.

Karinythy tudományfelfogásának forrásai

Karinythy tudományfelfogása nem korlátozódik a pozitivistá tudomány és az analitikus lélektan ismeretére. Célszerűnek látszik a gondolatvilágában szerepet játszó valamennyi fontosabb szellemi hatást számba venni. A következőkben ezeknek a hatásrétegeknek vázlatos bemutatására vállalkozom.

²² K. F. notesze in Enc. 226.

²³ *Isten felfedezése*. Pesti Napló, 1924. szeptember 7.

²⁴ *Mennyei Ríport*. *Utazás a koponyám körül*. Bp. 1977. 353.

²⁵ I. h. 353–4.

Tudatában az eljárás kockázatosságának, hiszen távolról sem bizonyítható mind, s Karinthy nézetei semmiképp sem redukálhatók ezekre. Szem előtt kell tartani Juhász Gyula 1924-ben tett szellemes megállapítását: „Karinthy freudista, de éppen úgy descartesista, spinozista, kantista és karinthysta is”.²⁶ De alkalmas kiindulópont lehet az a sajátos eszmei topográfia, amelyet a hatásrétegek kimutatásával kapunk.

Mindenekelőtt az alapozást kell számba venni: a gyermek- és ifjúkori olvasmányélményeket, amelyek Karinthy tudományfelfogásának kialakulásában szerepet játszottak. Föltehetően a szépirodalomé a főszerep, de nem elhanyagolhatók a filozófiai és szakirodalmi olvasmányok sem.

Első helyen nyilván a tudományos-technikai fejlődést népszerűsítő irodalom áll, Verne és Wells művei. Tegyük hozzá: már ebben az irodalomban sem csupán a felvilágosítás és a kaland alkotja a művek szövetét, hanem a fantasztikum és az utópia is. Verne csupaszív hősei, ha tehetik, létrehozzák népboldogító településüket, gonosztevői pedig az emberiség elpusztítására törő acélvárosukat. Wells még különösebb utakra küldi hőseit, így például keresztül-kasul bolyongják az Időt. Maga Karinthy utóbb többre becsülte Wellst:

„Verne többet merít a valóságból, Wells többet a lehetőségből – és kiderül, hogy az, amit lehetségesnek tartunk, egyszerűen a logikum mindenben izgalmasabb és érdekesebb és jobban szárnyalja képzeletünket, mint az, amit el tudunk ugyan képzelni, de nem tartunk lehetségesnek.”²⁷

Nyilvánvaló, hogy Wells példájában saját alkotásmódját, a logikai fantasztikumot méltatta.

A következő réteget az utópikus és ellen-utópikus példázatok adják, ezek jelentették Karinthy számára a legvonzóbb műfaji mintát. Nem annyira poétikai, mint inkább sajátos kozmológiai, a szó szoros értelmében világteremtő érdeklődésről van szó. S nemcsak Swift *Gulliverje* lehetett hatással rá (ezt Karinthy később lefordította), hanem az angol utópikus irodalom más művei is: Morus Tamás alkotása, amelynek a műfaj elnevezését köszönhetjük, Francis Bacon *Új Atlantisza*, azt sugallva, hogy a tudomány fejlődésétől várható az emberek boldogulása, vagy Samuel Butler *Erewhon* című regénye a különös országról, ahol a betegség bűn, a bűnözést viszont gyógyítják. S ne feledkezzünk meg az „alaplőről”, Platón *Allamáról*, amely az eszményi társadalom igen átgondolt és riasztó látomása; annál kevésbé, mert tudjuk, hogy Karinthynek Platón fölöttébb kedvelt szerzője volt.

Kérdés, hogy mennyire ismerte Bacon könyvét; mindenesetre a *Novum Organum* módszertani javaslatai s főként a híres ködképelemlet megállapításai fel-felbukkannak írásaiban. Természetesen Swift ellen-utópiája, a különféle torz társadalmak szatirikus bemutatása volt a legfontosabb útravaló. Karinthy tudományfelfogásának kritikái elemeit inspirálhatta a harmadik, Laputába tett út története, amely a tudósok, a felvilágosodás bajnokai által megtervezett társadalom csődjét, a tudomány teljes haszontalanságát és képmutatását vetíti elének.

Itt említem meg a Karinthyval foglalkozó irodalom egyik melléfogását, amely az író „elvonságát” kifogásolja utópikus műveiben. Nehéz ezzel a véleménnyel vitatkozni, hiszen a műfaj eleve gondolati – ha tetszik, elvont –, s nemcsak a klasszikus művekről mondható el, hanem századunk olyan kitűnő és szórakoztató ellen-utópikus példázatairól is, mint Huxley *Szép, új világa* vagy Orwell 1984-e. Ezekben a történetekben a szereplők nem jellemelek, hanem valamely rendhagyó, „deviáns” értékrendet követő személyek, akik szembekerülnek környezetükkel. Nem is annyira az ő felfogásuk és viselkedésük a fontos, mint inkább a magát normálisnak, sőt eszményinek tudó és hirdető, de valójában abszurd értékrendet érvényesítő társadalomé.

S ha már a gondolatíságot hangsúlyozzuk, külön kell szólni arról a műről, amely megkülönböztetett helyet foglalt el Karinthy élményvilágában: *Az ember tragédiájáról*. Madách remekéről és a rá gyakorolt kivételesen hatásáról Karinthy sokszor és szívesen írt; itt csupán jubileumi cikkéből idézek néhány figyelemre méltó megállapítást:

„Vallom, hogy az *Ember Tragédiája* feldönti a művészi alkotás legnépszerűbb, a legnagyobb tekintélyektől támogatott alaptörvényét, mely szerint a műalkotás értékének kérdése csak a „miként”-en és nem a „mi”-n múlik... (...) Az ötlet, hogy az első ember elalszik és végigálmodja, saját története

²⁶ JUHÁSZ Gyula, K. F. Szeged, 1924. szeptember 14.

²⁷ H. G. Wells. Nyugat, 1921/II. 942.

gyanánt, az emberiség történetét, azonkívül, hogy páratlanul elmés, annyira eredeti, hogy tulajdonképpen nem is hasonlítható egy vagy más, bizonyos szerző alapötletéhez: – legfeljebb több, egymásra következő szerző és költő által az idők folyamán kialakított, kicsiszolt, kitökéletesített legendamesék, kozmogóniák, vallásrendszerek alapjául szolgáló mítoszok jelképes mesetartalmához, amennyiben ezeket költői alkotásoknak tekintjük, s nem isteni kinyilatkoztatásnak. S valóban, Madách legendája éppen úgy lehetne alapja egy elképzelt vallásnak vagy kozmogóniának, mint akár Buddha királyfi története, akár Kronoszé, akár a Mózes nevéhez fűződő hét nap és hét éjszaka meséje ...²⁸

A *Tragédia* tehát Karinthy szemében eredeti mítosz, amely voltaképp a *szabad akarat alapvető dilemmájának mitikus kivettése*:

„Ádám, az első ember, a paradicsomkertben, ahol egyéni szempontból nagyon jól érzi magát, azon tűnődik, vajon érdemes-e neki foglalkozni vele, hogy mi lesz az ő halála után? A kérdésnek Ádám esetében különleges érdekessége van; ő az egyetlen ember, akinél ez nem pusztá filozofálás, hanem nagyon is gyakorlati probléma, mert hiszen úri tetszésétől függ, hogy a megfontolás eredményeképpen szabad folyást engedjen-e a jövőnek ... (...) A jövő kérdése tehát számára nemcsak belátás, hanem akarat dolga.”²⁹

Karinthy tudományeszményének korábban jelzett belső ellentmondását is eredeztethetjük a *Tragédiából*. Madách műve kíméletlen őszinteséggel, alapjaiban tárja fel a liberális romantika gyöngeségét, illúziós voltát, de amit ellene szegez, a pozitívizmus rideg valóságkultusza nem elégíti ki. Ádám és Lucifer vitájában nincs győztes, mert bár az utóbbi jól tagad, de csak tagadni tud. Éppen a patthelyzetből adódó bizonytalanság és többértelműség az oka a madáchi ember tragédiájának. *Determinizmus és szabad akarat ellentétében a nagy előd sem tud választani*. A pozitivistá tudományeszményt elfogadja ugyan, de nem képes belenyugodni. Mint egyik esztétikai töredékében Madách megfogalmazta: „Van valami az emberi életben, a növény- és állattanban, szóval mindenben, ami a kiszámíthatón s számokkal előadhatón kívül van; nevelésünkben szinte, mi nem tények tudása, de más.”³⁰

Sem Madách, sem Karinthy nem képes választani a liberális szabadelvűség és a pozitívizmus hagyománya között, mindkettőhöz ragaszkodnak, ám ez gondolkodásukban szükségképpen ellentmondásra vezet. A kettő szintézise teljesíthetetlen vágy maradt számukra.

Az alapozás további hatásrétegeire csupán utalok, ami nem jelenti azt, hogy kevésbé fontosnak tartom őket. A filozófiai olvasmányélmények közül az újkori racionalizmus és kritizmus két meghatározó képviselőjének, Descartes-nak és Kantnak a hatása számottevő. Ismerte a pozitívizmus és evolucionizmus jelentősebb alakjainak műveit, s föltehetően olvasott a bölcséleti kiindulású lélektan művelőitől is: Bergsontól mindenképpen, talán Diltheytől is. Feltűnő, hogy Nietzschét nem számítva, mennyire érintetlen maradt a felkészülés éveiben az akarat- és életfilozófiáktól. Később már gyakran hivatkozott Schopenhauerre; kérdés, hogy mennyire alaposan ismerte.

A hivatkozásokkal Karinthy esetében különösen óvatosan kell bánni. Már a kortársak is felvetették: filozófiai műveltsége aligha mély, tájékozottsága túlságosan a divathoz igazodik. Kétségtelen, hogy későbbi olvasmányélményei még olyan rendszerességet sem árulnak el, mint amilyent az alapozás idején feltételezünk. Karinthy számára létformává vált a kávéházi élet, s nem ritkán a baráti beszélgetések közvetítették felé az új ismereteket.³¹ Igaz, a tudományos fejlődés egyre kevésbé engedte meg, hogy felismeréseit a nem szakmabeli értelmiség is felfogja. Talán a pszichoanalízis és a relativitáselmélet volt a két utolsó – részben vagy egészben – természettudományos felfedezés, amit divatos társasági témaként népszerűsíthettek. Mindkettő szerepet játszott Karinthy gondolkodásában, s a freudizmusról való ismeretei nem is mondhatók felszíniesnek.

²⁸ Madách in Enc. 62., illetve 68.

²⁹ I. h. 65.

³⁰ Madách Imre összes művei. Bev. és kiad. HALÁSZ Gábor. Bp. 1942. II. köt. 756.

³¹ „Mindannak ellenére, hogy nem nagyon sokat olvasott, mégis mindenről tájékozott volt à la page, sőt annál még valamivel előbbre is. A kávéház, szabadgyetemem’ minden lényeges kérdéstről, sőt felelettről is értesült, mindig volt körülötte néhány kiváló szak tudós vagy polihisztor, akik tájékoztatták, a többi pedig elvégezte csodálatos beleérző és képzelő tehetsége.” KOSZTOLÁNYI Dezsóné, i. m. 137.

A századforduló kulturális válságtünetei nem hagytak mély nyomokat benne. Egyedül a lélektan lehetőségei izgatták; a freudi tanhoz fordulásáról és későbbi kiábrándulásáról már részletesebben szoltam. Kezdetben korántsem volt érzékelhető, hogy maga a pszichoanalitikus elmélet is e tünetekhez tartozik, s voltaképp az egyik legnyomatékosabb figyelmeztetés arra, hogy a századvégi pszichologizmus személyiségkultusza után ismét problematikussá vált a személyiség. A „válság” szó emlegetésével persze csínján kell bánni. A századfordulón úgy tűnt, hogy minden terület kátyúba jutott: a természettudomány, a filozófia, a szociológia és a pszichológia is. S ugyanakkor soha még ilyen mértékű kulturális expanzió, mint ekkor! Részben épp a szellemi megújulás felgyorsulása okozta a válságtudatot, amely utóbb beépült a tudomány és a kultúra önszabályozásának folyamatába.

Karinthy átélt a személyiség problematikussá válását, de ezt – a Nyugat-nemzedék többségétől eltérően – nem próbálta az egyéniség irracionális felértékelésével ellensúlyozni. Kevéssé érzekelte a fizika radikális átalakulását és ennek következményeként a szigorúan oksági elven alapuló természet-tudományos világkép megrendülését. Annál inkább hatással volt rá Einstein relativitáselmélete: különös módon nem Karinthy relativizáló hajlamát erősítette, hanem – példát mutatva arra, hogy az alapfogalmak újragondolása szükséges és lehetséges – fölkeltette benne a fogalomtisztázás igényét.

Karinthy álláspontjának módosulása, változása

Az alapozást követő szellemi hatások legfeljebb módosították, de nem változtatták meg Karinthy felfogását. Az első igazi cezúrát gondolatvilágában a háború húzta. Nem a tudomány ismeretértékét és a technikai fejlődés távlatait kellett kétségbe vonnia, hanem az ezekhez fűződő népboldogító remények – a pozitivistá-evolucionista haladásképzet – létjogosultságát. A tudomány és a technika önmagában nem garancia, sőt lealjasítható az ember kezében: ez a tapasztalat korábbi álláspontja felülvizsgálatára készítette, s kiváltotta civilizációkritikáját is. Így születik meg programja: egy új Nagy Enciklopédia címszavainak elkészítése, kezdve az alapfogalmak tisztázásával. Nyelv- és civilizációkritikája egyaránt *erkölcsi* alapokon áll, a szavak és a technika *megtévesztő* – képmutató, illetve helytelen – *alkalmazását* támadja, hogy lehetetlenné váljon a velük való visszaélés, a manipuláció és a háború.

A nyelvet eszközként kezelő s az összezavart fogalmak nyelv általi megtisztításában bizakodó Karinthy nyelvszemlélete közel áll a felvilágosodáshoz.³² Ezt már kortársai közül sem mindenki látta időszerűnek, holott korántsem Karinthy volt az egyetlen, aki erre a feladatra vállalkozott. A bécsi újpozitivisták hasonlóképp a pontatlan nyelvhasználatot okolták a társadalmi zavarokért, és ők is belefogtak egy új lexikon, az Egyesített Tudomány Enciklopédiájának elkészítésébe. Mint ahogy civilizációkritikája is beilleszthető a húszas években kibontakozó krízisirodalom, a „krizeológia” művei közé, s a modern technikát csupán használó, de nem értő, jogairól lemondó és manipuláltságában magát jól érző átlagemberről adott diagnózisa Ortega y Gasset állapotrajzával rokon.

Karinthy egyre kilátástalanabbnak érzi értelemvesztő korát, amikor – mint írja – „politikában, etikában, filozófiában, esztétikában sötétebb és kétségbejöttőbb a helyzet, mint amilyen természet-tudományos téren a legsötétebb középkorban volt”, s a civilizáció „nem közeledik végcélja, az ember felszabadulása felé”, mivel „a tudományok stagnálása, sőt hanyatlása gátolja és veti vissza a kivírt eredmények hatásának érvényesülését”.³³ A nemzetiszocializmus térnyerése, majd győzelme Németországban aktivizálja ugyan Karinthyt, és megsokasodnak közéleti-politikai cikkei, de – mint azt a már említett értekezésében Pála Károly részletesen argumentálja³⁴ – elbizonytalanítja fogalomtisztázó munkájában, egyre kevésbé látja értelmét, s végül 1933 körül feladja Enciklopédia-tervét. Ekkor már maga is időszerűtlennek ítélte vállalkozását.

³² Karinthy nyelvkritikájáról lásd SZABOLCSI Miklós, *Halandzsa. Nyelv és valóság K. F. művében*. Kortárs, 1978/3. 461–472. és SZABÓ János, *Karl Kraus és K. F.* Bp. 1982.

³³ *Bacilusok és bogarak*. Pesti Napló, 1931. január 4.

³⁴ Lásd a 21. jegyzetet.

A húszas-harmincas évek fordulóján elmélyül ismeretelméleti szkepszise, s olykor – egy-egy cikk erejéig – *nár a tudomány ismeretértékét is kétségbe vonja*; úgy látja, hogy *a veszedelmes világállapot kialakulásában a metafizika és a tudomány is ludas*. Az akarat filozófusainak felelősségét hangsúlyozza:

„A Schopenhauer és főként a Nietzsche Németországa ez, a csillagos eget a fantazmáknak és hőbortoknak ama wagneri ködgomolya oltatta ki, ami e két mániákus stílművész' lázálmaiból füstölgött elő a múlt század derekán. Nem véletlenül rajongott úgy Nietzsche Schopenhauerért: az embertelen, embermegvető téboly két véletét képviselték ők az 'akarat' princípiumának fanatizmusában, egyik a megveszekedett pesszimizmus, másik a megveszekedett optimizmus látomásai közt. Mindketten gyűlölték az élő, eleven embert, egyik a múlt, másik a jövő nevében...”³⁵

Az analitikus lélektan ellen pedig frontális támadást intéz; a Macbeth-jóslatról írt gondolatmenetet folytatja tovább, de most már nem áltudományossággal vádolja, hanem tudományellenességgel:

„... az új lélektan (...) szerencsés kézzel zsákutcába vezette a XVIII. században feltámadt Ész nagy vívmányát, az Analízist, kimutatván, hogy *a gondolataink helyességében való állandó kételkedés* (az igazság megismerésének feltétele) nem sokat ér, lévén az igazság megismerésének szándéka, tehát a kételkedés is igen kétséges képessége a lélekeknek.”³⁶

Úgy gondolja, hogy *a pszichoanalízis érvekkel szolgált a kultúrát lebecsülő, nyíltan erőszakot kultiváló erők fellépéséhez, ami a liberális szabadságjogok és az ezeket biztosító politikai intézmények végét jelenti*:

„Valamikor Hübele Balázsnak hívták az olyan embert, aki gondolkodás nélkül cselekszik, ma hála a lélekelemzés diadalának, a Gátlásoktól Felszabadult Tiszta Akarat az ő becsületes neve, hiszen intelligens és művelt és megértő embernek, ugye, nem kell magyarázni ma már, hogy a helyes cselekvésnek egyetlen akadálya az intelligencia, a műveltség és a megértés.

Más szóval: az okoskodás, amiről Lucifer, korunk istene rég megmondotta, hogy ő a tett halála. Fogadjuk el, hogy az okoskodás (lásd: parlament, népképviselő, tanácskozás, egymás meghallgatása) igen veszedelmes ártalom, ki kell tehát irtani gyökerestül.”³⁷

Karinthy kritikája nyilvánvalóan igazságtalan, meglehetősen könnyedén és könnyelműen bánik az analógiákkal, de az idők nem kedveztek a finom megkülönböztetéseknek. S ő maga sem képes mindig eldönteni, hogy mitől kell leginkább félteni a jövőt... és a múltat. Szeretne hinni, remélni; 1933-ban és 1934-ben is föl-fölveti, hogy az alkalmatlan politikusoktól a mérnököknek vagy a szellem arisztokratáinak kellene átvenni a kormányrudat, a technokrácia vagy a teokrácia megvalósítása érdekében.³⁸ De az utópikus és ellen-utópikus irodalom oly megrögzött hívének és művelőjének, mint Karinthy, nem lehetett sok illúziója, amikor a népboldogítást faji alapon tervező új társadalom gyakorlati megvalósítása került napirendre.

³⁵ *Autodafé, DO. X. Nírvána. A Kant és Nietzsche Németországa in Szavak pergőtüzében.* Bp. 1984. 108.

³⁶ *Rejtelmek.* Pesti Napló, 1931. április 5.

³⁷ *Népszerűtlen gondolat.* Pesti Napló, 1930. szeptember 21.

³⁸ Például: *Gépisten, jöjjön el a te országod.* Pesti Napló, 1933. XII. 10., *Számok és tények.* Uo. 1934. IX. 16.

A SZKEPTIKUS KARINTHY*

Nem lenne könnyű feladat összegyűjteni azokat a jelzőket és minősítéseket, amelyekkel a kritika és az irodalomtörténet illetve Karinthy Frigyes az elmúlt félszázadban. Neveztek nevető bölcsnek, muzsikáló matematikusnak, sziporkázó dialektikusnak; moralistának és cinikusnak, racionalistának és misztikusnak, relativistának és dogmatikusnak, zseninek és sarlatánnak. A sor hosszan folytatható.

Neveztek szkeptikusnak is, többen, többféle értelemben. Könczöl Csaba szerint például éppen a szépség és a hit paradox ellentéte, állandó, egyidejű jelenléte Karinthy gondolkodásának és művészetének meghatározó jegye: „Stílusá, formaszervező elvé inkarnálódott magatartása, a szépség azon közlésmód összes lehetősége iránt, amelyre másfelől a legteljesebb erkölcsi komolysággal, hittel és pátozzsal fölesküdt.”¹

Ungvári Tamás szűkebb értelemben használja a kifejezést: ő a húszas éveket tekinti Karinthy szkeptikus korszakának, amikor is „a dolgok viszonylagosságának átélése egy újfajta szkepticismushoz vezette el” az író, amely „lehetőséget adott arra, hogy minden létező fogalmat megkérdőjelezzen és a feje tetejére állítson”.² Ezt az – Ungvári szavával élve – „depresszív” pályaszakaszt váltja majd föl a harmincas évek megújulása: a fasizmus elleni morális tiltakozás pátozza söpri el a rezignációt.

Az említett időszakra, a húszas évekre esik Karinthy egyik legvitatottabb vállalkozása, a Nagy Enciklopédia terve. Szélsőséges nézetek ütköznek egymással e kérdés körül a szakirodalomban, és végeredményben még az sem ítéhető meg teljes bizonyossággal, mennyire vette komolyan az Enciklopédiát maga az író. Az összefoglaló mű, a nagy szintézis – mint ismeretes – nem született meg. A húszas évek második felének Karinthy-publicisztikájában megformálódó írói magatartás, az évtized közepétől sorjázó „címszavakban” tárgyiasuló gondolkodásmód és eszmeiség azonban markáns tendenciákat mutat: az írások sorában többé-kevésbé koherens fogalom- és eszmerendszer kristályosodik ki. A szkeptikus Karinthy portréjának árnyaltabb megrajzolásához e tendenciák nyomán juthatunk el.

Az Enciklopédia-terv közvetlen előzménye az írónak a húszas évek első felében kibontakozó szemléleti-világnézeti, illetve írói, sőt, részben magánéleti válsága. Az előbbi háttérben a relativizálódás érzékélésének a korban általános jelensége mellett Karinthy természettudományos világképének elbizonytalanodása, a freudi lélektan és a pozitívista természettudomány világmagyarázatával szemben kibontakozó elégedetlensége rejlik. Ez természetesen nem egyedülálló jelenség ez idő tájt: Karinthy válságtudatában lényegében azok a tendenciák jelennek meg, amelyek a Monarchia széthullásának időszakában e történeti táj írónak, gondolkodóinak világképét és életérzését általában meghatározzák. A „valóságvesztésre”, az „önazonosság viszonylagosságára és a valóság látszólagosságára”, az „én és a világ egységének megszűnésére” adott válaszok, az ezekkel szemben kialakított írói-emberi magatartásformák széles skálán mozognak. Hofmannsthal kísérlete az „én” és a világ egyesítésére a machiánus ismeretelmélet alapján, Rilke befelé fordulása, Kafka kiútatlansága, Hasek humora egy-egy jellegzetes választípust, egy-egy jellegzetes magatartásformát képvisel,³ de éppígy említhetünk Kosztolányi morális individualizmusát vagy a korai Babits klasszika- és a kései Babits egyetemességkultuszát. Úgy véljük, Karinthy Enciklopédia-terve is egy lehetséges válasz: a világnézeti válság *eredménye*, s egyben annak *meghaladására tett kísérlet*.

*A Karinthy Frigyes emlékülésen 1988. május 17-én elhangzott előadás átdolgozott szövege.

¹KÖNCZÖL Csaba, *A mutáló Karinthy*. Könyvvilág, 1978. 8. sz.

²UNGVÁRI Tamás, *Karinthy Frigyes pályája*. Látóhatár. 1965. 362–370.

³Az említett szerzők kapcsán a problémáról lásd HANÁK Péter, *Viszonylagosság és látszólagosság a századforduló Monarchiájában* (Világosság, 1979. 4. sz.), A. JANIK–S. TOULMIN, *Wittgenstein's Vienna* (New York, 1973.) és MÁTRAI László, *Alapját vesztett feléptmény* (Bp. 1976.) című írásait.

Írói válságában – egyéb okok mellett – fontos tényező volt a rákényszerített clown-szereppel szemben kibontakozó ellenérzése. Közismert, mennyire zavarta, bántotta a róla kialakult kép. Új írói magatartást, új *image*-t próbál kialakítani. A húszas évek közepe táján formálja meg az összekuszálódott fogalmak zűrzavarában rendet teremtő enciklopédista, az ésszerűtlen világban a rációt képviselő bölcselő, a lényegyet, az abszolút igazságot kutató, mindent újra elölről végiggondoló filozófus szerepét.

Valószínűleg az sem véletlen, hogy Karinthy épp az enciklopédiában talált írói terveinek, érdeklődésének és alkotásának, illetve újonnan kialakított írói magatartásának megfelelő *formát*. Ebben vélhetően ugyanis feloldhatónak azt az ellentmondást, amely a nagy összefoglaló mű megírására irányuló vágyai és a rövid formához való vonzódása között feszült. Az enciklopédia – per definitionem – magában foglalja e kettősséget: nagy formátumú szintézis, amely rövid, tematikai szempontból egymástól független címszavakból épül föl. Abody Bélához hasonlóan, aki a Karinthy által dédelgetett filozófus-szerepben öngazoló munkahipotézist lát,⁴ úgy véljük, hogy az Enciklopédia-terv e szerephipotézisnek, valamint az ebből következő, az előbbieken körvonalazott írói magatartásnak teremt megfelelő keretet.

Az új írói-gondolkodói attitűd azonban csak *módszertani* szempontból nevezhető szkeptikusnak, s csak annyiban, amennyiben célját, a jelenségek mögött „másképpen” létező lényeg megjelését a valóság kritikai analízise, a mindent megkérdőjelező kételkedés útját véli elérhetőnek. Mindezt azért kell hangsúlyoznunk, mert – mint látni fogjuk – a harmincas évek elején a *módszertani szkepszt* átfogó *szemléleti szkepticizmus* váltja majd föl: erre az időszakra Karinthy a valóság tudományos-racionális megismerésének *lehetőségét és értelmét* egyaránt kétségbe vonja. A szóban forgó pályaszakasz – amelyet enciklopédikus korszaknak nevezhetünk – így két, egymástól élesen elkülönülő etapra bomlik. A húszas évek második felének fogalommeghatározásaiban és elmélkedéseiben⁵ megnyilvánuló világkép a harmincas évek elejére fokozatosan elbizonytalanodik; az építkező szakaszt a kételkedő tétlenség, majd a rezignált visszahúzódság váltja föl. A gondolatépítmény csonka marad. Az újból kibontakozó szemléleti-világéletei válság az enciklopédikus program korábban deklarált értékeinek megkérdőjelezéséhez, majd feladásához vezet. A fogalomtisztázás tervét ismeretelméleti szkepszis, a racionalizmust metafizikus – olykor platonista – szemlélet, az aufklérista magatartást a szellem valóságfeltáró és világmegváltó hatalmáról való lemondás váltja föl. Ez a folyamat *tendenciaszerűen* 1930 második felétől bontakozik ki – noha *jelei* már korábban felbukkannak –, és körülbelül három évvel később zárul le.

Ellentmondásnak tűnhet, hogy a szemléleti szkepticizmus eluralkodása és a fasizmus elleni elkötelezett tiltakozás egyidőben, egymással párhuzamosan válik a Karinthy-publicisztika domináns jegyévé. Valójában a két tendencia között lényeges összefüggést kell látnunk. Hátterükben a racionalizmus válságának, a gondolat, a szellem devalválódásának, az intellektuális-gondolkodói attitűd hitelvesztésének érzékelése húzódik meg; a liberalizmus kudarcának felismerése mind a szellem, mind a politika küzdőterein. A kor irracionalista eszmeáramlatainak közgondolkodást meghatározó és politikai programokban is megnyilvánuló előretörése vezet Karinthy-nál az egyik oldalon világnézetű elbizonytalanodáshoz, a másikon a politikai elkötelezettség fölerősödéséhez.

A gondolat és a szellem válsága a húszas-harmincas évek fordulóján amúgy is „divatos” téma filozófiában, irodalomban, publicisztikában egyaránt. A húszas évek elején kibontakozó krizeológia a filozófiából indult hódító útjára, de a következő évtized elejére – többek között a gazdasági válság hatására – a közgondolkodást széles körben meghatározó irányzattá terebélyesedett, s a filozófusok nehezen olvasható kőteiből a közember mindennapos olvasmányáivá lépett elő a napilapok hasábjain.

⁴ ABODY Béla, *Töredékek Karinthy Frigyesről*. Négy Évszak, 1979. 9–11. sz.

⁵ A tervezett enciklopédia gerincét a Pesti Naplóban – többnyire vasárnaponként – megjelent írások alkotják, de nem hagyhatók figyelmen kívül az ez idő tájt megjelent kisebb tanulmányok, esszék sem (A Toll, Nyugat). A szóban forgó cikkek egy részét Karinthy kötetben is kiadta: „*Ki kérdezett?...*” (Címszavak a Nagy Enciklopédiához). Bp. 1926.; *Minden másképpen van* (Ötvenkét vasárnap). Bp. 1929.

A krizeológia „szekularizálódásának”⁶ e korszakában a filozófia művelői mellett írók, költők egész sora szólott hozzá a szellem és a gondolkodás, a kultúra és az európai civilizáció válságának kérdésköréhez: Angliában – többek között – Shaw, Wells és Chesterton, Franciaországban Valéry, Maurois és Romain Rolland, Magyarországon Zilahy Lajos, Babits és Karinthy. Eszme-történeti áramlatról – sőt: divatáramlatról – van tehát szó, ami tagadhatatlanul nagy hatással volt Karinthy harmincas évekbeli művészetére és publicisztikájára, annál is inkább, mivel kénytelen volt felismerni benne a saját írói programját, racionalista aufklériszmust is veszélyeztető tendenciákat.⁷

A szellem válságának, leértékelődésének *okait* kutatva Karinthy a harmincas évek elején három jelenségsoportha hívja föl a figyelmet. Az egyik – már 1928-ban felbukkanó – elképzelés szerint a szellem „népszerűtlenségének” oka a gyakorlattól, a társadalmi praxistól és a politika világától való elszigeteltsége. „A gondolat azért haldoklik ebben a világban – olvashatjuk a *Van-e túlvilági élet* című esszéjében –, azért nem gondolkodnak az emberek, mert ma nem érdemes gondolkodni, mert a gondolat eredményét nem lehet úgyse *valóra váltani*, nem lehet következményeit levonni, *nem lehet élni a gondolat szerint*, nem lehet, egyszerűen azért, mert a világot nem a gondolat kormányozza, hanem egészen másvalami – vagy inkább semmi se kormányozza, alakul magától, indulatok és vágyak viharában.” Az 1930-as *Népszerűtlen gondolat* című írás konklúziója szerint a gondolkodás a társadalmi és politikai érvényesülésben használhatatlan fegyver, „az intelligencia, a műveltség és megértés” inkább akadálya, mintsem előmozdítója a karriernek. A dilettantizmus uralkodik a társadalmi élet minden területén, így a művészetben, az irodalomban is, „sikere csak a dilettánsoknak van már – írja máshol –, (...) nem is illik már érteni ahhoz, amivel foglalkozunk. Érteni hozzá: smokkság, professzorság, pedantéria. Ellenben nem érteni: zsenialitás, fiatalos erő, „intenzív” frissége az érintetlen öserőnek” (*Szakértelem*, 1930.).

Felfogásának frappáns összefoglalása egy 1932-es *kroki*: *Az én tanrendem*. Az „életre nevelő” tantervjavaslat tantárgyai kizárólag olyan ismereteket tartalmaznak, amelyek az érvényesülésben felhasználhatók: mennyiségtanból kamatos kamat számítása, fizikából gáztörvények, azaz: gázzámla letagadása stb. Az írás zárata a következő: „**JRÁS-OLVASÁS**. A végére hagytam, mint esetleg fölöslegeset. Leghelyesebb volna törölni a tantervből (...). Gyakorlati haszna minimális lévén, nem is erőltetném. Tapasztalatból beszélek.”

Míg a gondolat válságának egyik oka az író szerint gazdasági-szociológiai természetű, a másikban inkább politikai-ideológiai folyamatok játszanak szerepet. A kor uralkodó politikai rendszerei – Karinthy felfogásában a diktatúrák – ugyanis egyrészt nem gondolkodó, hanem végrehajtó apparátusok és engedelmeskedő tömeget igényelnek, másrészt e rendszerek ideológiájának lényege – s itt elsősorban a nemzeti szocializmus hitleri rendszeréről van szó – maga az irracionális. Az 1931-től sorjázó és 1933-tól felszaporodó írások hosszú sorából emeljünk ki kettőt. Az egyik a Gottfried Benn *Der Neue Staat und die Intellektuellen* című könyve kapcsán született szarkasztikus hangú pamflet, amelyben az író röviden ismerteti az „Új Vallás Üdvösségébe vezető tanok” lényegét, majd ünnepélyesen „csafakozik” az új vallás hirdetőinek táborába:

„Vele együtt hiszem és vallom, hogy az egyéni Értelem, Belátás és Megismerés, a régi, individuális korszak szemléletének szentháromsága, elavult, téves és hibás módszer, s általa nem jutunk el az igazsághoz.

Vele együtt hiszem és vallom, hogy az egyénnek nem szabad spekulálni és kritizálni, hanem vakon engedelmeskednie kell ama csálhatatlan Belátásnak és Kara tnak, ami t kiválasztott inkarnációja, a Vezér képvisel.” (*Egy pogány lélek megtérése*, 1934.)

A másik írás – *Autodafé*, DO. X. *Nirvána* – a Németországban diadalútját járó ideológia irracionálisáról, ennek filozófiai, filozófiatörténeti háttéréről szóló elmélkedés: „... a Rajnán innen e pillanatban nem a „tisza ész kritikája” s a *kategorikus imperatívusz* irányítja az értelem dolgát: fejük felett

⁶ Vö.: HAMVAS Béla, *A világválság*. Bp. 1983. 80.

⁷ Bár a legtöbb esetben feltehetően nem beszélhetünk közvetlen hatásról, feltűnő egybecsengések fedezhetők fel Karinthy és az említett áramlathoz sorolható szerzők – elsősorban Ortega y Gasset – egyes gondolatait, megfogalmazásait között.

nem a Kant „csillagos eget” feszül, s pusztá véletlen, hogy a königsbergi bölcsember nem szerepel az autodafén. *A Schopenhauer és főként a Nietzsche Németországa ez*, a csillagos eget a fantazmáknak és hóbortoknak ama wagneri ködgomolya oltotta ki, ami e két mániákus „stílművész” lázálmaiból füstölgött elő a múlt század derekán.”

Karinthy világosan látja, hogy a fasizmus előretörésével az irracionális kap egyre nagyobb teret mind a politikában, mind a köz tudatban, közgondolkodásban. Ugyanakkor az is világos számára, hogy mindezt nem csupán a tömeget manipuláló diktatúrák és diktátorok felelősek, hanem a manipulálható, saját akaratáról és az önálló gondolkodásról önként lemondó *römg* is. Már 1930-ban felháborodottan ír a németországi választások eredményéről, arról, hogy „a nép érett megfontolással arra az eredményre jutott, hogy a nép képtelen és alkalmatlan lévén érett megfontolásra, sokkal jobb, ha egy diktátor gondolkodik helyette a teendőkről”. (*Népszerűtlen gondolat*) 1933-ban pedig így elmélkedik Thomas Mann és Hitler németországbeli „népszerűségéről”:

„Vesd össze Thomas Mann nemrég megjelent pásztorlevelét, a most diadalmaskodó hitlerizmus ellen, azzal a részegen tomboló lelkesedéssel, amivel a német ifjúság nagy része Hitler, a *személyhez kötött* hatalom (elavult szóval: zsarnokság) tipikus képviselőjéért rajong. Az egyik csupa okosság, logika, a fehéren izzó értelem heve; a másik csupa lobogás, füst és tűz, a képzelet lángja.” (*Rajongó ifjúság?*)

Többek között a manipuláció gyakorlatában is igazolódni vélhette Karinthy azt a – részben Chestertontól átvett, először még 1930-ban kifejtett – elméletét, amely a gondolkodás válságára adott magyarázatok harmadik típusának szemléleti alapját adja. Ennek lényege az, hogy a huszadik század embere visszafejődik, degenerálódik, szellemi képességei egyre alacsonyabb szinten mozognak, a kortárs generáció „meglepően és borzasztóan ostoba, műveletlen és gyengeelméjű. (...) Az értelem szava spanyolul beszél e generáció számára – a viccet szereti ez a generáció, de a szellemet utálja” (*Kialvó őrtűzek*).

Az értelmetlen és céltalan cselekvés (*Hátrálva a világ körül*), a gyerekesen naiv politikai elképzelések (*Kétszáz ezer aláírás*), az ember ostoba önpusztítása (*Villamosguillotine és egyebek*), az emberek közötti kommunikáció kiüresedése, sőt, megszűnése (*Fekete-fehér – igen-nem; Egy jó kis duma*) jelenségek hosszú sora látszik igazolni „az elgyerekesedő világról” alkotott tételt.

*

A harmincas évek publicisztikájában feltáruló kor „rossz korszak” az Enciklopédia számára. Karinthy szemléletének az előbbieken bemutatott vonásai fokozatosan a húszas évek közepén kialakított filozófus-enciklopédista szerep feladásához és a fogalomtiszta, valóságfeltáró program visszavonásához, a szkeptikus szemlélet kialakulásához vezetnek.

A szemléleti változásról tanúskodó publicisztikai írások egyik vonulata a húszas évek fogalomelméleteit fölülvizsgáló, azok eredményeit megkérdőjelező vagy éppen megtagadó cikkek alkotják. Ide sorolhatók a kultúra és civilizáció ellentmondásáról, egyenlőtlen fejlődéséről szóló írások (például *Bacilusok és bogarak; Új tömlő, régi löre* stb.), a művészet, a technika és a tudományok értékelésében bekövetkezett változásokról tanúskodó cikkek (például *Zöngék és zörejek; A gép hazudik; Versek áradása* stb.), valamint az ösztönöknek a szellem világán diadalmaskodó hatalmáról írt keserű elmélkedések (például *Idomított világ; Gyász hír az embereknél; Civilizáció*). Az egyes fogalmak és kategóriák értelmezésében, értékelésében bekövetkezett változásokra nem térhetünk ki e keretek között. Fontosabb ennél az írásokban meghúzódó közös tendencia jelzése: a harmincas évek Karinthy-publicisztikájának tanúsága szerint az íróban egyre inkább megrendül a romantikus-liberális, illetve a pozitivistaevolucionista, fejlődésközpontú világkép öröksége; a történelem és a társadalom mozgásaiban egyre kevésbé véli felfedezni a szellem princípiumának jelenlétét, s e mozgásokat egyre kevésbé tekinti „a fejletlentől a fejlettebb, a rossztól a jó, a hibásból a hibátlan felé mutató”⁸ változásoknak, egyszerűval: fejlődésnek.

⁸ *Pénzbírság*. Pesti Napló, 1931. november 22.

A szemlélet e változásai fordulathoz vezetnek az Enciklopédia-terv és az ehhez kapcsolódó írói-gondolkodói attitűd értékelésében is. A fordulat első explicit jelei olyan apologetikus megjegyzések, amelyek külső, gyakorlati okokra hárítják a terv megvalósulásának késettetését (*Szakértelem*, 1930; *Nem érek rá*, 1930). E megjegyzéseket a későbbiekben a megismerés *fontosságát*, *szükségességét*, illetve *lehetséges* voltát megkérdőjelező, előbb-utóbb megtagadó, így végső soron az enciklopédikus programot visszavonó fejtegetések követik. A *Zöngék és zörejek* című írás meglepő, tolsztojánus konklúziója a valóság megismerése és megértése helyett a szeretet és boldogság krisztusi elveit emeli piesztálra:

„Ki mondja, hogy fajtánk végcélja a Tökéletes Megismerés és Megértés? Miért nem a Tökéletes Boldogság, Mámor, Szerelem, Jóság? Értelmi istenné válás helyett érzelmi és erkölcsi Übermensch. (...) Nem az ész a fontos, hanem az érzés. Éljen a muzsika.”

A megismerés *fontosságát* megkérdőjelező cikk után egy héttel a megismerés *lehetőségét* – vagy legalábbis a kognitív-racionális megismerés lehetőségét – kétségbe vonó Karinthy-írás lát napvilágot a Pesti Naplóban. „A költő – olvashatjuk itt – jól tudta, kezdetből fogva, értelem és érzelmek zürzavarán túl még egy saisi fátyol zárja el a valóságot – ezt a fátyolt szemünk és fülünk, érzékeink zürzavara akasztja elének – mögötte ami van, csak a lélek ismerheti meg.” (*A gép hazudik*, 1931)

A megismerés lehetőségeinek korlátai végül a valóság metafizikus-platonista megkettőződéséhez vezetnek Karinthy gondolatvilágában. Kibontakozó agnoszticizmusa a kettős létezés régóta dédelgetett koncepciójával kapcsolódik össze egy 1933-as írásban:

„... a lélek birodalma nem azért nem hat a valóságra, mert gyengébb és jelentéktlenebb annál, hanem azért, mert *független* tőle, semmi köze hozzá, külön dimenziója van, külön élete és fejlődése, s talán éppen azért függetlenül el, megvetéssel és fölénnyel, amattól a fizikai létől, mert közelebb áll az ismeretnek, de örök és csak lelked útján megismerhető fizikán túli, valódi boldogsághoz”. (*Versek drádsá*, 1933)

A szkeptikus szemlélet kibontakozásának utolsó mozzanata az írói-gondolkodói-tudósi szerep ártértékelése. 1932-ben és 1933-ban egyre több olyan Karinthy-írás lát napvilágot, amelyben az író szembenéz enciklopédikus írói programjának, illetve auklérista szemléletének kudarcával. Egykori elképzelései, hogy „a rossz szavaktól megromlott világot jó szavakkal lehet és kell gyógyítani”, szertefoszlottak. Az események logikáján nem változtat sem író, sem tudós, és „ezen nem segít semmiféle fogalomtisztázó szőrszálhasogatás – az események logikája ma is úgy kívánja, hogy a cselekvés embere bízza magának és népének sorsát a képes kis kalendáriumra, amelyben olvasható, lesz-e eső vagy nem lesz-e eső – a gondolkodó pedig fogja be a száját, úgyse hallgat rá senki”. (*Események logikája*, 1932) A gondolatmenet szerves folytatása az „Autour de notre jardin” zárata: „A Nagy Álmat pedig tedd el: este van, a csillagok várnak és hallgatnak, van idejük.”

A Karinthy gondolkodás módjában, világszemléletében bekövetkező fordulat mozzanatait, a szkeptikus világlátás kibontakozásának állomásait követtük nyomon az előbbieken. Ezt a szemléleti változást, ennek etikai, filozófiai, politikai nézeteket meghatározó jellegét dokumentálja, összegzi az író publicisztikájának egyik legértékesebb darabja, a *Gyászshír az embereknek* című, a lírai monológ és a bölcséleti-politikai értekezés jellegzetességeit ötvöző írás. A bevezető rész metaforikája – csakúgy, mint az alcím önallúziója (*Eszmék temetőjében*)⁹, egy korszak lezárulását, egy szemléletmód továtúnését jelzi:

„Tegnap még Eszmék Alkonya – hol vagyunk már az alkonyattól? Rég leszállt az éj, még a Hold se világít, nem veri vissza a leszállított égitest bánatos emlékét. „Köröskörül feketeség” – amphimelas –, ami körülvesz. Költöm, ha a külső világ éles és bántó álma elől elzáród szemed függönyét, hogy lelkiismereted valóságába vess egy pillantást, a sötétben csupa cserép és rom. Kísértetek huhognak a szélben, s riadtan kapod el a lábaid, mert sírdombokhoz ütök. Az eszmék temetőjét járod a sötétben, minden fejről egy szó, egy fogalom – tegnap még tartalmuk volt, éltek és hatottak, ma üresen, süket zörejjel reccsen meg pusztá nevük – repedt fazék a madánjlesztőn, értelmetlen betűhalmaz, halandza.”

⁹ Utalás az *Eszmék alkonya* című 1916-os írásra (in *Krisztus vagy Barabbás*. Bp. 1918.)

Egy történelmi korszak szellemiségéről alkotott ítélet fogalmazódik meg e sorokban, s a pusztulás és kiüresedés metaforái, hang- és képszimbolikája egyben az enciklopédikus korszak végső mérlegeként is felfogható. A bevezető részt záró szó-fogalom-halandsza azonosítás pedig – a fogalom tisztázás kritikai programjának kiindulópontja – ebben a kontextusban e program elvi lehetetlenségét, értelmetlenségét, reménytelenségét sugallja.

A szellem, a gondolat, a ráció válsága Karinthy kibontakozó szemléleti szkepticismusának alapja. A szavak és fogalmak kiüresedésével párhuzamosan azonban az etikai kategóriák elbizonytalanodására is felfigyel: a homo sapiens degenerálódása a homo moralis pusztulásához vezet. A *Gyászhr az embereknek* nemcsak a szavak és fogalmak kiüresedésével, az emberi gondolkodás alapételeinek hitelvesztésével vet számot („Filozófia. Fikció. Eszme. Posztulátum.”). A húszas évek közepének etikai dichotómiája – ha rossz van, *kell*, hogy legyen jó is¹⁰ – és a húszas évek végének etikai relativizmusa¹¹ után az idézett írásban e területen is szkeptikus konklúzióhoz jut a szerző:

„Aki a jót immár nem tartja lehetségesnek, az nem hisz a rosszban sem: nem „túl rosszon és jón”, mint a nietschei Übermensch, hanem innen e kettőn, mint az állat és a növény.

Jó és rossz?

Halandsza.”

Az emberként való létezés pillérei – ráció és erkölcs – ingatagnak bizonyultak: az építmény roskadozik. A liberalizmus „téves premisszáján” alapuló politikai rendszerek: a különféle demokráciák kudarcával való keserű szembenézés vezet az írás biblikus utalására – a krisztusi megváltás örömhírére – épülő zárlathoz:

„Gyászhr lett az örömhírből.

Nem dicsőség Istennek a mennyben, béke az embernek és jóakarata.

Gyalázat a sátánnak a pokolban, az emberek számára háborúság és sanda gyanú.”

A *Gyászhr az embereknek* 1933. szeptember 17-én jelent meg a Pesti Naplóban. Filológiai szempontból ez a cikk nem tekinthető az enciklopédikus korszak utolsó írásának: öt további, az alcím tanúsága szerint „a nagy műhöz” tartozó szöveg követi még. Tartalmi szempontból sem szigorúan vett korszakhatár ez az írás, hiszen a Karinthy-publicisztika további öt évének természetében jócskán akadnak az enciklopédikus korszak eszme- és fogalomrendszeréhez kapcsolódó cikkek, sőt az Enciklopédia-terv is többször felbukkan egy-egy írásban, riportban, még 1937-ben is.

Mégis azért tekinthetjük fordulópontnak, egy korszak elvi lezárásának ezt a cikket – és az egész 1933-as esztendőt –, mert benne és az időszak publicisztikájában az író szembenéz az enciklopédikus program alapját képező szemlélet és az ebből fakadó magatartás vélt vagy valós tarthatatlanságával, a program kudarcával. 1933-ra a valóság racionális, kognitív megközelítésének fogalom tisztázó szándéka s az intellektuális-bölcselkedő írói magatartás zsákutcába jut. A *Gyászhr az embereknek* számvetés a kudarcral, csakúgy, mint – számos egyéb cikk mellett – a harmincas évek vertermésének jelentős része vagy a Nevető betegek néhány novellája, lírai monológja. A *számvetés a tálentomról*, a *Tisztelgés viadal előtt*, *A labda és az Üzenet a palackban* mellett befejezésül említsük meg a kilátatlanság és lemondás, a szkeptikus rezignáció érzését talán legerőteljesebben megfogalmazó novellát, a *Robinson szigetét*: „... Mert Robinson szigetvé lett. kis szikamór, ez a kis földgolyó, az Ember számára Robinson szigetvé, ahová kidobta egy közönyös hullám, mikor elsüllyedt alatta az Értelen és Jóakarata utolsó kis hajója, amit lelkes, Istentől küldött építők ácsoltak számára, valamikor, a tizenharmadik század közepén s még régebben, egy ember, akinek már az apja is ács volt...”

¹⁰ Lásd például: *Karinthy Frigyes notesze*. Bp. 1927. *Élet és halál; Isten; vö. Van-e túlvilági élet?* Nyugat, 1928.

¹¹ *Naplóm*. A valóság regénye. Pesti Napló, 1929. április 21.

Az idézett Karinthy-szövegek megjelenése:

Van-e túlvilági élet? Nyugat, 1928. II. 343–349. *Népszerűtlen gondolat*. Pesti Napló, 1930. szeptember 21. *Kialvó őrtűzek*. Pesti Napló, 1930. október 26. *Szakértelem*. Pesti Napló, 1930. november 9. *Zöngék és zörejek*. Pesti Napló, 1931. április 12. *A gép hazudik*. Pesti Napló, 1931. április 19. „*Események logikája*”. Pesti Napló, 1932. január 31. „*Autour de notre jardin...*” Pesti Napló, 1932. augusztus 14. *Az én tanrendem*. Színházi élet, 1932. 38. sz. *Rajongó ifjúság?* Pesti Napló, 1933. február 5. *Versék áradása*. Pesti Napló, 1933. február 19. *Autodafé, DO. X., Nirvána*. Pesti Napló, 1933. május 14. *Gyászhr az embereknek*. Pesti Napló, 1933. szeptember 17. *Egy pogány lélek megtérése*. Pesti Napló, 1934. június 10. *Robinson szigete-in Nevető betegek*. Bp. 1936.

A zay-ugróci levéltár verses kéziratairól

Az úgynevezett zay-ugróci kézirrattal a szakirodalomban elsőként Szilády Áron¹, utóljára Horváth Iván² foglalkozott. 1986-os pozsonyi levéltári kutatásaim során bukkantam rá³ a múlt század óta lappangó kézíratra, amelyet tudtommal irodalomtörténész még soha nem látott; Szilády ugyanis Thallóczy Lajos jegyzeteit használta fel,⁴ Klaniczay Tibor pedig – aki e században elsőként és egyben utolsóként kutatót a kézirat után – nem találta azt.⁵

A zay-ugróci kéziratnak az adott jelentőséget, hogy a szakirodalom a legkorábbi – 1560 előtt másolt – kézíratos versgyűjteménynek tartotta.⁶ Ez a vélemény Szilády (egyébként Horváth Iván által joggal „meglehetősen zavarosnak” minősített⁷) jegyzetein⁸ alapult. Ott azt írja ugyanis, hogy az egyik ének végén az 1558-as évszám olvasható, és „a többi szintén 1560. előtt íratott le”.⁹ Nos: a kézíraton nincs, és – mint az alábbiakból kiderül – soha nem is volt évszám, a szóban forgó énekek minden valószínűség szerint, a fizikai jellemzők, kézírás stb. alapján (más fogódzónk ugyanis nincs) a XVI. század végén, esetleg a XVII. század elején másoltattak le. Szilády állításainak s az ezen alapuló szakirodalmi tévedéseknek a részletes korrigálását itt nem szándékozom elvégezni; ez automatikusan következik a kézirat(ok) ismertetéséből. Ugyancsak nem tartom feladatommak annak kiderítését, hogy Thallóczy esetleges tréfájának vagy egyszerű félreértés-sorozatnak az eredménye-e a kéziratról eddig kialakított kép.

A zay-ugróci levéltárban nem egy, hanem három kézíratos versgyűjtemény és egy külön lapon még egy magyar és egy (?) latin vers található.

A kéziratok ismertetése:

I. Kézíratos, füzetes versgyűjtemény töredéke, amely jelenleg két jelzetten található, azonban a papír mérete, anyaga továbbá az íráskép alapján bizonyos, hogy a ma különálló lapok egykor együvé tartoztak; 2 levél, 15,5 X 10,5 cm. Szlovák Központi Levéltár, Pozsony, a Zay család zay-ugróci levéltára, a III. Balogh elenchus szerint 50. és 51. tétel.

¹SZILÁDY Áron, *RMKT XVI/6*. 380–383.

²HORVÁTH Iván, *Egy kiaknázatlan műfaj történeti forráscsoport: XVI. századi kézíratos versgyűjtemények*. Itk, 1983. 76–77.

³Elsősorban HORVÁTH Iván idézett cikke, továbbá szóbeli biztatása készítetett az irat utáni kutatásra; ezért ezúton is köszönetet mondok.

⁴Vö.: SZILÁDY, *i. m.* 380.

⁵KLANICZAY Tibor, *Magyar nyelvű verses kéziratok Csehszlovákia könyvtáraiban és levéltáraiban*. I. OK. VII. 432.

⁶HORVÁTH, *i. m.* 4. jegyzet: „Tudakozásomra kiderült, hogy RITOÓK Zsigmondné (kérdésem-től függetlenül, már korábban is) és VARJAS Béla szintén egy 1560 előtti kézíratos versgyűjtemény-ről szóló híradásként értelmezi SZILÁDY szavait.”

⁷*I. m.* 76. Jellemző, hogy SZILÁDY ugyanazon jegyzetei alapján STOLL Béla – *A magyar kézíratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája* (1565–1840). Bp. 1963. 431. – négy, HORVÁTH Iván (i. h.) hat verset rekonstruál. STOLL itt bevallotta SZABÓ T. Attila bibliográfiájának (*Kézíratos énekeskönyveink és verses kézirataink a XVI–XIX. században*. Zilah, 1934. II. 375. sz.) nyomdokain halad. HORVÁTH Iván nem tud a bibliográfiák adatairól, így véleményét ezekről függetlenül alakítja ki.

⁸SZILÁDY, *i. m.* 380.

⁹Uo.

1. (Balogh III./51., 1_a–1_b) Cím: HALA ADAS. Incipit: *Halat adonk te neked örök Isten.* A vers végig megtalálható a kéziratban. Szilády azonban nem ezt, a nyomtatott kiadásokhoz képest változat jellegű szöveget közli.¹⁰ Első nyomtatott kiadása Huszár Gál 1560-as énekeskönyvében.¹¹

2. (Ugyanott: 1_b) Cím: PSAL. 126. Incipit: *Mindennek meg haliak es iol meg tandiak.* Utána a szollár latin incipitje: *Nisi Dominus edificauerit etc.* A versnek csak az első két versszaka őrződött meg a kéziratban.¹² Ugyanannak a kéznek az írása. Nyomtatásban először Huszár Gál 1560-as énekeskönyvében jelent meg.¹³

3. (Ugyanott: Közül számos lap hiányzik, 2_a–2_b) Ugyanannak a kéznek az írásában a *Jesus Christus, mi üdvösségünk* incipitű vers, amelynek azonban az első hat (?) versszaka hiányzik; de az is lehet, hogy több vagy kevesebb, az utóbbi valószínűbb, mert ahol a vers folyamatosan megtalálható a kéziratban, a strófák száma ott is kevesebb a nyomtatott kiadásokénál.¹⁴ E változat legközelebb ahhoz a szöveghez van, amelyet Huszár Gál közölt 1574-es énekeskönyvében, és amely egyben az ének első nyomtatott kiadása.¹⁵

Itt kellene következnie az 1558-as datálásnak.¹⁶ De nem következik. Jegyezzük meg: nem tételhez fel, hogy ez az évszám, noha korábban ott volt, leszakadt, letördölt, vagy valami egyéb bal eset érte, mivel a kéziratról a XIX. század elején, tehát még jóval Thallóczy kutatásai előtt, minden apróságot hűen lejegyző betűhív másolat készült (az úgynevezett Balogh-féle másolatok), s ebben sincs nyoma az évszámnak.

4. (Ugyanott: 2_b–Balogh III. 50. 1_a–1_b) Cím: *Az Hazassagroll.* Incipit: *Jambor hazassok meghalgassatok.* (Batizi András, 1546) Más kéz írása. Az 51-es jelzetű töredéken található az első versszak és a második versszakhoz tartozó őrszó.¹⁷ Az 50. jelzetű töredéken folytatódik a vers, a 22–26. strófiával, a lap végén az őrszó a 27. szakaszra utal. Mivel egy oldalra átlagosan 2,5 strófa jut, megállapítható, hogy az 51. és az 50. jelzetű töredék között épp 4 levél hiányzik.¹⁸ Feltételezhető, hogy az ének a nyomtatott kiadásokból¹⁹ ismert teljes terjedelmében megtalálható volt a kéziratban.

II. Ez is kéziratos, füzetes versgyűjtemény töredéke, amely jelenleg szintén két, egymástól meglehetősen messze eső jelzeten található; 3 levél, 21 X 16 cm, ugyanott: 52. és 421. tétel. A két rész egykori sorrendje nem állapítható meg. Végig egy kéz írása.

¹⁰ SZILÁDY, *i. m.* 257.

¹¹ RMNy 160: b₅/b–b₆/a (1560–61)

¹² SZILÁDY a nyomtatott kiadások nyomán közli. *I. m.* 256–257.

¹³ RMNy 160: y₅/b–y₆/b

¹⁴ SZILÁDY természetesen a nyomtatott kiadások alapján közli. *I. m.* 258–259.

¹⁵ RMNy 353: I. 206/a

¹⁶ SZILÁDY, *i. m.* 381. ennek a végén áll az 1558. évszám”.

¹⁷ Azaz a vers 26. szakaszának a végén nem a „satöbbi” megjegyzés van, és az első strófa után sem „etc” következik, mint SZILÁDY állítja (*i. m.* 383.). Arról sincs szó, amit HORVÁTH Iván gondolt: „... Thallóczy sajnos csak hat versszakot másolt le Szilády számára, aki az éneket rosszul azonosította, s Thallóczy „satöbbit” korabeli szövegnek vélte.” (HORVÁTH, *i. m.* 77.) Úgy vélem, eleve valószínűbb, hogy valaki lemásolja az első, majd épp a 22–26. strófát. A rossz azonosítás (korrekcióját lásd: ltk, 1939. 75.), továbbá a „satöbbi” odakerülésének oka, azt hiszem, a következő: Thallóczy sem látta az eredeti kéziratokat, hanem a már többször említett, XIX. századi, Balogh-féle átirásból dolgozott; ebben ugyanis egyrészt valóban fel van cserélve a sorrend, s „Mennyegzői versek” címen előbb következik Batizi házaseénekének 22–26. szakasza, majd azután az első strófa, másrészt a 26. szakasz után Balogh nem a kéziratot olvasható őrszót írta, hanem a „sat” megjegyzést. Thallóczy tehát, véltetőleg, igen pontosan másolta a XIX. századi átiratot.

¹⁸ A hiány ugyanis 20 strófa; 20:2,5 = 8, azaz 8 pagina, 4 levél.

¹⁹ Első kiadása: RMNy 264: 196. (1569)

1. (Balogh III./52 1_a-1_b) Cím: *Más*. Incipit: *Segetsegwl hiok az menibeli istent*. A vers végig megtalálható a kéziratban. Első nyomtatott kiadása a Szegedi Gergely-féle 1569-es énekeskönyvben.²⁰ A nyomtatott kiadványokhoz képest szövegváltozat. A végén, lezárásként, görögül: *τελος και τω θεω δωξα* (Vége, s Istennek dicsőség!), majd az Őrszó: *Cantilena*.

2. (Ugyanott: 421. 1_a-1_b) Cím nincs (Ps. 143 = 144). Incipit: *Mindön allat dicisr wr Isten tegödet*. Nótajelzés: *Ad Notam Cyri, regis Persarum*. Hatalmas wrakról nektök etc. (Kákonyi Péter, 1549.) Huszár Gál 1574-es énekeskönyvétől²¹ kezdve számos kiadása ismert. A nyomtatott szövegekhez képest változat. A végén Őrszó: *Cantilena*, alatta későbbi kéz beírása: inutíle. Ez utóbbi vélhetőleg a levéltár egykori rendezőjétől származó bejegyzés, ugyanez a kéz a III. versgyűjteményt is így minősítette; a "haszontalan" tulajdonképpen "selejtezendőnek" értendő.

3. (Ugyanott: 2^a-2^b) Ennek az éneknek az eleje hiányzik a kéziratból. A Szegedi Számítógépes Munkacsoport XVI. századi versreperitóriumának adatai alapján a vers idáig ismeretlen volt.²² Ez már csak azért is valószínű, mert a versfőkönyv maradványából (. . . EL NEGYEDI /D/ kivehető név XVI. századi költőként ugyancsak ismeretlen.²³ Negyed (mai szlovák neve: Neded, ejtsd: Negyed) Nyitra megyében van.²⁴ A vers töredék beűhív átirata:

Elödben wet azért sok bwnt hog' tegöd el eiczon
es megh röttent hog' tegödet maganak eitessön,
temlecezen hog' mindiarast tegödet rekezzen

Lattia hog' te il' kedves wag' az meniej Wrnal,
hog' nincz nekj kedvesb semmj embör the naladnal,
irig ködik meniorzagban hog' ne boczatassal.

Nem hag' tegöd az Wr Jsten el weznj az bwnben,
csak ő hozza fohazkodgial mindön kisertetben,
ke tsegh nekwl megh halgattia the köniörgesedet

Emléközöm hog' azt iria Ezekiel rola,
hog' az Jsten az embörnek tereset kiwannia
ne maradgion zent halala erőtte hiaban.

Gjönörködik csak azokban kik hozzáia ternek,
kik maradnj sok ideigh az bwnben nem memék,
de mindiarast eset w tan boczanatot kernek.

Ig' Zol Chus (Christus) zent Janosnal tizenhat rezeben,
hog' megh adgia az mit kerwnk attiatol neweben,
Senkj töle bar meg hidged el nem iö iressen.

Ezönkeppen feniöget zent Lucacznal. Vrwnk.
kik wegiglen az bwnökben maradnj keuanwnk.
el karhozwnk bizoniara ha föl nem sörkenwnk.

²⁰ RMNy 264: 177.

²¹ RMNy 353 II.: 88/b

²² Köszönöm HORVÁTH Ivánnak és GÁL Györgynek, hogy feldolgozásukat rendelkezésemre bocsátották. A repertórium adatai szerint ebben a versformában (a₁₄, a₁₄, a₁₄ metszet: 4/4/6) a XVI. században 9 vers íródott, s a keresett ének ezek egyikével sem azonos.

²³ . . . EL = Dániel, Mihály (Michael) vagy Gábrriel

²⁴ Erre SZABÓ Géza volt szíves felhívni a figyelmem.

De wizontak zent orzogat ighirj mj nekwnk
ha halgattiok zent igheiet lakozik mj bennwnk,
Zent lelkewel lakodalmat zöröznek mj bennwnk.

Ig' eközzök azért wennj Evang'eliomiat,
es köuessök Zywönk zörint ö paranczolattiat,
holtwnk w tan welwnk közlj az ö zent orzogat.

Diczirrtessel attia Isten a the zent fiaddal,
kit boczattal my erőttwnk az Jesws Christussal,
az zent lelök mind örökke az zent háromsgawal

III. Kéziratos, füzetes versgyűjtemény; 4 levél, 21,4 X 16,2 cm, ugyanott: 422. tétel. Végig egy kéz írása. Nagybáncsai Mátyásnak József-históriáját tartalmazza a 125. stófatól a 149-ig. A köziraton ívjelek találhatók, X-től aa-ig. Ennek alapján megállapítható, hogy a füzetecskében eredetileg is csak ez az egy vers volt.²⁵ Első nyomtatott kiadása Kolozsvárott, 1580-ban jelent meg.²⁶ A nyomtatványok és az eddig ismert kéziratok (Lipcei-kódex, Lugossy-kódex) szövegéhez képest változat; aab tetején egy megjegyzés, a II. kéziratra is ugyanezt író kéztől: inutile. Ezzel az írással a lap alján: *Historia biblica de Josepho versibus comprehensa.*

IV. Végül: egy különálló papírdapon (20 X 21 cm), amely egészen bizonyosan nem volt egyik vers-füzetnek sem a része, található az *Angyalnak tetszik* incipitű epigrammaszerűség, ezalatt pedig a *Vide a Deo gratus* kezdetű háromstrófás (vagy három szakaszos?)²⁷ latin paraliturgikus vers.²⁸ Hogy „szintén 1560 előtt”²⁹ lettek volna feljegyezve, azt semmi sem bizonyítja. Sőt az írásképp és a magyar nyelvű vers rímelésének jellege inkább látszik XVII., minsem XVI. századnak.³⁰

A Szilády által már ismertett (I. és IV.) kéziratokról kialakított kép korrekciójához még jegyezzük meg, hogy ezek az iratok, akárcsak a II. és III. versgyűjtemény, valószínűleg nem az 1570-ben elhunyt, élete végéig katolikusnak megmaradt Zay Ferenc birtokában voltak.³¹ E feltételezés, ha elfogadjuk Szilády datálását, ugyan természetszerűleg következik, ha azonban nem, s erre minden okunk megvan, valószínűbbnek tarthatjuk, hogy a kéziratok első tulajdonosa, a versek gyűjtője, Zay Ferenc fia, a protestáns lett Zay Péter volt. Róla bizonyosan tudjuk, hogy főként érdekelt a magyar irodalom. 1589-ben egy „maga kezével írt” imádságoskönyvet készített,³² Sándor Mátyás pedig 1583. július 31-én kelt levelében így ír néki: „Kérem nagyságodat, küldje meg nagyságod az *Énekes könyvet*, tudom, hogy immár nem szükség nagyságodnak, mert az éneket kiírták.”³³

Természetesen mindez nem zárja ki az esetleges korábbi datálást: kétségtelenül feltűnő, hogy a szövegek, a IV. kivételével (?) aránylag koraiak.

Köszeghy Péter

²⁵ Mivel egy oldalon átlagosan három strófa és az X-ívjel előtt (a szokásos ívjelejelölések esetén) 21 levél tételvezhető fel, továbbá $42 \times 3 = 126$, ezért a 127. szakasz kellene, hogy következzen az X. levélen. A két szakasznyi eltérés ilyen számítás esetén jelentéktelen, legvalószínűbben azzal magyarázható, hogy egy oldalra nem mindig pontosan három strófa került, avagy a másoló a számítottnál kevesebb ívjelet betűt írt.

²⁶ *RMNy* 463

²⁷ Ezt a lehetőséget HORVÁTH Iván veti fel, *i. m.* 77.: „Egymással *talán* összefüggő” verseket említ. (Kiemelés tőlem.)

²⁸ A lap túloldalán mindössze ez olvasható: „Versus”.

²⁹ SZILÁDY állítása, *i. m.* 383.

³⁰ HORVÁTH Iván szíves szóbeli közlése szerint ő is ezen a véleményen van.

³¹ Vö. HORVÁTH Iván, *i. m.* 76. 4. jegyzet.

³² Szlovák Központi Levéltár, zay-ugróci levéltár, Balogh-elenchus II. („A magyarországi ágost. hitvallást követő Egyház kéziratgyűjteménye”) 169. Az imakönyv csak a lajstromban szerepel, a példány már nem található.

³³ Uo. Balogh I. 88. (A XIX. századi átiratban a 98. lapon.)

Dugonics András kéziratos drámái

Dugonics Andrásnak a magyarországi kézirattárak néhány kiadatlan drámakéziratát őrzik. E darabok iskolai előadásra készültek.

A szakirodalom Dugonics iskoladramáinak a következő – jelenleg lappangó – kéziratait említi:

1. *Asinaria Plauti expurgata*

Létezése kérdéses. Kézirata ismeretlen. Kiadása nincs.

Említi: Perényi József,¹ Alszeghy Zsolt² és Prónai Antal.³ Utóbbi az egyik 1770-es váci dőcáccsal azonosítja.⁴

2. *Amphitruo*

Létezése kérdéses. Kézirata ismeretlen. Kiadása nincs.

Említi Prónai Antal,⁵ de úgy véli, hogy Dugonics önéletrajzában tévesen emlékszik vissza a Plautus-átfordításra, s ilyen nem létezett. Vita tárgya e nézetet Perényi József,⁶ aki szerint semmi bizonyítékunk nincs Dugonics emlékeztetkihagyására.

Napjainkban is megélvő, kiadatlan Dugonics-drámák:

A Piarista Rend Központi Levéltárában (Budapest):

1. [*Egyiptomi József*], 1762. Szeged

2. *De vera christiana pietate*... évszám nélkül

(Mindkettő jelzete: For 8. fol. 77. V. 148.)

Az OSZK Kézirattárában:

3. *Menekmus*, 1766. Vác (Fol. Hung. 10.)

4. *Menekmus*, 1807. Pest (Quart. Hung. 44.)

A Somogyi Könyvtárban (Szeged):

5. [*A fazék*], 1774. Máramarossziget (Bizonytalan szerzőségű, cím nélküli kézirat)

A Piarista Rend Központi Levéltárában található két drámát egy miscellaniában olvashatjuk. A jelenleg a *Dugonics Juvenília* címet viselő kézirategyűjtemény valószínűleg a szerző egyik unoka-öccséhez, Csépa község plébánosához került, s 1938-ban az akkori plébános alált rá a plébániai iratok között, majd ő juttatta el a piaristák szegedi gimnáziumában tanító Diósi Gézához.⁷

A kötet elején Dugonicstól származik a keltezés: Nagyszombat, 1775. április 15. Dugonics 1774. október 15-én kapta meg a nagyszombati egyetem matematikaprofesszor állását, s láthatóan ott kezdte fiatal kori műveinek másolását, rendszerezését.

¹PERÉNYI József, *Dugonics András Trinummus*. A kegyes tanítórendiek vezetése alatt álló veszprémi római katolikus főgimnázium értesítője, 1910–11. 10.

²ALSZEGHY Zsolt, *Az erszény*. EPHK, 1911. 663–668. A 663. lap jegyzetében közli az *Asinaria* jelzetét is: Nemz. Múz. Kvt. Manuscrip. Sec. XVIII. 2° Fd. 11. Az OSZK Kézirattárában erről nem tudnak.

³A kegyes rendiek magyarországi iskoláiban (1670–1778.) előadott drámák jegyzéke. PRÓNAI Antal hagyatékából kiadta Császár Elemér. ItK, 1915. 115–122. és 206–219.

⁴Uo. 216.

⁵PRÓNAI Antal, *Dugonics András életrajza*. Szeged, 1903. 41.

⁶PERÉNYI, i. m. 10.

⁷DIÓSI Géza, *Dugonics András ismeretlen kézirategyűjteménye*. A kegyes rendiek vezetése alatt álló szegedi városi római katolikus Dugonics András Gimnázium évkönyve, 1938–39. 39–45.

1. [Egyiptomi József] (1762)

A szakirodalom hosszú ideig pusztán adatként tudott arról, hogy a Szegeden tanító Dugonics 1762-ben magyar nyelvű színdarabot adatott elő.⁸ 1938-ban a *Dugonics Juvenilium*-ban előkerült az [Egyiptomi József] kézírata, amelyet Diósi Géza azonosított az 1762-ben Szegeden előadott drámával.⁹

A mű címlapján ez áll:

EXERCITATIO COMICO – ACADEMICA

Qua vitam, Resque Gestas

JOSEPHI AEGYPTIACI

exhibuit

Nobilis atque ingenua Schola infimae et
elementaris classis Grammatices Szegedini
apud Scholas Pias [...]

Anno 1762 Mense Junio.

Sub M. Andrea Dugonics a S. Angelo

Custode e Scholis Pias

A kor iskolái színpadán sokszor és szívesen mutatták be József tanulmányos történetét, Dugonics darabjának forrását azonban – a szövegek hiánya vagy hozzáférhetetlensége miatt – egyelőre nem lehet azonosítani.

A háromfelvonásos darab magyar és latin nyelvű, sőt az izmaeliták és a fáraó tisztviselői a dráma közege és közönsége számára idegen nyelven: németül szólnak, amelyet legtöbbször valamelyik szereplő tolmácsol magyar vagy latin nyelven.

Actus I. Scena 1^a latin
2^a latin, magyar
3^a latin
4–5–6–7^a magyar + a 7^a után magyar nyelvű Chorus
8^a német, magyar, latin
9^a magyar

Actus II. latin (hét Scena)

Actus III. magyar (hat Scena + a 6^a után magyar nyelvű Chorus)

A latin nyelvű exozicció (1–3. jelenet) József álmával és a nyomában föllángoló testvér irigység-gel indul. A rövid magyar nyelvű részben (a 2. jelenet eleje) a testvérek csupán bemutatkoznak. A felvonás a továbbiakban a testvérek bosszútervétől József eladatásáig tart. A 4. jelenetben (az Ördög-gel azonos Cerberus-tól) sugárzó kard ereszkedik Zabulon kezébe; ez arra enged következtetni, hogy

⁸PRÓNAI Antal, *Dugonics András életrajza*. Szeged, 1903. és PRÓNAI-CSÁSZÁR, *i. m.* ItK, 1915. 215.

⁹Diósi, *i. m.*

Diósi egy-két megállapítása nem helytálló: József testvéreinek kórusát a mű élére helyezi (ott szerepel ugyanis a kéziratban, de címéből következően az utolsó jelenethez tartozik). Diósi a II. felvonáshoz csak két jelenetet sorol, ez nyilvánvalóan sajtóhiba. A tartalom ismertetésekor is téved: a darabban nem szerepel a Putifár-epizód. Diósi a darab utáni bejegyzés alapján állapította meg, hogy 1762-ben Szegeden a darabot adták elő. Diósi közlése nem épült be teljesen a szakmai köz-tudatba: Szigethy Gábor például ismeretlen 1762-es drámára utal (Fil. Közl., 1969. 24–45.), míg Székely György tud a József-dramáról (*A színjáték világa*. Bp. 1986. 316.)

a piaristák szegedi színházában volt „szinórpadlás”, sőt felső világítási lehetőség is. A 7. jelenet után felhangzó, Horatius nyomán írt *Chorus*¹⁰ Levi összegzésére rimel: „Igy végződik ki e világból a fel-fuvalkodott, és mindenekben nagyra vágyó ember.” A dráma központi gondolata ugyanis a „trucz tall módra forgo tündér” szerencse, amelynek a *fel fuvalkodott* ember – így az álomlátó József is – különösen kiszolgáltatott. A 8. jelenet vegyes nyelvű, mert itt adják el Józsefet, s az alkudozás idegen nyelven folyik.

A latin nyelvű II. felvonás – az 1. jelenet kivételével – József egyiptomi sorsát követi a börtönbeli álomfejtéssel kezdve fölemeléséig: Putifárné sikamlós története tehát kimarad. Az 1. jelenet gonosz szellemeinek füstös barlangja a középkori misztériumszínpadot, a Pokol bejáratát juttatja eszünkbe. Bár a három gonosz szellem azon ujjong, hogy a testvéreket sikerült rábímiuk József eladására, *Cerberus*¹¹ mégis hatékonyabb munkára serkenti őket mindaddig, amíg a megjelenő *Angelus* a tóba nem taszítja. Az *Angelus* a jelenet végén egy másik függőnyt (aliud syarium) is szétvon, s így válik láthatóvá József börtöne. Valószínű tehát, hogy a füstös barlang e másik függönyre volt festve.¹² Jó példa ez a felvonáson belüli színváltás megoldására is.

E felvonásba két némajelenet (*muta*) *synopsis*a is bekerült. Az egyik a Molnár kivégzését játsszatja el, s itt a zene mellett az akrobatikus pantomimjelleg uralkodik. A másik némajelenet ezzel szemben állóképszerű illusztráció: fekete asztal, két fekete gyertya adja meg a főmágus álomfejtési kísérletének alaphangulatát. Ebbe visz hirtelen mozgalmasságot a színpad titkos mélyéből előtörő gonosz szellem. A felvonás a mágus sírba tételével zárul: elképzelhető, hogy e némajelenet alkotta az interludiumot a II. és III. felvonás között:

Pro interludio eni t Sepultura Magi demittitur Syarium

E szerzői instrukció az olyan interludiumok létét bizonyíthatja, amelyekben a közjáték szorosan kapcsolódott a dráma cselekményéhez. Dugonics az I. felvonás után kórust vagy interludiumot rendelt (*Chorus Musicorum* vel *Interludium*), ezért feltételezhető, hogy a II. felvonást indító jelenet a barlangbeli gonosz szellemekkel esefleg az I. és II. felvonás közötti interludium. Ezt támaszthatja alá a kettős függöny már említett alkalmazása is.

A III. felvonásban jutnak el Jákob éhező fiai Egyiptomba, a bonyodalmak után következik a meg-bocsátás, s felhangzik a Józsefet engesztelő testvérek *Chorusa*.¹³ A dráma mindkét *chorusa* megtalálható Dugonics kéziratos versgűjteményében, feltehetőleg mindkettő saját szerzeménye.¹⁴

A József-dráma kézirata több tekintetben eltér Dugonics más darabjaitól. E mű más, gondos tisztázataihoz képest is rendezettebb: minden jelenet elején felsorolja a szereplőket, megírja a latin ösz-szefoglalást. Bizonyosan felelevenítette a színelőadás emlékeit is, mivel rengeteg a nagyon pontos, figyelmes szerzői instrukció. Ezek közül sok a kellékre, díszletre vonatkozik, figyelemreméltóan sokszor utal a szereplők gesztusaira, mozgására is. Más iskolai darabjaiban igen ritkán írja le a szín-padképet, itt viszont kifejezetten átlátja, átfogja, azaz betöl(t)ti a teljes színpadteret, határozottan

¹⁰ *Argumentum ex Horatio* L. 2. ode. 7.

Retinenda Medicinas, et animi in utraque fortuna aequilibras.

Dugonics a Horatius-óda adatait tévesen adja meg. Valójában a II. könyv híres 10. ódája volt versének alapja.

¹¹ A háromfejű Cerberus háromágú vasvillát tart kezében. A közelbélő *Angelus* végig *Diabols*-nak nevezi, s elmondja letaszítatását az égből. Állandó megszólításai: *Tartareus Canis*, *Avernalis Stygis Caput maledicte Diabole*, *Infernalis Draco* mind az ördögöt idézik.

¹² Lásd a kissebenedi piarista színpad leírását: FEJÉR Judit, *XVIII. századi rekonstruált magyar iskolaszínpad*. Színház- és Filmművészet, 1956. 381–384.

¹³ *Chorus Fratrum Josephi post suam manifestationem*.

¹⁴ Dugonics András fiatal kori versei. Az OSZK Kézirattára, Quart. Hung. 235.

törekszik a vizualitásra. Ehhez kapcsolódik a zene igen fontos szerepe is: a szerző a darab elején, végén, a felvonások között, a néma jelenetek bevezetéseként is zenét ír elő. Az izmaelita kereskedők bevonulását keleti zene kíséri: *Terminato choro fit Musica orientalis, interim prodeunt Ismaelitae Mercatores*. A József-dráma epikus jellegét tehát ellensúlyozza a látványosság, mozgalmaság, a zene, a fényhatások és a színpadtechnika változatossága, ezért a darab a magyar színház történet számára különösen fontos, a kiadatlan Dugonics-kéziratok közül ez tarthat számot a legtöbb érdeklődésre.

A kézirat egy félig üresen maradt oldalára Dugonics a szereposztást is rávezette; nyilván az 1762-es szegedi előadás alapján.

2. *De vera christiana pietate* ... (évszám nélkül)

A *Dugonics Juvenilia* másik darabja háromfelvonásos (*Deductio*), magyar és latin nyelvű:

Actio dialogica
De vera christiana pietate, et Tempore,
quomodo nam illud studiosa Juventus
impendere debeat.

Az *Argumentum* bibliai idézetekből áll, s ez közös vonás a József-drárával.

A darab Hilarión, a remete Balassi-strófában készült, gondosan megírt, 81 soros monológjával indul. E fohászt katonák szakítják meg, akik közül Hilarión rábeszél egyet a remeteleltre. A szépen kidolgozott, magyar nyelvű első felvonás után a másik kettő egyre homályosabb. A latin és magyar nyelvű második felvonásban haramiák támadják meg a két remetét, akikről ezután nem esik több szó. A felvonás előtti összefoglaló a jámborság újabb győzelmét ígerte. A haramiák ezután megleckéztetnek két kicsapott diákot, akik éppen a kocsmai iszogatás gyönyörűségeit tárgyalják. A harmadik felvonás különböző iskolák diákjainak latin beszélgetésével indul. Csak az utolsó lapon váltanak át magyar nyelvre, akkor azonban hirtelen mások (hajdani szegedi és kecskeméti diákok) vetélkedése folyik. Éppen öltre mennének, amikor a kézirat megszakad. A vetelkedők közt szereplő *Káhány* és *Gedey* neve a József-dráma szereposztásában is megtalálható, így lehetséges, hogy a Hilarión-dráma többi diákszerepe is Dugonics tanítványainak nevét rejti.

A darabot sohasem adták elő; Dugonics is befejezetlen és sikerületlen műként említi a drámaszöveg utáni jegyzetében: *Istud tentamen penitus imperfectum est et illimatatum, quia nec produxi, nec putavi producendum.*

3-4. *Menekmus* (1766 és 1807)

Plautus egyik legnépszerűbb darabja *Az ikrek*, amely a gyermekkorban elszakított, s felnőttként egymásra találó ikerpár tökéletes hasonlóságából adódó bonyodalmakról szól. Dugonics kétszer is írt ikrek-változatot. Az elsőt 1765/66-os váci tanárkodása idején készítette:

M. A. Plautus'
Magyarra fordított,
s-motskaiból ki-tisztított
M e n e k m u s - N e v ő
víg-szabású
já téka,
Mellyt elő-ada
A' Harmadik, és Negyedik Váczi Kegyes Iskola
Ezer hét-száz hatvan hatodikban, Szent Iván havának
29dik napján.

E kézirat különösen becses, mert a drámaszöveg kivül az írott és a nyomtatott színlapot is tartalmazza. További adalék a piarista iskolai színpadhoz és az előadás körülményeihez a szerző ajánlólevele, amelyet Szalbeck Károly préposthoz írt.¹⁵

Az ötfelvonásos darab az iskolai színpad követelményeinek megfelelő Plautus-expurgáció. Bár az expurgáció általában a női szerepek elhagyását is jelenti, Dugonics mégis meghagyta az egyik női szereplőt – Menekmus feleségét –, s így lehetősége nyílt az eredeti szöveg viszonylag pontos követésére. Az egyetlen lényeges változtatás Erotium örömlány Erotius kocsmárossá alakulása, s így Menekmus csupán kulináris élvezetekért tér be hozzá, az eredeti bujálkodás duhajkodássá, részegenkedéssé szelődül. Megmarad a bonyodalmat elindító köpeny, amelyet Menekmus – feleségétől ellopván – a kocsmároshoz visz, annak felesége számára. (Ezért nem indokolt egy apró további változtatás: az eredetiben Menaechmus karkötővel kedveskedett az örömlánynak, s most Menekmus hajtút ajándékoz a kocsmáros feleségének.) Egyébként Dugonics szövege tartalmilag hű fordítás, alig hagy el néhány mondatot. Szembetűnő viszont számos betoldása; a magyar változat lényegesen hosszabb. A bővítések oka leginkább az izes magyar szólások, közmondások gyakori használata. Tési Edit megállapítása helytálló: „Ez a sok mondás egymás mellé halmozva kissé túlzó. De népies ízű fordítása egyébként egészen megfelel a plautusi nyelv szellemének.”¹⁶ E mondások mellett Dugonics megőrzi Plautus mitológiai utalásait is, de olykor megváltoztatja az istenneveket.

A *Játék' velejét ki-fejtő Elöl-járó Beszéd*ben tér el leginkább Plautus szövegétől. A latin komédia nyelvében otthonosan mozog, többször „Jeszl” a közönséghez, eljátszik a prologus kettős helyzetével: a közönséget bevonja, hogy a nézők esetleges beavatkozását harsányan, olykor durván utasíthassa vissza. E módszer az antik vígjáték és a vásári komédia közös, gazdag hagyománya. Plautustól ered a színpad szóbeli berendezésének ötlete, a prologus részletezi a díszleteket, a teljes színpadképet látta. Az efféle megoldás a költséges díszletet helyettesítette a nem túl gazdag piarista iskolákban. Érdekes technikai részlet az ikreket megkülönböztető fátyol is, amelynek használatát ugyancsak a prologus magyarázza el.

Az ikrek második változatát Dugonics 1807-ben készítette Pesten:

PLAUTUSNAK

Menekmusa

Magyarra-változva.

A történet Szegeden játszódik, ahová Partiskomból, azaz Kecskemétről érkezik a Ferkóvá változott Sinai Pál, hogy gyermekkorában elveszett ikertestvérét, Ferkót megtalálja. A valódi Ferkó hajdan a diószegi vásárban tűnt el oláh medvetáncoltatók nyomában, majd egy szegedi üveges nevelte föl, hogy egyetlen leányát, Julit hozzáadja.

A magyarítás valamennyi név, a környezet és a szemlélet honosítását jelenti. Dugonics elhagyja a mitológiai utalásokat, helyette még az 1766-os expurgációnál is több szólást, közmondást ad szereplői szájára. A tájnyelv és a szólások Szeged környékét idézik.

A darab világi színpad számára készült, a szerző tehát szabad kezet kap, bár Dugonics itt sem tűri meg az örömlányt: helyette Léna, a fogadósné szerepel. Julis asszony és Léna mellett még egy női szerep van: Terka szolgálóé.

A darab előadásáról nincs adat. A kézirat végén Dugonics jegyzése olvasható: *El vezettem Pesten 1807. 18-Januar. kilenced felkor reggel*, ezt követi a cenzor nyomtatási engedélye: *Imprimatur. Buda 12^a Febr. 1807. Franc [sicus] Madarassi Revisor Librorum*. A darab mégsem jelent meg; okát nem tudjuk. E kiadásra szánt kézirat jelen formájában Dugonics nyomtatásban megjelent drámáival mutat bizonyos rokonságot, azaz: lényegesen különbözik az 1766-os váci kézirattól is, amelynek középpontjában az *előadandó* dráma állt. A magyarításból hiányzik a prologus, a *Történetek velője*

¹⁵Fő-Tisztelendő fel-szentelt Püspökhez Szalbeck Károlyhoz, Váczi Káptolonnak Nagy Prépostyá-hoz, Nevezetes Szent Istvány Rendének Keresztes Vitézéhez Ő Nagyságához nyújtott alázas ajánló Levél.

¹⁶TESI Edit. *Plautus Magyarországon*. Bp. 1948. 37.

is csupán az előzményeket ismerteti. Kimarad a színpad berendezésének, az íkrek megkülönböztetésének dramaturgiai fogása. Ezek helyett Dugonics néhány jelenetet regénybe kívánczó narratív részzel vezet be. Hasonló betétek találhatók a nyomtatásban megjelent (világi színpadra szánt) darabjaiban, ott azonban annyira túlburjánzott az epikus jelleg, hogy a színpadra állításkor a rendezőnek ugyan-csak át kellett dolgoznia a szöveget. A *Menekmus*ban a narratív részek funkciója a szerzői-rendezői utasításokéval azonos. Részben színpadképre, statiszténára vonatkozó instrukciók ezek (mint például a mű elején), részben az előzményeket ismertetik (ilyen a 2. jelenet bevezetése). Még egy esetben szükséges hasonló narratív betoldás: a II. felvonás eleje röviden összefoglalja a felvonás eseményeit, és visszakapcsolja a cselekményt *A Történetek velőjéhez*.

Valamennyi felvonás és jelenet címet kapott, s e címek a szereplők és a színhely megjelölésén túl gyakran a jelenet cselekményét is összefoglalják. (Ez gyakran előfordul más szerzők és más szerzetes-rendek iskolai színdarabjaiban is.) Egy-egy felvonás több jelenetre oszlik, mint az 1766-os expurgáció; mivel a Dugonics által használt Plautus-köteteket nem ismerjük, így az eltérés okát sem tudjuk.

A *Menekmus* mindkét változata viszonylag ügyes és következetes, kerekre formált, szórakoztató vígjáték. Fordítás, amelyhez nem volt szükség különösebb szerzői leleményre. Az azonos szerzőtől származó két kézirat azonban különleges adalék a magyar színház fejlődésében döntő néhány év-tizedhez. A hű fordítás (tekintsünk most el az expurgáció tényétől) és a magyar környezetbe helyezés összehasonlításán túl jól érzékelhetőek az iskolai és a világi színpad eltérései, ezen keresztül pedig főként az az izgalmas folyamat, aminek során az iskolai színpadok szerzői a hivatásos magyar színház szerzői (is) lettek; az iskoladramák szerzői és közönsége képviselte az igényt a világi színpadra.

5. [A fazék] (1774)

A szegedi Somogyi Könyvtárban egy kiadatlan Dugonics-kolligátumban található egy cím és előlap nélküli iskoladráma, amelyet hagyományosan Dugonicsnak tulajdonítanak. Ezen túl a drámakézirat egyetlen eligazító adata a darab után szerepel: Finis 16^a Junii Szigethi 1774.

Dugonics azonban sohasem tanult vagy tanított Máramarosszigeten, ahol egyébként volt piarista iskola. A piarista tanárokat gyakran helyezték át, Dugonics is jól ismerhette a szigetieket. Dugonics 1771-től 1774-ig, a nagyszombati állás elfoglalásáig Nyitrán tanított.¹⁷ Elképzelhető, hogy közben – talán drámája előadására? – rövid látogatást tett Máramarosszigeten. Lehet, hogy e darab már tervezett gyűjteményes kötete számára készült. Ennek azonban ellentmond a kézirat fogalmazvány-jellege, azaz a viszonylag sok javítás. Dugonics ugyanis nagy gonddal, szinte javítások nélkül készítette tisztázatait. A dráma egy kéz írása, az sem lehetséges tehát, hogy idegen darabot javított volna. A kézírás több Dugonics-kézirattal összehasonlítva az ő autográfáját valószínűsíti. Az ő szerzősége mellett szól a más műveiből jól ismert ízű szóalakok gyakorisága és a közmondások halmozása. Bár ez utóbbi általánosan elterjedt jelenség a korszakban, e drámában azonban a sokszor igen ritka szólások, közmondások nagy része megtalálható Dugonics saját gyűjteményében is.¹⁸

A darab előadásáról nincs adat.

Az ötszakaszos dráma Plautus *Aululariájának* egy változata,¹⁹ amelynek – *A bögre* analógiájára – *A fazék* címet adtam.

¹⁷ Vö.: PRÓNAI Antal, *Dugonics András életrajza*. Szeged, 1903.

¹⁸ Magyar Közmondások. Egybe-szedte, rendre-osztotta, s megvilágosította Dugonics András Királyi Oktató. Az OSZK Kézirattára Quart. Hung. 259/I–II–III.

¹⁹ Az *Aulularia* számtalan változatban szerepel a XVII–XVIII. század iskolai színpadán, de *A fazék*on kívül csak kettő maradt ránk:

1. Egy szövegtörredék Trencsénből (vö.: BITTERBINDER Miklós, *Adalékok a magyar színmű történetéhez*. ItK, 1910. 293–318. és ALSZEGHY Zsolt, *A trencsényi magyar jezsuitadramák forrásaihoz*. It, 1943. 11–14.).

2. A Koppi-gyűjteményben (az OSZK Kézirattára, Fd. Lat. 186.) található, ismeretlen szerzőjű *Az erszény* (vö.: ALSZEGHY Zsolt, *Az erszény*. EPhK, 1911. 663–668.)

E két szöveg nem elegendő a forrásmeghatározáshoz.

A mű elején, a margón levő (utóbb áthúzott) *Summa* iskolai színpadhoz méltó tanulságot ígér: „egy Néander névű olasz országi fő ember, mint koros voltának, mind pediglen hazájának szokása ellen az ő fiát a' telhetetlen fősfénységtől idegeníteni és kegyes adakozásra tanítani igyekezett, végbe is véte”. A továbbiakban azonban szó sincs Olaszországról; a nemes tulajdonságokat viselő atya, Fegyvermeki, derék magyar nemes, hangsúlyozottan magyar vidéken él. E vidék (a helységnevek és néhány tájszó alapján) Máramaros környékét idézi.

Fegyvermeki fia, Szűkmarkú Fülöp számos kortársának (Zsugorinak, Szűkmarkosinak) sztereotip rokona, ugyanígy a szolgálja, Sohonnai Peti, akinek talpraesettsége, agyafúrtsága – nevéből is érezhetően – nem erény. (Ebben is egyezik a korabeli magyar színpad hasonló szolgálifigurával.) A darab folyamán azonban Peti rokonszenvesebb lett a feltételezhető írói szándéknál, a pozitív Fegyvermeki pedig inkább számító, pénzsóvár, gátlástalan hazudozó. A darab centrumában Fegyvermeki és Peti áll, ők forgatják a történetet, méghozzá igen gyorsan. A *Summát* a végén valóra váltja a szerző: Szűkmarkú önként és teljesen váratlanul *mindenekkel jó tévő Fülöppé* válik. A dráma erénye éppen az, hogy a szerző az utolsó kinyitáshig elfelejtkezik az erkölcsnemesítő célzatról (jóllehet ebből adódnak a dramaturgiai következtetések, amelyekért a bohózat kárpótol).

Az *Aulularia*-téma – a fazékpénz be- és kiásása – csak az I–II. szakaszt tölti ki, utána a szerző saját leleményére van szükség. A cselekmény nagyon mozgalmas, gyorsan pergő, ráadásul nem oszlik túl sok apró jelenetre. Sok a szereplő is, bár e szám inkább a jelenetek kórusszerűségét erősíti: Fülöp öccsei, szolgálói nem egyénítettek, panasz- és dicsekvésáradatuk a tempót fokozza. A darab fő jellemzője a harsányság, visszatérő elem a verekedés, az álöltözet és tetetés, különösen jellemző a többszörös kísértejtelenet (amelynek ötlete a *Mostellariá*ból is származhat).

Az európai vígjátéki hagyományból táplálkozó féktelen komédiázás, a szereplők tablószerűsége, a magyarosodó sztereotip figurák révén *A fazék* fontos állomás: valahol erre (rajta keresztül is) vezet az út a magyar vígjátékhoz. E tény ismét felveti a szerzőség kérdését; *A fazék* jóval sikerültebb, mint Dugonics (más) iskoladrámái. Továbbra is kérdés, hogy Dugonics szerencsés alkotói pillanatát vagy egy (egyelőre) ismeretlen szerző munkáját jelenti-e.

Dugonics e kéziratban maradt drámái messze felülműlják a kiadottak színvonalát. A különbség oka minden bizonnyal a műfajban keresendő: Dugonics életében megjelent drámái tragédiák, pontosabban az (áltörténeti) érzékenyjáték és szomorújáték típusát képviselik.²⁰ Az iskolai színpad a szentimentális hangulathoz, a szerelmi és hatalmi bonyodalmak kidolgozásához nem adhatott (sok) segítséget, míg a vígjáték íróinak, színészeknek hálásabb feladatot, egyszerűbb magyarítási lehetőséget jelentett. Dugonics kéziratos darabjai is komédiák, amelyeknek többszálú, gazdag hagyománya (antik és antikból merítő vígjáték, vásári, népi bohózat, buffó) volt már éppen a piarista iskolákban.

Demeter Júlia

Toldy Ferenc nézetei a balladáról az 1820-as években

Amikor Vörösmarty 1828-ban balladát írt *A Császáryány vagy is Szilágyi Mihály és Hajmási László Históriaja* című széphistóriából, baráti köre örömmel üdvözölte a művet, és Toldy Ferenc (akinek kiadásából Vörösmarty a Szendrői Névtelen versét ismerte) már első tudósító mondataival minősítette és jellemezte is: „Vörösmarty balladát csinált Szilágyiból olyat, millyen még nekünk nem volt. Nem hiszem, hogy Bürgert ismeri, pedig ehhez hasonlít benne. Szilágyijában nem csak a' menetel egészen balladái – reménylettem volna e ezt epicustól – de popularitás is van benne. 24 strófa, Szép Lenka schémáján, csak hogy az 1 vers a' 3-dikkal nem rimel” – hangzik Bajzához írott levelének sokszor idézett részlete, és a margón a megjegyzés: „Stettnemél voltam. Azt mondta, hogy V. Bürgert ismeri és szereti.”¹

²⁰ Lásd KERÉNYI Ferenc, *A régi magyar Színpadon*. Bp. 1981. 28–59.

¹ *Bajza József és Toldy Ferenc levelezése*. Bp. 1961. Sajtó alá rendezte: OLTVÁNYI Ambrus. (A továbbiakban: *Bajza és Toldy lev.*)

A levélrészletnek szinte minden mondatát érdemes továbbgondolni vagy kommentálni, mivel a ballada magyarországi elterjedésének egy még viszonylag korai szakaszában világít rá az aurorásoknak a műfajjal kapcsolatos gondolkodására.

Bürger emlegetése egy általánosabb irodalomtörténeti problémára figyelmeztet: arra, hogy mennyire nem mechanikus és egyirányú, hanem mindkét oldalról meghatározott folyamat az irodalmi recepció. Egy műfaj átvételéhez és elterjedéséhez nem elég, ha ismerjük a lehetséges mintákat: a befogadó közegnek is meg kell érnie, nyitottá kell válnia iránta. Az 1790-es években Csokonai számára a lírikus Bürger jelentett mintát, fordítani és átdolgozni valót, ha a hatás nincs is olyan mértékű, mint Kölcsey Csokonai-bíráta állítja. Maga Kölcsey és a még későbbi nemzedék viszont tudatosan a *balladaköltő* Bürger nyomdokába szegődött; mutatja ezt Kölcsey 1823-as levélváltása Szemerével ballada- és románügyben,² Toldy idézett megjegyzése és később idézendő recenziója. Kazinczy hiába fordította le német közvetítésen keresztül 1789-ben³ a *Hasanaginica* című szerb balladát (átültetve a deseterac formát, a „szerbus manirt” is), műve elszigetelt, folytatás nélküli kísérlet maradt, jöszövel el is felejtették. Csodálkozott is nagyon Toldy – 1827-ben, amikor már alaposan megváltozott a helyzet –, és érthetetlennek találta a részvétlenséget: „Azzán Agát Kazinczy adá (...), az originál mértékben, s megfoghatatlan, miként ezen gyönyörű ének nálunk legkisebb figyelmet nem tudá nyerni.”⁴ Talán még a mindenkiről mindent tudó Toldy jólétesültségének egy apró megbicsaklása is azt jelzi, hogy a magyar irodalomban az 1820-as évekre jött csak el igazán a ballada ideje: 1826. március 21-i levelében írja Bajzának: „Stuttgardtban Cottánál már kijöttek a Majláttól fordított »Magyarische Gedichte« Kölcseitől egy románcz van benne melyet mi nem ismerünk még: *Róza*.”⁵ A *Róza*t Kölcsey 1814-ben írta,⁶ 1815-ben *Róza. Ballada* címmel meg is jelent, de úgy látszik, még túl korán ahhoz, hogy „figyelmet nyerjen”.

A *Szilágyi és Hajmástról* szóló levélrészlet fölvet röviden egy műfajelméleti problémát is: „Szilágyijában nem csak a’ menetel egészen balládái – reménylettem volna e ezt epicustól – de popularitás is van benne.” A „balládái” és az „epicus” itt föl villantott ellentéte – amelyet Toldy részletesen is kifejti majd az Auroráról írott recenziójában – a lassan már meghonosodó új műfaj sajátos természetét próbálja megragadni. Elméleti besorolására már 1825-ben tett kísérletet: „A’ Románcz, de kivált a’ Ballada – nem tartozik stricte a’ lyrai, hanem részint az eposzi, részint a’ festő vagy inkább romános poesiába; így tanító költemény sem, sem epizoda, sem elégia nem. Az epizodát subordinálni lehetetlen a’ lyra alá, de a’ többit így subordinálom: I. Tiszta lyrai költemények. a. Oda ’s hymusz. b. Ének ’s dal. c. görög epigramma ’s madrigál. (A formákat már utique könnyű subordinálni; p. o. sonett a’ dalhoz, rondeau, triquet ’s eféle a’ c nemhez stb.) II. Didaktikum-lyrikum költemények. a. philosophikus óda, ’s jambejonok. b. didact. allegóriák. c. festő epigrammok. (de nem a’ Witz-

²Erről részletesebben: ZENTAI Mária, *„Harminc nemes Buddha tart...”* Vázlat reformkori ballada-irodalmunkról. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Szeged, 1985.

³A fordítás csak 1813-ban a Poétai berek-ben jelent meg, de a kutatás különféle közvetett bizonyítékok alapján 1789-ből eredezteti. Részletesen ír erről FRIED István, *A délszláv népköltészet recepciója a magyar irodalomban Kazinczytól Jókaiig* (Bp., 1979.) című könyvében („A magyar felvilágosodás irodalma és a délszláv népköltészet” című fejezetben).

⁴TOLDY Ferenc, *A’ Szerbus Nép-Költéséről*. Felső-Magyar országai Minerva. Április 1827. 1165.

⁵Bajza és Toldy lev. 295.

⁶ARANY János, *A magyar irodalom története rövid kivonatban* című nagykorosi iskolai jegyzetében írja Kölcseyről: „... a balladái formát ő hozta be nálunk” (*Arany János Összes Művei*, X. kötet, Bp., 1962. 518.); de Kölcsey a magyar ballada megteremtőjeként szerepel már Bowring antológiájában is: „Kölcsey introduced the Ballad into the Hungarian literature” – ezzel a mondattal kezdi a Kölcseyről szóló részt az irodalomtörténeti áttekintést adó bevezető tanulmányban (*Poetry of the Magyars by John Bowring*. London, 1830. LXX.)

epigramm.) (...) III. epicum-lyricum: a. románcz b. balláda. c. elegia.⁷ E felosztás háttére a Bajza és Toldy levelezésében már 1822-től sűrűn szereplő tervek és biztatások sora különféle „Románcék” megírására: például: „Most egy Románcéra van plánum, de az az akadály, hogy a’ munkától el vagyok szokva.” (Bajza, 1822. szeptember 12.)⁸ „Kisfaludy nevében: küldj az Aurorába dalt vagy románcot, és prózát.” (Toldy, 1824. április 29.)⁹ „Egy szép Románczra van gondolatom >Fátyol az erdőben< de ehhez sincs kedvem.” (Bajza, 1824. május 24.)¹⁰

A „Romance” specifikus tulajdonságairól is többször esik szó, különösen Toldyt érdekli, és szemé- re is veti barátjának ez ügyben (is) tanúsított lustaságát: „Próbáld meg, Józsim, románczaidat kidolgozni, hogy többet adhassak Kölcseynek. Ird-meg már egyszer ezekről való ideáidat. Hánszor indítottam én már meg ezt a ’ tárgyat.” (Toldy, 1827. február 13.)¹¹ Valóban többször fölvetette, és időnként azért Bajza is reagált egy-két mondattal. 1828 előtti eszmecseréik a románc lényeges jegyeinek a következőket tartották: „A románczban nem kérdjük: hol történik, micsoda nemzetség, stb. de olyannak kel lennie még is, hogy ha rá kerül, valami lehessen felelni, ’s ha nem más is, hát legalább mindenhová illjék, azaz abstract legyen egészen.” (Toldy, 1824. július 21–22.)¹² „Kölcsey legnagyobb románcz-költőnk, ’s azon mértékben, melyben a’ mostani világ mindinkább távozik a lyrikától, ’s a’ drámát emeli, azon mértékben Kölcsey mindég felebb fog állani fahbéljainál; ’s ő hitem szerént épen ugy lesz sok időre első románczistánk, mint Bezsenyi első Ódaistánk.” (Toldy, 1826. június 11.)¹³ „A’ románcz is annál jobb, minél jobban érti a’ költő azt a’ mesterséget, hogy magát elrejtse ’s hogy a’ maga érzéseivel a’ kárpit megöl ki ne lépjen.” (Toldy, 1827. március 23.)¹⁴ „A’ másakra nézve mondom, hogy az i s t e n e k szóban a’ költő üti elő fejét a’ kárpit megül. Azt felelem, hogy igen, ’s azt kérdelem, ha hiba-e ez? ’S ha lehetséges e Románczban a’ költőnek egyébkor elrejtőzni, hanemha akkor, midőn előadása dialogizált mint Góthénél a’ Blümlein Wunderschönben stb.” (Bajza, 1827. március 31.)¹⁵

Ezek a karakterisztikumok: az elbeszélő objektivitása, a történet általánossága, absztraktsága, a dialógus fontos szerepe és a drámaiság egyrészt a műfajnak az európai hagyomány több területére is visszanyúló heterogén eredetét mutatja; másrészt a ballada ismertetőjegyei között szerepel majd. Románc és ballada elkülönítése (valószínűleg éppen a heterogén eredet miatti) később a napi kritika és a rendszerezett poétika kínos gondja lesz; a 20-as évekre még inkább az egybemosás a jellemző. Gyakori az olyan megfogalmazás, mint Toldyé: „A’ Románcz de kivált a’ balláda”; vagy az Eberhard-féle Aesthetika... megoldása: a „ballada” önállóan nem szerepel benne, a „Romanza” leírásában utal rá egy mondat.¹⁶ Hasonlóan jár el például a Közhasznú Esmeretek Tára is még 1834-ben is: a „Ballada” címszónál csak egy nyíl szerepel, amely a „Romance” címszóhoz utasít.¹⁷ Kazinczy pedig egy 1825-ös bírálatában ugyanazt a művet (gróf Ráday Gedeon *Kálmán és Emelkáját*) nevezi egyik mondatában „Ballád”-nak, a másikban pedig „Román”-nak¹⁸ (elképzeltető, hogy

⁷ Bajza és Toldy lev. 212.

⁸ Bajza és Toldy lev. 41.

⁹ Bajza és Toldy lev. 129.

¹⁰ Bajza és Toldy lev. 139.

¹¹ Bajza és Toldy lev. 378.

¹² Bajza és Toldy lev. 161.

¹³ Bajza és Toldy lev. 316.

¹⁴ Bajza és Toldy lev. 395.

¹⁵ Bajza és Toldy lev. 398.

¹⁶ *Aesthetika, vagy is A’ Szép Tudományoknak Theoriája*. Irta EBERHARD G. A. Magyarázta Pucz Antal Pesten 1817. 179.

¹⁷ *Közhasznú Esmeretek Tára Conversations-Lexicon szerént Magyarországra alkalmaztatva*. Pesten 1834.

¹⁸ Az 1825-i Hébe bíráta. FMO Minerva Februáriusz 1825. „Super. Kisnek Julisa, az ifju, iskldáját tavaly elhagyott Gróf Ráday Gedeonnak (az első Gedeon Pál unokája fiának) Kálmánja és Emelkája. ’s a’ N. A. Kiss Sámuel Hunyadi Máriája szép nyelven ’s nagy ügyességgel költött Románok, a’ két első Stróphákban; ’s a’ középső Ráday eránt nagy reményekre szabadija Literaturánk barátjait, hogy ez Himfyt szerencsével fogja követni. (...) Egyik szép stróphája a’ Balládnak a 131. lap középsője.” 44.

a „Román” sajtóhiba a „Románc” helyett, de a műfaji besorolás ettől se lesz tisztább. Ráadásul Himfy utódjának nevezve Rádayt, az utalással még a *regét* is idekeveri).

A terminusoknak ebből a zűrzavarából kivételként emelkedik ki Döbrentei Gábor vagy Töltényi Szaniszló pontosabb fogalmazása,¹⁹ de mivel az egyik csak egy egymondatos szerkesztői-fordítói lábjegyzet, a másik pedig a balladával elsősorban mint népköltészeti műfajjal foglalkozik, nem bonyolódhatnak bele túlságosan a románc–ballada problémába. (Töltényi egyetlen különbséget említ: a románc fiktív, a ballada pedig nem. Ezzel elárulja tájékozódásának alapvetően angolos hátterét: Percy tekintette a kiadott balladaszövegeket elsősorban történelmi dokumentumoknak, és írt hozzájuk bőséges jegyzetanyagot.)

Toldy számára sem az elkülönülés okoz gondot, hanem a rokonnak, sőt hallgatólagosan szinte azonosnak tekintett műfaj(ok) speciális karak terének megragadása. Amikor műfaji rendszert vázol föl, és abban próbálja elhelyezni, *epikus* jellegét látja differentia specificánként („III; epicum-lyricum: a. románcz. b. balláda...”) a lírához képest. Ez a felosztás, noha Toldy azt írja róla, hogy „eziránt más nagy theoretikusok gondolataikat még nem vizsgáltam”, mégis megfelel az Eberhard-esztétikában találhatóak: „a Románzának valamint a lyrikomi, ugy az epikomi költemények szabásaival is meg kell egyezni”.²⁰ Később, amikor nem a rendszerből, hanem konkrét művekből indul ki, a *dramaiságot* hangsúlyozza (vö. a Kölcseyre vonatkozó megjegyzéssel), az „epicus”-sal pedig szembefordítja a vizsgált műfajt (vö. a *Szilágyi és Hajmásira* vonatkozó levélrészlettel).

Szóhasználata is változik: a 20-as évek első felében kizárólag *románcot* emleget, az évtized közepe tájától viszont egyre sűrűbben *románcot és balladát* (vö. „A’ Románcz – de kivált a’ balláda...”), vagy: „Feljegyzett tárgyim mutatója ez: Balladák: *Kassai Manczi; a’ császárlány; a’ magyar hitves*. Románczok: *A’ nő lantos; Attila király; A’ gyöngy; Vándor hazája*”, 1824. november 13.²¹ Ebbe a bizonytalanul körvonalazott klassziszba tartozó saját műveit eleinte inkább románcnak nevezi (például „*A’ szegény pár. Románcz*”²²); később inkább balladának (vö. „*A’ szőlőművelők. Balláda*”²³), noha semmi lényeges műfaji különbség nincs köztük (sőt, a rövidebb és párbeszédés *A’ szegény pár* talán még közelebb is van a ballada poétikai jellegzetességeihez, ahogyan azokat a kritika később meghatározta).

A *Handbuch der ungarischen Poesie*²⁴ összeállításakor Toldy megkerülhetné ezt a problémát, hiszen semmi sem kötelezi arra, hogy a verscímek mellé műfajmegjelölést is adjon. Mégis, a hagyományos szokások összefoglaló műfajneveken kívül („Epigrammák”, „Mesék”) éppen a balladák és románcok esetében tűnneti föl *mindenhol* a műfajt. *Balladának* a *Handbuch*... Kazinczyval indított vaskos második kötetében összesen három verset nevez: *Kölcsey Dobozí, Róza és Szép Lenka* című műveit (a *Rózá*t korábban románcnak tartotta); románcnak nyolcat (Kölcsey 4, Kisfaludy és Bajza 2-2 versét). Német fordításban minden költőtől sokkal kevesebbet közöl, mint a magyar részben (Berzsenyi 20 verséből például 3-at, Bajzától egyet se), ezért is feltűnő, hogy *minden* ballada szerepel németül is (ez az egyetlen ilyen műfaj az antológiában; a 8 románcból viszont csak egy: Kölcsey: *Das Gewitter, Romanze*).

¹⁹ Boileau Despreaux *élete ’s Poétikája*. Döbrentei Gábor, Erdélyi Múzeum, Hetedik füzet, 1817.

49. TÖLTÉNYI Szaniszló. *A balláda*. Hasznos Mulatságok, 1825.

²⁰ EBERHARD. *Aesthetika*... 179.

²¹ *Bajza és Toldy lev.* 176.

²² *A szegény pár*: 1825 eleje. Később jelent meg, de Bajzának már 1825. február 9-i levelében megküldte Toldy (vö. *Bajza és Toldy lev.* 190–191.).

²³ *A szőlőművelők*. Balláda. SÉDEL Ferenc, FMO, Minerva, Februáriusz 1826. 599–600.

Ez az igen gyenge mű Mátyás király gömöri kalandját mondja el, és nagyon jellemző Toldy gondolkodásának és élményvilágának kizárólagos városi–polgári–értelmiségi jellegére, hogy a szőlőművelő urak kezébe *ásót* adat. Valószínű, hogy előtte sem és kortársai között se igen volt más magyar költő, aki ne tudott volna különbséget tenni *ásó* és *kapa* között.

²⁴ *Handbuch der ungarischen Poesie*. Herausgegeben von Franz TOLDY. Pest und Wien 1828. Zweiter Band.

A Handbuch... vizsgálatából több következtetés is adódhat:

1. Toldy a balladát és a románcot a kortárs magyar költészet fontos és jellemző műfajának tartotta már 1826-ban.

2. Nemcsak fontosnak, hanem elég újnak is ahhoz, hogy ajánlatos legyen megnevezni a műfajukat (a hagyományosabb műfajoknál ezt szükségtelennek ítélte: Kisfaludy Károly verse például *Mohács. Elegia* címmel jelent meg az 1825-ös Aurorában, de a Handbuch...-ban csak *Mohács* a címe).

3. „Balláda” és „Románcz” két külön műfajként szerepel, egyik sem látszik többé a másik varánsának, és a fordítások tanúsága szerint Toldy figyelme inkább a ballada felé tolódik.

A tisztázódáshoz és a ballada iránti fokozódó érdeklődéshez valószínűleg hozzájárult a Handbuch... szerkesztésével nagyjából párhuzamosan végzett munka, a szerb népköltészetéről szóló Wesely-tanulmány fordítása, átdolgozása. Románc, ballada és hősének világosan elkülönül benne, noha mindegyik történetet mond: az „érzést” hangsúlyozó románc és a már-már „nemzeti éposszá” formálódó hősének között átmenet a ballada: „Nekem úgy látszik (...), a Szerbus-dalok karaktere elegendőképp kiviláglik. Mindenik egy kis történetet ad elébe, 's ennél fogva mindannyi kis románczhoz hasonlít; de ezen történet sokszor csak egy gyöngéd allegória lyrai tendenciával, t. i. érzésnek képbe való öltötetése; vagy vehiculum a érzésnek; vagy végre tiszta románcz ezen két állatú eszközből.” (...) „A” nagyobb kiterjedésű hős-énekekre (p. o. Marko Kraljevic, Milos, s. a. t.) átmenetül szolgálnak a balládák, melyeknek fő része a történet, de előadások gyakran igen is még lyrai, mindenkor pedig érzékenységgel.²⁵

S noha a „balláda” leírása szűkszavú, mégis erre a műfajra hoz Toldy magyar példákat: a már idézett utalást a Hasanaginica fordítására, majd Vitkovics két fordítását említi, egy harmadikat közli, végül Vörösmarty *Csikjával* („Szerbus stílusban nálunk első s eddig egyedül...”) „ereszti el” olvasóit.

Az aurorások ballada iránti érdeklődésének *felébredését* aligha lehet hát olyan határozottan az 1828–29-ben kibontakozó népiességhez kötni, mint ahogyan az a szakirodalomban több helyütt is olvasható.²⁶ De nemcsak őket foglalkoztatta a románc és ballada problémája (már 1822-től), hanem az Élet és Literatura körét, Kölcseyt és Szemerét is (már 1823-tól). A Muzáion-Élet és Literatura népiesnek aligha tekinthető költői versenyén az Usge und Zacchi című „japáni történetet” is többen ilyen formában dolgozták fel (Kazinczy: *Gibárt és Irma*; Kovacsóczy: *Ballád*).²⁷

Az, hogy „Ezt a műfajt a korabeli irodalmi közvélemény népköltészeti eredetűnek fogta fel, függetlenül a tartalomtól”,²⁸ még nem elégséges ok arra, hogy a románcokat és balladákat – függetlenül poétikai megformáltságuktól – egy tágon értelmezett népiesség megnyilvánulásainak lássuk. A korabeli irodalmi közvélemény tudott az eposz végső soron népköltészeti eredetéről is – Töltényi cikke és a Wesely-tanulmány is foglalkozik ezzel –, mégsem tartjuk emiatt a 20-as évek eposzköltészetét a népiesség sajátos változatának.

A 20-as évek vége nem az érdeklődés felébredésének ideje, hanem a már hosszabb ideje mutatózó elméleti és gyakorlati érdeklődés eredményeképp bizonyos mértékű, noha korántsem végleges fogalmi tisztázódás elérése (vö. a Handbuch... szerkezetével, a Wesely-tanulmánnyal és Toldy recenziójával az 1828-as Auroráról), valamint új lehetőség felismerése éppen a *Szilágyi és Hajmási*-ban: az egymástól még el nem választott régi és népi költői hagyomány felhasználása, beépítése a magyar irodalomba. Fontos az is, hogy magyar hagyományé, hiszen német közvetítésen keresztül vagy közvetlenül a szerb eredetűből több régi szerb népballadát lefordítottak már (egy skótot is,

²⁵ A Szerbus Nép-költésről. FMO, Minerva, Áprilisz 1827. 1165. Toldy tanulmánya 1826-ban már kézen volt levelezésének tanúsága szerint (*Bajza és Toldy lev.* 305.).

²⁶ Például TÓTH Dezső, *Vörösmarty Mihály*. Bp. 1974. 167. De (Tóth Dezső monográfiájának első kiadására is hivatkozva) Horváth Károly is a balladaköltészet *nyitányának* tartja az 1829-es évet, és szintén a népköltészet iránti érdeklődés szélesebb áramába ágyazza (HORVÁTH Károly, *A klaszvikából a romantikába*. Bp. 1968. 437–438.). A Vörösmarty-kritikai kiadás jegyzetei is ugyanerre hivatkoznak (*Vörösmarty Mihály Összes Művei*, II. 312-től).

²⁷ *Vörösmarty Mihály Összes Művei*, V. 558–562.).

²⁸ TÓTH Dezső, *i. m.* 167.

az *Edvárdot* („Herderből”), és a szerb deseterac már eredeti magyar versek formáját, sőt jó esetben építkezési módját is adta (Vörösmarty: *Csák*). Ballada és verses magyar hagyomány találkozására viszont még nem volt példa, és valószínűleg erre célzott Toldy, amikor a *Szilágyi és Hajmásiról* azt írta, hogy olyan, „milyen még nekünk nem volt”, hiszen nemcsak a „balladái menetelt” említi magyarázatképpen, hanem azt is, hogy „populáritás is van benne”. A szó maga még nem dönti el végérvényesen, mit is értünk alatta. Töltényi Szaniszló például így használta az újkori eposzokról írva: „Ezen költemények minden szépségök mellett sem nyertek köz kedvességet (populáritás)...”,²⁹ de összevetve a valamivel később írott recenzió szövegével, szinte biztosak lehetünk abban, hogy Toldynál népiességet jelent: „... mint kell végre e ritka beszédre népi characteret öltetni...”, illetve: „Csak azt az elisiot a X. versszakban nem tudja szeretni Rec. Megakasztja az olvasót, s az árt a populáris darabnak.”³⁰

Az 1829-re kiadott *Aurora* recenziójában Toldy (az itt vázlatosan és röviden bemutatott folyamat eredményeképp) először fejti ki részletesen és magyar példából (a *Szilágyi és Hajmásiról*) kiindulva a ballada poétikai sajátosságait. (Töltényi egyébként jól tájékozott 1825-ös tanulmánya csak elvétve érint poétikai kérdéseket, például a német ballada párbeszédességét.) „Tanulja innen a fiatal aesthetikus, mint teheti a historiai rendben s meztelenül eléadandó történetet poétaivá: mert itt sanyaruságig megy a szóval és tárgyban való fösvénykedés; mint bélyegezzen minden személyt csak a fókuszok kiemelése által; mint adhat a maga, minden ékességekből kivetkezett nyelvének hathatóságot az által, hogy a commoditást szerző foglalkot, a kikereki tő átmeneteket kerülgeti; mint hozhat a műbe poézist, minden himező festegetés, minden lyrai csapongás-nélkül?” A sajátosságok szinte mind a struktúrára, „a meztelen történetet” poétaivá és balladaivá tevő technikára vonatkoznak: Toldy eljutott odáig, hogy műfajkonstruáló elvként a kompozíciót, a történet előadásának, megszerkesztésének módját ismerje föl (tanulságos bizonyító példa lehetett erre valamivel később „a japáni történet” azonos történetvázának megjelenése az elbeszélőtechnikától függően különféle műfajokban). A régi magyar költői hagyománnyal való kapcsolatban és a nyelv „népi characterében” pedig talán – a „németes” és „szerbes” balladák után – a magyar, a nemzeti balladatípus kialakulását sejtette meg és üdvözölte Toldy, amikor „... kevés, de jeles balladánk közt ennek nyújtja az elsőség koszoruját”.³¹

Zentai Mária

²⁹TÖLTÉNYI Szaniszló, *i. m.*

³⁰*Aurora* 1829-re. Tudományos Gyűjtemény, 1828. XI. 106–107.

³¹Tudományos Gyűjtemény, 1828. XI. 107.

Horváth Iván

ÍRÁSBAN BENYÚJTOTT HOZZÁSZÓLÁS
MIKLÓS TAMÁS KANDIDÁTUSI ÉRTEKEZÉSÉNEK VITÁJÁHOZ*

Se szeri, se száma József Attila ama prózai kéziratának, amelyekről mindannyian tudunk, de még nem láttak nyomdafestéket. A Petőfi Irodalmi Múzeum kézirtárában ott van a híres „Szabad-ötletek jegyzéke”, amely Magyarországon még soha, külföldön pedig csak rendkívül pontatlanul jelent meg. A Széchényi Könyvtárban ott a kétvnyi terjedelmű lélektani önelemzés, a „Raportlevél”. Az Akadémiai Könyvtár kézirtárában őrzik azt a Veres Péterhez szóló levelét, amely az illegális kommunista párthoz való viszonyát világítja meg. De a Petőfi Irodalmi Múzeumban is tanulmányozhatjuk még számos kiadatlan levelét, noteszeit, sőt – minő meglepetés – csekkfüzetét is.

Mindezek kiadatlanok, de nem ismeretlenek. Ismeretlen kézirat csak az, amelynek megétét és őrzési helyét még nem regisztrálta a szakirodalom. Utoljára akkor vett nagy lendületet a kézirtárfeltáró munka, amikor Stoll Béla a költő verses életművének kritikai kiadását (Akadémiai Kiadó, 1984) készítette elő. A kritikai kiadással összehangolva az idő tájt készült M. Róna Judit munkája is, a „József Attila kézirtai és levelezése (Katalógus)” (a Petőfi Irodalmi Múzeum kiadása, 1980). E katalógus felsorolja mindazon kézirtatokat, amelyek 1980-ig ismertekké váltak, függetlenül attól, hogy valaha is megjelentek-e nyomtatásban. Nem közöl a katalógus számadatot arról, hogy hány kézirtatot fedezett föl Stoll Béla és hányat M. Róna Judit, de ha közölt volna, ez a szám mindkettejük esetében tekintélyes lenne: nagyon sok az olyan tétel, amely korábban egyáltalán nem szerepelt a szakirodalomban. M. Róna valamennyi tételt kézbe vette, megadta méretüket, leírta a papír és az írószer jellegzetességeit, közölte a szöveg címét vagy kezdő szavait, terjedelmét, az esetleges aláírást és keltezt, s ha tehet, kiderítette a kézirtat történetét.

A katalógus megjelenése óta könnyű dolgunk van. Azokra a kézirtatokra kell vadásznunk, amelyek vagy nem szerepelnek M. Rónánál, vagy amelyeket M. Róna elveszettnek, lappangónak minősít. Természetesen még mindig vannak ismeretlen kézirtatok, főleg magántulajdonban. Ilyenkor a kutató bizony ki van szolgáltatva a tulajdonos kényének-kegyének. Amikor a múlt nyáron Miklós Tamás a Makainé József Etelka tulajdonában levő, József Attilától való vagy őhozá írott 24 levelet közzétette a Kritikában (1987. augusztus), 4 esetben bizony jogos büszkeséggel szögezhetette le, hogy ezek a tételek nem szerepelnek a katalógusban, s ekként ismeretlenek.

*

A legnagyobb mértékben inkolligiális Miklós Tamás azon eljárása, hogy előbb a kitűnő Medvetáncban (1986/4–1987/1. sz.), aztán könyvében (József Attila metafizikája, Bp., Magvető Kiadó, 1988, „Gyorsuló idő”), továbbá kandidátusi értekezésének második részében mások fölfedezéseit a sajátjaként mutatja be.

1. („Művészetfilozófiai tézisek”), Medvetánc, 143., Metafizika, 155., kandidátusi értekezés, II., 3. Miklós Tamás így ír: „Az alábbi szöveget Makainé, József Etelka tulajdonában találtam.” Hivatkozás nincs. A tételt először a katalógus ismertette (1162. és 769. sz.), sőt – mivel nyúlfarknyi szövegről van szó – kivételesen teljes terjedelmében közölte is.

2. és 3. „Irodalom és szocializmus”, Medvetánc, 146., Metafizika, 157., értekezés, II., 6. Miklós Tamás: [ebből a tanulmányból] „... a Petőfi Irodalmi Múzeum kézirtárában... két, eddig nem publikált szövegváltozata bukkantam.” Hivatkozás nincs. Valamely tárgyra ugyebár csak akkor vagyunk képesek „rábukkanni”, ha előbb nem voltunk tökéletesen tisztában azzal, hogy a tárgy OTT VAN. Márpedig a katalógus erről a kézirtatról is hírt adott (1166. sz.). Az egyetlen valamirevaló eltérés: a katalógus szerint a lapok mérete 343 X 210 mm, Miklós Tamás szerint 34 X 21 cm.

*Két szó megváltoztatásával.

„A másik, eddig ismeretlen szöveg...”, amelyről Miklós Tamás ugyanitt beszámol, és amelyet közül is, nem szerepel a katalógusban, és valóban ismeretlen is volt mindaddig, amíg Tverdota György föl nem fedezte, és nem publikálta az Irodalomtörténeti Közlemények 1985/4. számában.

4. („A történelmi materialista felfogásnak...”), Medvetánc, 152., Metafizika, 171., értekezés, II., 19. Miklós Tamás: „Erre a szövegre is a Makáné József Etelka tulajdonában levő kéziratok között találtunk.” Nem óhajtom most megismételni a „bukkanás” stilisztikai elemzését, de az én nyelvjárásomban a „valamire találni” szintén tartalmazza a meglepődés mozzanatát. Am rejtelmes módon Miklós Tamás ez egyszer mégis hivatkozik a katalógusra; igaz, valamiért kissé neheztelen.

5. „Hegel, Marx, Freud”, Medvetánc, 157., Metafizika, 175., értekezés, II., 23. Miklós beszámol egy „kézzel javított nyomdai levonat”-ról, amelyre, mint írja, „a Petőfi Irodalmi Múzeumban bukkanam”. Bukkanás, hivatkozás nélkül. A levonatot a katalógus részletesen leírja (1161. sz.).

6. „Eszetükai töredékek”, Medvetánc, 165., Metafizika, 194., értekezés, II., 39. Az utolsó bukkanás, most is hivatkozás nélkül, ám ezúttal többször: „A Petőfi Irodalmi Múzeumban őrzött kéziratokon kívül Stoll Bélával egy László Gyula tulajdonában lévő, fekete tintairásos lapon a Valóság és igazság tanulmány... egy eddig ismeretlen változatára is bukkanunk.” A kéziratlapot a katalógus részletesen ismerteti (1152. sz.). De hogy keveredett e históriába szegény Stoll Béla, a kritikai kiadászatban mindannyiunk mestere? Hát úgy, hogy még a hetvenes évek végén csakugyan ő fedezte föl László Gyula gyűjteményének ezt az értékes darabját, és ő hívta föl rá a katalógus szerkesztőjének figyelmét...

A filológiában egyszerűen megengedhetően az, amit Miklós Tamás elkövetett. Talán azzal vigasztalhatjuk magunkat, hogy hiszen választott hivatása nem is ez, hanem a bölcsélet, s filozófusként bizonyára megállja a helyét. Azonban attól tartok, hogy a filozófia művelői is épp elég megbotránkozni valót találnak szövegében. Bizonyára akad olyan jóindulatú pályatársa, aki inkább a filológiában sejdíti Miklós Tamás igazi erejét.

Külvilágnak nehezen szánom rá magam a bölcselő Miklós Tamás bírálataira. Am megkérdem: vajon a filozófiában szabatos fogalomalkotásnak számít-e az olyan nagy rakás metafora, mint ez itt: „S egészen más dolog ifjú intellektussal felfedezni a semmi könnyű zamatát, mint egy súlyos, éveken átívelő gondolati pálya eredményeként megkapni a semmit mint mélyreható konklúziót.” (Metafizika, 155., értekezés, II., 1.) S ezt olyan ember írja, aki nyomatékosan hangsúlyozza, hogy Heidegger Holzwegéjének tanszéki házfordítását legfeljebb csak figyelembe vette egyszer-mászor, de egyébként mindig a friss frankfurti kiadásból épült? (Metafizika, 300.) S Marx „Gazdasági-filozófiai kéziratai”-nak az úgynevezett nyers kommunizmusról szóló fejtegetéseit a filozófia-tanszékeken csakugyan úgy értelmezik-e, hogy az, akár csak részben is, „az elidegenült gazdasági logika állami totalizálódásáról” szól? (Metafizika, 146., értekezés, I., 154.) Egyáltalán: mit jelent „az elidegenült gazdasági logika”? Jelent-e az ilyen fennkölt halandzsza egyáltalán valamit? Marx ott az általános magán tulajdonról, magyarul a köz tulajdonról beszél, nemde? És miféle állat az „állami totalizálódás”? Marx valóban megengedi, hogy a nyers kommunizmus VAGY még politikai természetű (demokratikus vagy despotikus, felvetett szempontjából édesmindegy), VAGY már nem az (mert már nincs állam sem), de mindkét esetben: ha a kommunizmus a magán tulajdonnal az általános magán tulajdon, a köz tulajdon állítja szembe, akkor bizony, akármennyire kommunizmus, még mindig a magán tulajdon rabságában marad.

De suszter, maradj te is a kaptafádnál: lássuk, miként keltezi át Miklós Tamás a kései „Hegel, Marx, Freud”-ot 1934-re vagy 33-ra. Ebben, miként cseppben a tenger, épp eléggé megmutatkozik a filológiai-metafizikai traktátus szerzőjének elmele.

Az átkelkezésnek nagy oka van.

Korábban így láttuk a dolgot:

A költő kevéssel Hifer hatalomra jutása után, egy kommunista folyóiratban tette közzé „Az egy-ségfront körül” című tanulmányát, amelyben azt sürgette, hogy a kommunisták, fittyet hányva

a pártfegyelemnek, igenis csak működjenek együtt a szociáldemokratákkal a náci ellen. A cikk, majd egy álvéü elvtárs hivatalos válasza nyomán a kommunista párton belül végképp lehetetlenné vált a költő helyzete.

Következő elemzése, „A szocializmus bölcselete” már a Szociáldemokrata Párt elméleti folyóiratában, a „Szocializmus” 1934-es évfolyamában jelent meg. A tanulmányt Miklós Tamás szerint (Metafizika, 145.) „éles elméleti antibolsevizmus (antisztaünizmus)” jellemzi, s itt meg kell állnunk egy percre, mert a zárójelbe tett pontosítás lényeges igazságot sikkaszt el. A XX. kongresszus óta sok kommunistának meggyőződése az, hogy a marxi eszményeket nem Lenin torzította el, hanem Sztálin; a cezúra Lenin és Sztálin között van. Azonban „A szocializmus bölcselete” 1934-ben íródott, s akkor még vajmi kevesen beszéltek sztáünizmusról. József Attila szövegében nyoma sincs Lenin és Sztálin közötti különbségétételnek. Amikor a bolsevizmust csakugyan kíméletlenül elveti, egyszerre gondol Leninre, Sztáünra és a többiekre; a cezúra az ő számára Marx és Lenin között húzódik. Az egyetlen, név szerint is említett bolsevik vezető, akit a tanulmány szerzője tdlhegyére tűz: Lenin. Marxhoz ugyanakkor hűséges marad; a „Gazdasági-filozófiai kéziratok” szövegét is, de a kései Marxot is egyetértően, sőt feltétlen tekintélyként idézi. „A szocializmus bölcselete” című tanulmány szerzője olyan marxista, aki elutasítja a bolsevizmust. Szociáldemokrata.

Utolsó enemű írása az 1936–37-re keltezhető „Hegel, Marx, Freud”, amelyet a „Szép Szó” József Attila-émlékszámának (1938. január–február) szerkesztői tettek közzé. Ebben a költő, bár még mindig (különösen az 5. fejezetben) a legnagyobb elismeréssel beszél Marxról, egyúttal (különösen a 4. és a 6. fejezetben) azt is leszögezi, hogy bizonyos alapkérdésekben már elszakadt tőle. Immár nem szociáldemokrata szempontból bírálja a kommunistákat, mint 1934-ben tette, hanem külső szempontból bírálja mindkét mozgalmat, amely „tudományos szocializmusnak nevezi magát”: a szociáldemokratákat és a kommunistákat egyaránt (1–2. fejezet). A náciizmus előretörésére immár nem tartja kielégítő magyarázatnak az együttműködést elmulasztó munkáspártok taktikai hibáját. Stratégiai hibára gyanakszik: valahol hiba csúszott a számításba. Ha a termelőerők oly magas fejlettségi szintre jutottak, s ha a proletariátus oly hatalmas pártokba szerveződött, mint Németországban, akkor miként lehetséges, hogy nincs még szocializmus? És miként lehetséges, hogy náciizmus van? (2. fejezet.) A költő úgy véli, revidálni kell a marxizmust, s evégett Marx és Engels 1844 és 46 között írott műveihez nyúl vissza, azokhoz, amelyekben az új bölcsélet alapvéése foglaltatik. A tanulmány sajnos befejezetlenül jelent meg a folyóiratban. A záró rész, amelyben a költő a marxizmust majd a freudizmus segítségével fogja felülvizsgálni, épp csak elkezdődik (6. fejezet).

Az átkeltesének tehát nagy oka van. Kedvezőtlen, hogy a költő 1933-ban kommunista, '34-ben szocdem, '36–37-ben pedig már annak sem mondható, hanem úgyszólván felekezett fölötti. (Lackó Miklós találó kifejezésével „szabad szocialista”.) Ez így sehogyan sem jó. Akkor hát a kései tanulmányt átkeltezzük a '33-as és a '34-es közé! Ha mármost a '34-es cikk antibolsevizmusát antisztáünizmussá kendőzzük, sokkal piacképesebb fejlődésrajzot kapunk. József Attila az eretnek kommunizmus állapotából a revizionizmus poklát megjárva a sztáünizmustól megtisztult marxizmus mennyországába emelkedik. A „Hegel, Marx, Freud” afféle vargabetű.

Miklós Tamás részint filozófiai, részint filológiai taláékonysággal végzi el az átkeltes nehéz feladatát. Mindenekelőtt leleplezi a Gattung teljes félrefordítását a „Hegel, Marx, Freud” első változatában, részleges félrefordítását a másodikban, az úgynevezett korrektúráváltozatban. Annak, hogy a „Hegel, Marx, Freud”-ot papírra vető József Attila az ember nembeli meghatározottságát faji (nem) meghatározottságnak érti, nyoma sincsen az 1934-es műben, „A szocializmus bölcselete” című tanulmányban. Ott a költő „már egyszer a nembeli lényeg kategóriát helyesen az emberiség társadalmi lényegének olvasta” (Metafizika, 179., értekezés, II., 26.). József Attila tehát a „Hegel, Marx, Freud”-ot korábban írta, mint „A szocializmus bölcselét”. „József Attila félrefordítása csakis közvetlenül a [Gazdasági-filozófiai] Kéziratok első német megjelenése utáni időben, az első. még nem túl alapos olvasás kapcsán érthető” (Metafizika, 178., értekezés, II., 25.). Ellenben „1936-ban, amikor a Kéziratok már évek óta ismert volt, már nevétséges és kínos lett volna az ilyen nyilvánvaló félrefordításra alapuló elemeket benne hagyni a szövegben” (uo.).

Nevétséges és kínos?

A „Gazdasági-filozófiai kéziratok” 1932-ben jelentek meg először a moszkvai Insztyitut Marksza i Engelsza kritikái kiadásában („Marx–Engels Gesamtausgabe”: MEGA), majd utánközlésben is

napvilágot láttak. De mennyire váltak a kommunisták mindennapi kenyérévé? A MEGA főszerkesztőjét, Rjazanovot, néhány évvel később kivégezték. Ugyanerre a sorsra jutott a MEGA hatalmasra tervezett sorozata is. Ez a magyarázata annak, hogy – hihetetlen, de való – Marx és Engels összes műve mindmáig nem jelent meg. A MEGA/2, a '70-es években elkezdett új sorozat, nem folytatása az előzőnek, hanem újrakezdése, s így a már megjelent köteteket is közzéteszi. A szakemberek még évtizedekig várhatnak az összkiadás befejeződésére. A MEGA abbahagyásában bizonyára szerepet játszott a „Gazdasági-filozófiai kéziratok” publikálása is. Erre vall, hogy a Kossuth Könyvkiadó magyar sorozatában („Karl Marx és Friedrich Engels Művei”; MEM) már eleve nem is tervezték megjelentetni. Az első kötet előszavából: „Nem tartalmazza a kötet Marxnak „Ökonómiai-filozófiai kéziratok 1844-ből” címen ismert befejezetlen munkáját. Marx és Engels e korai művei, amelyek szakemberek szűkebb körét érdeklik, külön gyűjteményes kötetben jelennek majd meg” (MEM, I., xiv). Így is történt, 1962-ben. De most még 1936-ban vagyunk. Berlinben olimpiai játékokat rendeznek. Moszkvában Jezsov váltja föl Jagodát a Belügyi Népbiztosság élén. És akkor nevetséges és kínos, hogy a Magyar Királyság egy alattvalója félrefordítja a Gattungswesent?

Nos, legyen: József Atila rosszul értette, elszexualizálta a Gattung fogalmát a „Hegel, Marx, Freud” szövegében. De miért ne lehetne ezt az ő köztudomásúlag egyre erősebb freudista tájékozódásával hozni összefüggésbe? Miért kell kizárni annak lehetőségét, hogy 1934-ben még jól értette Marxot, 1936-ban pedig már nem (vagy legalábbis utóbb olyan jelentéseket kezdett adni Marx szavainak, amelyeket mai hozzáértők, mondjuk, nem tartanak jogosoknak)? Van-e ebben a föltevésben valami képtelen? Bizonyos-e, hogy minden olyan gondolkodónak, aki érdeklődéssel lapozgatja Marxot, szükségképpen egyre közelebb kell jutnia hozzá? Egyre jobban és tisztábban megértenie? Más irányú fejlődések elképzelhetők-e? Minden út Marxhoz vezet?

Egyébként pedig: egészen bizonyos-e, hogy József Atila csakugyan félreértette a szóban forgó marx kifejezést? A „nembeli” csakugyan nem jelenthette „nemi”-t is egyben (Metafizika, 179.)? Nem lehetséges-e, hogy a költő kinyitotta a szótárt, s abban olyasmit talált, mint „Gatte und Gattin”, „sich gatten”, sőt „sich begatten” (pardon!). De a fordításban rejlő értelmezést semmiképp sem könnyű elutasítani. Marx a már idézett „Magántulajdon és kommunizmus” című kéziratában, ha jól értem, az ember szexuális mivoltával köti össze társadalmi mivoltát: „Az emberek az emberhez való közvetlen, természetes, szükségzerű viszonya a férfinak a nőhöz való viszonya. Ebben a természetes nembeli viszonyban [Gattungsverhältnis] az emberek a természethez való viszonya közvetlenül az emberhez való viszonya, mint ahogy az emberhez való viszonya közvetlenül a természethez való viszonya, saját természetes meghatározása. Ebben a viszonyban tehát érzékileg, egy szemlélhető tényre redukálva jelenik meg, mennyire lett az emberi lényeg az emberek természeté vagy a természet az ember emberi lényegévé. [...] E viszony jellegéből következik, mennyire lett a maga számára és ragadta meg magát az ember mint nembeli lény, mint ember; a férfinak a nőhöz való viszonya az emberek az emberhez való legtermészetesebb viszonya. [...] Ebben a viszonyban az is megmutatkozik, mennyire lett az ember szükséglete emberi szükségletté, mennyire lett neki tehát a másik ember mint ember szükségletté, s ő leegyenibb létezésében mennyire közösségi egyúttal.” (Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből, Bp., 1962, 68.) Az 1846-ban íródott „Német ideológia” a magántulajdon, a munkamegosztás, sőt egyáltalán a termelés eredetét szintén az ember szexuális meghatározottságával kapcsolja össze. Előszór: „[...] a tulajdon, amelynek a családban, ahol a nő és a gyermekek a férfi rabszolgái, megvan már a csírája, az első formája” (MEM, III., 33.). Másodszór: „Ezzel kifejlődik a munka megosztása, amely eredetileg nem volt más, mint a munkának a nemi aktusban való megosztása, majd a munkának olyan megosztása, amely természetes képesség (például testi erő), szükségletek, vélelmek stb. stb. által önmagától vagy „természetadta módon” jön létre” (MEM, III., 31. k.). Harmadszor: „[...] az emberek, akik saját életüket naponként újra megtermelik, kezdenek más embereket temelni, szaporodni [...]. Az élet termelése, mind a saját életé a munkában, mind az idegen életé a nemzésben, most már azonnal kettős viszonyként jelenik meg – egyfelől természeti, másfelől társadalmi viszonyként –, társadalmiként abban az értelemben, hogy ezen több egyén együttműködését értjük, egyre megy, hogy az milyen feltételek között, milyen módon és milyen célból történik” (MEM, III., 30.). Az ifjú Marx és Engels ezt a – tiszteletlenül szólván – pánszexualizmust Ludwig Feuerbachtól vette át. Érdemes belekukkantani Engelsnek egy – minden bizonnyal szintén 1846-ból való – cédulájába, amelyen Feuerbachot bírálja. Feuerbach filozófiája,

mondja itt Engels, „[...] odáig jut, hogy az emberek közti érintkezés nélkülözhetettségének triviális tényét, amelynek felismerése nélkül a második emberi nemzedék, amely egyáltalában létezett, soha nem jött volna a világra, amely tény egyáltalában már a nemű különbségben benne rejlik, ezt egész pályája végén mint a legnagyobb eredményt tünteti fel. S ráadásul még az „En és Te egységének” rejtelmis formájában. Ez a frázis nem is volna lehetséges, ha Feuerbach nem a nemű aktusra, a nemzési aktusra, az En és Te ka' exochén közösségére gondolt volna” (MEM, III., 546. k.). Marx és Engels a szép Gattungwesen kifejezést szintén Feuerbachtól örökölte.

József Attila mindezzel tökéletesen tisztában volt. Az idézett helyeket nagyobb részt már ő is figyelemre méltatta. Feuerbach és Marx viszonyával többször foglalkozott. Szakértelem híján természetesen nem kívánok állást foglalni abban a kérdésben, hogy a költő tudományosan járt-e el, amikor a Gattungswesen faji, sőt nemű lényként fogta föl. A fenti megfontolások alapján azonban állítom, hogy nem történt félrefordítás. Értelmezés történt.

Most pedig: jövel, filológia! Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy nagy valószínűséggel meg tudjuk állapítani, meddig dolgozott József Attila a „Hegel, Marx, Freud” szövegén. Haláláig. Az a bizonyos, folytatást ígérő korrektúra, amely a Petőfi Irodalmi Múzeumban látható, ezt bizonyítja. Ez a korrektúra sosem került vissza a „Szép Szó” szerkesztőségbe: kéziratos javításai közül egyet sem hajtottak végre. Ha visszakérült volna, valószínűleg nem juthatott volna a Múzeumba: a „Szép Szó” archívuma, tudjuk, megsemmisült. S a kézirat sem kerülhetett túl régen a nyomdába, hiszen a korrektúra szedése és az emlékszáma megegyezik. Vagyis a szedést, ahogy nyomdásznyelven mondják, egyelőre „álva hagyták”.

De talán még azt is megmondhatjuk, mikor kezdett dolgozni utolsó nagy tanulmányán. Az 1936. december 9. előtti utolsó kedden, mégpedig hajnalját. Ismerjük bocsánatkérő levelét Bartók Bélához: „Nem illik, hogy fecsegéssel foglaljam le idejét, mégis bővebben kell mentegőznöm. Az történt, hogy érdekesnek tartott ötletemet „Bartók Béla disszonanciájáról” meg akartam írni a keddre virradó éjszakán, hogy délelőtti látogatásom alkalmával megmutathassam. Sajnos, túlbecsültem testi erőmet – elaludtam a találkozózt, mert reggelig dolgoztam.” (József Attila válogatott levelezése, sajtó alá rendezte Fehér Erzsébet, Bp., 1976, 347.) Nyilván a szóban forgó éjszakán íródott az a papírlap, amely ma szintén a Petőfi Irodalmi Múzeum tulajdona, s amelyet Szabolcsi Miklós a „József Attila Őszes Művei” III. kötetében (Bp., 1958) „Egy Bartók-tanulmány vázlata” utólagos címmel adott ki. A vázlat utolsó pontjai ezek:

„13. Hegel dialektika.

14. Marx: Osztyáharc. Az osztyáharc fölismerése hozza létre egy osztyáhtalan társadalom megérzésének lehetőségét és szükségét,

15. Freud: Ambivalencia, biszexualitás. A férfitől föloldja a nőé.

Miklós Tamás mindenesetre Fejtő Ferenc tekintélyével érvel, és idéz egy részletet levélváltásukból. Az idézethől nem derül ki, hogy Fejtő mikorra keltezi a „Hegel, Marx, Freud” szövegét, de az mindenesetre Miklós Tamás tételét támasztja alá, hogy úgy emlékszik, a kéziratot elolvastva József Attila akkori álláspontjához képest „túlhaladottnak” vélte a benne foglalt gondolatokat. (Medve-tinc, 156., Metafizika, 179., értékezés, II., 26.) Tegyük fel, jóindulatúan, hogy Fejtő éppúgy 1934-re emlékszik, mint ahogy az Miklós Tamás számára elengedhetetlen. Nos, akkor rosszul emlékszik.

Ne felejtjük el ugyanis megjegyezni, hogy a tanulmány keltezte van. Igaz, nem a költő keltezte, hanem csak az emlékszáma összeállítója, de hát ők nagyon közel álltak hozzá. És nem 1986-ban emlékeztek, hanem a költő halála után néhány héttel. Az emlékszámbeli első közlésben a cím alatt mindenesetre ez olvasható, zárójelben: „1936-ban kezdett, befejezetlenül maradt tanulmány”. Ki írta ezt oda? Személy szerint ki szerkesztette ezt a számot? Ez bizony kiderül a füzet impressumából („Szép Szó”, 1938. január–február, 2.). Betű szerint idézem: „Szerkesztésért és kiadásért felelős: IGNOTUS PÁL. – Szerkesztő: FEJTŐ FERENC.”

Maradjunk ennyiben.

Szabó Flóris

HUSZITA-E A HUSZITA BIBLIA?

Bírálat és útkeresés

Ismeretes, hogy legrégebb fennmaradt bibliafordításunkat, amelynek szövegét három kódex őrzi, a kutatók többsége huszita eredetűnek vallja, és Huszita Biblia névvel illeti. A három kódex:

Apor-kódex:

zsolnároskönyv breviáriumi szövegekkel (himnuszok, kantikumok, Te Deum),¹

Bécsi-kódex:

őszövegségi részletek: Ruth, Judit, Eszter, Makkabeusok, Báruk, Dániel, kisépróféták,²

Müncheni-kódex:

a négy Evangélium.³

Ez utóbbi záradéka: „E könyv megvégeztetett Németi Györgynek, Hensel Emre fiának keze miatt Moldovában, Tatos városában. Ur születésének ezernégyszáz hatvanhatod esztendejében.”

Már első kiadója, Döbrentei Gábor is a záradék alapján husziták művének tartotta a kódexet. Ugyanis a Szalkai Balázs-féle ferences krónika a szerémségi, 1438–39. évi huszita zavargásokról, illetve a bibliafordításról ezeket mondja:

„Tunc etiam duo literati de eadem Kamenec videlicet Thomas et Valentinus cum quibusdam hominibus insanis et mulierculis consilio inito nocte recedentes ad Regnum Moldaviae intraverunt, ubi iidem duo Clerici Haeresim praedictam seminantes utriusque testamenti scripta in Hungaricum idioma transtulerunt, quot et quanta in eis apparatus Haeresis sicut et ego legi, nemo hominum numerari possit... nam et istam dictionem spiritus sanctus exposuerunt sic: zent zelleth.” „Akkoron – fordítja Horváth Cirill – két deák ember ugyanazon Kamenicz városából, tudniillik Tamás és Bálint, némely eszelős emberekkel és asszonyállatokkal összebeszélvén, éjnek idején megszöktek és Moldovába mentek, hol ama két pap a mondott eretnekséget tovább terjesztvén, mind a két szövegség írásait magyar nyelvre fordították. Mennyi és mekkora eretnekség vagon pedig ebben, amint én is olvastam; ezvilági ember el sem számlálhatja... mivelhogy ezt a szóást is: spiritus sanctus, így fordították: zent zelleth.”⁴

¹ *Nyelvemléktár* (kiadja VOLF György) 8. köt. Bp., 1879. *Apor-kódex*. Kiadja és bevezeti SZABÓ Dénes. Kolozsvár, 1942 (hasonmás kiadás), Codices Hungarici, 2.

² *Régi Magyar Nyelvmélekek 1.* Kiadja DÖBRENTEI Gábor. Buda, 1838. *Nyelvemléktár* (kiadja VOLF György) 1. köt. Bp., 1874. *Bécsi Codex*. Kiadja MÉSZÖLY Gedeon. Bp., 1916. *Új nyelvemléktár 1.*

³ *Régi Magyar Nyelvmélekek 3.* Kiadja DÖBRENTEI Gábor. Buda, 1842. *Nyelvemléktár* (kiadja VOLF György) 1. köt. Bp., 1874. *Der Münchener Kodex 1.* Bd. (fakszimile) Hrsg. v. Gyula DÉCSY, Julius von FARKAS. Wiesbaden, 1958. *Der Münchener Kodex 2.* Bd. Buchstabengetreuer Abdruck. Hrsg. v. Gyula DÉCSY. Wiesbaden, 1966. *A Müncheni Kodex 1466-ból.* Szerkesztő NYIRI Antal. Bp., 1971. Codices Hungarici 7.

⁴ A krónika idézett szövegét lásd HORVÁTH Cirill, *Huszita emlékeink*. ItK, 1896. 3–4. Ugyanitt a fordítás is.

Ehhez a krónikasövegehez kapóra jött Joseph Jireček közlése.⁵ Ő a prágai egyetem korabeli anyakönyvében magyar neveket talált, nevezetesen: Thomas de Quinqueecclesiis (1399-ben baccalaureus) és Valentinus de Ujlak (1411-ben baccalaureus). Ezeket tette meg ő és nyomában tudós magyar férfiak Pécsi Tamás és Ujlaki Bálint néven a krónikában említett literátusoknak: egy bizonyos Emericus de Septem Castris (1407) pedig a második Németi György apjának, Hensel Emrének.⁶ Mint Tóth-Szabó Pál mondja: helytelenül és alaptalanul.⁷

Valóban: a krónika Bálintja és Tamása nehezen azonosítható a prágai tanulókkal. Először is: korukat tekintve a „futáskor”, azaz 1438–39-ben Tamás 60-65 éves lehetett, Bálint 50-55. Ez az életkor akkoriban már előrehaladott kornak számított, ilyen idős emberekről nehéz elképzelni, hogy viszontagságos úton-módon új hazába vándoroljanak. Azután: ha a prágai egyetemen tanultak volna, már bizonyosan elérték volna valamilyen egyházi fokozatot, itt meg csak egyszerű klerikusnak vannak nevezve, tehát még az sem biztos, hogy papok voltak. (Megjegyzendő, hogy az idézett krónika mindig hűségesen megnevezi, hogy egy-egy említett egyházi ember milyen rangot viselt.) A prágai anyakönyvből sem biztos, hogy papok lettek, mert az artium fakultásán találjuk a nevüket. Továbbá: amikor Tamás Prágában tanult, huszitizmusról még nem lehetett beszélni; amikor Bálint tanult ott, már szemtanúja lehetett a forrongásoknak, azonban a táboríták ága, amelyhez a szerémségi husziták tartoztak, csak 1419 után alakult ki, tehát ezt ők nem hozhatták magukkal Prágából.⁸ Ellenben hozzátartozhat magával az Balázs magiszter, akiről a krónikában a Tamás–Bálint-rész előtt van szó, akit a kamonczi közösség küldött Prágába tanulni, és ő onnan követőivel vissza térve, hintette az eretnekéget a Szerémségben.⁹ Ő már hirdethette a radikális táborita tanokat, mert ő az 1420-as években volt Prágában. (Jireček ugyanis 1420-ig vizsgálta az anyakönyveket; mivel az ő nevét nem említi, nyilván később tanulhatott ott.)

De a dátummal is baj van. A kutatók a bibliafordítást 1416 körüli időre datálják,¹⁰ a krónika meg azt mondja, hogy Moldvában készítették a fordítást a menekülés, azaz 1439 után. (In Moldaviae Regnum intraverunt, ubi [ahol = és ott] mindkét testamentum könyveit lefordították.) Többen, hogy mentse ki a menthetőt, ezért úgy vélekednek: e mondat érthető arra is, hogy a krónikaíró az eretnekéget ottani terjesztésére akarta a hangsúlyt helyezni, avagy már itthon megkezdheték a fordítást.¹¹ Azonban: ha ugyanazon mondat egyik felét szó szerint igaznak tartjuk, akkor a másik felét is úgy kell fogadnunk.

De problematikus a fordító vagy fordítók nyelvjárása is. Ha a délvidéki Tamás és Bálint fordította, nehezen tudjuk megmagyarázni, hogyan lehet a fordítás nyelvjárása mégis nyugat-dunántúli,¹² ahogyan a jelentősebb kutatók tartják; sőt egyenesen őrségi, ahogyan Mészöly Gedeon véli.¹³

Mindent egybevetve: nem csoda, ha ezek után Kniezsa István, aki az alább tárgyalandó helyesírás alapján határozottan huszitának vallja a fordítást, a fordítóknak Ujlaki Bálinttal és Pécsi Tamással való

⁵ JIREČEK, Joseph, *Über die culturellen Beziehungen der Ungarn und Böhmen im XIV. und XV. Jahrhunderte und über die ungarischen Husiten*. Sitzungsberichte der Königlich böhmischen Gesellschaft der Wiss. Philos.-hist.-philol. Klasse (1885). 101–113.

⁶ MELICH János, *A Bécsi és a Münchener kódex írói*. Nyr. 27. (1898), 358–359.

⁷ TÓTH-SZABÓ Pál, *A cseh-husziták mozgalma és uralom története Magyarországon*. Bp., 1917. 162.

⁸ Uo.

⁹ A krónika szövege: TOLDY Ferenc, *Analecta Monumentorum Hungariae Historica* I. Pest, 1860. 240.

¹⁰ BÉKESI Emil, *Adalékok a legrégebb magyar szentírás korának meghatározásához*. MSion, 1880. 3–14., 200–209. SZILY Kálmán, *A Münchener Codex kora*. MNy., 1907. 201–207.

¹¹ MÉSZÖLY Gedeon, *Legrégibb bibliafordítóinkról*. MNy., 1917. 82. DÉCSI Gyula, FARKAS Gyula, *i. m.* 2–3.

¹² BALASSA József, *Codexek és a nyelvjárások in Hunfalvy-album*. Bp., 1891. 5–12. RÉTHEI PRIKKEL Marián, *Vatalé*. Nyr. 1912. 384–385.

¹³ *Népünk és Nyelvünk*, 1929. 210.

azonosítását vitathatónak tartja: „Vajjon a ferences-krónika Tamás és Bálint papjai azonosak-e Ujlaki Bálinttal és Pécsi Tamással, mint többen felteszik, egyelőre nem dönthető el.”¹⁴ Korábban Horváth János is mérték tartóan nyilatkozott: további kutatásokat sürget a kérdések tisztázására.¹⁵

A Biblia másolásának helyét, Tatroszt általában úgy emlegetik, mint a huszíták egyik központját. Ennek az állításnak azonban szintén nincs biztos alapja, csak utólag, azaz a biblia huszita voltának véleményezése miatt lett „huszítává” Tatros is. Ellenkezőleg: ami kevés adatunk van, az mind oda mutat, hogy Tatros katolikus központ volt. A sokat alkotó moldvai vajda, Jó Sándor – feleségének, a katolikus Losonczy Margitnak hatására – 1410 előtt templomot építtet Tatrosban; azonkívül ő építteti a bakói ferences kolostor templomát, valamint a moldvabányai katolikus püspökség katedrálisát.¹⁶ Bákó és Tatros körül már 1225 óta élnek magyar népcsoportok, amelyeknek lelki gondozását katolikus püspökök végzik. 1420 után kerülnek közéjük Erdélyből kivándorolt huszíták, de II. Pius pápa 1461. szeptember 11-éről keltezett bullájában megdicséri a ferences misszionáriusokat, hogy Moldva legnagyobb részét megtisztították a huszita eretnekségtől.¹⁷ A ferences misszionálás központja Bákó volt, amelynek az erdélyi ferencesekkel, Csík-somlyóval stb. összekötését éppen Tatros biztosította, egynapi járásra lévén Erdélytől is, Bákótól is.¹⁸ Tatros később is katolikus helyként, sőt: fontos helyként szerepel. Benkő idézi Mihály milkói püspöknek 1518. február 18-án kelt levelét, amelyben zsinatot hív össze Tatrosra. Azért ide, mert Mikót a török lerombolta.¹⁹ Tatros tehát mintegy második székhelye lett a püspöknek.

A helyesírás! A belőle kovácsolt érv – valljuk meg – sokkal komolyabb. Ennek alapján Kniezsa István bizonyítja legkiadósabban a huszita jelleget a magyar helyesírás történetéről írt munkájában. Ezt mondja: a fordításban alkalmazott úgynevezett mellékjeles helyesírási rendszer – amely a Bécsi és Müncheni kódexben van legtisztábban képviselve – „elve az egy betű – egy hang. Ezt pedig úgy valósította meg, hogy azokat a magyar hangokat, amelyekre a latin betűsorban nincs jel, a rokon hangoktól pontokkal és vesszőkkel ellátott betűkkel különböztette meg. Mivel ezeket az elveket 1412-ben írt munkájában Husz szögezte le, sőt a hangok megkülönböztetésére a pontokat és vesszőket is Husz vitte be a cseh helyesírásba, nyilvánvaló, hogy helyesírásunk szerzője ezekkel az elvekkel és hangmegkülönböztető módokkal csak Husz révén ismerkedhetett meg.”²⁰

Emlékeztetőül álljon itt e helyesírási rendszer párhuzamba állítva Huszával:

Hangok	A bibliafordítók rendszere	Husz rendszere
sz – z	z – z	s – z
s – zs	s – s	š – ž
c – cs	c – L	c – č
ty – gy	t’ – g	t’ – d’
ny	ñ	ň
l – ly	l – l’	l’ – l
ja – je	ia – ie	ja – ge
k – g	k, c – ģ	k – g

Látni, hogy bár az elv ugyanaz, az alkalmazásban eltérések vannak. Legfeltűnőbb a cs hang jelölése a Nagy L-hez hasonlító jellel. Ez nem Husztól való.

¹⁴ KNEZSA István, *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Bp., 1952. 178.

¹⁵ HORVÁTH János, *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*. Bp., 1931. 110.

¹⁶ ... *édes Hazámnak akartam szolgálni*. Összeállította DOMOKOS Pál Péter. Bp., 1979. 48–49.

¹⁷ WADDING, Lucas, *Annales Minorum*. Róma, 1735. XIII. k. 198.

¹⁸ Egyházi lapok, 1869. 546–549. TIMÁR Kálmán, *Legrégibb bibliafordításunk eredete*. Kalocsa, 1931. 20.

¹⁹ BENKŐ, Josephus, *Milkovia*. Viennae, 1781. I. k. 227–237.

²⁰ *J. m.* 147.

Természetesen vannak más problémák is. Először is: Husz hazájában is meglehetősen egyedül maradt helyesírási újítással, s „soha maradék nélkül nem győzedelmeskedett. Sem a huszita kor emlékeiben, de még magának Husznak a munkáiban sem találjuk e helyesírás következetes alkalmazását... Mindenütt, még Husz műveiben is lépten-nyomon találkozunk összetett jelekkel is, amelyek ellen pedig Husz szabályzatában a leghatározottabban harcolt.”²¹ Ezek után feltehetjük rögtön a kérdést: ha maga Husz sem valósította meg a saját rendszerét, és saját nemzete sem fogadta el, hogyan esküdhetünk arra, hogy egy magyar fordító átvette?

De van még súlyosabb kérdés is: a ferences kódexek később ezt a helyesírást használják, összesen 17 „kéz” ir ebben a rendszerben, nem egy esetben egy kódexen belül több kéz is (a Nádor-kódexben például 4 kéz). Sőt más rendek kódexei is hatnak, például a domonkos eredetű Birk-kódexre. De hogyan juthatott a husziták ellen küzdő ferencesek kódexeihez a „huszita” helyesírás? És miképp vált „ferences” helyesírássá? Mert nemcsak egy ferences kolostor gyakorlatáról van szó. Bizonyítja ezt, hogy a budai klarissza apácák részére írt kódexekben éppúgy megvan, mint az erdélyi ferences emlékekben, holott e két csoport között semmi szövegegyezés vagy egyéb közvetlen kapcsolat nincs! Jakubovics feltevése: a huszitákat üldöző ferencesek Moldvában elkobozták a husziták könyveit, de nem semmisítették meg őket, hanem célszerű helyesírásukat eltanulva, egy szádon keresztül felhasználták magyar nyelvű kódexekben.²² Ez azonban nehezen fogadható el. Ismervén az eretnekekkel szemben alkalmazott kemény és merev magatartást, lehetetlen, hogy bármilyen eretnek dolgot megtartottak volna. Hiszen még később is egymás mellett élt a Károli- és a Káldi-fordítás, anélkül, hogy a legcsekélyebb módon is hatottak volna egymásra.

Megítélésünk szerint a huszita eredet kérdése a helyesírás kérdésén áll vagy bukik. Jelenleg a Waldapfel–Kniezsa kategorikus imperatívusza élte a huszita elméletet: a fordító másról, mint Husztól nem vehette a rendszert.²³ Érdekes – és egyben sajnálatos is – azonban, hogy e tudós férfiak egyike sem gondolta végig a kérdést: hát Husz honnan vette, vehette? Hát ha a magyar fordító is onnan vette, ahonnan Husz. Hisz vannak a rendszerben olyan jelenségek (például a cs hangjelölése, vagy az ő hangé: ȝ), amelyek Husznál nincsenek, tehát nem lehetnek tőle valók! Hát ha az egész rendszert onnan vette, ahonnan a Husznál nem szereplő elemeket is.

Erre a nyomozásra vállalkozik, természetesen csak Husszal kapcsolatban, Johann Schröpfer a Husz-féle Orthographia Bohemica kiadásában (1968), ahol is alcímként tüzi ki a Herkunft des diakrischen Systems... vizsgálatát.²⁴

Schröpfer nagyon helyesen látja, hogy Husz helyesírási reformjáról szólva bele kell azt állítani az egész európai miliőbe, a középkori nyelvtudományt legalább alapjaiban át kell tekinteni. Szeretnénk itt megkímélni az olvasót a különböző abecedariumok, grammaticák, tractatusok, summák felsorolásától; megtalálni őket másutt is, például Thurot²⁵ gyűjteményében. Csak azokat emeljük ki, amelyek Schröpfer szerint hatással lehettek Huszra.

Először is: a latin írásban Husz idejében már általános volt egy pontozásforma: az i betűre tett pont, amelynek kétségkívül szoros kapcsolata van a palatinitással, és Husz is használja latin írásában, bár nem mindig. Itt megjegyezzük, hogy a magyar nyelvű Jókai-kódex,²⁶ amelynek Szent Ferenc életrajzfordítása valamivel korábbinak tekinthető Husznál, szintén ismeri az i fölé tett pontot, valamint az y fölé tett két pontot (ȳ). A cseh írásban is ismerős Husz előtt a jésitést jelző pont.²⁷

²¹ Uo. 155.

²² *Ó-magyar olvasókönyv*. Összeállította JAKUBOVICS Emil, PAIS Dezső. Bp., 1929. 248–249.

²³ WALDAPFEL József, *Legrégibb bibliafordításunk*. Itk 1927. 96–99. KNIEZSA István, *i. m.* 177.

²⁴ SCHRÖPFER, Johann. *Hussens Traktat „Orthographia Bohemica”*. Wiesbaden, 1968.

²⁵ THUROT, Charles, *Extraits de divers manuscrits latins pour servir à l'histoire des doctrines grammaticales au moyen-âge*. Paris, 1868. Nachdruck: Frankfurt am Main, 1964.

²⁶ *Nyelvemléktár*, 7. k. Bp., 1878. VOLF György kiadása. *Jókai-kódex* (hasonmás kiadás). Kiadja és bevezeti SZABÓ Dénes. Bp., 1942.

²⁷ *I. m.* 25.

Schröpfer hivatkozik egy izlandi ortográfiára, amelyben szintén feltűnnek már a diakritikus jelek; bár nehezen tartja elképzelhetőnek a cseh kapcsolatot.²⁸ Mindenesetre Dániával elképzelhető a kapcsolat a Sorbonne-on keresztül, hisz ott a XIII. században négy dán professzor is működött Dacus névmegelőléssel. Így hatással lehetett Huszra Johannes Dacus műve, a Summa grammatica, különösen a hangok elméleti leírásában. Dacus is a kiejtést teszi meg a fonetikai kiindulópontnak. Ha nincs is meg a közvetlen összekötő szöveg Johannes Dacus és Husz között, de elképzelhető, hogy abból az időből mennyi előadási jegyzet mehetett veszendőbe, amelyek szóban tovább éltek. Egyébként is Csehország és Párizs között élénk kapcsolatok voltak. 1140–1345 között 24 csehországi tanuló lehet kimutatni Párizsban, 1414-ig további 23 személyt. Ezek akár mint tanulók, akár mint tanítók, akár mint hivatali beosztásúak kapcsolatban álltak az egyetemmel, és közvetíthették Husz felé a dán grammatikus tanait.²⁹

Ugyancsak az ír helyesírásban is ismeretesek voltak a diakritikus jelek. Az írek régi nyelvmélekei missziójuk folytán mélyen behatoltak Közép-Európába. Tevékenységük és hatásuk Németországban és a szomszédos országokban egészen a XIII. századig, ismerős H. Zimmer munkájából. Erfurtban, Sziléziában is voltak ír kolostorok. IV. Károly 1355-ben alapított számukra kolostort, Prága-Újvárosban. Az előbbieket a regensburgi Szent Jakab kolostor apátjának vezetése alatt voltak. Innen Regensburgból egy szerzetes eljutott Kijevig is, és regensburgi kereskedőkkel tért vissza. Mivel Husznak grammatikai tanulmányaihoz szüksége volt Priscianusra, kezébe kerülhetett olyan, pontosással ellátott példány, mint amilyenek Milánóban, St. Gallenben, Leydenben maradtak fenn.³⁰ Schröpfer ezt az ír hatást erőteljesebbnek tartja, mint a héber írásét. Balázs János, Schröpfer magyar recenzense viszont a hébert részesíti előnyben. Annál is inkább, mert Husz is hivatkozik értekezésében a héber sajátosságokra. Ez utóbbinál figyelembe kell vennünk, írja Balázs, hogy a XIII. századtól kezdve nemcsak Párizsban, hanem Bolognában, Salamancában és Oxfordban is külön tanszék volt a héber számára.³¹ Ugyancsak további megállapítása Schröpfernek, hogy Husz az abcé megtanulására katechétikus emlékeztető mondatokat használt, mégpedig Szent Jeromos hatására, így kétségtelenül jól ismerte Jeromos műveit. S ezeketikus műveiben Jeromos a héber nevek latin és görög átírásával foglalkozik.³² Balázs szerint nem is az ír lehetett Husz mintája a diakritikus jelekre, hanem a héber.

Ha igazat adunk is Schröpfer azon végkövetkeztetésének, hogy még nem lehet egyértelműen megállapítani Husz mintáját a diakritikus jelek alkalmazásában, mivel több példakép is lehetett; az az egy azonban nyilvánvalóvá lett kutatásai nyomán, hogy az európai szellemi élet telítve volt ezekkel a problémákkal. (Itt megemlíthetjük még, hogy Husz művével szinte egy időben született a karthauzi scriptoriumok számára a híres Opus pacis,³³ azaz a békét teremtő írás a latin kódexek helyesírásának egységesítésére; Schröpfer ezt nem említi.) Azt hisszük, ezek alapján egyértelműen mondhatjuk: ahogyan Husz hozzájutott – esetleg másodkézből, hiszen Schröpfer szerint külföldről hazatérő diákok, tanárok lehetnek legtöbb esetben forrásai – ilyen indításokhoz, ugyanolyan, ha nem kedvezőbb módon: első kézből bármelyik külföldi egyetemen tanuló magyar is hozzájuthatott. Mondhatná valaki: de nem biztos, hogy volt olyan eredeti egyéniségű magyar diák, mint Husz. Erre azt felelhetjük: ha az illető Husztól tanulta a helyesírási rendszert, akkor is ugyanolyan eredeti egyéniségnek kellett lennie, hiszen mint láttuk, alaposan továbbfejlesztette.

Hogyan képzeljük el tehát a „huszi ta” helyesírás eredetét?

Figyelembe kell vennünk azt a tényt, hogy a Münchener kódexben is, a Bécsi kódexben is három kéz dolgozik, a Nádor-kódexben például egyenesen négy kéz használja ezt a helyesírási szisztemát.

²⁸ Uo. 37.

²⁹ Uo. 45.

³⁰ Uo. 100. Itt idézi H. ZIMMER munkáját is: *Über die Bedeutung des irischen Elements für die mittelalt. Kultur*, 1887.

³¹ *Studia Slavica*, 1969. 154.

³² *I. m.* 92 skk.

³³ Vö. LEHMANN, Paul, *Erforschung des Mittelalters*. Bd. III. Stuttgart, 1960. 121–142.

Az a meggyőződésünk, hogy itt nem egyetlen személy által alkalmazott helyesírás átvételéről van szó, hanem dyanról, amelyet egy közösség minden tagja magáévá tett, megtanult, és alkalmaz. Hiszen a Münchener kódexben csak egy alkalmi író is „besegít” néhány sorral. Márpedig, ha közösségre gondolunk elsősorban egy „igazhitű”, nem eretnek közösségre, valamilyen szerzetre gondolunk. Tehetjük ezt annál is inkább, mert a fordításban semmiféle eretnek jelleg nem mutatható ki. A „szent szellet”-ről már ismételtén ígérták (Tímár Kálmán 1932-ben,³⁴ Károly Sándor 1955-ben³⁵), hogy nem eretnokség, hanem csak nyelvi régiség, amelyen megütközött a kissé tudálékosnak tűnő krónikaíró. Kardos Tibor patarén-katar-elméletét³⁶ eddig e sorok írója utasította vissza, és cáfolta;³⁷ eredménye a legújabb irodalom is elismeri. Gondolunk itt Büky Béla művére.³⁸ Nála azonban meg kell állnunk „egy szóra”.

Büky Béla szerint a huszita bibliafordítás gyakorlatának megértéséhez Wiclif tanait is figyelembe kell vennünk, akinek műveit Husz 1403-ban ismerte meg. „Husz egyrészt elfogadja Wycliffe tanait arra vonatkozóan, hogy a Szentírás szó szerinti megőrzésére kell törekedni. A bibliai idézetek hatalmas mennyiségét szó szerinti, szövegűen tudta emlékezetből... De csak a fordítás mozzanataiban ragaszkodik a szövegűséghez, a szöveg értelmének megértését – miként Wycliffe is, aki a közvetlen értelem és a „de vi sermonis”, ill. a „de virtute sermonis divini” értelmezések közötti különbségekre hivatkozik – a hívőre bízta. Ebben mintegy protestáns nézeteket vall. Mindezek után úgy gondoljuk, hogy a HtB.-ben a latin Vulgata-szöveggel való szigorú párhuzamosság jelenségét... Husz tanítására és gyakorlatára is vissza kell vezetnünk.”³⁹ Nézetünk szerint: vissza lehet vezetnünk, de felesleges! Az egyházi bibliafordítók és -magyarázók általános nézete a szöveg szó szerinti követése. Origenes szerint az Isten szavában még egy iótának is van jelentősége.⁴⁰ Szent Jeromos szerint: az Isten szavában még a szórend is fontos.⁴¹ A későbbiek közül Szent Bernát szavai: „in sacri pretiosisque eloquii textu nec modicum vacare particulam”, azaz: a szent és drága ige szövegében még a legkisebb részecske sincs jelentőség nélkül.⁴² Felesleges tehát akár Wiclifhez, akár Huszhoz fordulnunk, amikor az egyházi gyakorlat is évezreden át ezt vallotta! Egyébként megítélésünk szerint Büky Wiclif tanait nem látja tisztán, a tőle idézett részt is rosszul fordítja.

Az idézett latin szöveg: „sensus scripture... est uni talis et alteri talis, viatoribus ut plurimum velatus, semper autem verus, cum aliter non esset scripture sacre sensus, sed scripture sceleratissime... Nec valet responsio dicens, quod licet sensus autoris sit utrobique in scriptura sancta catholicus, tamen sensus literalis, verbalis, quem homo debet eligere, est ut plurimum impossibilis.” Büky Béla fordítása: „a szentírás értelme az egyiknek ilyen, a másiknak olyan, az utazónak [az átlagemberek] többnyire burkolt, de mégis mindig igaz, mivel másképpen nem volna meg a szentírás értelme, hanem az írás legbűnösebb módon való... [értelmezése?]. És nem helyes visszaadás az, ha valaki azt mondja, legyen bár a szerzői értelem a szentírásban egyetemes érvényű, mégis a betű és szó szerinti értelem, amit az ember kiolvas belőle, legtöbbször alkalmazhatatlan.”⁴³

E bizonytalanok fordításból nehéz megérteni Wiclif elgondolását. Talán világosabb lesz a szöveg és mondanivalója ilyen fordításban:

³⁴TIMÁR Kálmán, *Perdöntés a legrégebb magyar bibliafordítás irodalmi perében*. Győri Szemle, 1931. 107–114.

³⁵KÁROLY Sándor, *Első bibliafordításunk szellet szava*. MNY., 1955. 303–311.

³⁶KARDOS Tibor, *A Huszita Biblia keletkezése*. Bp., 1953.

³⁷SZABÓ Flóris, *A huszita biblia és állítólagos patarén elemei*. ItK 1966. 146–153.

³⁸BÜKY Béla, *A pszichikumra vonatkozó szókincs korai rétege a magyarban*. Bp., 1986.

³⁹J. m. 34–35.

⁴⁰Comm. in Psalmos I. 4. (Migne PG 12, 1082). Vö.: GÖGLER, R., *Zur Theologie des biblischen Wortes bei Origenes*. Düsseldorf, 1963. 283, 293.

⁴¹Ep. 57,5. Vö.: *The Cambridge History of the Bible*. From the Beginnings to Jerome. Ed. P. R. ACKROYD, C. F. EVANS. Cambridge, 1970. 523.

⁴²*Sermones in Cantica Canticorum* 72,6. (Migne PL 183, 1131.)

⁴³J. m. 33–34.

„A szentírás értelme az egyiknek ilyen, a másiknak olyan, a [földön] zárandoklóknak általában rejtett, de mégis mindig igaz, mert máskülönben nem a *senti* írás értelme volna, hanem egy nagyon is bűnös írásé... És nem helytálló az a válasz, amelyik azt mondja: legyen bár a szerzői értelem a szentírásban mindkét részről katolikus [azaz helyes], de a betű és szó szerinti értelem, amit az embernek választania kell, nagyon is lehetetlen.” Wiclifnek e sorai egy teológiai vitában születtek, amelyet az váltott ki, hogy egyes ellenfelei szerint vannak a szentírásban hazugságtartalmú kijelentések, amelyek tehát literális, azaz betű és szó szerinti értelemben nem lehetnek igazak. Például János evangéliumában: „Ördögöd van! – kiáltott közbe a nép.”⁴⁴ Wiclif szerint a literális értelem is igaz, de – egy disztinkcióval él – nem *vi vocis* igaz, hanem *vi sermonis*, azaz nem a szavakat, hanem a szövegértelmet tekintve. Itt igazában nem a szöveg, történetesen a „daemonium habes” [ördögöd van] fordításáról folyik a vita, hanem az értelmezéséről: hogyan lehet igaznaktartani a szentírás e mondatát. Hasonló probléma már Origenesnél is található: szerinte a szentírásnak vannak olyan helyei, amelyeknek nincs betű szerinti értelme. Például a zsolotárokban: „usque ad nubes ventis tua”, „hűséged felér a fellegekig”.⁴⁵ Wiclif szerint ennek is van betű szerinti értelme, de nem *vi vocis*, hanem *vi sermonis*. Mivel itt nem fordítási, hanem értelmezési problémáról van szó, a huszti biblia fordítási gyakorlatához felesleges volt Bükynék Wiclifet citálnia.

Visszatérve tehát kiindulásunkhoz: igazhitű, nem eretnek fordító vagy fordítókra gondolunk. A fordító ugyanis elárulja magáról, hogy ilyen egyházi, szerzetesi légkörben él, ilyen terminológiában gondolkodik; mégpedig azzal, ahogyan egy-egy szót, kifejezést lefordít, vagy éppen nem fordít. Néhány példa:

matutina lux = veteményei villamodat,⁴⁶ hajnali világosságot kellene fordítania, azonban a *matutina* szó a hajnalba nyúló zsolozsmát, a veteményt juttatja eszébe; ennek volt a neve *matutinum*;

montes saeculi = világnak hegyei;⁴⁷ a *saeculum* az egyházi, szerzetesi légkörben jelenti a világot, azaz a kísértéssel, bűnnel fenyegető e világot;

vidit duos angelos in albis = látta két angyalt albákban⁴⁸ [fehér ruhákban]. Neki az *alba* a misénél használt fehér ruhát juttatja eszébe; ennek közönséges neve: *alba*.

De ugyanígy lesznek a Zsuzsanna-történet véneiből (presbyteri) *papok*, az újszövetségi zsidó főpapokból (pontifices) *püspökök*, a religióból *szertet*; ezért marad lefordítatlan a ciliciom, a penitencia, a stóla, a cerimónia; ide vehetjük talán az *ostyát* is (hostia = áldozat).

E szavak mind olyanok, hogy jelentésük más, mint amit a fordító ad nekik annak a nyelvi közegek az alapján, amelyben él. A fordító vagy fordítók nem eretnek voltát támogatja az a tény is, hogy a fordítás hatása később szinte általánosan kimutatható az egyházi jellegű bibliafordításokon, de az elődök hatása is érződik rajta.⁴⁹ Egy kívülről, eretnek körből és az országon kívüli Moldvából eredő szöveg esetén ilyen általános hatás nehezen képzelhető el.

Még egy megjegyzés: előbb hivatkoztunk Szent Jeromosra. Mint tudjuk, ő Damasus pápa megbízásából revidálta a régi latin bibliafordítást. Egy apróság: a görög *doxazein* jelentése a latinban *glorificare* (megdicőíteni). Azonban Jeromos elmondja, hogy Jn 17-ben meghagyta a régi fordítás által használt *clarificare* igét, mert nem akarta a régiek szóhasználatát leváltani, ha a jelentés ugyanaz. S a János-evangélium második feléhez ezentúl a *clarificare* igét is használja, jóllehet az első 12 fejezetben sehol sem található, ott mindig *glorificare* van.⁵⁰ Csak analógiaként hozzuk fel, hogy a huszti biblia több kutatója is igyekszik egy-egy, gyakrabban, ritkábban előforduló nyelvi jelenségből

⁴⁴ Jn 7,20. Vö.: P. de VOOGHT, *Wiclif et la Scriptura Sola*. Ephemerides Theol. Lovanienses, 1963. 52–53.

⁴⁵ Zs 56,11. Vö. a 41. jegyzetben idézett mű 470.

⁴⁶ *Mikéds* 2.1. *Nyelvemléktár* 1. k. 144.

⁴⁷ *Habakuk* 3,6. *Nyelvemléktár* 1. k. 160–161.

⁴⁸ Jn 20,22. *Nyelvemléktár* 1. k. 378.

⁴⁹ Legújabbban: TARNAI Arnold, „A magyar nyelvet írni kezdik”. Bp., 1984. 244–251.

⁵⁰ Vö. a 41. jegyzetben i. m. 523–524.

következtetni két fordítóra.⁵¹ Hátha ott is a Jeromoséhoz hasonló volt az eset? Egyszer csak „magától” állt más nyelvi jel használatára ugyanaz a fordító?

S milyen egyházi, szerzetesi közösségre gondolhatunk? Mivel az úgynevezett „huszita” helyesírás később a ferences kódexek jellemzője, nyilván csak egy logikus válasz lehet: ferencesekre. Mire alapozzuk e felfogásunkat? Először is: ismeretes az a szigorú előírássorozat, amely a ferences íróműhelyek működését szabályozta, még a XIII. században. Bemutadjuk egy-két részletét annak illusztrálására, hogy milyen aprólékosan intézkedett az írás, másolás egész területén:

„Ista rubrica ponatur in prima pagina Gradualium singularum.

1. In primis iniungitur Fratibus, ut de cetero tam in Gradualibus, quam in Antiphonariis... faciant notam quadratam et quattuor lineas, omnes rubeas sive nigras.

Et littera aperte et distincte scribatur.

Secundo, quod custodiant eandem litteram, eandem notam cum suis ligaturis, eadem pausas, que in exemplaribus correctis continentur, nichil scienter addito vel remoto.

Tertio, quod quemlibet librum scriptum post exemplaria ter ad minus corrigant diligenter.

Quarto... nec faciant huiusmodi opera scribi vel notari a secularibus aliqua ratione, si habere valeant Fratres Ordinis, qui hec scribere et notare novissent competenter. Quod si nesciunt, addiscant et cogantur ad hoc per suos superiores, quia seculares omnia fere que scribunt vel notant corrumpunt...⁵²

Azaz: a Gradualékat és Antiphonariumokat négyzetes hangjegyekkel írják, négy sorban, pirossal vagy feketével. A betűket tisztán és megkülönböztethetően írják. Ugyanazt a betűt, hangjegyet, szünetjelet írják, mint a mintapéldányon van, semmit ne újítsanak, vagy el ne hagyjanak. Minden könyvet a leírás után legalább háromszor (!) korrigáljanak. Ha van írni tudó rendi testvér, ne bízzák az írást világiakra. Ha nincsenek ilyen testvérek, az előljárók vegyék rá őket, hogy tanuljanak meg írni, mert a világiak csaknem mindent elrontanak, ami t írnek. Ezt az előírást minden egyes graduálé első lapjára illesszék be.

Ilyen aprólékos szabályzat nemcsak a liturgikus könyvek számára létezett bizonyára, hanem más írásművek készítéséhez is. A ferences rend – központosított szerzet lévén – minden tartományára érvényesek voltak az ilyen és más rendelkezések. Tudjuk azt is, hogy a XIII–XV. században a ferences rend mindkét magyarországi ágában az egyes custodiák központjában felelt skriptóriumok működtek. Különösen a konventuális ág, a Provincia Hungariae kezdettől fogva sokat adott a tudományos-irodalmi működésre. Már 1268-ban voltak Párizsban magyar diákljai, a nagyváradi tanulmányi ház pedig 1336-ban egyike volt a pápai privilegizált házaknak.⁵³ Új lendületet adtak a tartománynak Igali Fábán reformstatútumai 1454-ben. A bennünket érdeklő témában fontos a 14. fejezet.⁵⁴ Ebben előírja, hogy legalább négy konventet kell kijelölni, ahol a fiatal testvéreket kiképzik a skolasztikus diszciplínákban, s évenként legalább két fiataalt kell küldeni a provincián kívüli tanulmányi helyekre. Még fontosabb a 17. fejezet.⁵⁵ Itt megparancsolja a testvéreket „tanítsák meg írni. Minden fiatal tartozzék hetenként legalább háromszor bemutatni, amit írt, akár klerikus az illető, akár pap.” Ahol pedig írás volt, és az írást ellenőrzésre kellett bemutatni, ott kellett lennie szabályzatnak is, amely szerint az írást gyakorolták, illetve ellenőrizték és kijavították. A latin íráshoz voltak ilyenek; mivel a kódexek tanúsága szerint magyarul is írtak, méghozzá sok „kéz”, nyilván magyar szabályzatnak is kellett lennie, azaz *adva vannak egy magyar helyestrési „szabályzat” megszületésének feltételei.* Mivel pedig egy reform általában nem új dolgokat vezet be, hanem kissé háttérbe szorult régieket emel ki újra, bizony mondhatjuk, hogy ezek a feltételek már korábban is megvoltak, hisz láttuk, hogy a tudományos képzés mindig virágzó volt.

⁵¹ SZILY Kálmán, *Tamás és Bálint, a Biblia első magyar fordítói.* MNy. 1911. 441–445. Legújabbban: FORGÁCS Tamás, *Újabb adalékok a Huszita Biblia fordítóinak kérdéséhez.* MNy. 1987. 88–92.

⁵² B. BUGHETTI, *Statutum saec. XIII pro scribendis libris choralibus...* = Archivum Franciscanum Historicum, 1928. 406–412.

⁵³ MAGYAR, Arnold, *Die Ungarischen Reformstatuten des Fabian Igali aus dem Jahre 1454.* Archivum Franciscanum Historicum, 1971. 71–122., 113.

⁵⁴ MAGYAR A., *i. m.* 99–100.

⁵⁵ Uo. 101.

Térjünk ki még valamire. Farkas Gyula a Münchener kódex kiadásának előszavában felveti annak lehetőségét, hogy a kódexet Nádasdi Tamás kaphatta 1529–1533. évi erdélyi tartózkodása során, ahol a moldvai vajdával is összeköttetésben állt. Nádasditól kerülhetett azután a kódex Widmanstetterhez, akivel szintén kapcsolata volt. És mivel Nádasdi a feleségével folytatott magyar nyelvű levelezésben a „huszita” helyesírást használja, Farkas Gyula feltételezi, hogy e helyesírást a Münchener kódexből tanulhatta.⁵⁶ Ha már a feltételezéseknél tartunk, hadd engedjünk meg mi is magunknak egy feltételezést, amelynek valószínűsége esetleg meggyőzőbb lehet, mert kevesebb a „ha”. Nádasdi életrajzírói említik, hogy még Budán kezdte tanulmányait kisgyermekkorában.⁵⁷ Budán a királyi vár közelében a ferenceseknek híres kolostoruk volt, amely az előkelő világ találkozóhelyének is számított; s „a jeles kolostorban jeles iskola is volt”.⁵⁸ Nádasdi iskolázása is kapcsolódhatott ehhez az élénk szellemi életet élő kolostorhoz, akár iskolai formában, akár egyéni iskolamesterrel a családi háznál. Egyébként: hogy Nádasdi Tamás is használja a „huszita” helyesírást, az is arra utal, hogy e helyesírásnak jobban benne kellett élnie az itthoni írásgyakorlatban, semhogy egy országon kívüli periférikus helyen, távol az ország szellemi életétől, születhetett volna.

Csonka Ferenc

A BOCATIUS-KUTATÁS EREDMÉNYEI ÉS PROBLÉMÁI

A magyar irodalom latin nyelvű költészetének két tartópillére van: Janus Pannonius és Joannes Bocatius. A kettejük között feszülő 150 év alatt születtek azok a latin nyelvű alkotások, amelyeket nem lehet, semmiképpen sem szabad a magyar irodalom történetéből kirekeszteni. Mert ha kirekesztenénk őket, nemcsak öncsonkítást követnénk el, hanem szegényebbek is lennénk.

A két említett költő közül Janus Pannoniust nem kell bemutatni, a szakirodalom bőven foglalkozott és foglalkozik vele. Nem így vagyunk Bocatius Jánossal. Róla 1918-ban jelent meg Janson Vilmos tanulmánya,¹ azóta – nálunk – jóformán senki sem törődött vele. Azért hangsúlyozom, hogy nálunk, mert Csehszlovákiában egyre-másra láttak napvilágot a róla szóló kisebb-nagyobb tanulmányok.² Az MTA Irodalomtudományi Intézete ezért határozta el, hogy összegyűjti és kiadja Bocatius összes művét. Az összegyűjtés megtörtént, a kiadás folyamatban van.³

⁵⁶ J. m. 6–12.

⁵⁷ HORVÁTH Mihály, *Gróf Nádasdy Tamás élete*. Buda, 1838. 10., illetve BALÁZS János, *Sylvester János és kora*. Bp., 1958. 147.

⁵⁸ KARÁCSONYI János, *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*. 1. k. Bp., 1923. 152–155.

¹ JANSON Vilmos, *Bocatius János élete és munkái*. Bp., 1918.

² Antonín FRINTA, *Joannes Bocatius, humanista Lužický*. Slovenská Věda, II, č. 1-4. v Praze 1948–1949.

František KARŠAI, *Ján Bocatius (1568–1621) pedagóg-humanista* in Letopis Instituta za serbski ludospyt. Rjad A., c. 7. Budyšin 1960.

Rudo BRTAŇ, *Přinoški k slowaksko-serbskej wzajomnosti J. Bocatiana* in Letopis Instituta za serbski ludospyt. Budyšin 1960. Rjad A., č. 7.

Ervin LAZAR, *Der humanistische Dichter Johannes Bocatius und dessen deutsche Dichtung*, Acta Facultatis Philosophicae Šafarikanae. Literárnovedný zborník 3. 1972.

Marta KERULOVÁ, *Ján Bocatius. Kandidátska práca, Ms.* Bratislava 1978. (Inventur: Universitas Komenského, Bratislava. Necnon: Budapest OSZK FMT/1218.)

Viliam MRUSKOVIČ, *Slovensko-Lužickoserbské literárne vzťahy*. Martin 1980.

Ennek a gyűjtésnek a műhelymunkájából (szövegápolás, rendszerezés stb.) szeretnék néhány forgácsot, problémát bemutatni. Bemutatásuk nem időrendben és nem is fontosságuk szerint történik. Céloom az, hogy a fiatal kutatók elé tükröt tartsak: kutatómunkájukban – mutatis mutandis – mire vigyázzanak, mit kerüljenek el.

a) *Volt-e Bocatius könyvtáros Gyulafehérvárott Bethlen Gábor udvarában?*

Nem volt, noha magyar, szlovák és cseh kutatók majdnem egyöntetűen állítják ezt. Még Móricz Zsigmondnál is megtaláljuk két regényében (*A nagy fejedelem* és *A nap árnyéka* címűekben). Bocatius sohasem járt Gyulafehérvárott, és amikor Bethlen Gábor szolgálatába állott (1619-ben), a hivatalos címe ez volt: *historicus*. Bocatius mindig így írta alá a nevét, Bethlen Gábor is így nevezte őt leveleiben.

Honnan ered hát a hiedelem? Bél Mátyástól, az Adparatusban levő Praefatióból.⁴ Idézem: „Nam ita in eius aetatis schedis legisse me, conscius mihi sum: et in consiliariorum numerum censum, et Bethlenianae Bibliothecae, si quam ei fuisse credamus, praefectura ornatum floruisse...” (c. X.). Mindezt azzal igyekszik bizonyítani, hogy tulajdonában volt egy Bocatiust ábrázoló kép, amint díszes ruhában íróasztala mellett ül a könyvtár közepén. Véleményem szerint, ha ez a kép előkerülne is (bár csak előkerülne!), az sem lenne döntő bizonyíték a könyvtároság mellett. Hiszen Bél Mátyás még Bethlen könyvtárának létezésében is kételkedik; lásd a fenti idézetben: „...Bethlenianae Bibliothecae, si quam ei fuisse credamus”.

Noha ellenem szól, egy adatot mégis meg kell említenem: Joannes Severinus *Conspectus*ának⁵ egyik mondatát. Bár ez a mondat sem korabeli, sőt fél századdal Bél Mátyás után keletkezett, mégis fontos lehet, mert Bocatiusra hivatkozik. „In libellum memorialem D. Weinhardi Sculteti, se manu sua Regium Historicum, Bibliothecarium et Consularem Cassoviensem inscripserat” (II., 213.). Hogy ez a mondat igaz-e, hogy Bocatius valóban így írta-e be nevét, annak megállapításához látnunk kellene a libellus memorialist. Sajnos a libellus elveszett, vagy lappang. Pedig Weszprémi⁶ nagyon lelkesen és különös dolgokat ír róla: „Scultetusnak a legjobb rajzolóktól szép képekkel díszített, kisleveles nagyságú emlékkönyve arról értesít, hogy Scultetus a főemberektől tisztelt, Bocatius János költő által pedig örökbe fogadott tudós ember és Bethlen Gábor orvosa volt, aki akkoriban a király szerepét játszotta” (III., 890–891.). És még három oldalon folytatja, hogy ki és mit írt a libellusba. Vajon nem ebben az emlékkönyvben volt-e az a Bocatius-kép, amelyet Bél Mátyás látott? A kérdés egyelőre kérdés marad.

b) Hasonló a következő cím is: *rector utriusque rei publicae*. Ez úgy értendő, hogy Bocatius két republiának volt egyszerre a vezetője: az iskoláé és a városé. Nos, ilyen helyzet sohasem volt. Amikor ő polgármesteri hivatalt viselt, akkor nem volt iskolaigazgató, és fordítva. Egyszer volt kényszerűségből fél évig igazgató és jegyző (1599. júniustól decemberig), de a jegyzőség messze van a polgármesteri tisztségtől.

Aztán akadt egy olyan magyarázat, hogy az egyik *republica* nem az iskola volt, hanem a város feudális tulajdona, a 21 (28?) falu.⁷ Ezt a 21 vagy 28 falut azonban sohasem vették egységnek, és nemcsak Bocatius nem, de más iudex sem írta neve alá ezt a címet. Hát akkor miért terjedt el? Azért, mert Klesch Dániel az 1670-ben kiadott *Historischer Bericht*jében⁸ egy szonett után tett megjegyzésében így jellemezte Bocatiust: „Stadt- und Schulen-Richter in der Städte Haupt, dass ist Caschau, allwo er zugleich Schul-Rector und Stadt-Richter gewesen, und wenn er sich nach seinem ämptem

³OPOE, *Joannes Bocatius, Opera poetica, quae exstant omnia*. Ed. Franciscus CSONKA. (BSMRAe series nova. Sajtó alatt.)

OPRO, *Joannes Bocatius, Opera prosaica, quae exstant omnia*. Ed. Franciscus CSONKA. (BSMRAe series nova. Előkészületben.)

⁴Matthias BEL, *Adparatus ad historiam Hungariae*. Posonii 1735. Decadis I. monumentum VII.

⁵Joannes SEVERINUS, *Conspectus historiae Hungariae*. I–II. Posonii et Cassoviae 1778.

⁶WESZPRÉMI István, *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza*. I–IV. Bp., 1960–1970.

⁷JANSON, *i. m.* 15.

⁸Daniel KLESCH, *Historischer Bericht*... Barthfeld, 1670.

geschrieben, hat er den Schul-Stand vorgesetzt: Reipublicae Literariae et Politicae Rector. In solchem ansehen sind damals Kirchen- und Schul-Diener gewesen" (21–22.). A kifejezés tehát nem Bocatiustól, hanem Bocatius halála után ötven évvel később Klesch Dániel tollából származik. Az adat azonban makacsul tartja magát, és vándorol egyik (magyar, szlovák, cseh) tanulmányból a másikba, immár századokon át.

c) Még makacsabb, és még több félreértésre ad alkalmat a *consularis* kifejezés. Ezt a címet valóban használta neve után Bocatius, különösen azokban az években, amikor fogságából hazaszökött. Lehet, hogy emberi gyarlóságából (ma úgy mondanánk, hogy címkórságból), de lehet, hogy daczból. Mert fogsága után többé nem választották be a kassai szenátusba, s ő talán ezzel vágott vissza: Joannes Bocatius, consularis, azaz: J. B., a volt polgármester. A consularis szó ugyanis csak ezt jelenti: konzul-ságot (polgármesteri hivatalt) viselt férfiú. Ez így világos is volna, a baj csak az, hogy nagyon sok kutató ezt a szót úgy értelmezte és értelmezi még ma is, hogy Bocatius a fogsága után újra a város vezetője volt. Előfordul az is, hogy a fordító összetéveszti a consiliarius szóval, és például az „RP. Cass. Consularis” [Rei Publicae Cassoviensis Consularis] aláírást így fordítja le: Királyi költő, kassai tanácsos.⁹ A helyes fordítás pedig ez: Kassa városának volt polgármestere.

d) *Beszélt-e hét nyelven (köztük héberül is) Bocatius?* Mert ezt igen sokan állították, sőt állítják még ma is, hiszen még Dán Róbertnél is kétszer fordul elő, hogy hivatkozik héber nyelvtudására.¹⁰ Ez a hiedelem valóságos fejlődésen ment keresztül, míg teljes határozottságában kialakult. Kezdődött azzal, hogy Bél Mátyás Adparatusában (Praef. c. XII.) idézett egy versből (a 3–6. sort), amelyet Bocatius írt apósa, Belsius János emlékeztetere, aki leánya férjhez menetele előtt néhány hónappal hunyt el. A vers így hangzik, amely a Hungaridos 426. lapján olvasható:¹¹

Ad monumentum . . . Joannis Belsii,
civis Epperiensis, soceri mei carissimi

Sta, transis quicumque: quis hac sit, noveris, urna.
Belsius heic recubat, Bocatii ille socer.
Ore uno linguas tenuit septem, Hungarus, Auson,
Hebraeus, Graecus, Sarmata, Teuto, Getes.
Trinus eum variis Caesar legavit in oras:
Bizanti longas traxit in urbe moras.
Hoc monumentum illi statuit gener, optat et ipse,
Cum socero Elysia possit ut arce frui.

(Mielőtt továbbmennék, röviden kitérek Belsius személyére. Hogy a Belsius család honnan jött Eperjesre, Morvaországból-e vagy Erdélyből, az most lényegtelen; lényeges jelenleg csak az, hogy valóban sok nyelvet tudott, s mint ilyen, 1555-ben Verancsics Antal kísérelőjeként részt vett a török portára küldött követségben. S ha Dernschwam János naplójának hitelt adunk – és miért ne adnánk? –, akkor megtudjuk azt is, hogy Belsius egyike volt az ancyrai monumentum felfedezőinek. Minderről bővebben olvashatunk Tardy Lajos könyvében.¹²)

⁹SZEPSI CSOMBOR Márton, *Europica Varietas*. Ed. KULCSÁR Péter. Bp., 1979. 94.

¹⁰DÁN Róbert, *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*. Bp., 1973. 32.

DÁN Róbert, *Szenci Molnár Albert és Conrád Vietor in Szenci Molnár Albert és a magyar későre-né-sz. Szeged, 1978. 285.*

¹¹OPOE, 674

¹²TARDY Lajos, *Régi hírünk a világban*. Bp., 1979. 92–98.

És most vissza az idézett vershez. Bocatius tehát sírkövet állíttatott apósának, Belsius Jánosnak, az eperjesi polgárnak, aki három császárnak volt a követe, és hét nyelven beszélt. Eddig minden világos. A félreértés ott kezdődik, hogy Bél Mátyás nem tudta, ki volt Belsius (Quis haec in cive Eperiensis? c. XII.), ezért aztán a magyarázó mondata kissé zavarossá válik.

Bod Péter a Magyar Athenasban¹³ felhasználja Bél Mátyásnak ezt a helyét. Ő ugyan már tudja, hogy ki volt Belsius, de az idézett verssorok után következik egy mondata („A veje Bokátzius János emlékezetére ilyen verseket írt.” 346.), amely a szöveggörnyezet alapján úgy is érthető, hogy Bocatius írta a verset apósa emlékezetére, de úgy is érthető, hogy Belsius írta a veje emlékezetére. A lassan izmosodó kétértelműség aztán Klein Sámuelben¹⁴ teljesen egyértelművé fejlődött. Ő írta le ugyanis először Bocatiusról, félreérthetetlenül, hogy sok nyelven beszélt. „Er sprach viele Sprachen; diess bezeuget sein Schwiegervater Johannes Belsius, in der ihm gefertigten rühmlichen Grabschrift” (I., 85.).

Bocatius nagy nyelvtudásának tehát itt van a tulajdonképpeni forrása. Hiába írta 30 évvel később Dulházy Mihály¹⁵: „Hibásan alkalmaztatja Klein Bél Mátyásból azon verseket, melyeket Bokátzius János ipjára, Belsiusra írt, úgy adván elő azokat, mintha Belsius írta volna Bokátziusra” (235.). Dulházy tehát hiába vette észre a tévedést, őrá már nem hallgatott senki. Klein Sámuel tekintélye és hatása nagy volt, és nagy még ma is. A magyar, cseh és szlovák kutatók mind beleesnek az ő csapdájába.

Ezt bizonyítja egy szlovák nyelvű kandidátusi munka is. A tárgyalt kérdésről ezt írja a fiatal tudós, magyarul idézem: „Tudjuk, hogy Bocatius rendkívüli nyelvtelenség volt, hét nyelven beszélt.”¹⁶ És hogy milyen nyelveken, azt számunkra egy kissé furcsán interpretálja. Íme: Hungarus – slovenčina, azaz: szlovák nyelv; Sarmata – lauschtizi szorb; Auson – latin; Hebraeus – héber; Graecus – görög; Teuto – német és Getes – román.

S vajon ez a furcsa interpretálás a saját leleménye-e? Bizony nem. Antonin Frinta professzortól veszi át az egészet. A kettejük közötti különbség csak annyi, hogy Frinta professzor még csak azt írja a Hungarus nyelvről, hogy *érthetünk rajta magyart vagy szlovákot*,¹⁷ a kandidátusi munka azonban már határozott, ő már csak szlovákot ért rajta. A Sarmata nyelven Bocatius mindig lengyelt értett, a Getesen pedig szkítát, trákot, tatárt és a jelen esetben törököt. A szorb nyelvet abban a korban lingua Vandalicának nevezték.

Jó, jó – vetheti fel jogosan valaki –, most már tudjuk, hogy mit tudott Belsius, de mi kíváncsiak vagyunk arra is, hogy hogyan állt a nyelvekkel Bocatius. Szigorúan adatokra támaszkodva fogok válaszolni. A figyelembe vehető nyelvek a következők:

Latin: Műveinek majdnem az egészét (verset, prózát) ezen a nyelven írta. Kitűnően beszélt, előadott és társalgott latinul.

Görög: Görög nyelven írt munkája nincsen. Görög szavakat, szó szerkezeteket – különösen fogásága előtt – gyakran használt műveiben. Hogy beszélt-e ezen a nyelven, erre adatot nem találtam.

Német: Mivel édesapja német volt, érthető, hogy tökéletesen beszélt, írt és verselt¹⁸ ezen a nyelven. Levelezése majdnem teljesen német.

Szorb: Mivel édesanyja szorb volt, ezt is anyanyelvi szinten ismerte. Műveiben, leveleiben azonban egyetlen szorb szót sem találtam, de még csak utalást sem arra, hogy beszélt ezt a nyelvet.

Itt valamit tisztáznunk kell. 1614-ben, a 12 éves fia neve alatt kiadott Oratio Dominica Polyglottos című könyvében 25 nyelven szerepel a Miatyánk, természetesen csehül (szlovákul?),¹⁹ szorbul

¹³BOD Péter, *Magyar Athenas*. Nagyszében, 1766.

¹⁴J. Samuel KLEIN, *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften...* in allen Gemeinen des Königreichs Ungarn. I–II. Leipzig und Ofen, 1789; III. Pest, 1873.

¹⁵DULHÁZY Mihály, *Bokátzius János* in Felső Magyarországi Minerva, 1825.

¹⁶KERUĽOVÁ, *i. m.* 13.

¹⁷FRINTA, *i. m.* 241.

¹⁸LAZAR, *i. m.*; *OPOE, Bocatius redivivus* (a továbbiakban: Red.).

¹⁹„Slovakizovaná čeština” (elszlovákosított cseh); lásd Jozef KUZMÍK, *Slovník autorov slovenských a so slovenskými vzťahami za humanizmu*. I–II. Martin, 1976. I., 113.

(Vandalice) és magyarul is. Nyelvi szempontból azonban ezeknek a Miatyánkoknak bizonyító erejük nincs, mert ha figyelembe vennénk őket, akkor Bocatiusnak 25 nyelvet (köztük az arabot, etiópot) kellene tulajdonítanunk.

Cseh: Bocatius két helyen is hivatkozik arra, hogy tud csehül. Amikor megszökött prágai fogságából, Louny előtt az első faluban csehül kérdezett meg egy parasztot.²⁰ Később egy borbélyal (parasztorvossal) találkozott, akinek egyenesen megmondta, hogy tud csehül.²¹ A cseh nyelvben való jártasságát nemcsak az támasztja alá, hogy a szorb és a cseh nyelv nagyon közel van egymáshoz, hanem az is, hogy Bocatius egy vagy két évig Jihlavában járt iskolába. További adatok: 1611-ben kiadja a Bocatius redivivus²² című könyvét (a szakirodalomban eddig tévesen: *Olympias carceraria*), ennek Praefatiójában (c. 64–65.) közül két 4-4 soros cseh verset. 1614-ben Prágában kiadja Thuri Pál Ideáját csehül.²³ A címlap ugyan nem közli, de feltételezhető, hogy Bocatius a fordítót. A Praefatio alatt Bocatius neve szerepel, ezt tehát ő írta.

Szlovák: Annak ellenére, hogy Bocatius sehol sem hivatkozik szlováknyelv-tudására, én természetesen tartom, hogy tudott szlovákul, kellett tudnia, hiszen a cseh nyelv tudásával 30 évig élt és lakott szlovák környezetben. Műveiben egyetlen szlovák szót találtam: brinsa (bryndza, juhtúró),²⁴ ennek azonban a bizonyító ereje nagyon kicsi, már csak azért is, mert a bryndza csehül is brynsa.

Magyar: Lássuk először a hivatkozásokat: „... und weil ich auch der Ungerischen sprach (ausgenomen was etlich vocabula und phrases domesticae sein) nicht kündig...”²⁵ „Odavezettek egy török foglyot is, s hogy még jobban megalázzanak, ráparancsoltak, hogy törökül szóljon hozzám. Én magyarul feleltem...”²⁶ Műveiben találtam egy magyar szót: Cziga biga,²⁷ egyszer pedig magyarul írta le a nevét: Bogaty Janos.²⁸ Előfordul három magyar mondat is. „Mint jó lesz.”²⁹ „No! meg hot immar Matthias Kiral.”³⁰ „Vivat, vivat Magyar kiral, Giaur kiral!”³¹

1618-ban Bocatius kiadott egy röplapot: Hornus cometa címen. A szöveg három nyelven íródott: magyarul, latinul, németül. A latin és német szöveget nem vitás, hogy ki írta. Ha a magyar szöveget is Bocatius írta, akkor ez egy csapásra igazolná, hogy élete végén már elég magas szinten tudott magyarul. Bizonyítékom azonban sem a szerzőség mellett, sem a szerzőség ellen nincs.

Csak az érdekesség kedvéért jegyzem meg, és mert ez eddig nem volt köztudott: feleségének, Balsius Erzsébetnek magyar volt az anyanyelve. Ezt maga Bocatius közölte szüleivel, amikor fogságából levelet írt hozzájuk: „... des sie grosse lust bekomen auss ihren vatterlandt in meines zue zihen, weil sie perfect deutsch kan neben ihrer Muttersprach der hungerischen, wiewol sie der schier wenigen kan, den zue Epperies ist meisten deutsch, wie den zue Casch sie auch mit dem ungerischen gar wenig conversirt.”³²

e) És most említsünk meg Bocatiusszal kapcsolatban néhány fordítási furcsaságot. Kezdjük legismertebb könyvének címével: a *Hungaridos libri poematum* V.-vel. A legtöbb bajt a *Hungaridos* szó okozza. Bocatius igen gyakran használja Magyarország neve helyett. Hasonló képzések nála: Germanis,

²⁰ „Interrogo Bohemice”, lásd: OPRO, *Olympias carceraria* (a továbbiakban: Olc.) V., 60.; BOCA-tius János, *Öt év börtönben* (a továbbiakban: *Öt év*). Fordította CSONKA Ferenc, a német nyelvű iratokat MOLLAY Károly. Bp., 1985.

²¹ „Intellecto, quod Bohemicam calleam linguam”, lásd: OPRO Olc. V., 64.; *Öt év*, 122.

²² OPOE, *Red.*

²³ OPRO, *Nařikánj plařtíwé* . . .

²⁴ OPOE, *Anser nuptialis*, 11.

²⁵ Archiv Mesta Košic 4843/85

²⁶ OPRO, *Olc. I.*, 133.; *Öt év*, 55.

²⁷ OPRO, *Salomon Hungaricus* (a továbbiakban: Sal.) Epil. 5.

²⁸ OPRO, *Relatio* (a továbbiakban: Rel.) 39.

²⁹ OPOE, *Red. Praef.*, 83.

³⁰ OPRO, *Sal. Praef.*, 4.

³¹ OPRO, *Rel.*, 64.

³² OPRO, *Litterae ex carcere* (Litc.) IX., 5.

idos; Boemis, idos; Polonis, idos stb. A cím helyes fordítása tehát így hangzik: Magyarországi költemények öt könyve. És hogyan fordulnak elő a fordítások? Így: Magyar tárgyú költemények;³³ Magyarok dicsérete;³⁴ Magyar nők;³⁵ Magyar sarjak.³⁶ Az első fordítással lényegében egyetértek, a három utolsó fordítás semmivel sem magyarázható.

Hasonló kísérletek történtek az Olympias carceraria magyar nyelvű visszaadásával is. Az Olympias itt nem jelenti sem Nagy Sándor anyját, sem az Euboea szigetén fúvó nyugati szelet, hanem egyszerűen csak azt a négy-, illetve ötévi időszakot, amely a két olimpiai versenyzés között eltelt. Bocatius a latin lustrumnak megfelelően az ötévi időszak helyett használja, valószínűleg Ovidius ezen sorának hatására:

In Scythia nobis quinquennis Olympias acta est.

(Ex Pon. IV., 6., 5.)

A helyes fordítás tehát ez lesz: Börtönben töltött ötévi idő. Bájosan furcsa az előbb említett Dulházy fordítása: Börtönös Olympias.³⁷ Meghökentőbb a viszonylag friss fordítás: Börtönbe zárt Olympias.³⁸ Itt bizony nemigen lehet kihámozni, hogy ki vagy mi van börtönbe zárva.

f) A félrefordításokat okozhatják a *helytelen olvasatok* is. Sajnos, bőven van válogatási lehetőség. Én azonban csak két levelet fogok bemutatni, az egyiket Bocatius Jánosné írta,³⁹ a másikat Bocatius János.⁴⁰ Mindkettő kéziratban maradt ránk, és a kéziratok elolvasása – tudjuk – nem mindig könnyű.

Erzsébet asszony 1607. április 13-án könyörög férje szabadulásáért. A levelet először Rexa Dezső közölte.⁴¹ Én nem következtetek ebből Rexa más effajta közleményeire, de ez nagyon rossz. Erre szokták a latin szakkönyvek azt írni, hogy scateo mendis, hemzseg a hibáktól. Még az is előfordul vele, hogy ami jó az olvasatában, azt is megkérdőjelezi. Figyelmetlensége vagy buzgalma közben még nem létező latin szót is gyárt, mert szerinte Belsius Erzsébet így írta alá a levelét: Elisabetha Johannis Bocatii *neccessissima* coniunx. A *neccessissima* szóval én itt találkoztam először. Meg aztán a levél aláírásában nem is ez van, hanem az, hogy *moestissima*, magyarul: az igen szomorú vagy a legszomorúbb feleség.

Nincs sok szerencséje ezzel az aláírással a szlovák Jozef Nováknak sem, aki a Rodové erby című könyvében így olvassa a latin szöveget: Elisabetha Johannis Bocatii *investissima* coniunx.⁴² De ennek az olvasatnak legalább van értelme, hiszen egy asszonyról éppenséggel elképzelhető, hogy ruhátlan, meztelen, de itt a helyzet rendkívüli komolysága miatt jobban kellett volna vigyáznia. Vagy talán arra gondolt, hogy anyagilag teljesen tönkrement, elszegényedett?

A másik idézendő levél Bocatius Jánosé, és irodalomtörténeti jelentősége is nagyobb, mint az előzőé. Nem sokkal fogságából való szabadulása után írta Szenci Molnár Albertnek 1611. november 12-én. A levelet nyomtatásban először Dézsi Lajos közölte.⁴³ Néhány apróság mellett van olvasatában két vaskos hiba, és ez a két hiba azért fontos, mert belekerültek a Szenci Molnár Albert Válogatott művei címen 1978-ban kiadott kötetbe is.⁴⁴ Ha rossz az olvasat, kintlódik a fordító is. De lássuk a kritikus helyeket.

³³ A magyar irodalom története. I–VI. Ed. KLANICZAY Tibor. Bp., 1964–1966. II., 31.

³⁴ WESZPRÉMI, *i. m.* I., 87.

³⁵ Uo. I., 281.

³⁶ Uo. IV., 51.

³⁷ DULHÁZY, *i. m.* 234.

³⁸ SZENCI MOLNÁR Albert, *Válogatott művei*. Ed. VÁSÁRHELYI Judit. Bp. 1976. 619.

³⁹ Invenitur: Bp., OL C 783 N 77

⁴⁰ Invenitur: Bp., Bibl. Ac. K 787.; mikrof. A 65/1.

⁴¹ ItK, 1908, 483.

⁴² Jozef NOVÁK, *Rodové erby na Slovensku* I. Martin, 1980. 59.

⁴³ DÉZSI Lajos, *Szenci Molnár Albert naplója, levelezése és irományai*, Bp., 1898. 375–376.

⁴⁴ Lásd a 38. jegyzetet!

Az első. Miután Bocatius megköszöni Szenci dicséreteit, így folytatja a levelet: „De te quid egomet sentiam, tacebo, ne mutuo muli.” Magyarul: Hogy nekem mi a véleményem rólad, nem árulom el, nehogy olyan színben tűnjünk fel, mint az öszvérek, amikor kölcsönösen vakargatják egymást. Van a latinban ugyanis egy elég gyakran használt közmondás (Varro, Ausonius, Erasmus): mutuo muli scabunt, az öszvérek vakarják, dörzsölik egymást. Ezt akkor szokták használni, ha két ember kölcsönösen dicsérgette egymást. Dézsi azonban a *muli* szót valamilyen oknál fogva *memorialinak* olvasta, s így már bizony a fordító nem tudott vele mit csinálni, és így fordította le: „Hogy nekem rólad mi a véleményem, nem árulom el, hogy *viszontíratban* [nyilatkozatl].” Rendkívül suta befejezés, bár el kell ismerni, hogy a lényegét igazából megérezte a fordító.

A másik. A mondat előzménye az, hogy Bocatius hazaszökött, s mivel nagy szegénységben volt: „... alius carmina votiva, alius larga manu, quae ad victum et amictum, imo pecuniam, triticum, vinum et id genus alia, instar *Hiobeorum* amicorum, cum *ille* convaluisset eluctatus, dono offerentibus.” Magyarul: „... egyesek hálaadó verseket, mások bőkezűen élelmiszert, ruházatot, sőt pénzt, búzát, bort és más efféléket ajánlottak fel ajándékol nekem, miként a betegségéből felgyógyuló Jóbbal tették barátai” (Jób 42, 11). Dézsi azonban a *Hiobeorum* jelzőt *Hirbaeorum*-nak olvasta, és így a fordító előtt ott feküdt egy értelmetlen szó, amely magával vonta az *ille* névmás értelmetlenségét is. S mivel a fordítóknak le kell a mondatot fordítania, hát le is fordította, ekképpen: „... miközben voltak, akik fogadalmi költeményeket, mások pedig bőkezűen élelmiszert, ruházatot, sőt pénzt, búzát, bort és egyebet is ajánlottak fel, a *Hirbaeusok* [?] módjára, midőn az [?] megerősödött.” Az értelmes latin mondatból így lett értelmetlen magyar mondat, mert rossz olvasatot kapott a fordító.

És ha már ezzel a levéllel foglalkozunk, tisztázzunk a fordító által egy megkérdőjelezett mondatot is. Latinul így hangzik: „Sunt hic Cassoviae certorum negotiorum causa duo cives Noribergenses, plenipotentes Ammoniani...” stb. A fordító ezt így adja vissza: „Bizonyos ügyek intézése végett itt tartózkodik Kassán két nürnbergi polgár, Ammon [?] teljhatalmú megbízottai...” A fordító kérdőjele jogos, mert a két nürnbergi polgár nem az egyiptomi istenség, Ammon teljhatalmú megbízottai voltak, hanem: *Ammonius-féle* teljhatalmú megbízottak. Tudjuk, hogy Ammonius az egyiptomi királynak, Ptolemaeus Auletesnek volt a követe, ügynöke, amint erről Cicero több helyen is megemlékezik (Ad fam. I., 1., 1.; Ad Att. XV., 15., 2.; Pro Rabirio Postumo, X., 28. stb.).

g) Egy pillantást érdemes arra is vetni, hogy hogyan került be a csehszlovák irodalmi közleményekbe egy soha meg nem írt Bocatius-munka.

Mint ismeretes, Thurzó Imre 1618-ban feleségül vette Bedeki Nyári Krisztinát. Bocatius a házaspárt egy verses művecskével ajándékozta meg, amelynek címe: Anser nuptialis. Felette meglepődtem, amikor észrevettem, hogy a csehszlovák kutatók (Frinta; Mruškovič) még egy művet emlegetnek a Thurzó családdal kapcsolatban, vagyis hogy Bocatius írt egy *Ecloga de nuptiis Ernesti Thurzo* című munkát is, amely szintén a kassai nyomdából került ki, és ugyancsak 1618-ban.⁴⁵

Azt már a kezdet kezdetén is gyanítottam, hogy ez a két munka: az Anser nuptialis és az Ecloga de nuptiis egy és ugyanaz. Az Ernő keresztnév azonban zavart, meg az említett kutatók határozott megjegyzése, hogy *mind a két* mű Kassán jelent meg. Nem volt mit tennem, nekifogtam a keresésnek, mégpedig több irányból próbáltam becserkészni a nálunk eddig ismeretlen eclogát. Kerestem, hogy mikor élt Thurzó Ernő, de keresésem előrehaladtával egyre jobban izmosodott bennem a gyanú, hogy Bocatius idejében ilyen nevű Thurzó nem élt. Némi öngúnnal állapítottam meg, hogy eddig csak a menyasszony volt előttem ismeretlen, most pedig már a vőlegény is. De nem adtam fel a harcot. Ott voltam Szlovákiában, átcéduláztam hát az általam meglátogatott könyvtárakat, s amikor hazajöttem, az itthoniakat is. Végül feladtam.

De nem engedtem nyugodni az a gondolat, hogy akkor – ha nincs – ki találta ki, és hogyan került a tanulmányokba. Elkezdtem türelmesen visszafelé menni, és kerestem, hogy kinél fordul elő először

⁴⁵FRINTA, *i. m.* 242.; MRUŠKOVIČ, 15.

ez az állítólagos Bocatius-mű. Így jutottam el Ján Bohumir Dlabáčhoz, aki 1796-ban írt egy terjedelmes cikket Johannes Bocatiusról.⁴⁶ Nézegettem, nézegettem a kérdéses helyet, s akkor jöttem rá, hogy az Emericus rövidítése, az *Em.* úgy nyomtatódott ki, hogy *Ern.* Ez pedig kétféleképpen jöhetett létre. Vagy a leadott kézirat is ezt a formát tartalmazta, vagy pedig a nyomdában az *m* első és második lába között megszakadt az összekötő hajszálvonal, és az *m*-ből *m* lett. A többi már csak a vita területe tartozik, hogy igazam van-e vagy nincs.

h) Végezetül beszélünk kell még olyan kérdésekről, amelyek árnyékot vetnek Bocatius jellemére, emberi magatartására. De mivel napjainkban a glasznosztly kísértete járja be országunkat, ezeket a problémákat is a nyilvánosság elé kell tárunk, hogy fehér foltok ezen a téren se maradjanak, hogy Bocatius olyan legyen bennünk, előttünk, amilyen volt. Előrebocsátom, hogy amik most következnek, azokat mi eldönteni nem tudjuk, legfeljebb csak magyarázni, mentegetni, vagy ami Bocatius számára a legértékesebb: emberileg megérteni.

Nos, hát miről van szó? Arról, hogy hogyan viselkedett Bocatius a fogságban: megtagadta-e a múltját. Felajánkozott-e besúgónak Bocskai ellen? És végül: áttért-e, vagy át akart-e térni a katolikus vallásra? Ha Bocatiusnak a ránk maradt írásai alapján adunk ezekre a kérdésekre választ, akkor Bocatius gáncstalan, tiszta lelkiismeretű ember; ha viszont figyelembe vesszük a császári levéltárban őrzött konfesszióit, szuplikációit, akkor már óvatosabbak leszünk véleményünk megformálásában. Úgy látszik, hogy a megpróbáltatások idején Bocatiusnak nemcsak a teste volt erőtlen, a lelke sem volt mindig mindenre kész, ahogy Máté evangélista mondja (26, 41): A lélek kész, de a test erőtlen.

Lássuk a tényeket.

Az Olympias carcerariában így ír,⁴⁷ amikor elutazása előtt Bocskai kijelentette, hogy Kassát inkább a töröknek adja, de a császáriaknak nem. „Akarod tudni az okát, Bocatius? Felette gyenge ezen embereknek, a pápa lakájainak szavahihetősége, akik nemigen szokták betartani az egyezményeket. Én szívesebben bízom magamat és enyéimet a törökre, tőle nagyobb biztonságot remélek. Engem már annyiszor becsaptak Prágában, annyiszor adták már szavukat a császári tanácsosok, annyiszor kijátszották már a császári hitleveleket és szerződéseket, hogy egyáltalán nem lennék biztos, ha köztem és köztük valamilyen megegyezés jönne létre, azt be is tartanák. Ezzel a kétségbeejtő véleményével véleg lefegyverzett engem, s most már készen voltam menni, futni, repülni akár tűzön-vízen keresztül is.”⁴⁸

Ugyancsak Bocatius mondja később Heidelbergben: „Mindezeket [a magyarok sérelmeit] hosszan és jó előre megfontoltan adtam elő... mégpedig olyan igyekezettel, hittel és lelkesedéssel, hogy a három hallgatóm már a beszámolóim elején könnyekre fakadt. Én nem akarok dicsekedni, de nem tudom, melyik ügyvivő tette volna ezt jobban, melyik mágnás tudott volna több érzelmet kelteni, és melyik magyar követ tudta volna ezt a szerepet megfelelőbben betölteni.”⁴⁹

Amikor felolvasták előtte a magyarokat becsmérő császári levelet, felkiáltott: „... igaz és tiszta lelkiismeretem szava szerint, ahogy az illik is egy becsületes követhöz, úgy éreztem, hogy semmiképpen sem hagyhatom válasz nélkül az olvasottakat... Amikor a tanácsosok és a választófejedelem elolvasták az enyéim védelmében írt szükséges apológiámat, megdicsérték becsületességemet, buzgalmamot, nyílt lelkületemet és még a külföldiek előtt is meglevő hitelemet... Ha én szóltanul elmegyek a hazugság mellett, és nem mondom ki az igazságot, akkor én vétkezem a tízparancsolat legnagyobb parancsolata ellen: ne mondj hamis tanúbizonytságot.”⁵⁰

Ezeket írta az Olympias carcerariában, már itthon. Még egyszer felhívom olvasóim figyelmét, hogy az Olympias carcerariában levő események egyrészt a fogság előtt történtek, másrészt a fogságban;

⁴⁶Ján Bohumir DLABAČ, *Leben des gekrönten kaiserl.* Dichters Johann Bokatius. in Lausizische Monatsschrift. Görlitz, 1796. II., 88–96.; III., 131–139.

⁴⁷OPRO, *Olc.*; *Öt év*; lásd a 20. jegyzetet!

⁴⁸OPRO, *Olc.* I., 31–32.; *Öt év*, 22.

⁴⁹OPRO, *Olc.* I., 63.; *Öt év*, 30–31.

⁵⁰OPRO, *Olc.* I., 71–72.; *Öt év*, 33–34.

a leírásuk viszont a fogság után. A leírási és történelmi idősíkok tehát nem esnek egybe. A konfessziók, szuplikációk ideje és megfogalmazása viszont szinkronban van egymással. Ezek után lássuk, hogy mit írt az egyik konfesszióban.

Hosszas megalázkodás, könyörgés után ezt olvashatjuk: „...ezért nem kerülőt választottam. hogy nagyságtoknak írásban jelentsek valamit, abban az alázatos reményben és bizalomban, hogy ez az egyszerű, de őszinte javaslatom in secreto tartatik...”⁵¹

Miért és hogyan vállalta a követséget? „... Ennek hosszadalmas elmondására most nincs szükség... hogy hogyan kellett a rám erőszakolt utazás és megbízatás miatt a három választófejedelelemnél... annak kiadnom magamat, ami nem szívesen akartam lenni... Arra kerestem alkalmat, hogy az ellenséget [mármint a magyarokat és Bocskait] visszaérkezésemkor annál jobban és tartósabban behálózam. Ezért hadi szokás szerint cselet kellett alkalmaznom. Szándékom az volt, hogy... őfelsége udvarának egy bizalmi személye által... annál jobban intézhessem a dolgaimat.”⁵² „Így történt aztán, hogy másokhoz hasonlóan Kátai Mihály is titokban arra kért engem, hogy őt elsőnek ajánljam mint imperio addictum, hűséges alattvalót.”⁵³

Bocskairól leír egy titokzatos mondatot, vajon a fejedelem megmérgezéséről van-e szó. Bizony nem lehetetlen. Idézem: „Bocskai gyakran leissza magát; combjaiban régi baja van; egyik medikusától, egy szilíziaitól hallottam, hogy könnyen lehetne rajta segíteni. Ha most meghalna, sok remény lenne arra, hogy fogadott fia, Homonnai Bálint... könnyen volna engedelmességre bírható.”⁵⁴

Megígéri, hogy ha elengedik: „... Akkor itt Németországban latin és német nyelvű nyílt traktátusomban és nyomtatott könyvecskémben Bocskainak és híveinek macacsságát, barbár istentelenségét eleven színekkel úgy akarom ábrázolni... hogy őket, akárcsak a pogányokat és a törököket, az egész kereszténység esküdt ellenségeinek tartásák.”⁵⁵ „Nyomtatott írásaimmal ellenük őfelségének többet lehetnék hasznára, mint néhány ezer katonára. Ehhez őfelségétől a legalázatosabban azt kérem, hogy küldje el hozzám egyik, udvari vagy hadi ügyekben járatos emberét, akivel mindent megbeszélhetnék és elintézhethetnék.”⁵⁶ „En Ő császári felségének ex praescripto legkegyesebb tetszése szerint el akarom kötelezni magamat, sőt édesanyámat, mostohaapámat, aki őfelsége alattvalója Alsó-Luzácia Őrgrófság Lübben nevű kerületében, valamint más vérbeli rokonaimat adom kezesekül, hogy legjobb képességem szerint őfelségének használni és az eltántorodottakat őfelsége oldalára terelni segítsem.”⁵⁷ Labienus példáját szándékozott követni, aki Caesartól átpartolt Pompeiushoz (Caes. Bell. G. I., 10., 3. és másutt).⁵⁸

A felajánlásokból elég legyen ennyi. A változatosság kedvéért most a hivatalos iratokból idézünk először. Az áttérésről, az áttérési szándékról lesz szó.

„A vizsgálat után Bocatius előzetes kérdés nélkül kijelentette, hogy korábban lutheránus volt, most azonban Isten kegyelme által katolikus hitre tért, aminek jeléül egy könyvecskét írt össze, ezt nemcsak átadta nekünk, hanem arra is megkért bennünket, hogy revideáltassuk, neki pedig engedélyezzünk néhány ív papírt, tollat és tintát...”⁵⁹

A császári tanácsosok egyik marginális megjegyzése: „Bocatius olyan, mint egy másként gondolkodó katolikus.” Eredeti nyelven: „Izt ist Bocatius als ein Catholischer einer anderen Meinung.”⁶⁰

Később. Idézet: „... alázatosan kérem a vártemplom apáturát, hogy kölcsönözzön nekem néhány könyvet, és nézze át az én művecskémet, amelyben 15 pontban indokolom meg, hogy miért határoztam el vallásomat megváltoztatni...”⁶¹

⁵¹ OPRO, Conf. I., 1.; Őt év, 162.

⁵² OPRO, Conf. I., 2–3.; Őt év, 162–163.

⁵³ OPRO, Conf. I., 20.; Őt év, 167.

⁵⁴ OPRO, Conf. I., 29.; Őt év, 169.

⁵⁵ OPRO, Conf. I., 49.; Őt év, 174.

⁵⁶ OPRO, Conf. I., 52–53.; Őt év, 175.

⁵⁷ OPRO, Conf. I., 48.; Őt év, 174.

⁵⁸ OPRO, Suppl. V., 1.

⁵⁹ OPRO, Appendix, II/A, 58., 4.; Őt év, 177.

⁶⁰ OPRO, Conf. III. 69. marg.

⁶¹ OPRO, Suppl., VI., 3.

Es most nézzük az Olympias carcerariát, hogyan magyarázza meg mindezt. Idézet: „... komor arccal szörnyű és példátlan dolgokkal fenyegettek; aztán meg képzettségemet dicsérték, mert ők látják, amit könyvecském is bizonyít (bárcsak úgy is éreznék, sóhajtoztak), hogy jól ismerem vallásukat, ezért ha nem írom alá, a Szentlélek ellen fogok vétkezni. Csak röviden válaszoltam nekik: *én azt nem tudom megtenni*, már eddig is sok méltánytalanságot szenvedtem a csalhatatlan igazságért, és mégsem mozdultam egy tapodtat sem. Nekem teljesen mindegy, a császár kegye vár rám vagy a haragja. Kegyelmet nem kérek, mert az feltételezi bűnösségemet. Én nem követtem el semmit sem az isteni, sem az emberi törvények ellen, pedig elsősorban csak ezek kötnek engem; lelkiismeretem szerint mindig arra törekedtem, hogy hazám törvényeit épen és sértetlenül megőrizsem. Imádságomban folyton csak arra kérem az Istent, ne szenvedjen csorbát a hitem; s ha isteni akarata szerint még többet kell szenvednem, akkor Szentlelke legyen segítségemre, és adjon nekem kitartást és erőt. Válaszom tehát mindaddig: nem és nem, amíg élek, amíg lélek mozgatja tagjaimat.”⁶²

Befejezésül hallgassuk még meg a 15 tételt tartalmazó kis művecske születését. Idézet: „Cellatársaim nap mint nap hevesen vitatkoztak velem, de amikor sarokba szorítottam őket, és már nem tudtak mit mondani, rendszerint kijelentették, hogy mit sem értek a római valláshoz. Nos – válaszoltam nekik –, fogadjunk egy kerek tallérba, hogy én minden egyes alapelvről, melyekre a ti nagyjaitok támaszkodnak, bebizonyítom, hogy azok is minket igazolnak. Megegyeztünk hát magunk között, hogy én majd azt színelem, hogy katolikus akarok lenni, és egy könyvet szándékozom írni. Úgy gondoltuk, hogy börtönőrünktől, a katolikusok buzgó védelmezőjétől, így könnyebben megkapjuk a szükséges papírt, akár a kiadott parancs ellenére is. Nagy titokban meg is hozta nekünk a papírt, én pedig két nap alatt – elsősorban időtöltés céljából – összeírtam nekik egy könyvecskét, amely 15 érvet tartalmazott (fejből tudtam valamennyit, mert én rektor voltam az iskolában, az akadémiákon pedig teológiát tanultam, az ilyen tételekről való vitatkozásban tehát eléggé járatos voltam). Iróniából még előszót is biggyesztettem a könyvecske elé, a végére pedig utószót ragasztottam. »Tisztelőim« tehát fűnek-fának mutogatták írásomat, céljuk az volt, hogy saját fegyveremmel tegyenek tönkre, az evangélikusokat pedig elriasszák, mert már úgysem tehetnek értem semmit.”⁶³

E rövid idézetekkel próbáltam bemutatni Bocatius emberi magatartását, jellemét. Elfűthetjük őt, de fel is menthetjük. Én egyiket sem teszem, én csak egyszerűen megértem őt. Mert akit ártatlanul lefognak, súlyos béklyókkal falhoz láncolnak; meztelenre vetkőztetve többször is felcsigálnak; tüzzel égetik hónalját, ágyékát; kitépik haját, szakállát; azt nagyon is megértem, hogy bármi áron, de menekülni akar az ilyen helyzetből.

Tehát megértem őt, ugyanakkor azonban azt is tudom, hogy a megértés csak befedi a tényeket, de nem szünteti meg őket. Mert a tények tények maradnak, még akkor is, ha kellemetlenek.

(Zárókő gyanát a kutató töprengése: Bocatius az Olympias carcerariát nem nyomtatta ki. 1611. november 12., a Szenci Molnárhoz írott levele óta soha, sehol egyetlen szóval sem említette. Vajon miért nem adta nyomdába, ő, aki ennél a szép és értékes munkájánál sokkal, de sokkal értéktelebbeket is kiadott? Kiadás esetén talán félt a császári udvar leleplezésétől, mert akkor erkölcsi halott lett volna? Kérdőjel. Kérdőjel.)

⁶² OPRO, *Olc.* II., 45.; *Öt év*, 72.

⁶³ OPRO, *Olc.* II., 42–44.; *Öt év*, 71.

KIEGÉSZÍTŐ MEGFIGYELÉSEK RADNÓTI MIKLÓS HÖLDERLIN-RECEPCIÓJÁNAK KÉRDÉSÉHEZ

Radnóti Miklós költészetével foglalkozó, nemrég megjelent monográfiám¹ kilencedik fejezetében tüzetesebben vizsgáltam Radnótinak Hölderlin művészete iránt mutatott, és a magyar költő lírai fejlődésére befolyást gyakorolt tartós érdeklődését. Monográfiám 1986. decemberben látott napvilágot. Azóta folytatott tanulmányaim során szükségessé vált, hogy ottani, Radnóti és Hölderlin lírai nexusáról tett megfigyeléseimet kibővítsm. Létezik ugyanis egy további fontos korai Radnóti-vers, a *Télre leső dal* című, amely szintén felmutatja Hölderlin Radnótira gyakorolt befolyását.²

Hölderlin-hatás Radnóti egy korai szegedi versében

Monográfiám 227. oldalán az *Emlék* című verset (amely szintén az *Újmódi pásztorok éneke* című kötetben foglal helyet) idézem, mint a legkorábbi, Radnóti tollából eredő lírai művet, amelyben Hölderlinre felfigyel:

Emlék

Ó, én!
szoknyás gyerek még,
fölemelt karral álltam
az ég alatt és
teli volt a rét
csillaggal s katicabogárral!

Akkor fordította el rólam
egy isten a szemét!³

Amint tanulmányom ezt feltárja, az *Emlék* című vers két Hölderlin-vers nyelvezetét és emocionális világát hordja magában: a *Da ich ein Knabe war...* (1797 vagy 1798) és a *Lebensalter* (1803) címűkét. Ezen felül Radnóti verse utal a Hölderlin életművét betetőző *Patmos* című pindarosi himnusz megnyitó négy sorára is.⁴ Az *Emlék* című vers 1930. március 17-i keletkezésű. Anélkül, hogy időrendi elsőbbségi jogát elveszítené, helyet kell adnia a *Télre leső dal* című versnek is, amely utóbbi ugyan később íródott, de a maga nemében éppoly fontos dokumentuma a fiatal Radnóti Hölderlin-recepciójának. Itt nem csupán az általános olvasás, hanem már a műfordítás terén vélek erős befolyást észlelni.⁵ A *Télre leső dal* című vers így szól:

¹ Emery GEORGE, *The Poetry of Miklós Radnóti: A Comparative Study*. Karz-Cohl, New York, 1986.

² Hölderlin szerepét Radnóti lírai kibontakozásában tárgyalja az *i. m.* 216–233.

³ Szövegünk forrása: *Radnóti Miklós Összes versei és versfordításai*. Szerk. RÉZ Pál. Bp., 1984. 51.

⁴ Monográfiámban lásd erről a 228–229. oldalon található megfigyeléseket.

⁵ A *Télre leső dal* című vers keletkezési dátuma: 1930. november 14. Arról, hogy a fiatal Radnóti műfordítási kísérletei 1928 januárjára nyúlnak vissza, lásd BARÓTI Dczső, *Kortárs útlevelére. Radnóti Miklós, 1909–1935*. Bp., 1977. 47.

Télre leső dal
Kún Miklósnak

Nyár volt; a templomok tornyaiért
árnyékuk misézett a napban s
a gazdagok hattyas tavain újra
fehér madarak úsztak csak és az ég!
s rozsdás földjeink csodás gyermekei
tovább fürödtek a Tisza felé
hajoló, halas patakokban!

Nyár volt pedig; de szegény menyasszony és
vőlegény előtt most sem nyílt ki
életük rózsafája! kék májusunk
vörös orgonát dobált fiatal
díszül kalapunkra; már hóba bukó
esők tarka színeink nyomorítják s
takarót vár a fészkes vetés!⁶

Figyeljünk fel a 3. és a 4. sor képszerkezetére: „a gazdagok hattyas tavain újra / fehér madarak úsztak csak és az ég!” Most olvassuk el újra azt a szép negyedik szakaszt Hölderlin *Menons Klagen um Diotima* című késői elégiájából, amelyet Radnóti magyarrá fordított; Hölderlin eredetijében:

Aber wir, zufrieden gesellt, wie die liebenden Schwäne,
Wenn sie ruhen am See, oder, auf Wellen gewiegt,
Niedersehn in die Wasser, wo silberne Wolken sich spiegeln,
Und ätherisches Blau unter den Schiffenden wallt,
So auf Erden wandelten wir. Und drohte der Nord auch,
Er, der Liebenden Feind, klagenbereitend, und fiel
Von den Aesten das Laub, und flog im Winde der Reegen,
Ruhig lächelten wir, fühlten den eigenen Gott
Unter trautem Gespräch; in Einem Seelengesange,
Ganz in Frieden mit uns kindlich und freudig allein.
Aber das Haus is öde mir nun, und sie haben mein Auge
Mir genommen, auch mich hab' ich verloren mit ihr.
Darum irr' ich umher, und wohl, wie die Schatten, so muss ich
Leben, und sinnlos dünkt lange das Übrige mir.⁷

És Radnóti mesteri fordításában:

Ugy éltünk mi, akár a szerelmes hattyúk a fényben,
csöndesen úszkálnak, ringnak a fodrokon át,
s nézik a tó tükrén az ezüst felhők vonulását,
míg hűvös éteri kék fodroz a testük alatt,
így éltünk mi is itt. S ha felénk mordulva az észak
intett és panaszát zúgta, lehullt a levél,
lombját sírta az ág és szálltak a szélben az esők,
csak mosolyogtunk, mert tudtuk, egy isten is óv

⁶Radnóti Miklós *Összes versei és versfordításai*. Bp., 1984. 39. Kún Miklósról lásd BARÓTI, *i. m.*, 139–140., 166., 302.; lásd továbbá 10. jegyzetünket.

⁷Szövegünk forrása: Friedrich Hölderlin, *Sämtliche Werke*, „Frankfurter Ausgabe”. Szerk. D. E. SATTLER. Basel, Frankfurt am Main, 1975–, 6. kötet (*Elegien und Epigramme*), 170–171.

és szavainkra figyel, meghitten zeng a szívünkben,
 egy dalt s csak mivelünk gyermeki s néha vidám.
 Pusztá, kihalt ma a ház, elvették tőlem a fényt is,
 Téged vettek el és védte a két szememet.
 Körbe bolyongó árny vagyok, élek ugyan, de nem értem,
 mért kell élnem még, fénytelen, egyre tovább.⁸

Amint ez mind az eredetiből, mind Radnóti fordításából látható, a magyar és a német vers közötti reminiscenciák nem szorítkoznak a „Hattyú – tó – ég vagy felhő” képrendszerére. Közé van a *Télre leső dal* teljes szövege változó – s rosszabbodó – hangulatának a *Menons Klagen um Diotima* negyedik szakaszának érzési éthoszához. Úgy, mint ahogy Hölderlin versszakában nyár uralkodik (uralkodott) a szeretők szívében még akkor is, ha a természetben már eljött az ősz, úgy a telet jósoló *Télre leső dal* első versszakában szintén „Nyár volt; a templomok tornyaiért / árnyékuk misézett a napban...” És úgy, mint ahogyan Hölderlin látásában egy határozott cezúra kerül a múlt időben elbeszélte boldogság (negyedik szakasz, 1–10. sor) és a jelen időben megénekelte boldogtalan, elveszettnek érzett világ közé, úgy kerül Radnóti látásában is sor arra, hogy a külső nyár további érvényességének ellenére (8–12. sor) „szegény menyasszony és / vőlegény előtt most [ne nyíljon] ki / életük rózsafája!” (8–10. sor). És annak a helynek megfelelően, ahol Hölderlin versszakában „Pusztá, kihalt ma a ház” és „nem értem / mért kell élnem még” (11–14. sor), szerepel ennek tükörképe gyanánt Radnóti versében az a benső idő, amikor „Nyár volt pedig; de” a fiatalok szívébe már tél költözik:

...; már hóba bukó
 esők tarka színeink nyomorítják s
 takarót vár a fészkes vetés!

Összeköti továbbá a két verset egy harmadik, igen fontos benső alkati mozzanat is, mármint az olyan hatalmak részben mitológiai, részben szociológiai témaköre, amely hatalmak ellen a halandó ember hiába küzd. Hölderlin strofájában ez az emberfeletti, isteni hatalom a „sie” névmással jelentkezik (Radnóti fordításában a harmadik személy többes szám alkalmazásával): „... und sie haben mein Auge / Mir genommen, auch mich hab' ich verloren mit ihr” (negyedik versszak, 11–12. sor). Radnótinál: „... elvették tőlem a fényt is, / Téged vettek el és védte a két szememet.” Hölderlin mitológiai hatalmainak Radnóti társadalombeli hatalmai felelnek meg: a *Télre leső dal* harmadik sorában egyszerűen, de éppoly hatásosan „a gazdagok”. Annak ellenére, hogy Hölderlinnél az ógörög vallási gondolkodás örvényesül, mígnen Radnóti versében keresztény és feudalisztikus világ tárul elénk, szinte kihallatszanak ebből a szembesítésből Goethe öreg hárfásának sorai: „Wer nie sein Brot mit Tränen ass, / ... / ... / Der kennt euch nicht, ihr himmlischen Mächte.”⁹

Akik kételkednek abban, hogy egy olyan „paraszti” témájú versnek, mint a *Télre leső dal* címűnek hölderlini inspiráció lappanghatna a hátterében, ilyenemű kételyükkel csak Radnóti előtt rónák le hódolatukat. Egy igazi költő nem utánoz, csak nemes versenyben vesz részt, és sokszor főleg a tematika terén kísérel újat nyújtani. És bár a szerelem motívuma jelen van mindkét versben, már önéletrajzi eredetük is odahat, hogy két, egymástól feltűnően különböző hanglejtésű és műfajú vers legyen belőlük.¹⁰ Mindemellett nem mehetünk el szóltanul a mellett a lehetőség mellett sem, hogy a *Télre*

⁸ Radnóti Miklós *Összes versei és versfordításai*. Bp., 1984. 386.

⁹ Lásd Goethe, *Wilhelm Meisters Lehrjahre*, 2. könyv, 13. fejezet. Szövegünk forrása: *Goethes Werke*, Hamburger Ausgabe in 14 Bänden. Szerk. Erich TRUNZ. München, 1981. 10. kiadás. 7. k. (*Romane und Novellen II.*), 136.

¹⁰ Hölderlin versét Diotimájától, mármint Susette Gontard asszonytól való kényszerű eltávoladása váltotta ki; Radnótiét egy éjszakai megbeszélés Kún Miklóssal. Erről referál BARÓTI, *i. m.*, 166. Ugyanott (166–167.) nyerünk felvilágosítást a *Télre leső dal* című vers folklorisztikus forrásáról és struktúrájáról is. Mindez természetesen nem zárja ki azt, mivel Radnóti itt Hölderlinnek is adósává válik.

leső dal igenis korai Hölderlin-olvasmányt rejt a háttérében. Felmerül egyszerűen újra a kronológia kérdése.¹¹ Mikori keltezésű lehet Radnóti egyetlen Hölderlin-fordítása?

Radnóti Hölderlin-fordításának időrendi problémája

Tudvalevő, hogy Radnóti Miklós egyetlen, *Menon panasza Diotimáért* című Hölderlin-fordítása először az 1941-ben kiadott *Szerelmes versek* című antológiában jelent meg.¹² Arról, hogy a versfordítások benyújtásának határideje 1941 szeptembere volt, Radnóti naplójának 1941. augusztus 1-i bevezetése tanúskodik. Egy *terminus ad quem*nek tehát birtokában vagyunk.¹³ A kérdés az, hogy mely a feltételezhető legkorábbi időpont, amelyben Radnóti Hölderlin költészetével, és kimondottan a *Menons Klagen um Diotima* című elégiával megismerkedhetett. Ez annál is fontosabb kérdés, mert tudvalevő, hogy Radnótinak, élete érett éveiben, fordításai gyakorta alkalomra s barátok buzdítására készültek. Erről tanúskodik az 1943-ban megjelent *Orpheus nyomában* című antológia utószava is, amelyben Radnóti versfordítói tevékenységéről a következőképpen nyilatkozik:

„E kis könyv darabjai közül néhány még alkalmi fordítás is ráadásul, íróársak buzdítására készült, egy-egy antológiába vagy előadásra. Az alkalom nagy ihlető, s a társak is tudják, hogy kit mire buzdítanak. Halász Gáborra, Cs. Szabó Lászlóra és Trencsényi-Waldapfel Imrere gondolok elsősorban, s nekik mondom itt köszönetet.”¹⁴

Radnóti itt kedves barátairól és munkatársairól referál, olyanokról, akik 1935 és 1944 között közel álltak hozzá. E nevek mellé még csatlakozhatna két fontos név: Vas Istváné, mint Hölderlin-rajongóé, aki a *Szerelmes versek* című antológia egy társszerkesztője is volt, és Szerb Antalé, akinek *A világirodalom története* című, Hölderlint is méltányoló háromkötetes műve szintén 1941-ben látott napvilágot.¹⁵ Szerb Antal Radnóti Hölderlin-fordítását saját, *Száz vers* című antológiájában 1943-ban újra leköszölte.¹⁶ Az említett öt személy tölt be tehát vezető szerepet abban, hogy az érett Radnóti versfordításra buzdítsa, mégpedig úgy, hogy a hónapok és évek során a költőnek idegen verseket tartalmazó géppel írott vagy kéziratos lapokat hoznak, azzal a megbízással, hogy a szóban forgó verseket ebből vagy abból a célból magyarra fordítsa. Így birkózott például Radnóti 1943 nyarán „Cs. Szabó Keller-versei”-vel.¹⁷ Hogy ki volt az, aki, mondjuk, 1940-ben vagy 1941 elején esetleg Radnóti kezébe óhajtott volna adni azt a Hölderlin-versszakot tartalmazó papírszeletet, nem tudjuk, de Vas István neve mellett természetesen még a *Szerelmes versek* antológia két másik társszerkesztőjének neve is számításba jöhet: mind Képes Gézáé, mind Szemlér Ferencé. Ennek a két, a világlíra terén szintén

¹¹Lásd Emery GEORGE, *Radnóti Miklós egy Bertolt Brecht-fordításának körülményeiről*. FK. 1984. 430–447. A kronológia kérdéséről uo. 438–442.

¹²SZUKITS, Bp., 1941. 66. A fordítás további megjelenési adatai monográfiám 724. oldalán található (kronológiai függelék, 361. jegyzet).

¹³Lásd RADNÓTI Miklós, *Naplójegyzetek*. Nagyvilág, 1984. 721–745.; 740. Közelebbit a határidőről csak annyit tudunk, hogy szeptember 30-án az antológia kefelevonatai már az ügyészégen voltak. Lásd ugyanott, 743. Vö. alant, a 26. jegyzetünkkel.

¹⁴Szövegünk forrása: *Radnóti Miklós Művei*. Szerk. RÉZ Pál. Bp., 1982. 671. Lásd ugyancsak RADNÓTI Miklós, *Orpheus nyomában. Műfordítások kétezer év költőiből*. Pharos, Bp., 1943. 167.

¹⁵A Révai cég impresszuma alatt. Szerb Hölderlin-méltatása ugyanott, 2. k., 201–205. Századforduló Hölderlin-megemlékezését lásd SZERB Antal *A varázsló eltört pálcaját* című gyűjteményes esszékötetében. Bp., 1969. 3. kiadás, 122–125. Szerb még *Száz vers* című antológiája előszavában is „a csodálatos Hölderlin”-t emlegeti (1943. 6.).

¹⁶Uo. 175. (kétnyelvű közlésben).

¹⁷Lásd Radnóti Ortutay Gyulához intézett, 1943. július 22-i keltezésű levelét, in ORTUTAY Gyula, *Fényes, tis: ta árnyak. Tanulmányok, emlékek, vázlatok*. Bp., 1973. 241.

alaposan tájékozott fordítónak ugyanannyira érdekében állott, hogy a szóban forgó Hölderlin-versszak (Radnóti tudomása szerint: vers)¹⁸ méltó magyar fordítójára találjon.

Előző mondatunk „kezébe óhajtotta volna adni” mondatrészében mind a feltételes módnak, mind az „óhajtotta” kifejezésnek itt némi fontosságot tulajdonítunk. Nem lehetetlen ugyanis az, hogy Radnóti ilyenemű kísérteseknek olykor ne állt volna gyöngéden ellent. És ha ez fennáll, akkor meg lehet, hogy Hölderlin-szövegünk sorsa erre kitűnő illusztráció. Egy hipotétikus Radnóti-választ szeretnék felvázolni. Igen, szívesen vállalkozik e tizennégy Hölderlin-verssor lefordítására, de – köszöni – gépiratlapra esetleg nem lesz szüksége, ennek még utána kell néznie. Úgy rémlik neki ugyanis, mintha könyvtárban lenne egy könyv, amelyben éppen ez a versszak szerepel, ha helyesen emlékszik vissza, mind a német eredetiben, mind egy öneki segítségével leendő magyar próza fordításban. Azt a gépirásos Hölderlin-lapot Radnótinak azért, a teljesség kedvéért, el kellett mégis fogadnia. De ez nem változtat azon, hogy egy ilyen könyv valószínűleg ott állt Radnóti könyvespolcán. A következő műre gondolok: Dilthey, *Élmény és költészet*. Három tanulmány: Az európai irodalom fejlődése (Novalis–Hölderlin). Fordította és bevezetéssel ellátta Várkonyi Hildebrand. Ember és Természet, szerkeszti Nagy József, 8. kötet. Budapest, 1925, Franklin-Társulat, Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda kiadása. 176 lap.¹⁹

Ennek a kisméretű, de jelentős műnek a 115–116. oldalán található a *Menons Klagen um Diotima* című elégia negyedik szakaszának első tíz sora; a német eredetit egy tiszta és józan magyar próza fordítás követi. Itt csak a magyar szöveget idézem:

„Mi pedig, mint a szerelmes hattyük, mikor egymáshoz simulva nyugodtan ringatóznak a tavon, vagy pedig a hullámok hátán föl- és alá szállanak, s belenéznek a víztükörbe, hol az ezüst felhők képc tükröződik és ahol éteri kékség reng a hajózik alatt: úgy mentünk mi át a földi életen. És ha dühöngött is az északi szél, a szerelmeseknek ellensége, a panaszok okozója, és ha hullott is a fákról a lomb s hordta is a szél az esőt, mi nyugodtan mosolyogtunk, mert éreztük a bennünk lakozó istent – meg-hitt beszélgetésben, lelkünk eggyé olvadó énekében egészen békében éltünk, gyermeki, örvendező egyedüllétben.”²⁰

Wilhelm Dilthey (1833–1911) a huszadik századi európai szellemtörténet úttörője és a műalkotási folyamat lélektanának nagy szakértője. Az először 1905-ben napvilágot látott *Das Erlebnis und die Dichtung* című művében foglalt és sok későbbi kiadás során kibővített tanulmányai Goethétől, Novalis-ról és Hölderlinről mind a mai napig alapvető esszék maradnak.²¹ Dilthey magyar fordítója, Várkonyi Hildebrand, a szegedi Ferencz József Tudományegyetemen a pedagógiai lélektan tanára és Radnóti egyik legkorábbi professzora volt. Várkonyinál a fiatal költő már 1930 őszén, tehát egyetemi tanulmányainak első féléve folyamán hallgatott előadást.²² Az, hogy Várkonyi Dilthey művéhez mint pszichológiai szakmunkához vonzódott, logikusnak tűnik, s azt, hogy ez a lélekbúvári mesterműve ugyan-

¹⁸ Lásd az *Orpheus nyomában* című antológia biográfiai Hölderlin-jegyzetét (177.). Még Rónay György is arról számol be, hogy a *Menons Klagen um Diotima* című kilencszakasos elégia, amelyet teljes egészében lefordított, nem egy egységes versnek, hanem egy „elégiasorozatnak” éli át; lásd erről előszavát a Kétnyelvű Remekművek sorozatban napvilágot látott fordításkötetében: *Novalis és Hölderlin Válogatott költeményei*. RÓNAY György fordításai. Franklin-Társulat, Bp., évszám nélkül (1943). 16. *Menons Klagen um Diotima*-fordítása uo. 97–105. Feltételezhető, hogy Radnóti ismerte Rónay fordítását.

¹⁹ Amint monográfiám kilencedik fejezetének 48. jegyzete (uo. 623.) erről tanúskodik, erről a Dilthey-fordításról s annak Hölderlinre vonatkozó tartalmáról már 1986 előtt tudtam. Közlecebből a kötetet csak tanulmányom megjelenése után tudtam személyre venni.

²⁰ *J. m.*, 116.

²¹ Arról, hogy Wilhelm Dilthey mint filozófus, lélekbúvár és irodalomtörténész mind a mai napig nyilván van tartva, élénken tanúskodik a Princeton University Press többkötetes, fordításos Dilthey-kiadványterve. Eddig egyetlen megjelent kötet azonos forrásunkkal, egy új angol fordításban. Lásd Wilhelm DILTHEY, *Poetry and Experience*. Szerk. Rudolf A. MAKKREEL és Frithjof RODI. Princeton University Press, Princeton, 1985. A fordítás többek munkája.

²² Erről referál BARÓTI, *i. m.*, 148–149.

akkor irodalmi belátások kincsházának is bizonyuljon, a fiatal Radnóti szerencsésének is számíthatjuk. Ehhez csak annyira van szükség, hogy okunk legyen feltenni Radnótinak a könyvvel való ismerettségét már egyetemi évei folyamán. Várkonyi 1930. őszi előadásai során talán utalhatott fordítására, nincs kizárva, akkor sem festünk túlságosan romantikus képet, ha emellé elképzeljük, hogy a fiatal Radnóti éppen egy ilyen óra után „Popper bácsi Tisza-parti antikváriumában” lelt rá Dilthey könyvének egy példányára.²³ Az sem tűnik teljesen kizártnak, hogy a kis kötetet, amennyiben egyetemi évei során már birtokában volt, kedves tanárjától kapta ajándékba. Valószínűsíteni ezt a lehetőséget sajnos nincs módunkban; Radnótinak Várkonyival való kapcsolatáról jóformán semmit sem tudunk, élő kontrasztban azzal az eléggé gazdag információval, amellyel Baróti Dezsőnek Radnóttal foglalkozó részletrajzában a diákköltő Sík Sándorral vagy Zolnai Bélával való viszonyáról tájékoztat bennünket.²⁴

Ha feltételeznénk is, hogy Várkonyi Dilthey-fordítása 1930. szeptember első napjaiban került Radnóti kezébe, az is csak azt bizonyítaná, hogy a *Menons Klagen um Diotima* fordítása bármikor készülhetett, 1930. korai szeptemberi és 1941. késői augusztusi napjai között. De egyáltalán nem tartom fontosnak azt, hogy kimutassuk, milyen *korán* készült el annak a tizennygy sornak a magyarra való átültetése. Éppen ellenkezőleg: az, hogy a kis fordításban a mester, és nem a diákköltő kezét látjuk, az egyszerű olvasásból éppoly szembeütő, mint amilyen szembeütő a két magyar szöveg összevetéséből az, hogy Várkonyi prózafordítása az érett művésznek tényleg segítségére volt. Gondos válogatással vette belőle át, amire szüksége volt, és került el azt, amiről szuverén művészi látásával tudta, hogy el kell kerülnie. Így például Radnóti kritikus 7. sorának nyelvezete: „lombját sírta az ág és szálltak a szélben az esők” némileg adósa Várkonyi fogalmazásának: „... és ha hullott is a fákról a lomb, s hordta is a szél az esőt...” De a 3. sorban el tudja kerülni a prózafordításban előforduló ismétlést; Radnóti így ír: „s nézik a tó tükrén az ezüst felhők vonulását”, míg Várkonyi ezt adja: „... s belenéznek a víztükörbe, hol az ezüst felhők képe tükröződik...”²⁵ A *Menon panasz Diotimáért*-fordítás ugyanakkor Radnóti hexameterművészetének legjavából való. Szó sem lehet arról, hogy a Hölderlin-fordítás Radnóti legkorábbi ismert műfordításait, Walter Mehring, Brecht, Goll és Larbaud részben szürrealista szabadverseiből, időrendileg megelőzze.²⁶

A Hölderlin-fordítás késői munka, valószínűleg 1940-ben vagy 1941-ben készült, ami nem zárja ki azt a lehetőséget sem, hogy egy, Várkonyi prózai nívóját felülmúló fordítás lehetősége ne fordult volna meg már a szegedi diákköltő fejében. Az is lehetséges, hogy egy ilyen korai, még gondolatbeli „műhelyviszony” Radnóti saját versterveinek megvalósításában is erősítette. Érdekesnek tűnik egy kézenfekvő fordított viszony Hölderlin költészete mint az érett műfordítás tárgya és mint a fiatal Radnóti

²³Radnóti „Popper bácsi Tisza-parti antikváriumában” vásárolt korai könyvszerzeményeiről számol be BARÓTI, i. m., 136.

²⁴Uo., 150–156., 236–242. (Síkról), 145–147., 447–448. (Zolnairól).

²⁵Várkonyi különösen a német verssor második felének tesz eleget: „Niedersehn in die Wasser, wo silberne Wolken sich spiegeln.” A verssor pontos szórendjét meg Rónay közelíti meg legjobban: „néznek a vízbe alá, hol ezüst felhők színe tükröz” (i. m., 99.).

²⁶Radnóti legkorábbi ismert fordításairól lásd BARÓTI, i. m., 445–447. A Hölderlin-fordítás előfeltétele az a műhely, amelyben 1937 és 1939 között a már mesteri Tibullus-, Vergilius- és Horatiusfordítások készültek el. A Hölderlin-fordítás kései, 1941-es keltezési idejére a Radnóti szövegének 7. sorában előforduló „lombját sírta az ág” fogalmazás enged következtetni, s ennek igen valószínű köze van a következő két sorhoz Radnóti *Nyugtalan őszül* című versében: „Hajadban nézd! arany őszi levél, / ág sírt feletted” (36–37. sor; *Radnóti Miklós Összes versei és versfordításai*, 1984. 209.). Várkonyinál és Rónaynál a lomb hull az ágról. Az ág sírasi metaforáját Radnóti minden valószínűséggel még 1941 szeptemberének korai napjaiban kreálta Hölderlin-fordítása számára, s innen vehette át saját versébe. A *Nyugtalan őszül* című vers 1941. október 10-i keltezését pedig többheti munka előzhette meg. Egy más reális lehetőség az, hogy a fordítás 1940 végén vagy 1941 elején született, és hogy a „lombját síró ág” képére versében Radnóti visszaemlékezett.

érelő szellemi táplálék között. Amint ezt a Radnóti és Brecht viszonyával foglalkozó cikkemben is megemlítem, van rá precedens, hogy a költő a következőképpen jár el: (1) egy őt érdeklő idegen verset elolvas, (2) egy ettől megihletett saját versét megírja, (3) a szóban forgó idegen verset később lefordítja. Így történt ez Apollinaire *Les Colchiques* című versével, amellyel Radnóti már 1931-ben találkozott (s amely saját, *Helyzetjelentés* című versét, ami 1931. október 9-i keltű, befolyásolta); így történt ugyancsak Brecht *Kohlen für Mike* című balladájával is, amellyel 1931. december körül ismerkedett meg (s amely előzménye Radnóti 1932. április 24. című, *John Love*-versének). Mindkét esetben a fordítás követi az önálló versírást.²⁷ Egy kis táblázat, amelyben mindhárom kapcsolatot összefoglaljuk, megmutatja, hogy Radnóti korai Hölderlin-, Apollinaire- és Brecht-élményeiből következő versírói és fordítói tevékenysége terén mennyire úgy tűnik, hogy diametrikusan fordított kronológiával állunk szemben:

	Az önálló vers éve	Az idegen vers lefordításának éve
Hölderlin	1930	1940–1941
Apollinaire	1931	1939
Brecht	1932	1932–1933

Tisztán látható tehát, hogy itt Radnótinál korai művészi szokás kialakításáról van szó, és hogy ebben a folyamatban a fiatal költő Hölderlin iránti érdeklődése vezető szerepet tölt be.

Könyv és vers, mint Radnóti Hölderlin-tanulmányainak dokumentumai

Az, hogy a műhelypraxis és műhelytitkok előfeltétele a szellemi növekvés, hogy a fordítóművészt az olvasó és verseket írni kísérő diák előzi meg, mindez természetes folyamat. Radnótinál viszont meglepőnek is hathat, mennyire korán kezdődik a Hölderlinnel való találkozás és a műveibe való elmélyülés. Első szegedi féléve folyamán, tegyük fel, Radnótinak talán még nem volt meg Dilthey műve; Várkonyi fordítására esetleg csak később, Pesten tett szert.²⁸ Annyit viszont véleményem szerint meg kell engednünk, hogy a diákköltő már 1930 őszén ismerte Várkonyi fordítását, ha csak egy, az Egyetemi Könyvtárból kikölcsönzött példány révén is. Mert ha műfordítói terv megvalósításához akkortájt még nem is volt a kötetre szüksége, a *Télre leső dal* megírásához nyilván igen. Ennyi a fent megtárgyaltak után kétségen felülnek tűnik. Ezt a feltevést egyetlen gondolat módosítaná, mégpedig az, hogy a Hölderlin-versek által szintén megihletett *Emlék* című vers 1930. márciusi keltezésű, tehát még Radnóti egyetemi diákévei előtt íródott. S minthogy az *Emlék* nem egy, hanem három Hölderlin-vers nyomát is viseli,²⁹ felmerül az a gondolat, nem volt-e a pályakezdő Radnóti már jóval egyetemi éveivel jártas Hölderlin-költészetében. Ezek szerint Várkonyi Dilthey-fordítását már Reichenbergben vagy az ottani tanévet követő két fontos év során, 1928. július és 1930. szeptember között ismerte meg.³⁰ Sőt nemcsak Várkonyi Dilthey-fordításának ismeretére jogos itt a következtetés, hanem

²⁷ Lásd Emery GEORGE Radnóti Brecht-fordításáról szóló cikkét. FK, 1984. 442–443.

²⁸ Hogy Radnóti Pesten is mily szenvedéllyel bújt az antikváriumokat, arról több helyen is olvashatunk; lásd a költő „Böngészde” rubrikával ellátott rövid közleményét, *Utca és irodalom* cím alatt (Radnóti Miklós Művei, 1982. 545.).

²⁹ A [Da ich ein Knabe war...], *Lebensalter* és *Patmos* címűekét.

³⁰ A [Da ich ein Knabe war...], szövegének egy passzusát magyar prózafordításban idézi Várkonyi Dilthey-kötetében (89.). Itt még inkább az 1928 és 1930 között eltelt két évre gondolok; Radnóti irodalmi pályáját 1928-ban kezdte el. 1930-ban jelent meg *Pogány köszöntő* című első jelentős verseskötete. Lásd erről BARÓTI, i. m., 58–128.

valószínűleg már azokban az években is minden nagyobb magyar egyetemi vagy nyilvános városi könyvtárban megtalálható.³¹

Vessünk most egy pillantást újra a *Télre leső dal* című vers képrendszerére és szerkezetére. Amint láttuk, ezt a verset megelőzően is íródott olyan Radnóti-vers, amely több Hölderlin-vers inspirációját jelzi. Ugyanez a *Télre leső dalra* is áll. Pontosan annyi Hölderlin-vers befolyásáról van szó itt is, mint az *Emlék* című vers esetében. A három Hölderlin-vers, amely a *Télre leső dal*t meghihlette: a *Menons Klagen um Diotima* negyedik szakasza; a *Hälfte des Lebens* és a késői, pindarosi felépítésű *Andenken*. Amint láttuk, a *Menons Klagen um Diotima* hatása Radnóti versére nem csupán a képekre szorítkozik; ugyanez áll a *Hälfte des Lebens* című késői lírikus mű befolyására; a közös vonások az egész verset átjárják és meghatározzák. Hölderlin *Hälfte des Lebens* című versét itt idézzük:

Mit gelben Birnen hängen
Und voll mit wilden Rosen
Das Land is den See,
Ihr holden Schwäne,
Und trunken von Küssen
Tunkt ihr das Haupt
Ins heilignüchterne Wasser.

Weh mir, wo nehme ich, wenn
Es Winter ist, die Blumen, und wo
Den Sonnenschein,
Und Schatten der Erde?
Die Mauern stehn
Sprachlos und kalt, im Winde
Klirren die Fahnen.³²

Keresztury Dezső fordításában:

Sárga gyümölcscsel hajlik
és vadrózsával telten
a tóba a part,
ti boldog hattyúk;
és csóktól ittasan
csobban meg fejetek
a szentül józan vízben.

Jaj, hol veszem én, ha
tél lesz már, a virágot és
a napsugarat
s árnyékot a földön?

³¹Gondolok itt különösen a berlini Propyläen-Verlag gondozásában megjelent Norbert von Hellin-grath-féle és a lipcei Insel-Verlag impresszuma alatt napvilágot látott Franz Zinkernagel-féle kritikai kiadásokra, valamint Wilhelm Böhm, Marie Joachimi-Dege, Manfred Schneider és Karl Vištor részben kritikai, részben népszerű Hölderlin-kiadványaira. Ezek a szöveggyűjtemények mind 1905 és 1925 között jelentek meg. A múlt századi Hölderlin-kiadások közül itt még Berthold Litzmann 1896-ban megjelent kétkötetes kiadványa jöhet számításba.

³²Szövegünk forrása: Hölderlin, *Sämtliche Werke, Grosse Stuttgarter Ausgabe*. Szerk. Friedrich BEISSNER: Stuttgart, 1943–1985. 2. k., 1. rész (*Gedichte nach 1800. Text*), 117. Diltthey „Mit gelben Blumen” variánsa (*i. m.*, 175.) egy hibás olvasathagyományra nyúlik vissza.

A falak némán
állnak és ridegen, a szélben
csikorog a szélkakas.³³

Szinte meglepő, hogy már felépítésére nézve mennyire rokonvers a *Hälfte des Lebens* a *Tétre leső dal* című verssel. Mindkettő két hétsoros versszakból áll, és bár a „(7 · 7) józansága” (hogy kölcsonkérjek a *Levél a hitveshez* című verstől egy itt igen találó *conzettót*) áll még két versre, amelyeket Radnóti a *Tétre leső dal* megírása után egy éven belül írt: a *Júliusi vers, délutánra* (dátuma 1931. július) és a kötetben meg nem jelent *Kerekedő mítoszra* (amely 1931. október 9-i keltezésű), egyik sem veszi fel vele a versenyt az évszakok dialektikája terén.³⁴ Az, hogy a *Tétre leső dalban* a nyár közepette a tél hangulata nyomasztja a szegény menyasszonyt és vőlegényt, továbbá az, hogy, amint ezt a második versszak énekli, nem találják meg nyarukat, hogy előttük „most sem nyílt ki / életük rózsafája” (9–10. sor), mindez Radnóti szorgos olvasására és megfigyelőképeségére vall. Mint ahogyan későbbi, *Koranyár* című versében is megénekelte ezt Radnóti: „Micsoda téli kép e nyárra készülé- ben!”³⁵ Szerkezetileg is hatásos a csalódás és a tél által való fenyegetettség képe: a *Tétre leső dalban* a tél épp ott köszönt be, mint ahol ezt a *Hälfte des Lebens* című versben teszi, mármint a három záró sorban. Radnótinál: „már hóba bukó / esőnk tarka színeink nyomorítják s / takarót vár a fészkes vetés!” Hölderlin versében: „Die Mauern steln / Sprachlos und kalt, im Winde / Klirren die Fahnen.” S mint ahogyan a „Fahnen” kifejezés itt nem zászlókat, hanem szélkakasokat jelent, feltehetően tornyok tetején,³⁶ mintha Hölderlin versének utolsó sora a Radnóti versének első sorában található „templomok tornyai”-ra is kihatna. Mindebben az az érdekes, hogy a képek a két versben máshol is fedik egymást. A *Menons Klagen um Diotima* után a *Hälfte des Lebens* Hölderlin második nagy verse, amelyben a hatyú képe mint igazi, élő madaré, szerepet játszik.³⁷ És ha ugyan igaz is, hogy a hatyúk és a tó képei Hölderlin versében négy sort foglalnak el, míg Radnóti versében csak kettőt, az is fennáll, hogy a *Tétre leső dal* képsorozatában patak és folyó fölváltja a tavat: „s rozsdás földjeink csodás gyermekei / tovább fürödtek a Tisza felé / hajoló, halas patakokban!” (5–7. sor).

A hölderlini költői fantáziában a szerelmes hatyúk képe kritikusaiknak mindig kedvenc szimbóluma volt, és komoly kritikai felértékelés nélkül az idők során nem maradt.³⁸ De nem számíthatjuk

³³ Szövegünk forrása: *Friedrich Hölderlin Versei*. Válogatta és szerkesztette RÓNAY György. Lyra Mundi. Európa, Bp., 1980. 147. Nem helyes az 1. sorban a „gyümölcsel” („körtékkel” helyett) és a 4. sorban a „boldog” („kedves” helyett) fogalmazás, de kitűnő Kereszturynál a 7. sorban a „szentül józan” és a 14-ben a „szélkakas” (a „Fahnen” itt ezt intendálja, s nem a zászlót). Vö. a többi versfordítói munkájával (uo., 144–150.; a *Hälfte des Lebens*-t összesen tizen fordították magyarra).

³⁴ Az elsőben csak nyár, a másodikban csak tél uralkodik, habár konkurens képek el is vonják figyelmünket az évszaktól. Így az első versben a záró sorban „mentő szelek” kerekednek, a másodikban a „nyíló bicska” képe látható. Lásd Radnóti Miklós *Összes versei és versfordításai*. 1984. 77., 296.

³⁵ Uo., 186.

³⁶ Tetők, templomtornyok és szélkakasok képvilágáról szól továbbá Hölderlin művészetében a *Mne-mosyne* című késői himnusz második versszaka (ugyanaz a szöveg a vers mindhárom variánsában): „und es blühet / An Dächern der Rauch, bei alter Krone / Der Thürme, friedsam” és a kételyes hiteleségű *In lieblicher Bläue* megnyitó passzusa, amelyben szintén templomtornyról van szó: „... im Winde aber oben stille krähet die Fahne” (Hölderlin, *Sämtliche Werke*, szerk. BEISSNER, 2. k., 1. rész, 193., 372.). Lásd egy ilyen szélkakas fényképét reprodukálva Manfred KOSCHLIG *Mörke in seiner Welt* című ikonográfiai művében, Verlag Solitude Stuttgart, 1954, 78.

³⁷ Mint hasonlatot lásd még a hatyú képét Hölderlin költészetében a *Patmos* utolsó változatának 160. sorában: „und wie Schwanen der Schiffe Gang” (Hölderlin, *Sämtliche Werke*, szerk. BEISSNER, uo., 186.).

³⁸ A *Menons Klagen um Diotima* című elégiáról lásd különösen Karl VIETOR tartós értékű dolgozatát, Hölderlin *Liebeselegie in Internationale Forschungen zur deutschen Literaturgeschichte*. Julius Petersen zum 60. Geburtstag. Szerk. H. CYSARZ, A. R. HOHLFELD et al. Quelle et Meyer, Leipzig, 1938. 127–158. A negyedik szakasz forrásait megmutatja és tárgyalja Viëtor jegyzete, uo. 155.

ezt a bármennyire is kedves képet fontosabbnak, mint a folyó képét és jelképrendszerét Hölderlin mitikus és főképp himnikus költészetében. Úgy mint Goethe művében a szabad ritmusú *Mahomets-Gesang*, úgy az érett Hölderlin teljesítményei között a *Der gefasselte Strom* (*Ganymed* című variánsával), az *Am Quell der Donau*, a *der Rhein* és a *Der Ister* című vers a költő profétikus művészetének legfontosabb tartozékai közül való. Így ha egy. Hölderlin hatásától annyira átítatott versben, mint a *Télre leső dal*ban folyó és patak képe jelentkezik, nem csoda, ha a nagy német költő művében jártas olvasó felfüel. És bár az *Andenken* című késői himnusz mérete – ötvenkilenc sor – nem engedi, hogy teljes egészében idézzük, erre nincs is szükség, mert ennél a versnél elszigetelt képek és szuggeszciók hatásáról van szó. A folyó azonban itt is fontos szerepet tölt be. Azért az első versszakot szeretném idézni; itt több kép szerepet játszik:

Der Nordost wehet,
Der liebste unter den Winden
Mir, weil er feurigen Geist
Und gute Fahrt verheisset der Schiffern.
Geh aber nun und grüsse
Die schöne Garonne,
Und die Gärten von Bourdeaux
Dort, wo am scharfen Ufer
Hingehet der Steg und in den Strom
Tief fällt der Bach, darüber aber
Hinschaut ein edel Paar
Von Eichen und Silberpappeln...³⁹

Folyó és patak képei itt középpontba kerülnek. Igen érdekes továbbá a „nemes pár” képe; két fáról van szó, de nem lenne költő a költő, ha ebből ki ne érezné a nemes emberpár képének létjogát, lírai lehetőségét. Az *Andenken* meghitt tájkép, de egyben szerelmes vers is; nők és férfiak fordulnak meg e tájban (17–18. sor: „An Feiertagen gehn / Die braunen Frauen”; 49–50. sor: „Nun aber sind zu Indiern / Die Männer gegangen”), és a vers végén maga a költő tesz vallomást a táj, az emberek s a szép nők iránt érzett szerelméről:

Es nehmet aber
Und giebt Gedächtniss die See,
Und die Lieb' auch heftet fleissig die Augen,
Was bleibt aber, stiften dic Dichter.⁴⁰

Radnóti az *Andenken* című himnuszról, úgy, mint Hölderlin egyéb késői himnuszeitól, nem Várkonyi Dilthey-kötete révén, hanem egy Hölderlin-kiadásból tájékozódhatott. De ettől függetlenül fedezhetett fel jó néhány Hölderlin-verset mind a kiadásokban, mind a *Das Erlebnis und die Dichtung* Várkonyi-féle magyar verziójában. Dilthey Hölderlin-esszéje például a *Hälfte des Lebens* teljes idézésével zárul. Amennyiben ezt a verset Radnóti, mondjuk, a Marie von Joachimi-Dege által szerkesztett kiadvány első kötetéből is ismerte, úgy láthatta, hogy a *Hälfte des Lebens* és a *Lebensalter* rokon-

³⁹ Szövegünk forrása: Hölderlin, *Sämtliche Werke*, szerk. BEISSNER, 2. k., 1. rész, 188. Vajon jelentős-e, hogy az *Andenken* és az *Emlék* cím oly hasonló egymáshoz?

⁴⁰ Uo., 189. Idézetünk itt, mint fent mindenütt, Hölderlin archaikus helyesírását megőrzi. Az *Andenken* negyedik versszakában (a 41–48. sorban) előforduló negatívumok a *Télre leső dal* című vers 8–10. sorában előforduló negatívum elképzelhető ihletői. Itt utalok arra is, hogy SZERB Antal, *Száz vers* című antológiájának előszava végén, az *Andenken* című himnusz zárósort idézi, sajnos helytelenül. A szóban forgó antológia mind a négy kiadásában (1943, 1944, 1957, 1983) a vessző a „bleibet” szó után van kitéve, holott az „aber” után kellene jönnie.

vers.⁴¹ Nincs kizárva így az sem, hogy tudatos eljárásról van szó, amikor Radnóti e két Hölderlin-verset két saját rokonversében, a *Télre leső dalban*, illetve a korábbi *Emlékben* értékesítette. Ettől eltekintve Várkonyi kötete Radnótinak későbbi lírai fejlődésében is segítségére volt. Monográfiámban írok arról, mennyire fontos vers volt Radnóti számára Hölderlin *An die Parzen* és *Empedokles* című alkaioszi ódája.⁴² Míg e klasszikus metrum költői elsajátítása Horatius és Berzsenyi szorgalmas olvasását igényli, Hölderlin, mint mester és atyai barát, itt sem maradhat a háttérbe szorítva.⁴³ És úgy, mint ahogyan – hogy őszintén szóljak – ezt utólag meg is éreztem, tényleg helyet foglal mindkét Hölderlin-vers Dilthey könyvében: az *Empedokles* a 142., az *An die Parzen* a 158–159. oldalon.

Szinte szerencsének tűnik, hogy nem minden adat víz az összehasonlító irodalomtudomány berkeiben dolgozó filológus malmára. Radnóti *Kolumbusz* című mesterművét, amely tömör tizenhárom sorában egyben lírai vers, elbeszélés és dráma is, hiába próbálnánk összehasonlítani Hölderlin *Kolomb* című késői himnusi töredékével. Fordítva is fogalmazhatnánk: Radnótinak, minden, aprószenteket és szentképeket ábrázoló korai lírai zsengei ellenére, nincsen olyan, Krisztushoz szóló emelt hangú költeménye, amely felvenné a versenyt Hölderlinnek a *Patmos* című himnuszában érvényesített Krisztus-víziójával s annak ezt alátámasztó és kifejezésre juttató dikciójával. De eltekintve attól, hogy az ilyenemű megállapítások, habár helyesek is, igen igazságtalanok tudnak lenni mindkét költő irányában, nem is ez a lényeg. Művészi teljesítmények nem fedhetik egymást; minden hasonlatosság mellett az eltérések is érdekesek. Egy művész kutat és tanul – Hölderlin Pindarostól, Radnóti Vergiliustól –, és egyéni és eredeti munkát végez. Az igazi szerencse abban rejlik, hogy ezek a lelki rokonságok és tanulási alkalmak léteznek, és hogy számunkra fellelhetőek. Hogy Radnóti Várkonyi Hildebrand Dilthey-fordításából mennyit merített, az ott idézett és prózára fordított versek észrevétele és kiaknázása mellett is, azt csak úgy értékelhetnénk igazán, ha Dilthey esszéjét újra szemügyre vennénk, és erről szintén vállalnánk egy kritikai értekezést. De szerencsénk, úgy vélem, még enélkül is volt; amellé, hogy Radnóti éppúgy Hölderlin tanítványa, mint Horatiusé, azt is megfigyelhetjük, hogy egy-egy lírai képet, amelyet Hölderlinnek vagy neki is köszönhet, Radnóti költői pályája legvégéig szívében hordott. A vizekben tükröződő felhők s egek képre még a második *Razglednik*ban is rábukkanunk:

Kilenc kilométerre innen égnek
a kazlak és a házak,
s a rétek szélein megülve némán
riadt pórok pipáznak.
Itt még vizet fodroz a tóra lépő
apró pásztorleány
s felhőt iszik a vízre ráhajolva
a fodros birkanyáj.⁴⁴

⁴¹ Mindkét vers először Hölderlin frankfurti kiadója, Friedrich WILMANS *Taschenbuch für das Jahr 1805. Der Liebe und Freundschaft gewidmet* című almanachjában jelent meg. Ebben a jól szerkesztett korai kiadványban a versek lehetőség szerint kronológiai csoportosulásaik szerint kapnak helyet. Lásd: *Hölderlins Werke*. Szerk. Marie JOACHIMI-DEGF. Bongs, Berlin, Leipzig, Wien, Stuttgart, évszám nélkül (1908), 1. k., 225. (*Hälfte des Lebens*), 226. (*Lebensalter*). Ezenfelül lásd a szerkesztő által összeállított jegyzéket Hölderlin első közléseiről, ugyanott, 301–304.

⁴² *J. m.*, 229–233.

⁴³ Lásd ezzel kapcsolatban KAJTÁR Mária tanulmányát, *Berzsenyi és Hölderlin*. ItK, 1978. 597–607.

⁴⁴ Szövegünk forrása: *Radnóti Miklós Összes versei és versfordításai*. 1984. 251–252. Radnóti visszaemlékező tehetségéről referál monográfiám első és tizenegyedik fejezete is: *i. m.*, 9–11., 279. Ha, amint feltehető, tényleg fennáll, hogy visszaemlékezéseiben az alapos körületekintés itt is segítségére volt, nincs kizárva, hogy a 31. jegyzetünkben felsorolt Hölderlin-forrásmunkákhoz még egy olvasmányt csatolhatunk: SAS Andor, *Hölderlin Frigyes*. EPhK., 1910. 262–276., 319–339. Ha Radnóti ezt a cikket egyetemista korában ismerte, észrevehette továbbá, hogy a lap 1910-es évfolyamának munkatársai között ott szerepelt Marót Károly, Szegeden a klasszikus stilsztika és irodalomtörténet tanára. És habár ezt véletlennek is minősíthetjük, nem véletlen, hogy az, amit Marót előadásain tanult, előfeltételévé vált Radnóti Hölderlin versén bemutatott fordítóművészetének. Marótról ebből a szempontból értekezik BARÓTI, *i. m.*, 149.

Enyedi Sándor

AZ ERDÉLYI MAGYAR NYELVMÍVELŐ TÁRSASÁG LEVELES LÁDÁJÁBÓL
(1795-ös levelek)

Erdélyben a XVIII. század utolsó évtizedének elején a megvalósulás szakaszába jutott két társaság: a kéziratkiadók és a nyelvművelők ügye. A két társaság eszmei fundamentumát Aranka György dolgozta ki. Ő az, aki 1798 közepéig betöltötte az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság főtítoknoki tisztét. 1791 és 1798 között lebonyolított gazdag levelezés jelzi, visszatükrözi a sikerrel véghez vitt szervezőmunkát, s e megállapítás különösen érvényes a marosvásárhelyi székhellyel működő nyelvművelő társaságra, amelynek levelezését csaknem kizárólagosan Aranka intézte. A levelek nagyobb része ma is kiadásra vár. Aranka lemondásával a társaság nem szűnt meg, de a szereteágazó levelezés megcsappant.

Az Aranka nevével jelzett korszakban az 1795-ös év az az időszak, amelyből a legkevesebb levél maradt meg, s talán nem járunk messze az igazságtól, ha leszögezzük, hogy az óvatosság is jócskán megapasztotta az utókorra maradt levélhagyatékot. Ki tudná ma már megmondani, hogy a társaság két korábbi levelezőjének és munkatársának, Batsányi Jánosnak és Kazinczy Ferencnek a sorsát hallva hány levél esett a megrémült félelem áldozatául? Alighogy 1794 júliusában véget ért Bánffy György gubernátor marosvásárhelyi inspekcója, augusztus elején Aranka György több mint három hónapra Magyarországra indult. Utazása sajnálatos módon (de talán nem véletlenül!) egybeesett a Martinovics-féle összeesküvés felgöngyölítésével, s a gyorsan érvényesített retorziókkal. Keszthelyi László, Aranka alkalmi kolozsvári levelezője 1794. szeptember 8-án írt levelében jól ítéli meg a fejleményeket: „Ma minden munkás szövetség gyanúságos, ha mind is azt mondja: Magyar Szövetség. de a magyar nyelvnek kisimitására fel állított társaságot nem lehet félteni semmi gyanúságtól is. Nem lehet? De oly időt értünk, hogy ha a Miatyánknak új megfejtésére állítottatott volna is fel valami czimbora, még ez is arra gyujtogatna némelyeket, hogy ez az egész összeállítás valami rosszat huz maga után. (...) Ha még oly dolgokról írának, felgyujtja, feltüzesiti az embert, példának okáért Hazáról, hazafiuságról, hazai nyelvről, nemzeti ruházkodásról...”¹ Az sem meglepetés, ha ebben a légkörben számos tervezett levél nem született meg, s így nem csoda, hogy az elküldésre (talán már a megírásra) nem került és a septémben megsemmisített levelek következtében az 1795-ös levéltermés nem túlságosan gazdag. Holott ekkorára már jelentős volt az a visszhang, amelyet főleg a nyelvművelő társaság kiváltott széles akkori „hazájában” Marosvásárhelytől Bécsig, Sárospataktól Sopronig.

A társaság munkáinak első darabja is már a cenzúra „áldását” várta, de 1795-ben hosszasan tűnt a várakozás a kedvezőbb időkre. Hosszú hónapok szünete után csak 1795 novemberében folytatja ülésait a társaság, s így is 1795-ben mindössze két ülésre kerül sor.² Ebben a politikai légkörben Aranka is fontolóra vesz minden megírásra kerülő levelet, de őt sem árasztják el a válaszokkal. A társaság további működése forog kockán. És minden, amit eddig sikerült megvalósítani. Jó hír Arankától csak 1796 márciusa táján érkezik egy „névtelenhez”, talán a pesti Kovachich Marton Györgyhöz: „A' miért ezen a' mult szélvészés időkön leginkább busultam, a' volt, hogy még az ártatlan igyekezeteketis szinte egészen fel fordítá; leginkább a' Levelezéseket bátorságosakká nem tette, sőt kétség's gyanu alá vette. A' Magyar Társaságis halgatott: csak a' minap kezdvén meglevenedni...” – írja március 22-én.³

¹ A levél eredetije az Akadémia kolozsvári fiókjának 1. sz. könyvtárában, az Aranka-gyűjteményben volt.

² JANCSÓ Elemér, *Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai*, Bukarest, 1955. 172–174., 175–178.

³ OSZK Kézirattár. Fol. Lat. 77/18.

Az alább közlésre kerülő hat levél a „pangás” évéből tehát különösen fontos, mert mutatja az *események ellenére* megmaradt érdeklődést. E levelek válaszok Aranka korábbi megkereséseire, s talán nem érdektelen a földrajzi irány, ahonnan a levelek Marosvásárhelyre érkeznek (az időrendi sorrendben: Nagyvárad, Kolozsvár, Révkomárom, Pest, Nagykaroly, Miskolc). Kiegészíthetnénk a már közlésre került vagy még közlésre váró többi 1795-ös levél feladóhelyeivel: Szeben, Göttinga, Kraszna, Bécs, Almás, Buda, Jéna, Hajdúhadház jelzi a társaság kisugárzó erejét.

A közlésre kerülő hat levél szerzői között van alkalmi (egyszeri) levelező (Mossótyz Institoris Gábor,⁴ Cseh Ferenc,⁵ Vay József⁶), de van a jövő szempontjából fontos állandó munkatárs is: ifjabb Teleki Domokos⁷ – Teleki Sámuel kancellár nagyobbik fia – e levéllel kezdi korai haláláig tartó tevékenységét a társaság számára, úgyszintén első levelét küldi Cserey Farkas is,⁸ akinek nevével a következő években sűrűn fogunk találkozni, de a Révkomáromban letelepedett erdélyi származását büszkén vállaló „chirurg” (sebészorvos) Mihálcz Tamás⁹ is többször vált levelet a társaság dolgairól Arankával.

A közlésre kerülő utolsó levél az első magyarországi „megrendelők” híradását hozza, holott a társaság munkáinak első darabja éppen hogy elhagyta a cenzúrát, s a nagyszebeni nyomdára vár a feladat, hogy a kéziratból könyv szülessék. A következő évben, 1796-ban a nehezen beérett gyümölcs már oda-kerül az olvasók asztalára.

1.

IFJ. TELEKI DOMOKOS LEVELE ARANKA GYÖRGYHÖZ¹⁰

N[agy] Várad 9^a Januar 1795.

Méltóságos Királyi Tábla Fia!

Különös Jó Uram!

Kolozsvárról indított Levelét a' M[é][t]osá[e][o]s Urnak Bécsből per retour vettem; éppen mai postával. Igen kedves előttem, hogy a' M[é]g (a továbbiakban Méltóságos) Ur engem, a' maga Hazafiui igyekezetei elő-mozdításának töllem ki-telhető eszközlésére, meg-biz-én tehetségem szerint kívánok a' Méltóságos Urnak mind ezekben, mind egyebekben igaz szívűséggel szolgálni; annyival inkább hogy a' Méltóságos Urnak szorgalmatos fáradozásai Hazánk Litteraturájában, és sok rendű jó szándékai Hazánk köz-javára; mind az érdemlett becsülést, mind a hazafiui szives készséget töllem meg-kivánják. – Örömmel értem a' Méltóságos Urto: hogy Magyar Országai experientiajával teljes meg elégedéssel vagyon. Kár azonban hogy a' Méltóságos Ur, többet nem mulathatott. Sok szépet és sok jót lát az ember mind a' két Hazánkban. – még pedig olyast, a'mi közönségesen nem esmértetik, olyast is a'mi tsak

⁴Mossótyz Institoris Gábor pesti könyvkereskedő, aki Pesten a Kecskeméti utcában az 1790-es évek elején olvasókabinetet és kölcsönkönyvtárat tartott fenn.

⁵Cseh Ferenc Szatmár megyei alispán.

⁶Vay József (1750–1821) a Tiszán inneni református egyházkerület főgondnoka, a sárospataki iskola újjászervezője, egy időben Szabolcs megye alispánja.

⁷Teleki Domokos (1773–1798) a jénai mineralógiai társaság tagja, az Erdélyi Magyar Nyelvminélő Társaság egyik lelkes tagja, aki az összekötő szerepet töltötte be a társaság és a pesti és bécsi magyar írók, tudósok között.

⁸Cserey Farkas, nagyajtai (1773–1842). Botanikus, katona, régiséggyűjtő. Ő tudósította a társaságot Aranka kérésére a szilágysomlyói kincsről.

⁹Mihálcz Tamás (életrajzi adatai ismeretlenek). Orvosi tanulmányait Pesten végezte, Révkomáromban telepedett le. Később is levelezett a társasággal „mint pártoló tag”.

¹⁰A levél eredetije a kolozsvári Aranka-gyűjteményben (az Akadémia fiókja, 1. sz. könyvtár) volt. Teleki Domokos leveleiből eddig több már nyomtatásban is megjelent. ItK, 1935. 34–37.: Teleki Domokos 2 levele (Nagyvárad, 1795. március 10.; Nagyvárad, 1795. május 10.).

el-hintetett mag, de a' száraz idő miatt ki-nem tsirázhatik – és a' jó essőt várja, ez az esső pedig a' jó Hazafiaknak egybe-vetett igyekezetétől függ csupán – de minden renden és minden Karban lévő Hazafiak igyekezetétől, 's a' Köz Jóért buzogó indulataiktól!

A'mi a Méltóságos Ur' Commissiojit illeti – sajnálva kell írnom: hogy azoknak mind eleget tennem tehetségemben nints; minthogy arra jelenlétem kívántatik – Hanem ezekre nézve; u. m. különösen az Augustinianusoknál található M[anu] S[criptum] könyvekre nézve; az iffju Zejk Dániel¹¹ Ötsémnek írok, hogy Bethlen Imre¹² Ötsémmel ennek járjanak végire, és mások értelmes ítéletével meghatározván azoknak le-iratásokat, azt vitessék-is végbe. – A'mely M[anu] S[crip]t[um]ok[at] továbbá a' Méltóságos Ur a' Császári Bibliothecából ki-nevez, azok íránt, ha Bécsbe ismét fel-megyek bizonyosan curioskodom – sőt ha valamely a' le-iratásra méltó lenne – igyekezni fogok a' Társaság számára egy le-iratokkal kedveskedni. – Az Anyám Bibliothecájában lévő M[anu] S[crip]t[um]ok[at] regestrumát és az Anyám Bibliothecája Catalogussát is a' Méltóságos Urnak ha lehet mentől előbb el-küldöm. Az Atyámnak írtam íránta. A'mi az Ujjságok, és a' Journál polit. a' Méltóságos Ur számára való ki-rendelését illeti, az íránt Pántzél Dánielnek¹³ írtam – mely szerint a' pénzt néki küldje a' Méltóságos Ur.

A'mi az én ígéretem: hogy t. i. némely Utazásaimnak le-iratokat közlendem;¹⁴ a' Társaság ki-jövő Szakaszos-írásaiba való bé-iktatás végett; azt eddig azért nem tselekedtem; minthogy némely Correctiókon, és ujjabb meg ujjabb purizálásokon mentek által – De továbbá némely Rézmettszések-is készülnek hozzá; melyek miatt még vagy 2 Hónapig -bé nem küldhetem. – mind-egy részét azonban előbb bé küldöm a' Méltóságos Urnak – a' más részét pedig a' réz-mettszésekkel későbbben, de kérem a' Méltóságos urat írja meg – hogy le tudják é a' Réz táblákat szépen nyomni Kolosvárt? – Azokrol az Utazás-le-írásairól pedig azt is kérem hogy ha bé-küldöm, azok azonnal tétettessenek bé az Ugynevezett Journálba – ha arra érdemesnek találtnak – mert az ily Utazásoknak betse, minthogy mostani dolgokat 's környüállásokat illet, nagyobb, mentől ujjabb, de veszhetne az által-is, ha vagy egy más, azon részekben tett utazás le-írása (mely kivált a' M[agyar] Országai Társaság tagjaitól reménylhető) előbb bé tétetnék, és az enyimeket némely részeiben ki merithetné. –

A' Méltóságos Urnak nem sokára Levelit el-várván, szives indulatiban ajánlott meg-különböztetett tisztelettel maradok a Méltóságos Urnak

igaz hű szolg[ája]
J. G. Teleki Domokos.

P. S. A' Magyar kéz-írásos Társaság valóban egy jobbat nem tselekedhetne (és kérem is a' Méltóságos Urat ennek eszközlésére) mint ha a' N. Cornides¹⁵ igen nevezetes M[anu] S[crip]t[um]ait de különösen és kiváltképpen az ide rekesztett Laistromban meg-nevezettek, ki-adná. – : Kérem továbbra a' Méltóságos Urat küldjen nékem, a' Társaságbeliek meg egyezésével Hivó Levelet; mert vagynak itt Váradon némelyek, a' kik örömet bé állának; és a' kik bizonynal érdemesek, hogy örömmel bé-véteszenek a Társaságtól – erről tudósítást és válaszsát várom a' Méltóságos urnak.

P. S. Én a' Méltóságos Urnak Debretzenbe intéztem volt egy Levelt, a' Bibliothecarius Nagyhoz:¹⁶ nem tudom vette volt é a' Méltóságos Ur?

¹¹ Zeyk Dániel, II. (?–1846). Királyi táblai ülnök, majd főkormányászként tanácsos.

¹² Bethlen Imre (?–1834). Küküllő, majd Alsó-Fehér megye főispánja. Tanulmányait külföldi akadémiákon (Göttingában, Erlangenben, Jénában stb.) végezte. Innen tudósította a társaságot a kinti tudományos életről, a magyar diákokról.

¹³ Pántzél Dániel (1759–1827). Erdélyi származású hírlapíró Bécsben. Ő közölte lapjában a bécsi Magyar Merkuriusban a társaságról szóló tudósításokat.

¹⁴ Az említett útleírás Egy-néhány utazások leírása címmel jelent meg 1796-ban.

¹⁵ Cornides Dániel (1732–1787) egyetemi tanár, könyvtárőr, Teleki József személyi titkára: gazdag oklevél-, kézirat- és éremgyűjteményét Teleki József vásárolta meg. Történelemtudományi kutatásokat végzett. Kéziratai később az MTA kéziratárába és az Egyetemi Könyvtárba kerültek.

¹⁶ Nagy Sámuel (?–1810). Komáromi származású orvosdoktor, a levél keletkezésének idején a debreceni református főiskola könyvtárnoka. Csokonai debreceni köréhez tartozott; számos levelet váltott az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társasággal. Segített az erdélyi vonatkozású történelmi forrásművek felkutatásában.

CSEREY FARKAS LEVELE ARANKA GYÖRGYHÖZ¹⁷

Méltóságos Ur különös Érdemü Tudos Hazafi!

Az Magyar Nyelv Művelő Társaság nevében hozzám bocsátot Jelentést Tisztelettel, s' örömmel vettem. Tisztelem ugyan is az abba ki jelentet Tárgynak Méltóságos voltát, s' örvendek különösen hogy azon minden Boldogságunk bizonyos kuftejének Hazánk Nyelvének ki pallérozása Czélul ily Hasznos, és Érdemes mod szerént vétetődöt fell. – Ezen tisztelethez és különös Örömhöz járulván szívemnek azon tiszta Erzése, mely szerént valo leg első törekvésemnek tartom, Ohaitot, és igen kedves Szerentsémnek tartandom, ha azon Erdemes Társaságnak, melynek az M[éltosá]gos Ur egy Tiszteletre méltó Tagja, én is Tagjává lehetek, a hol a Szent Egyesség, s' tiszta Barátság érzékenyíti a sziveket, s' öszve kaptsolt válokkal Miveltetik a Haza Nyelve, s' az által az eddig még tsak képzelní sem tudot Boldogságára jutand Nemes és Szabad Nemzetünk. Végye tehát a M[éltosá]gos Ur ezen Ayánlásomat ugy – mint azon tiszta Indulatbol eredtetet – mely szerént tsekély tehetségemből a ki telhetőségig kívának ezen most uijonon épült Oltáron a Köz Haszonnak aldozni. A ki egyéb aránt az M[éltosá]gos Ur érdemes Barátságában ayánlot maradok a

M[éltosá]gos Urnak

Alázatos Szolgája
Cserey Farkas

Kolosvarott. 15. Febr. 1795.

MIHÁLCZ TAMÁS LEVELE ARANKA GYÖRGYHÖZ¹⁸

Nagy érdemü Hazafiak, Kedves véreim, Atyámfiak!

Még abban az üdőben, midőn a Természet ellen agyarkodó vad irigység; Anyai tejjel szopott nyelvünket; ennek gyükerén meg ragadván, szájunkból ki szakasztotta vala, és az Egész két Nemes Magyar Hazát keserves és ha állandó maradott volna soha el felejthetetlen siralmas néma gyászba borította volna, meg kellett minden igaz Hazafinak győzettenni a jelen lévő mély álmából már ébredező Társaság el multhatatlan fel állításáról, ha tsak a Magyar Nemzet ugy akar virágjába élni, mint Magyar Nemzet, és oly Társaságot égő Hazai és Nemzeti szeretettel ohajtani, mely majd majd hanyatló és tsak nem a sirba bukkanó nyelvünknek talpra állítására és virágzó életének meg erősítésére hatható gyógyító balsamumot hozhasson. Es imé, alattomban való szívem gyümölcstelen ohajtozásainak már bizonyos el ért célra kezét nyujtja, és oly szép le ábrázolt bölts okokkal szívemet magához kaptsolni igyekezik melyekre szeretettel tetézt szívem, nem tsak meg nem tartóztathattya magát, hanem fáradozásaim után Istentől vett jóvaimból utolsó pihenésemig, minden Esztendőben őt Rh [Rhénus] fr [forint] az meg mutatandó helyen be fogok fizetni, mely tsekély summát már 11ma Januarii Anni labentio 795 Soós Márton¹⁹ O[rvos] D[ok]tor Urnak az említett Társaság egyik Tagjának, erga recepisse effective le is tettem.

Végye én töllem a Nemes Társaság oly szivel milyennel én adom, és kedves Hazámért. Ditső Nemzetért a szeretet által él és buzog, melyet tisztelem áldom, magasztalom, és minden alkalmas üdőben elő mozdítani, ezen régen ohajtott Társaságot szorgalmatoskodom.

Magamat pedig Hazafiúi szeretetében holtomig alázatosan ajánlván vagyok
Nemes Társaságnak

alázatos tisztelője
Erdélyi Nagy Kászoni Születés
Mihálcz Tamás
J. KV Local Chirurg

29 Febr. 795.
Rév Komárom

¹⁷ OSZK Kézirattár, Levcléstár (másolatban).

¹⁸ Lelőhelye ugyanott.

¹⁹ Soós Márton (élettrajzi adatai ismeretlenek!). Erdélyi származású, a pesti első színtársulat szervezésének idején orvostanhallgató volt Pesten, a társaság ügyeiről tudósította Arankát. Több színdarabot írt, fordított. Később Déscn lett orvosdoktor. A társaságnak később orvosi témákról írt.

4.
MOSSÓTYI GÁBOR LEVELE ARANKA GYÖRGYHÖZ²⁰

Pesthen 18^{dik} Maii 1795.

Méltóságos Uram!

Az Gergely Ur²¹ által küldött 33 R[énus] f[orint] 1^{on} és 2^{dik} Urania kötetekirt (...) ²² minden Hijányosság nélkül kezemhez vettem, mostan az 3^{dik} kötött alázatosan recomendálom az el osztásra, a negyediket minden bizonyal Debreczeni Vására le fogom vini Amelj meg essik Nagy B[oldog] A szony Napján, és Onan esvén alkalmatosságom Méltóságos Urassághoz elküldeni el nem mulatom, midön kegyes Gratiajában s magamat alázatosan Ajánlom s vagyok Nagyságos Urnak

12. Darab. ezen 3^{dik}

alázatos leg kisebb szolgálja
Mossótyi Institoris Gábor

5.
CSEH FERENC LEVELE ARANKA GYÖRGYHÖZ²³

Tekintetes Ur Feő Titoknok Ur,

Különös tisztelettel való Nagy Jó Uram!

Kedves Hazám, 's Nemzetem, hogy boldogságára, 's fényes ditsőségére léphetne, ezen Szent tűz én bennem is meg gyujtotta az arra való vágyódást, 's annál fogva ha ezen Nagy betsü Társaságh nevében az T[ekinte]tes Ur levelét vettem, Hazámnak és Nemzetemnek boldogításához kevés tehetségem valamint adhat, ditsőségnek tartom, 's nem is mulatok el semmit valamit gyengéségem el birhat hogy azt ne emcljem, tsak hogy Magyar Nemzetemnek is Nyelve érdemelhessen figyelmetességet, 's alacsony rosdáit le pattogtatván Magáru, fényességét tündöklővé tehetné.

A bé avatásért egy pár Aranyat küldöttem Cserei Farkas Ur kezében, a'ki is meg különböztetett mély tisztelettel ajánlott.

Örökre maradok

Az T[ekinte]tes Ur

Feő Titoknok Urnak

alázatos szolgálja
Cseh Ferenc

Károlyban 7^a Aug. 1795.

6.
IFJ. VAY JÓZSEF LEVELE ARANKA GYÖRGYHÖZ²⁴

Illustrissime Domine

Domine mihi sing. colendissime!

Hozzám bocsájítani méltoztatott Levelet, szokott tisztelettel itt Miskolczon tegnapi napon vettem.

G[rof] If. Teleky Sámuel²⁵ Urnak meg küldöttem azoknak neveit, kiktől azon 60 R[énus] f[orint] ösze gyültek. Hűségtelen emlékezetemhez nem bizom, hogy jegyzetem itt nem lévén neveiket elő

²⁰ OSZK Kézirattár, Levelestár (másolatban).

²¹ Valószínűleg ifj. Bethlen Gergelyről van szó (1760–1816), aki ez időben a Kolozsváron működő Kéziratkiadó Társaság egyik titkára volt.

²² Olvashatatlan szó.

²³ OSZK Kézirattár, Levelestár (másolatban).

²⁴ Lelőhelye ugyanott.

tudjam adni. Tudom hogy a Helytartó Tanácstól G[rof] Koháry,²⁶ G[rof] Eszterházy,²⁷ Szerdahelyi,²⁸ Majthényi²⁹ Consiliárius Urak és magam közikbe tartozunk. A többi jó részében Hont Vármegyei Uraság. Leg jobban vélném, ha a Méltóságos Urak a ki adando darabokból 12 Exemplart csak G[rof] Teleky Josef³⁰ ő Eccellentiajához utasitanak, kitől én által vehetném, és kezhez szolgáltathatnám. Azomban e mellett Budaról az Ajánlók Neveit is meg fogom küldeni. Qui in religio aestumatisimis favoribus comendatus persevero Illustrissimae Dotae.

Servus humillimus
Jun. Josephus Vay

Miskolcz 20. Oct. 1795.

Címzés: de Miskolcz / Monsieur George d'Aranka, Conseil / de sa M. J. et R. A. et Assesseur a la / Table Royal du G. Princip. de Transilvanie / par Céausenbourg a M. Vásárhely.

Szabó G. Zoltán

KÖLCSEY EGY ISMERETLEN ORSZÁGGYŰLÉSI ÜZENETE

A Lánchíd építésének előtörténetéről Viszota Gyula részletesen dokumentált tanulmányt adott közre 1935-ben.¹ Ebből megtudjuk, hogy az 1832. február 14-én alakult Budapesti Hídegyesület nevében és a megyéjétől kapott utasítás alapján Dubraviczky Simon, Pest megye első követe (Széchenyi sürgetésére) 1833. június 26-án tette meg indítványát az országgyűlés kerületi ülésén, arra kérve a rendeket, hogy tegyék magukévá, illetve támogassák a Pestet és Budát összekötő híd eszméjét;² ezután foglalkozik Viszota a kerületi ülés üzenettervezetével, kiemelve azt a gondolatot, hogy az építendő híd nemcsak a két város közti összeköttetést, kereskedelmünk és művelődésünk kifejlődését biztosítja, hanem ha sikerül, serkentő példa lesz a jövőre.³ Nem említi, vagy nem tudott arról, hogy eme üzenet szerzője Kölcsey.

Az első adatunk erre vonatkozóan az Országgyűlési napló 1832. december 20-i bejegyzése a Benyovszky Péternél, Pozsony vármegye második követénél történt összejöveteletről, ahol Széchenyi sok szépet mondott a tulajdon előnyeiről s az alkotmányi jogok kiterjesztéséről, „majd a Pest és Buda közt építendő hídról szólott, s a dunai hajózásra újlag készülő két gőzhajóról. Az emberek nem nagyon látszottak őt érteni.”⁴ A szatmári követ viszont pontosan értette a nemes grófort olyannyira, hogy

²⁵ Ifj. Teleki Sámuel, gróf. Valószínűleg Teleki László (1764–1821) Teleki Máriával kötött házasságából származó Sámuelről van szó, aki gyakran utazgatott Marosvásárhely, Pest és Szirák között; több ízben részt vett a társaság ülésein.

²⁶ Koháry Ferenc (1766–1826) belső titkos tanácsos, 1793-tól Hont megye örökös főispánja.

²⁷ Esterházy József (1760–1830 körül) Zemplén megyei főispán, belső titkos tanácsos.

²⁸ Ismeretlen személy.

²⁹ Majthényi László (?–1825) Hont megyei alispán, consiliárius a Helytartó Tanácsnál.

³⁰ Teleki József (1738–1796) koronaőr; a magyar tudományos törekvések támogatója és kezdeményezője. Ugocsa megye főispánja. Műgyűjtő.

¹ VISZOTA Gyula, *A Széchenyi-híd története az 1836 : XXVI. t. c. megalkotásáig*. Bp., 1935. 144.

² I. m., 65.

³ I. m., 66., továbbá: KOSSUTH Lajos, *Országgyűlési tudóstársok I.* Bp., 1948. 488.

⁴ *Kölcsei Ferenc összes műve* (a továbbiakban: *KÖM*) II. kötet, Bp., 1960. 355–360.

fél évvel később a hídügyre vonatkozó üzenet elkészítésére is vállalkozott. Erről több levelében is említést tesz. Először megyéjét, illetve barátját, Kende Zsigmondot tájékoztatja erről 1833. július 10-én: „A budapesti hídról az üzenetet én készítettem; ez keresztül ment.”⁵ Két nap múlva Wesselényit is értesíti erről,⁶ aki a Hídegyesület alapításában is részt vett. Hogy Kőlcseynek mennyire szívélye lehetett ez az üzenet, azt egy későbbi, szintén Kendéhez írt levele bizonyítja, amelyben – majd egy hónap múlva – megerősítőleg ismétli a hírt: „A budapesti híd iránt is én készítém az üzenetet, magam nevében.”⁷ Mindezt már Vajda Viktor is tudta, hiszen az 1875-ben megjelent Kőlcsey-biográfiájában felsorolva beszédek, üzeneteket, hozzáteszi, hogy „a budapesti lánchíd tárgyában egyet, melyet műveim eddigi kiadásában hiába keresnénk”.⁸ Hozzátehetjük: azóta is.

Az Országgyűlési napló szerint 1833. július 6-án „a budapesti híd iránt az elkészült üzenetet meghallgatták, s diktáltatni rendelték (...)”⁹ Előző nap – Ferstl jelentése szerint – „a lombardiai kereskedők állítólag néhány millió frt-nyi kölcsönt ajánlottak fel Széchenynek zálog és 5%-os kamat ellenében egy Pest és Buda közt építendő hídra, ezért Széchenyi sokat érintkezik Scotti olasz mérnökkel és Kőlcsey-nél az ügyben népes gyűlés volt”.¹⁰ Még egy adalék kívánczik ide: az indítványt tevő Dubravitzky Simon – az Országgyűlési napló tanúsága szerint – Kőlcsey szűkebb pozsonyi baráti köréhez tartozott. A hídügy további részletei és története Viszota Gyula említett könyvében megtalálhatók.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy ha talán nem is a Kőlcsey tollából származó legfontosabb, de szerzőjének mindenképp kedves és jelentős üzenet szövegről van szó, érdemes tehát a közlésre.

LIX ülés

LXXV szám alatt

Izenet a Méltóságos Fő Rendekhez

a Buda-Pesti Híd iránt

Sessio LIX

Sub Nro LXXV

Nuncium ad Exc Proceres in merito erigendi

Pontis Budam inter et Pestinum

A Buda-Pesti-Híd-Egyesület azon szándéka, hogy Buda és Pest Szabad Kir. Városok között a Dunán állandó híd építtessék, a KK és RR. figyelmét magára fordítá. Nemcsak azért, mert egy állandó híd a két város közösülését biztosabbá tévén a kereskedési viszonyokat s a műveltség gyorsabb kifejlését előmozdítaná, s ezáltal az egész Országra jótévéleg hatna ki.

Nemcsak azért, mert így az egész Hazát keresztülfolyó Dunán olly bizonyos hely fogna lenni, hol az Esztendő minden részében akadály nélkül áthaljárni lehetvén – a Duna két partján fekvő vidékek, sőt az Ország távolabbi részei is szakadatlan kapcsolatban jönnének.

De leginkább azért, mert ha e szándék szerencsés kimenetelt nyerne, olly példa adatnék, melly a Hazafiakat több nevezetes munkák kezdésére serkentené fel, s a nemzeti szorgalom különböző ágaiban nagy következtetésű vállalatokat [!] vonhatna maga után.

Ez építés végrehajtása (mellynek szükséges voltáról meg nem győződni lehetetlen) a maga merész volta s a véle őszveköttöt nehézségek és költségek sokasága tekintetéből biztosítás gyanánt szolgálna: miképen akadályokat hátrítani, s nagy summa pénz bizonyos hasznos célra őszvegyűjteni az Országban is lehetséges, s a Hazafiak jövőndőben hasonlóké kezdésétől már előre vissza nem rettennének.

Ugyanazért a KK és RR. e tárgyat eléggé fontosnak ítélték, hogy Országos Tanácskozás alá vétesék, s mibenlététől, s kivitelének módjairól és eszközeiről hiteles Tudósítások szerzettsenek.

Mire nézve Ő Cs. Kir. Főhercegségét tisztelettel kéri, a Mélt. Főrendeket pedig hazafiúi bizodalommal felszólíttják, hogy e Tárgyat közös figyelemre méltatván, egy vegyes küldöttségnek országosan léendő kirendelésében megegyezni méltóztassanak, melly küldöttség a Buda-Pesti Híd-Egyesületet minél előbb halgassa ki, s a kérdésben forgó Híddépítést illető minden körülményekről magát értesítvén, még ez Ország Gyűlés elébe véleményét és jelentését adja bé.

(Felsőleges Első Ferenc [...] 1832-ik esztendőben. karácson havának 16-ik napjára rendeltetett Magyar ország gyűlésének írásai. I. kötet. Pozsony, 1832/3 Wéber, Belnay és Landerer. 255.)

⁵ KÖM III. köt., 568. Ugyanerről valamivel részletesebben az 1833. július 15-én kelt követi jelentésben. (KÖM II. köt. 234.)

⁶ KÖM III. köt. 571.

⁷ I. m., 581.

⁸ VAJDA Viktor, *Kőlcsey Ferenc*. Bp., Aigner. 1875. 258. (Erről még a 252. lapon is.)

⁹ KÖM II. köt. 615–616.

¹⁰ *Széchenyi István naplói*. IV. köt. Bp., 1934. 669.

PÉTERFY JENŐ ÍRASA TAINE PSZICHOLOGIAI FŐMŰVÉRŐL

I.

A tizenkilencedik század második felének magyar kritikátörténeti forrásanyagát tanulmányozva, kutatásaink eredményeként a pozitívizmus hazai befogadásának egyik jellemző, korai megnyilvánulását, Péterfy Jenő Taine *De l'Intelligence* című művéről írt tudósítását egy elfelejtett századvégi folyóiratban találtuk meg.

Irodalomtörténeti köztudatunk szerint a Péterfy-irodalomban a tisztázatlan kérdések száma jóval kevesebb, mint a már ismert, de még ez idáig kiadatlan, századvégi napilapokban, folyóiratokban lappangó, Péterfytól származó írások összessége. A még ismeretlen, fölfedezetlen Péterfy-írások száma nem lehet túl nagy, mert ezen a területen kiváló filológus dolgozott, s nem kis eredménnyel.¹

Irodalomtörténet-írásunk több kiváló, igazán körültekintő módon készült, Péterfyvel foglalkozó tanulmánnyal rendelkezik.² A Péterfy-szövegek további föltárásának munkálatai közben Zimándi P. István monográfiájára támaszkodhatunk, mert ez az 1972-ben megjelent munka nemcsak magába olvasztotta a szakirodalom korábbi eredményeit, hanem fontos alapkutatásokat végezve művelődés- és irodalomtörténeti adatokkal gazdagította a filozófia és az irodalom határán mozgó Péterfyról való filológiai tudásunkat. Zimándi P. István monográfiájának végén lelhetjük meg a Péterfy-művek teljesnek tartott jegyzékét.³ Az itt közzétett, a teljesség igényével készített műjegyzék elődjét és törzsanyagát az 1903-ban kiadott, Angyal Dávid–Szilágyi Sándor-féle, Péterfy munkáit tartalmazó jegyzékben találhatjuk.⁴ Zimándi P. István kiterjedt, három évtizeden keresztül tartó kutatásainak hozadéka-ként sok fontos adattal kiegészítette az Angyal–Szilágyi-féle jegyzéket, de a Taine-nel s művével foglalkozó Péterfy-cikkek számát ő sem gyarapította.

A francia spiritualizmus századközépen ható változatait erősen kritizáló, majd azokat teljesen elutasító Taine műveivel Péterfy Jenő alaposan megismerkedett, irodalmi, filozófiai, művészetbölcseleti és pszichológiai fölfogását behatóan tanulmányozta.⁵ Maine de Biran, Royer-Collard, Victor Cousin, Jouffroy és követőik spiritualizmusát a hatvanas és nyolcvanas évtized között jelentőssé váló, a pozitívizmus jegyében gondolkodó tudósnemzedékhez tartozó Taine alapvetően, könyvnyi terjedelemben először az 1857-ben megjelent, *Les Philosophes français au XIXe siècle* című művében bírálta.⁶

Péterfy Jenő a Taine által javított szövegű harmadik kiadáshoz (1868) képest változatlan szövegű negyedik francia kiadás alapján fordította magyarra a munkát, s a mű *Franciaország klasszikus filozófusai a XIX. században* címmel a fordító előszavával jelent meg, először 1884-ben. Az előszóban föl-

¹NÉMETH G. Béla, *Zimándi P. István* (1909–1973), Itk, 1973. 779.

²Vö. PÉTERFY Jenő, *Válogatott művei*. Sajtó alá rendezte, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta NÉMETH G. Béla. Bp., 1962. 7–135., 651–654.. ZIMÁNDI P. István, *Péterfy Jenő élete és kora*. Bp., 1972.

³ZIMÁNDI P. I., *i. m.*, 511–534.

⁴PÉTERFY Jenő, *Összegyűjtött munkái*. Sajtó alá rendezte és bevezette ANGYAL Dávid. Bp., 1903. III. 576–588.

⁵Péterfy Taine-hez való viszonyát a szakirodalom föltárta és tárgyalta. Vö. ZIMÁNDI P. I., *i. m.*, 322–332., NÉMETH G. Béla, *A magyar irodalomkritikai gondolkodás a pozitívizmus korában*. Bp., 1981. 313–314., ALEXANDER Bernát, *Előszó a második kiadáshoz* in TAINE, *Franciaország klasszikus filozófusai a XIX. században*. Bp., 1906. 10–15.

⁶Vö. PLANCHE, Gustave, *Le Phantisme et l'Histoire. à propos des Essais de Critique de M. H. Taine*. Revue des Deux Mondes, 1857. VIII. k. 690–691. Taine a mű 1860-ban megjelent második kiadáshoz írt először előszót. Harmadik kiadásban, javított szöveggel újra megjelent a mű 1868-ban, de már a következő, végleges címmel: *Les Philosophes classiques du XIXe siècle en France*.

vetett kérdéskörök, az elme működésére vonatkozó megjegyzések nemcsak erre az általa magyarrá fordított könyvre vonatkoznak, hanem pontosan mutatják azt a jártasságot is, amit Péterfy erre az időre Taine műveit illetően már megszerzett. Az előszó szövegének figyelmes olvasója okkal föltételezheti, hogy az előszót Péterfy már az ekkorra több kiadást is megért elméleti mű, a *De l'Intelligence* ismertetésében írta, noha itt cím szerint nem hivatkozott az elméről szóló francia nyelvű könyvre. A Taine-féle elmélettel egyet nem értő, bíráló megjegyzéseinek vonatkozási tárgyát illetően az előszóban nemcsak a *Franciaország klasszikus filozófusai a XIX. században* című műről van szó, hanem a már az előszó megírása előtti években megismert, itt meg nem nevezett, Taine pszichológiai fölfogását mutató *De l'Intelligence* címűről is.⁷ Azok a tételtek, amelyekre Péterfy a *Franciaország klasszikus filozófusai a XIX. században* című könyvhöz írt előszavában reflektál, s amelyeket emleget és kifogásol, azok a Taine-életműben rendszerezettebben a *De l'Intelligence*-ben. nyertek először kifejtést. A *De l'Intelligence* első francia kiadása 1870-ben jelent meg, maga Taine ezt a művet tartotta főmunkájának.

Péterfy szövegeinek ismerője, kutatója eddig is tudta, hogy *Az elméről* című Taine-művet Péterfy ismerte, ugyanis cím szerint egyszer hivatkozott is erre a munkára. Péterfy Jenő a történetíró Taine kötete kapcsán *Az elméről* című művet emlegetve a pszichológus és történetíró Taine fölfogásának egyik, általa problematikusnak tartott elemére hívta föl a figyelmet: „A forradalom patológiáját adja. E gondolatra és fölfogásra különben. Taine-t nem a történet tanulmányozása, hanem pszichológiai rendszere vezeti. Taine e művében is elsősorban pszichológus. (...) *Az elméről* című filozófiai könyvében már régebben megírta az elmebeli funkciók mechanizmusát; itt mondja előszavában, hogy hátravan még e munka második, nehezebb része, egy egész élet műve, melyet tíz-húsz év után fog megírni. Érti az akarati tények, az ösztönök, indulatok, vágyak, szenvedélyek mechanizmusát, (...) Nála az egyén is egészen törvények rideg sémájába halványul, az események szálai élesen formulázott törvényekre fonódnak föl. Szóval történetének istene a pszichológiai szükségesség.”⁸

Péterfy Jenő Taine *De l'Intelligence* című művének francia nyelvű, harmadik, javított és bővített kiadásáról könyvismertetés formájában tudósította olvasóját. Taine pszichológiai főművének harmadik kiadása 1878-ban jelent meg. Péterfy tudósítását a *Külföld* című folyóirat 1879. évi 4. száma közölte.⁹ A *Külföld* a Soproni Magyar Királyi Állami Főreáliskolában jelent meg, itt volt a kiadóhivatala. A főreáliskolai szemle szerkesztői az egyetemes nyelv- és irodalomtörténet, a filozófia, az esztétika, a zene, a nyelvészet és a néprajz, a pedagógia és a történettudomány, valamint a természettudományok területén született új külföldi könyvek közül a középiskolai tanárság és az akadémiai képzettségű értelmiségiek érdeklődésére számot tartó könyveket válogattak ki, s ezekről a könyvekről közöltek ismertetések és kritikákat. A tág horizontú irodalom- és tudományközvetítő folyóiratot a főreáliskola két tanára, Moller Ede és Ujvári Béla szerkesztette. A könyvismertetés megjelenésének idején, irodalmi működésének hatodik esztendejében, Péterfy az *Egyetértés* című napilap munkatársa volt.

Irodalomtörténet-írásunk eddig úgy tudta, hogy Péterfy összesen háromszor írt Taine-ről és művéről (1882-ben, 1884-ben és 1885-ben), s úgy tartotta, hogy a Budapesti Szemle 1882. évi júliusi számában közölt, *Az angol irodalom története* című műről írt kritika volt időrendben az első, amelyet Péterfy Taine-ről és művéről írt. A keletkezés időrendje szerint Péterfy Taine-nel és művével foglalkozó írásai közül a *De l'Intelligence* című munkáról tudósító írás a legkorábbi.¹⁰ Péterfy 1879-ben nemcsak az *Egyetértés* hasábjain publikált, hanem a *Külföld* című soproni folyóiratban is.

⁷ Vö. PÉTERFY Jenő, *A fordító előszava* in TAINE, *Franciaország klasszikus filozófusai a XIX. században* (Filozófiai Írók Tára IV.). Bp., 1884. V–VII.

⁸ PÉTERFY Jenő, *Taine legújabb kötete*. A jakobinus kormányzatról in PÉTERFY Jenő válogatott művei. Válogatta és jegyzettel ellátta SÖTÉR István. Bp., 1983. 353–354.

⁹ Péterfy könyvismertetésének megjelenése után Taine pszichológiai elméletéről alaposabb, tanulmány terjedelmű írás a hazai filozófiai periodikairódalomban csak a századelőn jelent meg, két részletben. NAGY József, *Taine elmélete az értelemről*. Athenaeum, 1915. 401–427., Ugyanő, *Taine lélektanának méltatása*. Athenaeum, 1916. 36–42. vö. RIBOT, Théodule, *De l'Intelligence*. Revue Philosophique, 1879. vol. 7. Nr. 3. 324–327., MILL, John Stuart, *De l'Intelligence*. Fortnightly Review, 1870. July, WELLEK, René, *A History of Modern Criticism 1750–1950*. New Haven-London, 1965. IV. 35–37.

A Külföldben 1879-ben megjelent, most közlésre kerülő könyvismertetésében Péterfy hiányzettel és szkepszissel fogadta az elméről kialakított Taine-féle elméletet. A fiziológiai, empirikus lélektant művelő Taine fölfogását elfogadni nem tudó gondolkodásbeli attitűdjének Péterfy legkorábban a *De l'Intelligence* című műről közölt könyvismertetés szövegében adott kifejezést. Péterfy Taine-nek ezt a művét ismertető, ez ideig elfeledett írása a *Franciaország klasszikus filozófusai a XIX. században* című műhöz írt fordítói előszó közvetlen elődjének tekinthető.

II.

*De l'Intelligence.*¹¹

Par H. Taine. Deux vols. Paris,
Hachette et Cte. Troisième édition.

Taine ma a francia irodalom egyik legérdekesebb alakja: a legjobb írók egyike, a francia filozófiában pedig újító. Irodalmi kritikája ép oly feltűnést keltett, mint a hogy „rosz vért” okoztak tudományos meggyőződésai. Amott bántotta az általános megjegyzéseken, a dicséret vagy megrovás locus communisain élődd „litterateurök”-et Tainnek a természettudományok módszerétől kölcsönzött eljárása. Neki az ember, az író vagy egy történeti tény: természeti productum, mely legegyszerűbb elemeire ép úgy visszavezethető, mint a szervezet a sejtre. Itt pedig a cathedra hősei neheztek meg reá. Egyik művében csakugyan halálos csapást mért a franciaországi iskolákban még folyton divatos francia spiritualismusra. A „classicus” psychológiát, melyet Cousin, Royer Collard, Main de Biran képviselt – elavultnak mondotta, s az elme tüneményeinek megvizsgálására is egy új módszer – a természettudományi módszer alkalmazását sürgette. Taine egyes essayiben, irodalmi, majd történeti dolgozataiban e módszert már régen használta: az előttünk fekvő műben végre az általános psychológiában, az elme tüneményeinek vizsgálatában is érvényre emelte.

Taine az „Elméről” szóló művében is – e módszernek megfelelőleg – csak tényekből indul ki. E szó: lelki tehetség, vagy képesség csak azért fordul elő benne, hogy hadat viseljen ellene. A mult psychológiájában oly nagy szerepet játszó „entitasok”, metaphisikai lények, Taine számára nem léteznek. Tehetség, erő: pusztá szó, melynek csak úgy van értelme, ha nem rejtett valamit, hanem észlelhető tünemények sorát jelenti. Az emlékező tehetségről nem sokat mondhatunk; az érzékletet, a képzetet, a megemlékezés egyes tüneményeit azonban ép úgy megfigyelhetjük s ép oly jól leírhatjuk, mint a regzést, vagy a mozgás egyéb tüneményeit. Ott is, mint itt, eredő tényekkel van dolgunk; ismétélhetjük azokat, megfigyelhetjük, leírhatjuk; vannak előzményeik, kísérő körülményeik, következményeik. Ezek közül a lényegeseket, legegyszerűbbeket, a változásokban folyton ismétlődőket fölkeresni, fölismereni – ez a psychologia feladata. Ennek megoldására Taine kettős utat követ. Először analysal, azután összetesz: először elemeire bontja az ismereteket, azután mechanismusát magyarázza. Elemző utjában a jelekről a képzetekre, a képzetekről (images) az érzékletekre (sensations), az érzékletekről azok végső alkotó elemeire száll. Célja megmutatni, hogy minden jel képzetet helyettesít, minden képzet pedig érzékletet.

A munka első része az analysisist foglalja magában. Vizsgálja először a jelek természetét s főleg – Condillac nyomán – a neveket, melyeknek egész jelentősége a helyettesítésben áll. Érdekes pillanásokat vet a nyelvek keletkezésére s vizsgálja azon psychológiai állapotot, melyben a nevek származ-

¹⁰Péterfy Jenő Taine-nel és művével foglalkozó írásainak jegyzéke a megjelenés időrendje szerint: I. *De l'Intelligence*. Külföld, 1879. 4. sz. 118–122. II. *Az angol irodalom története*. Először megjelent: Budapesti Szemle, 1882. 31. k. 67. sz. 142–148. III. *Franciaország klasszikus filozófusai a XIX. században*. (Az eredeti negyedik kiadása után fordította és bevezette PÉTERFY Jenő.) Először megjelent: Filozófiai Írók Tára IV. A fordító előszava. Bp., 1884. X–VII. IV. *Taine legújabb kötete*. A jakobinus kormányzatról. Először megjelent: Budapesti Szemle, 1885. 41. k. 98. sz. 290–305. Vö. NÉMETH G. Béla, *Péterfy Jenő*. Bp. 1988. 149., Ugyanő, *i.m.* Bp. 1981. 313.

¹¹A könyvismertetés szövegét változtatás nélkül, betűhíven közöljük.

nak. Ugy találja, hogy a külbenyomásokban az, a mi folyton ismétlődik, lassankint bennünk ösztönt, tendenciát – une tendance – kelt fel, mely végre a benyomásokban ismétlődő általános tulajdonságok megnevezésére vezet. A köznév a tárgyak ily általános tulajdonságainak s csak is ezeknek felel meg. A nevekről, mint a képzetek helyettesítőiről a munka a képzeletkehez magukhoz jut, melyek ismét az érzéketeket helyettesítik. A képzeteket rendszeren az érzéketek képmásainak vagy okozatának szokták tekinteni. Taine Dugald Stewart nyomán a képzet és érzéklet közt a n t a g o n i s m u s t talál. Szerinte mindkettő hallucináció; csakhogy ellenkező irányú. A képzet ép úgy törekszik igaznak látszani, mint az érzéklet. A képzet külső valóságában rejlő illúziót azonban a valódi benyomásból támadó érzéklet lerontja. Az utóbbi erősebb levén, háttérbe szorítja, erejétől megfosztja az elsőt s így tűnik ez fel előttünk pusztán alanyinak, melynek semmi külső valósága nincs. Az állítás érdekességét a gazdag példákból meríti, melyekkel az meg van világosítva. Terünk szűk volta miatt itt csak a könyvre magára utalhatunk.

Az érzéketekről szóló tan két részre szakad. Az egyik pusztán leíró. Az egyes érzékekről, az érzékek neveléséről Taine jobbára angol példák után beszél. Nem felejtí el a physiologia legujabb vívmányait az érzéketek tárgyalásánál. Helmholtz fölfedezései, a physiologia s pathologia körébe vágó részletes kutatások sem kerülí el figyelmét. Legfőlebb azt lehetne megjegyezni, hogy könyve ezen részében leginkább jár el a dilettans módja szerint. Bizonyosnak, kétséget kizáróknak állít oly dolgokat, melyekről az ellenkezőt még ép oly valószínűséggel mondhatni. Könyvének némely fejezete után azt hihetnők, hogy a physiologia terén matematikai bizonyosság uralkodik. A leíró részszel kapcsolatban egy érdekes kérdést vet fel az érzéketek elemeit illetőleg. A mint az egyszerűnek vélt hang, sok hangnak egyesülése: úgy a mi egyszerűnek vélt érzéketek, benyomásaink is psychologiai kombinációk eredményei.

Szerzőnk – könyve második, synthetikus részében az elme mechanismusát magyarázza. Mint már főnebb említők, az elmebeli működések megértésére – a tehetség, képesség, erő s más efféle szókát nem alkalmazza. Számára csak elmebeli tünetények s ezek egymáshoz való viszonya, a kölcsönös kapcsolat létezik; a „qualitates occultae” nem a tudományos magyarázat körébe valók.

Taine, az elmebeli mechanismust magyarázván, azon nézetből indul ki, hogy mind a képzet, mind az érzéklet: hallucináció. Ebből magyarázza a „külső észrebevést” és az emlékezést. Az észrebevésről azt mondja, hogy „une hallucination vraie.” A kifejezés alapján igaz. Jelzi a naiv realismus hamisságát; e kifejezés kimondja, hogy a külső észrebevés tulajdonképen belső tény; hogy a képzetnek törekvése: k ü l s ő n e k látszani stb. . . .

Az érzéketek illetén természetéből – a tehetségekről, belső erőkről szóló föltevések teljes előadásával – magyarázza Taine az észrebevést, emlékezést, képzetlet, álmot. Mindannyi a képzetek, érzéketek kölcsönös viszonyainak különféleségéből ered. A külső észrebevésnél tárgyalja az érzéketek localisatiojának kérdését s utána a második kérdést, mely már a metaphysika körébe vág: mi a k ü l s ő v a l ó s á g? Sem a munka kritikája, sem annak b e h a t ó ismertetése nem lehet e sorok feladata. E nagyon fontos kérdésbe itt be nem bocsátkozhatunk; adjuk hát pusztán néhány szóval Taine nézetét. Szerinte ha a külvilág tünetényeiből mindent elvonunk, mi érzékeinkre, elménkre tartozik; még marad valami azoktól független: a mozgás; „une série d'états successifs compris entre un moment initial et un moment final, et définis par leur ordre réciproque que nous nommons le mouvement pur.” Hogy különben a mozgás fogalma nem oly kifogástalanul egyszerű, – hogysem arra az elmétől független valóságot lehetne építeni – Taine maga átlátja.

Taine könyvének igen érdekes része az utolsó: „connaissance des choses générales.” Kezdetben egy nyomon halad az angolokkal s első sorban Mill a mestere. A tapasztalás általánosítása: egészen Mill módszere szerint történik. Az inductio eljárását, különféle szabályait annak rendszere szerint tárgyalja. Azonban egy kérdésben, az axiomák eredetére, értékére nézve érdekes ellentét van közöttük. Mill szerint nincs szükségesség; a tünetények kapcsa esetleges, csak addig van ereje, meddig tapasztalásunk ér; a törvények érvénye csak a tapasztalás határáig tart; azontúl ignoramus és ignorabimus. Mill szerint a tünetények synthesise, kapcsa – alapján a véletlen. Taine ellenkezőleg e kapcsolatban szükségességét lát; szerinte a synthesis analysisre vezethető vissza; a tünetények, törvények közötti összefüggés – a n a l y s á l h a t ó. Minden axiománál az ítélet alanyában az állítmány már befoglalatik. Az elme folytonosan a z o n o s r ó l, a z o n o s r a halad; az analysis a változatok sokaságából kifejtí az azonost, a főtörvényt; és ezen mindenütt különféle fokozatban előforduló azonosság képezi

a tünemények szükséges kapcsát. Taine tehát a pusztá abstractióban találja azon hatalmat, mely Mill chaosát törvények rendszerére változtatja. „Az abstractióval és a nyelvvel – úgy mond – emeljük ki a tünemények változatából a maradó formákat, a szükséges kapcsolatokat, a törvényt. Az ok és okozat, nem véletlenből, hanem szükséges – alanyában azonos – kapcsolatok folytán a tünemények végtelen sorát foglalja egybe. A tüneményekből abstractio utján kifejtjük a törvényt, majd a részleges törvényekből az egyszerűbbeket, általánosabbakat. Az abstractio legmagasb fokán végre az egész természet maga sem lesz egyéb, mint egy végtelenbe terjedő törvény, mely ezernyi ezer részletesb törvényre oszlik és az idő s tér pontjain át végre az egyének végtelen láncolatában testet nyer. ”Lehet-e s szabad-e a Taine választotta ez uton a világ ily felfogásáig eljutni? A részleges törvényekből abstractio utján juthatunk-e oly törvényhez, mely absolut s azokat nem csak maga alatt, hanem magában is foglalja? – ezek oly kérdések, melyekkel itt nem foglalkozhatunk. A könyv ezen része mindenestre érdekes és gondolkozásra keltő.

Hátra van még, hogy Taine könyvének egyik nagy érdeméről szóljunk. E mű t.i. érdekesnél érdekeseb példák adattára. Taine mindenütt a jellemzőből indul ki s példák utján fejt ki állításait. Ez könyvének ép annyi érdeket, mint világosságot ad. – Az új kiadás nevezetes hozzáadásokkal bővült. Következő monographiákat találunk benne: „Les centres nerveux et la pensée;” „Acquisition du langage par les enfants;” „Acquisition du langage par l'espèce humaine” sat. Taine művét melegen ajánlhatjuk mindenkinek, ki az újabb psychologia vívmányaival s a szigorú természettudományi módszer alkalmazásával bővebben meg akar ismerkedni.

Péterfy Jenő dr.

IRODALOM ÉS TÁRSADALOM A 16–17. SZÁZADBAN

Szerk. Varjas Béla. Bp. 1987. Akadémiai K. 4391. (Memoria Saeculorum Hungariae 5.)

„Emlékezzünk régiekről” – kívánczik könyvismertetésem alcíméül, mert sajnos több szempontból igaz. Sem a sorozatszerkesztő (V. Kovács Sándor), sem a kötet szerkesztő (Varjas Béla), s a szerzők egyike (Dán Róbert) nem élhette meg munkája megjelenését. De nem csupán már a köztünk nem levő munkatársainkra emlékezhetünk régiként e kötet kapcsán: a tanulmányok is régiek. A megjelenést megelőzően nyolc-tíz évvel íródtak; számos közülük másutt is megjelent, s van olyan szerző, aki közben (igaz a szakmán belül) témát változtatott. Mégis örülhetünk e könyv megjelenésének, hiszen a címben jelzett két évszázad (pontosabban egy, hiszen hozzávetőleg az 1550-től 1680-ig terjedő korszakról van szó) szellemi áramlatai és a hazai irodalom-, művelődéstörténet kapcsolatáról nem jelent meg mostanában tematikus tanulmánygyűjtemény. Különösen olyan nem, amely ilyen jól egészítené ki irodalomtörténeti kézikönyvünket, s amelyet a felsőoktatásban ilyen jól lehetne használni.

A kötet címének megválasztása zavarba ejtő. Már tíz évvel ezelőtt is szerencsésebb lett volna a „szellemi áramlatok” az „ideológia” helyett. A legritkább esetben esik ugyanis szó ideológiáról a dolgozatokban. Zavarunk csak fokozódik, amikor Pirnát Antal tanulmányában is éppen azt bizonyítja, hogy a történet központi alakja, Giorgio Blandrata mennyire nem volt ideológus, csaknem következetesen antitrinitárius ideológiáról beszél. Ez néhol már ellentmondásos, hiszen éppen ő mutat rá, hogy „A radikális mozgalmak politikai és társadalmi aspektusa úgyszólván hiányzik: a német parasztháború vagy a münsteri anabaptista felkelés említést sem érdemlő marginális események”. Ez után a mondat után nem várjuk az ilyen folytatást: „Az ideológiai fejlődés lényege... intellektuális radikalizálódás”, mint ahogyan ténylegesen a teológiai és filozófiai gondolkodásban bekövetkezett változásról van szó

(hogy ez fejlődés vagy sem, az megítélés kérdése). fejlődés vagy sem, az megítélés kérdése).

J. A. Caselli vallon nemes, aki a XVIII. század második felében járt Erdélyben, egy levelében írja barátjának: „Számos vallás található itt... szociniánus vagy az unitárius, amely egyház régenten a legnépesebb volt, ma a leggyengébb. Egyébiránt természetes, hogy a szocinianizmus kihál, mint a nép körében is élő vallási szekta, és elterjed, mint filozófia a tanult és bölcs emberek közt.” („On y trouve plusieurs sortes de religions... des sociniens ou unitaires, autrefois les plus nombreux aujourd'hui les plus faibles. Au reste il est naturel que le socinianisme s'eteigne comme secte parmi le peuple et qu'elle s'etende sous le nom de philosophie chez les hommes instruits et sages.”) És Pirnát Antal annak az eszméáramlatnak a korai történetét foglalja össze, amely, s a szerző ezt hangsúlyozza tanulmányában, már a kezdetekben olyan volt, mint ahogy J. A. Caselli két évszázad múltán jellemezte. Nincs semmi alapom kételkedni a dolgozatban leírt megállapításokban; megjegyzésként talán annyit: nem meggyőző Luthernek vagy Kálvinnak olyan jellemzése, mint akik előre végiggondolták volna a teológiai kérdések racionalista megközelítésének veszélyeit, s ezért helyezkedtek volna olyan álláspontra, amelyben a kételkedés negatív kategória volt. Azt hiszem, ez abból az ellentmondásból fakad, amit jól jelez a kelet-közép-európai antitrinitarizmus történetének folyamatában, kvázi fejlődésében való szemlélete, s ezzel szemben a protestáns vallásújítás nagyjai nézeteinek statikusabb értékelése.

Pirnát Antal tanulmánya hézagpótló, részben 1961-ben megjelent könyve magyar fordításának hiányát is pótolja.

Bitskey István dolgozata már megjelent az általa sajtó alá rendezett emlékirók-kötet (Magyar remekírók, Bp., 1982) utószavaként, a Tótfalusi

Kis Miklósról vonatkozó rész pedig az 1985-ös Tótfalusi-émlékülésszak előadásaként is. Közben (1983-ban) megjelent Veress Dániel nagy lélegzetű (bár nem jól sikerült) összefoglalója az emlékirat-műfajról, s az említett szövegek közül kettőnek is született közben kritikai kiadás (Zay Ferenc, Martonfalvai Imre), amelyek közül az egyikre pótlólag még volt alkalma hivatkozni a szerzőnek, de a kritikai kiadás előnyeit, például a stílusértelmezésben azonban nem élvezhette. Ugyanígy a „Történelmi esemény és írói élményvilág” című fejezethez kaphatott volna megfontolandó gondolatokat, az igaz, nem magyar nyelvű irodalomról, de éppen „a műfaji előzményekről” szóló fejezet időszakáról kiváló összefoglalást nyújtó, 1986-ban megjelent könyvből: Marianna D. Birnbaum: *Humanity in a Shattered Word. Croatian and Hungarian Latinity in the Sixteenth Century*. Slavica Publishers, Inc. 1986. (UCLA Slavic Studies 15.).

Egy, még el nem készült munka lesz majdan nagyon sokatmondó többek közt az emlékirat-műfaj hazai történetírói számára is: a Mindszenti Gábor-kritikai kiadás. Bitskey István dolgozatában a csúcsteljesítmény értékelést kapta, mint több, ezt megelőzően is, jóllehet a szakmai közvéleményben már régóta jelen van az a vélemény, hogy nem pusztán XVIII. századi eredetű szavak vannak benne, hanem feltehetően akkori hamisítvány.

Természetesen nem ezek a szerzőtől független hiányok azok, amelyek kérdőjeleket ébresztenek e sorok írójában is a Bitskey István tanulmányában olvasható műfaj-meghatározással kapcsolatban. A dolgozat írója azt mondja, hogy az emlékiratok szerzői a történetírástól önmagukat tudatosan elhatárolták, s hogy „a műfaji kritériumok” itt lazábbak, mint a történetírás (s más műfajok) esetében. E tudatos elhatárolást azonban nem magukból a szövegekből sejtethetjük, hanem a keletkezett szöveg sorsából vagy egyéb külső körülményekből. A kérdés most már az, hogy lehet-e meghatározni egy műfajt úgy, hogy csupa negatív dolgot mondunk róla: nem ide és nem oda tartozik, ez az, amit „emlékirat” gyűjtőnévvel foglalhatunk össze. Miután a korabeli retorikák sem szabályozták tudtunkkal az ilyen írások létrehozásának mikéntjét, említett eljárásunk jogosultnak tűnhet fel. Ekkor azonban keresni kellene, hogy az egyes szövegek milyen szerkesztési elvek alapján íródtak, van-e stílusbeli elkülönítő jegyük stb. Semmiképpen nem lehet megelőgedni egy nagyon is vitatható társadalomtörténeti leírással. Jó példa a tévedések lehetősé-

gére a már említett Tótfalusi Kis Miklós-elemzés, nevezetesen a Mentség jellemzése (vö. Jankovics Józsefnek ugyanazon a konferencián elhangzott előadásával). Összefoglalóan talán azt mondhatnánk, hogy az *irodalomtörténeti* megközelítés hiányzik az áttekintésből.

A Nádasdy-n keresztül Ferdinándot szolgáló, de II. Jánoshoz hű maradót, a nemzeti királyság megteremtésének lehetőségében reménykedőt, a maga számára helytállás és hűség erkölcsi normáját választó, a fő ellenséget a törökben látó, ám a némettel szemben is bizalmatlan, a históriás ének tudósító műfaját tudatosan művelő, ám saját érzéseit sem titkoló Tinódi Sebestyén saját írott életműve a fő forrás a fenti következtetések levonására. Varjas Béla Tinódi pártállásáról gondolkodva még nem ismerhette az 1984-ben megjelent, s vele lényegében azonos eredményekre jutó tanulmányt, amelyet Szakály Ferenc írt, s adott ki egy nagyobb Tinódi-válogatás bevezetőjeként. Történész és irodalmár jutott más-más gondolkodásmóddal azonos eredményre, mutatva, hogy a fenti értékelés utolsó megállapítása mennyire nem alaptalan: Tinódi a tanulmány címében megfogalmazott szempontból explicit módon nyilatkozik, nem titkolva érzelmeit, véleményét azokban a helyzetekben, amikor hezitáció több, mint jogos viselkedésforma. Számunkra, akik a korszak politikai gondolkodását próbáljuk megközelíteni, ő az egyik legjobb forrás, hogy a politikai döntések születésének korabeli geneziséét valamelyest rekonstruálhassuk.

Kulcsár Péter a történetíró Heltait bemutató tanulmánya több szempontból is figyelemre méltó. A már említett didaktikus szempont, hogy miként lehet e kötetet az oktatásban hasznosítani, többek közt az ő írása alapján fogalmazódott meg bennem. Az, hogy a szerző, véleménye elmondása előtt felmondja szövegolvasatát, jó alkalmat kínál hasonló eszközökkel dolgozó szakmabeliekkel (például Horváth Jánossal) való összevetésre. Kis historia litteraria is így ez (ugyanazon szövegek más-más koncepció jegyében való elolvasása és elmondása). A másik szempont fontosabb most számunkra: „Kiadás- és szövegtörténeti áttekintés”, ahogy az alcím mondja. Egy lehetséges példa arra, hogy a nyomda- és könyvtörténet terminológiájával, módszereivel más diszciplína történetét hogyan lehet írni. „A könyv civilizáció/tudománytörténete” műfaj tehát haszonnal honosítható.

Barlay Ödön Szabolcs Berzeviczy Márton pályakezdő éveinek történetét írta meg. Ezt, s nem többet, nem azt, amit a cím és a bevezető

mondatok sugallnak. A szerző széles körű forrásfelhasználással leírja Berzeviczy peregrinációjának történetét, de nem tudjuk meg ebből, hogy ennek egyes állomásain kitől tanult, milyen politikai-elméleti képzése volt; konkrétan kikkel találkozott, azok nézetei mennyire befolyásolhatták politikai gondolkodásának alakulását. Nem tudjuk meg, hogy végül is miért állt Báthory István oldalára, s hogy az ő esetében (és persze a XVI. század második felének erdélyi pályatársai esetében) mit jelent konkrétan az, hogy ők *humanista* politikusok. A tanulmány alapja lehet a későbbi kutatásoknak, hogy most már „elkísérjük” útján Berzeviczyt. Tegyük hozzá ugyanakkor, hogy a szerző 1986-ban megjelent könyvét ismerve részben választ adhatunk magunknak.

Dán Róbert legújabb könyvének preconcepcióját olvashatjuk e késvé megjelent tanulmánykötetben. Elvi alapvetését annak, amit részletesebb (a szombatosság története) feldolgozásban is olvashatunk immár. Az elvi alapvetés annak az állításnak a kidolgozását jelenti ez esetben, hogy a zsidózás a korban egyedül Erdélyben „komplex ideológiai rendszer”, s ennek oka „Erdély más-sága”. Ennek a másságnak többoldalú jellemzését találja meg az olvasó ebben a tanulmányban, s annak a (már másutt is kifejtett) véleménynek a megfogalmazását, hogy „ez az Európában páratlan eszmetörténeti jelenség” Erdélyben lett „a tömegek vezérelvévé, reményévé vált, kultúrahordozóvá, irodalomtermő talajjá”. Az állítás utolsó két elemével kapcsolatban nincs helye vitának, de az egész elképzelést túlméretezettnek látjuk pontosan abból a szempontból, hogy a szombatosság mennyire a tömegekben élő szellemi mozgalom, illetve, hogy a szombatos irodalmi termékek valóban oly nagy hatással voltak-e szélesebb körben a világgép formálásában.

„Literátor-politikusok”. Szerencsés és szép elnevezés. Bár Nagy László nem használja, de tanulmánya róluk szól. Imreffy János historiográfiai rehabilitációja után most Káthay Mihályról alkotott képünk korrekciójához járult hozzá a szerző. De nem csupán Káthay Mihályról van szó: függetlenül attól, hogy ő vagy Imreffy, vagy akár a szerzőségekből kizártak (Péchy Simon, Illésházy István, Bocatius János, Rimay János, Alvinczi Péter) írták a fegyvert fogott magyar rendek Európához intézett kiáltványát, művelődéstörténeti szempontból fontosabb ennek a művelt politikusrétegnek a megléte, irodalmi tevékenységük többrétűségének bemutatása. Fontos persze a politikai gondolkodás történetét tekintve is, főként az arról alkotott kép történetének

szempontjából. Oktatásunkban még kísért a felelőtlen, önző, saját érdekéért az országot eladó, többnyire műveletlen XVI. századi politikus képe. Az ezzel szemben felmutatott minden példa, főként, ha tárgyyszerűségéhez kétség sem fér, közelebb segít bennünket az ilyen előítéletek felszámolásához.

Uray Piroska 1978-as diákköri dolgozatának kibővítésével keletkezett (vö. *Eszmei és stilisztikai kérdések a régi magyar prózában*. Szerk. Bitskey István, Gomba Szabolcsné, Varga Pál. Debrecen, 1978) tanulmányának címe (Az irénizmus Magyarországon a 16–17. század fordulóján) akár a következő négy tanulmányból álló fejezet is lehetett volna. Heltai János, Imre Mihály és Vásárhelyi Judit egy-egy életművet, életműrészletet elemző írásai is alapjában e szellemi áramlat recepciótörténetét teszi világosabbá.

Kathona Géza 1940-ben megjelent, Samarjai János teológiáját, s ezen keresztül a hazai irénikus gondolkodást elemző tanulmánya után hosszú ideig nem született meg a folytatás, a Samarjai-kortársak életművének vizsgálata. Uray Piroska most megjelent összefoglalása tulajdonképpen alig használhatott fel valamit Heltai János, Húbert Ildikó, Imre Mihály és Vásárhelyi Judit munkáiból, így az irénizmusról magáról nem nagyon tudott többet mondani, mint amit már Kathona Gézától tudtunk. Nem meggyőző ezt a teológiai irányzatot alapjában politikai indíttatásúként jellemezni, mint ahogy ez Magyarországon sem volt az. Fontosabb lett volna (s ezt Imre Mihály és Vásárhelyi Judit is elmulasztotta) nagyobb hangsúlyt helyezni arra az egyébként említett tényre, hogy az újsztoicizmussal való csaknem egyidejű jelentkezés a hazai szellemi életben mennyire erősítette és gyorsította mindkettő recepcióját. Ennek kidomborítása hiányzik a Szenci Molnár-dolgozatokból is, ahol pedig ez még nyilvánvalóbb. Ugyanígy újra lehet vitatkozni azon, hogy a szász filippizmus nálunk valóban csak „háttértényezőként” segítette az irénikus gondolatok meggyökerezését. Uray Piroska tanulmánya kapcsán támadhat az a benyomása az embernek, hogy a korban minden politikai közeledés mögött irénikus recepciót kell keresni; nem válik el, hogy fest ez nálunk, milyen eszmetörténeti közegből milyenbe érkeznek ezek a gondolatok, s végül (de csak végül) mi ennek a szellemi mozgalomnak a társadalomtörténete. Szempontokat jobban ez utóbbihoz kapunk.

Heltai János szűkebb témát választott, s így egy szempontból teljes képet ad Pécseli Király Imre munkáiról. A kiindulópont David Pareus

teológiája, s az irénikus teológia érvényesülése, megnyilvánulása az elemzett műben. Pécseli Király életrajza, vitái aztán jó alkalmat kínálnak arra, hogy az általa képviselt szellemi irány kezdeti befogadásáról is képet kapjunk. A Catechismus-elemzés pedig a műfaj hazai története egy fejezetének tömör vázlatát is adja.

Imre Mihálynak igaza van, hogy az *Idea christianorum* (1616) Szenci Molnár életművének értékelésekor az egyik legfontosabb munka. Ugyanígy értékelhető, ha a XVII. század eleji magyar szellemi életet akarjuk jellemezni. Imre Mihály arra mutat rá ugyanis (ha nem is mondja ki ezt), hogy az újsztoicizmus, mint a későhumanista értelmiség filozófiája, az irénizmus, mint a korszak jól képzett vezető, literátor, protestáns papságának egyik fontos teológiai irányzata és a politikai gondolkodás központi gondolata (a török kiűzésének lehetősége) e műben együttesen van jelen. Amit hiányolhatunk, az az, hogy az elemzésben nincs így együtt ez a három tényező. Nem vehető-e fel például, hogy Lipsius szerepeltetése nem a kompromittáló szándék által vezetett szerkesztő választása, hanem a humanista concordia Frenzellet kezdett vonalának erősítése, továbbvívése a kötetben? Az, hogy „az ellenreformáció nyomasztó terrorja elleni vádbeszéd lenne”, nem hiszem, hogy Szenci Molnárból felvetődött, mint ahogy a dolgozat önellentmondásának látom, hogy „polgári humanista frontot” említ, ami sejthetőleg „a konvertita humanista” ellen van. Azt hiszem, a humanizmus egyik fő jellemzője éppen e politikai/valláspolitikai kategóriák és tartalmak fölé emelkedni tudás, s ha a Szenci Molnár által kiadott mű két külön körön is (ahogy Imre Mihály nagyon szemléletesen bemutatta) a concordia jegyében épül fel, akkor az értelmezés és a szerkesztői szándék közti disharmoniát látom.

Vásárhelyi Judit a bekecsi templomszentelés alkalmából szerkesztett Szenci Molnár-kötetet elemezte, s hangsúlyosan is a prédikációfordításokat (Scultetus, Molinaeus). Ezzel szervesen kapcsolódik Imre Mihály tanulmányához. Sajnos csak addig jut el a kötet jellemzésében, hogy az egyes prédikációkat és fordításokat bemutatja, s a fordítással kapcsolatban tesz megállapításokat. Ez utóbbiak további elemzését hiányolom, hiszen valóban fontos dolgot jelez itt a szerző: mit hagyott el Szenci Molnár, mit fordít másként. A miértekre lettünk volna kíváncsiak, annak elemző bemutatására, hogy az *Idea christianorum*, a *Postilla Scultetica*, a *Jubileus esztendei prédikáció* és ez a mű egységes életmű részei.

Sajnos a szerző később (1985-ben) megjelent könyve e dolgozatot változatlanul közli újra, igaz, ott több más, épp a felvetett szempontból is értékelhető tanulmány között.

Somlyói Tóth Tibor Pataki Füsüs Jánosról nem kis elfogódottsággal írt, de azt hiszem, inkább arról van szó, hogy a szerző összes olvasmányélményét e dolgozat keretében szerette volna elmondani. Nem látom bizonyítottnak, s nem is igaz, hogy a XVI–XVII. század fordulójának egyik jellemzője lenne, hogy az antik kultúra hatása ekkor válik szervez részévé („most pulzál”) a hazai művelődésnek. Az volt már egy évszázaddal előbb is. Éppen ez a talán utolsó időszak, amikor európai szellemi áramlatok recepciójában nem volt kétsétség. Így persze azt sem tartom igaznak, hogy Pataki Füsüs János lenne az első, akinél nem különül el a humanista eruditio és antik kultúra. Sokan voltak előtte ilyenek, s kortársak is. Háportoni Forró Pál egyébként e szempontból értékelhetőbb lett volna, de az ő esetében az a kérdés, hogy mennyiben dolgozott a magyar udvari kultúrát létrehozni szándékozó Bethlen céljainak szolgálatában (mert, azt hiszem, nem ez volt a fő szempont; mellesleg a Curtiusfordításnak nincs mutatója). Pataki Füsüs János célja inkább volt a fejedelem közvetlen szolgálata.

Amit végképp nem értek: miért kell Pataki Füsüs János munkája kapcsán felemlgetni mindenkit, aki előtte csak érintőlegesen is gondolkodott fejedelemről, államról, hatalomról. Hiányzik annak kimondása, hogy milyen eszmekörben dolgozott Pataki Füsüs, mert azt nehezen lehet hinni, hogy Szent Tamástól Bodinig, Lipsiusig mindenkit recepciót. A felbukkanó topikus egyezések a fejedelem erkölcséről stb. nem a valamennyi azt említő munka ismeretét jelzik, hanem a gondolat toposz voltát. A tabló mindezekről függetlenül impozáns, de nem derül ki, hogy az arcképek hogy kerülnek éppen így egy helyre.

Szőnyi György Endre diákkori dolgozatát már az 1977-ben megjelent *Eszmei és poétikai kérdések a régi magyar prózairodalomban* (Szerk. Hargittay Emil. Bp., 1977.) című kötetből is ismerhetjük. Fő eredményének azt tartja, hogy az ideológia és stíluseszmény közti összefüggést sikerült kimutatnia Prágai András munkáiban (a tanulmányban Prágai *eszmeiségéről* értekezik a szerző, ami az összegzésben lesz *ideológia*). Ami Prágai prózaírói stílusát illeti, egyetérték az elemzéssel; egy manierista stílusjegysor meglétét ellenőrizi Szőnyi a vizsgált életműben. Az eszmeiségről írtakban azonban már kételkedem; elsősorban is

Prágai ezoterikus voltában, illetve abban, hogy közhelyként élt, minden író embernél megtalálható jegyek (például az erények szimbolikus kövekkel való megnevezése stb.) értelmezhetőek így. Ami a XX. században okkult dolognak tűnik, az a korban egészen természetes is lehetett, s ezért is tartom túlzásnak akár Prágai, akár Szenci Molnár vagy mások esetében a rózsakeresztes reneszánsz recepcióját felelmegetni.

Hargittay Emil és Varga Ágnes, vázlatban ugyancsak 1978-ban már megjelent (vö. az Uray Piroska dolgozatánál hivatkozott kötettel) dolgozatához, azután, hogy Hargittay e témából védte meg egyetemi doktori értekezését, s azután, hogy a közelmúltban több Pázmány-emlékülésszak volt, s több előadás hangzott el politikai gondolkozásával kapcsolatban is, maguk a szerzők is sok mindent tennének hozzá. Elsősorban az itt csak megemlített francia politikai elméleti munkáknak és gyakorlati terveknek Pázmány felfogására és politikai gyakorlatára tett hatását kell újra-gondolni.

Erre az eredményre jutunk akkor is, ha Klaniczay Tibor Zrínyi nemzetközi látóköréről írt tanulmánya felől közelítünk. Zrínyi 1638-ban már Itáliát megjárta felnőtt politikus, akinek a nádor és meghalt nevelője elképzelései közül kell választania. Mint ebből a dolgozatból is kiténik, az utóbbit választotta.

Több tanulmányban is történik utalás arra, hogy egy-egy szerző, mű (Bodin, Cocceius stb.) szerepel valakinek a könyvtárjegyzékén. De ez a legtöbbször csak említést érdemlő szempont. Klaniczay Tibor módszertanilag is tanulságos dolgozatában komolyan vette a könyvtár elemzését, abból indult ki; kézbe véve az abban meg-

volt politikai elméleti munkákat, tudta csak viszonylagos egzaktsággal körülírni, hogy Zrínyi Miklós cselekedetei milyen elvi alapozottságúak voltak. Külön tanulsága a dolgozatnak az, hogy „a francia kapcsolat” utóbbi időben felfutó kutatásának időben visszafelé is kell tájékozódnia eddig főként az 1655-ös országgyűlés utáni időszakot vizsgálták), hiszen a IV. Henrik idején keletkezett elképzelések fél évszázad múltán is hatottak a hazai politikai gyakorlatban.

A többi dolgozattól több szempontból is különbözik a kötet utolsó, Kathona Géza által írt tanulmánya. Részben Tofeus Mihály személye miatt, de elsősorban azért, mert teológiai képzettségű ember írt teológiai áramlatokról. Így válik hitelessé Tofeus és az erdélyi papság olyan jellemzése, hogy gondolkodásukban merőben ellentétes tendenciák is békésen megfértek egymás mellett (Tofeusnál például a coccejánus foedus-tan és a predestináció). Egyetlen megjegyzésem Tofeus társadalomkritikájának bemutatását illeti: e kétségtelenül megvolt bibliai alapú erkölcsi kritika (hiszen nem a feudális társadalmat kritizálja) értelmezésében (ami a szóhasználatot illeti) nagyon érződik az 1950-es évek élménye. Azt hiszem, sem Tofeus, sem Martonfalvai Tóth György számára nem volt jobbágykérdés, a nép kiszípolozásának elítélése stb. minden korai reformátorunknál is természetes volt, s hogy Tofeus az ilyen visszaélések kimondásában esetleg bátrabb volt kortársainál, azt nehéz lemérni, hiszen csupán az első vonalbeli prédikátoroktól maradtak ránk írott emlékek arról, hogy mit mondtak a szószékről.

Monok István

TAXNER-TÓTH ERNŐ: A FIATAL VÖRÖSMARTY BARÁTAINAK LEVELEZÉSÉBŐL

Bp., 1987. Az MTA Könyvtára. 183 + 3 l. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei. 17 (92). Új sorozat)

Az Akadémiai Könyvtár 1956-ban indult sorozata, e számszerűen is tiszteletet parancsoló gyűjtemény igen nagy szolgálatot tett a magyar kultúrhistoriának: kitűnő bibliográfiai összeállítások, szaktanulmányok, monográfiák és nem utolsósorban alapos dokumentumkiadások jelenthettek meg a sorozat keretében.

Taxner-Tóth Ernő kötete irodalomtörténeti csemegét ígér, hiszen ritkán bejárta vidékre kalauzolja olvasóját: abba a művelődési „háterszágba”, amelyből a nagy alkotók nagy művei általában születni szeretnek.

A zsenik mindig s mindenhol megkapják a járó tiszteletet és a megfelelő oldalszámot, de az inspiráló, tanító baráti, kortársi környezettről néha alig tudunk. Pedig egy-egy elfelejtett írás napvilágra kerülése folyton ennek fontosságára figyelmeztet, gondoljunk csak például a nevezetes Bártfay-naplóra. Legutóbb Fábri Anna könyve állított emléket „az irodalom magánéletének”, nem kevészer említve ma már alig ismert poétákat és fűzfapoétákat, szellemi és valóságos szalonokat. Horváth János egyetemi előadásokban (majd könyvekben) göngyölytette föl Berzsenyi

és Kisfaludy irodalmi és baráti kötődéseit: elősegítve többek között helyes értékrendünk kialakulását. Hogy világos legyen, a nagyok honnan és kivel, illetve kiket maguk mögött hagyva érkeztek az irodalomba.

Az ifjú Vörösmarty baráti köre – ennek bemutatása a forráspublikáció célja – több szempontból is igen érdekes.

Általánosságban a fentebb említettek miatt, hiszen a Horváth Károly-féle nagymonográfiában tárgyalt költői korszak egy újabb lenyomatát adják a dokumentumok. A levelezés sajátos műfaj, személyesebb a közönségnek szánt megnyilatkozásnál, de mégis tárgyilagosabb, mondjuk, egy naplónál, hisz mindjárt ellenőrzött is a címzett által. Tudjuk, Vörösmarty nem becsülte túl sokra a levelet, politikai és más érdekek, félelmek nem is kegyelmeztek túlzottan ilyenféle hagyatékának. A kritikai kiadás alig 200 levelet tudott *tőle* összegyűjteni, s a *hozzá* írottak száma is ugyanennyi lehet. Ezért is fontos lehet e levelezéskötet: hiszen a benne foglaltak talán elkallódott Vörösmarty-leveleket folytatnak, idéznek, vagy éppen azokkal vitatkoznak.

Másrészről önmagában is megáll ez a 125 levél, hiszen igaza van a bevezetőben idézett Tóth Lőrincnek, aki a kötet főszerkeplőjéről, Stettner Györgyről mondta akadémiai emlékbeszédében: „... ha nem is alkotott korszakot képező műveket, ha nem is volt vezér és pályatörő, mint Kazinczy és Kisfaludy: de hű munkás, segéd és bajtárs, bátor lovagja az új szellemnek”. Igaz ez persze a másik levélíróra, Fábíán Gáborra is.

Mert ez a két ifjú irodalmár a levelezéskötet főalakja, még akkor is, ha majd minden levélben felbukkan Vörösmarty vagy valamelyik korai műve. Nem sok tényszerűt tudunk eddig erről a körről, amelyben Stettner és Fábíán, de a fiatal Toldy és Deák is költővé, író-politikussá nevelődtek. Taxner-Tóth Ernő bevezető tanulmánya kiaknázza a levelekben rejlő lehetőségeket, és számos érdekes mozzanatra hívja föl a figyelmet, mintegy kommentálva a közölt anyagot. Jó érzékkel mutat rá a források adta *történeti-szociológiai vonatkozásokra*, a századelő induló literátorértelemiségének útkeresésére, az értelmiségé válás anyagi és szellemi nehézségeire. Hiszen példaértékűek a levelekben kibontakozó sorsok, hogy miként indulnak el egy olvasmánycentrikus világból életutak az irodalom, a politika felé, hogy az izgalmas új eszmék mi módon törekseinek szerkesztői, politikusi gyakorlattá válni, s e különböző utak hogyan lesznek mégis társak

a reformkor világában. A másik mozzanat talán még emezeknél is érdekesebb, az *ízléstörténeti* változások finom dokumentációja. Mint a bevezető is jelzi, a fordulat Fábíán, de főleg Stettner leveleiben érhető tetten. A Kazinczyval még a húszas években is aktív levelezést folytató Stettner „romantic” írásmódra biztatja Vörösmartyt 1820-as levelében, majd „az avatlan szem elől örök homályban rejtőző” költői megfogalmazásával maga is kísérletezik. A könyvjegyzéke és iskolája (a pápai kollégium) szerint a kanti eszmékkel hamar felvértezett ifjú ennél is messzebb jut: a divatos zsenivitában Berzsenyi, illetve Schiller mellett teszi le voksát, többek között Kazinczy ellenében, derül ki egyik, a bevezetőben idézett leveléből. Ugyanígy igen jellemző, milyen korán ismeri és érti Kölcey Körner-tanulmányát, Schlegel drámaelméleti munkásságát. Az ízlésváltás üteméről és nem kevésbé Stettner kitűnő tájékozottságáról vall az is, ahogyan a magába forduló német romantika helyett a főként Byronnal fémjelzett valóságosabban lázadó, dinamikusabb angol irány felé fordul.

Estztikai ízlésének Vörösmartyra tett hatásától némiképp felvilágosítanak hozzá írt levelei, de sokkal többet tudnánk – mint Taxner-Tóth Ernő is felveti –, ha pontosabb információink volnának arról a háttérmunkáról, amit a szerkesztő Vörösmarty mellett végzett. Mindenesetre párfjárt ritkító olvasottsága, tájékozódásának frissesége katalizátorként, szellemi útjelzőként szolgálhatott a többiek számára, ha nagy, önálló művek megírására nem is vállalkozott.

Ha elismeréssel lehet szólni Taxner-Tóth Ernő bevezető tanulmányáról, ugyanez sajnos nem mondható el ilyen egyértelműen a szerkesztői, sajtó alá rendezői munkáról. Aki a jövőben e kötet miatt akarja megtakarítani az akadémiai, illetve a nemzeti könyvtári kéziratári munkát, annak kételyei támadhatnak. Mert bár az előző és a jegyzetek indokolják, mégiscsak *válogatás* ez a kiadvány. A regesztákban olvasottak után is sokakban ott bujkál: esetleg csak itt és most fontos adalékon, néven stb. siklott át a szerkesztő szeme. Summa summárum: levéltári-kéziratári anyagból válogatást kiadni csak fél győzelem. Talán jobb lett volna egy korpuszban belül, de *teljességre* törekedni.

Sajnos a szövegek közlés sem pontos, félreolvasások, következetlenségek tarkítják a szöveget. Vegyük példának a második, egyébként az OSZK kéziratárában található Stettner-levelet. Hol használja, hol nem az *a'* írásformát a szövegek közlő.

Kimaradnak szavak, írásjelek: „egy szóval ki mondom”, utána elmaradt a kettőspont (30./*utolsó sor*); „vagy Phaetonnak díjjára” helyesen: „vagy akár Phaetonnak díjjára” (31./3. *sor*); „az átkozott [...] egy pár erdei Szörnyet küld előmbé...” helyesen: „az átkozott *Laverna* egy pár erdei Szörnyet küld előmbé...” (31./4. *sor*) (ha így olvasom, a jegyzet is hiányzik, tudniillik *Laverna* a titkosság, tolvajlás istennője, ha *Lavezanak*, akkor ismeretlen személy); „minden [...] dohányomat kirabolták...”, itt Stettner hagy ki helyet (31./7. *sor*); „elhagyni látszanak” helyesen: „elhagyni látszanak” (31./13. *sor*); „alacsony haszonlesés” helyesen „alacsony haszonszerzés” (31./15. *sor*); a versikében: ugyanitt: „salfatsaldí” helyesen „salfatsabdi” (31.) stb. Egy másik kiválasztott kéziratári levél – a 39. a kötetben – 15 sorában 9 hasonló olvasati hiba van. Néhol különösen zavaró, nem tudni, mikor csonkított a szerkesztő, mikor nem tudott kiolvasni valamit, hisz egyformán jelöli, sőt – mint látjuk – néhol az eredeti „kihagyásai” is [....]-jelet kapnak.

A jegyzetelés következetlenségeire néhány példa, ugyancsak a 2. levélből: az „*Erato sugalta sorok*”-ról (31./12. *sor*) közli, hogy nem ismeretes a hely, ahonnan való. Ezzel szemben az ugyanitt szereplő *Ovidius*-, illetve *Fáy-idézet*ről hallgat a jegyzet (31.). Különben is ellentmondásos, ha feltételezzük az olvasóról, hogy a latin, német stb. idézeteket érti (tudniillik ezek fordítá-

sa nem kerül jegyzetbe), akkor miért jegyzeteljük ugyanezen olvasónak, hogy az *Aeneist* *Vergilius* írta, *Zrínyi* pedig a *Szigeti* veszedelmet stb. Annyit mindenesetre érdemes megemlíteni, hogy a jegyzeteléshez igen jó arányérzékre volt (lett volna?) szükség, hiszen némelyik levél zsúfolásig telített antik és más irodalmi, történelmi utalásokkal, műcímekkel, idézetekkel, szállóigékkel. Nem mindig világos, hogy valamit azért nem jegyzetel a sajtó alá rendező, mert közhelynek tartja, vagy azért, mert nem tudta kideríteni az illető hivatkozást...

Annotált névmutatóval – legalább a gyakrabban szereplő személyek esetében – sok fölösleges utalás, illetve ismétlés elkerülhető lett volna. Itt is akad kifogásolható: *Pázmándi Horváth Endre*, illetve *Péteri Takács József* nevét furcsa volt említenie látni: *Horváth Endre*, *pázmándi*, illetve *Takács József*, *péteri*.

Az említett hibák nagyobb gondossággal elkerülhetők lettek volna, de alapvetően nem befolyásolják a kötet használhatóságát. Mert lesz használója, s nem csupán a *Vörösmarty*-kutatók között, hanem mindazok között is, akik a reformkor irodalmi-művelődési életének „szürke eminenciásaira” s egy kitűnő – itt modellértékűen bemutatott – szellemi közösség minden napjaira kíváncsiak.

Kokas Károly

IZSÁK JÓZSEF: ILLYÉS GYULA KÖLTŐI VILÁGKÉPE

1920–1950., 1950–1983. Bp., 1982., 1986. Szépirodalmi Könyvkiadó. 509, 555 l.

Illyésről az első önálló monográfiát elég későn, 1965-ben, s nem is itthon, hanem Washingtonban jelentette meg Gara László. A megírására leghivatottabb, *Béládi Miklós*, sok előzetes tanulmányban adta tanújelét az életmű benső ismeretének, megértésének és értelmezésének, de halála meggátolta az összegezést. *Tüskés Tibornak* az *Arcok és vallomások* sorozatban 1983-ban megjelent könyvét megelőzte a szintén a határon túlról, Erdélyből érkezett mű: *Izsák József*é. Az első kötetet még a költő is kezébe vehette.

Először az tűnik föl e monográfiában, hogy nem érződik benne szerzőjének a magyar fővárostól való földrajzi és politikai távolsága. *Izsák József* nemcsak *Illyés* műveinek, hanem a szakirodalomnak is teljes birtokában tekinti át a pályát és a művet, és pontosan ugyanazokat a kérdéseket

érezkeli bennük, mint hazai kollégái. Ha van is benne leegyszerűsítő, nem elég mélyreható elemzés, különösen az első kötetben, az az itthoni léggört a megírás időpontjában éppúgy jellemezte, mint a szerző hazáját. (Így például a népi írókról szóló 1958-i állásfoglalással való azonosulása, noha nem hagyja szó nélkül, hogy ebben „kor diktálta szükségszerűség érvényesült”. Hasonló ehhez a kétely nélküli kijelentés, mintha a moszkvai emigránsok a hazai küzdőknek „elmeileg helyes irányvonalat adhattak” volna, tévedéseik csupán a földrajzi távolságból fakadtak. Elavult séma az is, hogy a bolsevizmustól való félelem csak a fasiszmus térhódításával növekvő antikommunista propaganda- és rágalmahadjárat következménye lett volna; *József Attilá*val kapcsolatban már *Révai József* is elismerte

a sztálinizmus elriasztó, kiábrándító szerepét. Ez Illyésre éppúgy érvényes, s ennek ő az *Oroszországban*, ha nagyon szőrmentén is, de jelét adta. Iskolai közhely: Illyés sem „találta a kiutat”; dogmás túlzás, hogy a népi írók önmagukban sem bíztak. Kétszer is idézi Izsák Déry Tibornak kétségtelenül szellemes, de nem minden kajánság nélküli megállapítását, amely szerint Illyést még „a kanyarjai is menetirányban tartották”.)

Önálló ítéletre vall viszont a korszakolás. Nem, mint várnánk, 1945 a pályát kettéosztó határvonal, hanem 1950. Meggyőző az elosztás is: 1920-tól, az avantgárd kezdetektől 1933-ig az *Utkereső forradalmiság*, 1937-ig *A népi-nemzeti megújulás szolgálatában*, 1950-ig *A nemzeti költő próbatételei* a szakaszokat jelző alcímek. Épp ez utóbbi kitűnően igazolja a két fő korszak határának megválasztását. A pálya második felét sem 1956-tal határolja el, mint vélnénk, hanem 1962-vel. Erről sommásan így ír: „Ha volt a század második felében költő, aki életpártian és józan ítélőképességgel, felelősséggel nézett szembe az emberiség jelenével és jövőjével, az elsősorban egy magyar költő volt, Illyés Gyula.” 1950-ig *A forradalmi eszmények tisztaságáért*, utána *Az emberi összetartozás szolgálatában* alkotott. Természetesen e kettő egyik pályaszakaszában sem zárta ki a másikat, csupán az arányok megváltozásáról, a szolgálat körének kitágulásáról van szó. Az utolsó szakasz 1969-től az élet és mű lezárulásáig tart, így alkalmas az összegezésre (*A szuverén szellemiség vilásképe*).

Életrajzot nem, vagy alig ad a szerző, bár ebben némi, alig észrevehető következetlenség, aránytalanság fölroható neki. (Hol dátumszerű pontossággal ad hírt eseményről, hol átsiklik jelentős életrajzi mozzanatok fölött. Például a debreceni Ady Társaságban való szereplését napra megtudjuk, de a *Lélek és kenyér* szülőhelyéről, a Békés megyei Dobozról csak más összefüggésben, a második kötetben tesz említést.)

Jól választotta viszont meg a részletesebb tárgyalásra kiszemelt verseket, s ezeket az elemzéseket könnyen fölülhetővé teszi a hasznos címmutató. (Névmutatató azonban sajnálattal nélkülözünk.) Értelmezéseiben mindenütt gondosan számba veszi a korábbi észrevételeket, vitázik velük, és saját különféle véleményét is kifejti. Az életmű benső törvényszerűségeinek beleérző fölismerésére vall, hogy az alkotások egymásból következő folyamatát hitelesen tárja elénk. A *Puszták népét* (1936), mondja például, előbb írta meg Illyés versben, mint prózában. Három

elbeszélő költeménye (*Három öreg*, 1931; *Iffúság*, 1932; *Hősökről beszélek*, 1933) voltaképpen lírai szociográfia. Folytatásul pedig egyrészt az *Ebéd a kastélyban* (1962) rínálkodik: Illyés ebben nem a cselédek, hanem a hatalmát veszített grófi család felől számolt le a feudális társadalommal. A *Puszták népének* más ágon a *Petőfi* (1938), ismét máson a *Kora tavasz* (1941) is egyenes folytatása. De ugyanígy mutatja ki Izsák a genetikai összefüggést egyfelől a *Kora tavasz*, a *Beatrice apródjai* (1979), A *Szentlélek karavánja* (1987) és a *Hunok Párizsban* (1946) között. A láncolat vége (a *Hunok Párizsban*) egyszersmind a pandantja az elsőnek (a *Puszták népének*), hiszen ez sem csak regény, hanem szociográfia is. Észreveszi, hogy *A tű foka* (1944) című „drámai példázat” a *Csizma az asztalon* (1941) című röpirat bizonyos fajta kritikája. Illyés több drámájának tipológiai összetartozása eléggé magától értetődő (*Két férfi*, *Ozorai példa*, *Fáklyaláng*; *Kegyenc*, *Különc*; *Dózsa*, *Testvérek*; *Bolhabál*, *Bál a pusztán* s így tovább). De Izsák folytatja a láncolatot: kimutatja a *Testvérek*, valamint a *Dupla vagy semmi* és a *Dániel az övéi között* összefüggését is: ez a három dráma az ötvenes évek drámaciklusának gondolatibb, egyetemesebb folytatása: bennük „a korábbi forradalmi pátoszt egy bölcsőbb, rezignáltabb, testamentumi magatartás váltotta fel;”.

Még rejtettebb az összefüggés, amikor az áldozatvállalásnak, Illyés e jellegzetes gondolatának más-más műnemű alkotásokban való testet öltését mutatja meg. A Teleki Pál öngyilkosságától ihletett *Áldozat* című versének eszmeköre tér vissza a *Széchenyiben*, A *betegség értelméről* vívódásaiban, A *tű foka* dialógusaiban és *A reformáció genfi emlékműve előtt* töprengéseiben.

Az életmű belső szerkezetének számos hasonló összefüggésére világít rá Izsák József elemzése. Ilyen a hatalom és erkölcs, valamint a kiegyezés kérdéskörével foglalkozó írások hálójának tudatosítása. Nem az 1867. évi kiegyezésről van szó (ez csak egy a sok közül), hanem az egyén életében és a közösség, nemzet történetében rendre ismétlődő választásról: „Ki szolgálja oadaadóbban az ügyet, az, aki szembehelyezkedik, az, aki alkalmazkodik és beilleszkedik, vagy az, aki kívülállását őrzi kényes igényességgel, de kizárja magát a gyakorlati segítségnyújtás, mindenféle közvetlenül társadalmi hasznú cselekvésből?” Illyést az emiatt való vergődés is végigkísérte egész pályáján. A pálya végén pedig a halál és az Isten gondja. Nemcsak a *Kharon ladikján*

önironikus tépelődései, nem is csak az azonos című vers töprengései, hanem a költői és prózai életmű számos más utalása mutatja Illyés vívódását a végső kérdésekkel. S hogy „az Istenhez hanyatló árnyék” törvénye rajta is beteljesedett, ezt az utolsó versek éppúgy bizonyítják, mint a haldokló kívánsága, hogy egyházi szertartással búcsúztassák. „Túlzás lenne – írja Izsák – valamiféle „megtérséről” beszélni, akárcsak ateizmusát bizonygatni.” Nem tudjuk, a végső percekben mi játszódott le a költő lelkében.

Izsák alapján jól jellemzi Illyés líráját általánosságban is, egy-egy korszakában is. Megleli a kor jellemző képét, kulcsszavát (*tenger, szív, fáj, jövő* stb.), a formák fejlődésében a mondanó legcélratoróbb kifejeződését. Illyés, mutat rá joggal, rendkívül tudatos művész volt. Megfigyeli ezt olyan apróságon is, mint szógyártó szenvedélyében; a pontosvessző tökéletesen helyénvaló használatában; műveinek folyton elégedetlen, örökös csiszolásában.

Szétszórva a két könyvben fény vetődik Illyés társaira is. Általában a népi írókra, de különösen a hozzá legközelebb álló József Attilára, Németh Lászlóra és Szabó Lőrincre. József Attilával való különleges kapcsolatát, bár részletekbe itt sem merül, Izsák elfogulatlanul ítéli meg. Számos példával mutatja meg kölcsönhatásukat, egymásra tett befolyásukat. Kétszer is „a közlekedőedények törvényével” érzékelteti a folyamatot, amint a két költő azonos témáról írt, egymástól képet, motívumot véve kölcsön. Említi Izsák Fülep Lajos kezdeményező szerepét Illyésnek a népi szociográfiát elindító *Pusztulás* (Nyugat, 1933) című cikke létrejöttében. Kár, hogy a szerző nem tisztázta, Fülepben miért maradt emiatt túske Illyéssel szemben. Lényegében helyesen magyarázta meg viszont Illyésnek a Rákosi Mátyásról a Szabad Nép 1952. február 10-i számában megjelent *1926 július* című cikke „kanyarját”. „Nem kétkulacosságból adta oda nevét – írja – Sztálint, illetve Rákosit köszöntő antológiákba, és írta meg az *Egy mondat a szarnok-ságról* versbeli vallomását. Nem figyelmen kívül hagyható körülmény, hogy a „hűség és hála énekét” zengőktől elkülönülve, „semleges” szöveget adott a szerkesztők kezébe, az *Oroszország* című régi könyvéből egy részletet, a másikban egy 1926-os emlékét idézte fel, amikor tolmácsként járt a szegedi börtön foglyánál. Jónak látta azt is megírni, hogy nem volt kommunista párttag sem illegálisan, sem nyíltan.” Valóban: Illyés zseniális húzása ez a cikk, mintegy menlevele az őt érő

támadások ellen: Rákosi tolmácsa volt, amikor az esküdtárséj tárgyalóterem egyik mellékszobájában (nem a szegedi Csillagbörtönben, hiszen Rákosi oda csak az ítélet után került!) az Humanité munkatársa – Romain Rolland üdvözlését tolmácsolva – interjú készített a bíróság előtt kétségtelenül bátran viselkedő Rákosival. Illyés azt a Rákosit idézte föl (egyetlen hízelgő jelző nélkül), aki pályájának legérdemesebb teljesítményét nyújtotta. Azt, amelyet bűnei ellenére ma sem lehet elvitatni tőle. (Úgy gondolom, ezt éppen én nyugodtan leírhatom.)

Végül a legjelentősebb társról, Illyés feleségéről is több helyt szól a szerző. „Meghitt, mély emberi kapcsolat volt ez már kezdetből, de az évek és évtizedek még inkább próbaállóvá edzeték. Flóra kivételes, nagy intelligenciája kellett ide, megértése, féltő és őrző gondoskodása, amely mindenre kiterjedt.” „Illyés hagyományt bontott, valójában az egy asszony – egy szerelem költészeti példáját hozta a világirodalomba.”

Könyveinek számos helyén mutat rá Izsák Illyés verses és prózastílusának legfőbb, közös tulajdonságára, aforisztikus jellegére. „Illyés verseiben és esszéiben minden időkből adva volt az aforizmaakra való tömörítés készsége” – mondja egy helyt. Többször ki is emel ilyen pompás bölcsességet, kőbe vehetően rövid axiomát. A legközkeletűbbekben (Mert növeli, aki elfödi a bajt stb.) kívül íme egy csokorra való. Előbb még szintén versből:

Nincs nagyobb fölívő erő,
Mint együtt a férfi s a nő:
Két szárnya a madárnak.

„Kitűnő mestertől tanulni nem nagy művészet; a jó elme az, amely a közepes lecke révén is emelkedik.” „A butaság ellenszere egyetlen téren sem az okosság.” „Az ostobák közt egyetlen okosság a még nagyobb ostobaság.” „Mert ki is a bölcs? Aki mindent tárgyilagosan lát. Saját magát is, egy harmadik szemével.” „A szerelem néha úgy bujkál az emberben, mint a betegség, kellő tapogatásra nyíllal is tudatosodik.” „Az állatok nem ismerik a szerelmet. Csak a pázást.” „A csalódás hatása mindig nagyobb, mint az oka.” „A barátság, akár a házasság, akkor jó, ha magán túl is szolgál valamit.” „Az fró úgy áll, mint a fa a tájban, attól terem s annak terem!” „Az igazság gyakran úgy pattan elő, mint a kovából és acélból a szikra: koccantással.” „Csak a bajaink ellen küzdünk, ne egymás ellen!” „Semmi-

hez sem kell élesebb ész és szilárdabb jellem, mint saját magunk győztes vitatársának lenni, érdekeink ellenében is!” „Úgy vagyok nyugtalan, mint az iránytű. Azt hiszem, eddig a legnagyobb zűrzavarban is sejtettem valami általános jó irányt, arrafelé rezegtem.” „Hazát minden percben mindenütt lehet építeni.” „Nemzeti, aki jogot véd; nacionalista, aki jogot sért.” „Érdemes a halál szélén is élni – ha van, miért.” „Az országok fönt vesztetnek el, és lent tartatnak meg.” „Embertelen módon szent ügyet sem lehet szolgálni, önmagunk feláldozásával sem.” „Az ellenőrzéstelelen hatalom önmagában kórokozó.” „Zsarnokságot isteni parancsra sem lehet túrni.” „Minden jó hatás erősítés.” „Az öregedés, ha nem érthető is, elfogadható. A halál úgy érthetetlen, hogy elfogadhatatlan.” „A halál a magzatunk.” „A halál a legerősebb ellenségének a vidámságot érzi.” „Gyümölcsnek az leszünk, ami virágnak voltunk.” „Ne az idő velem, én rendelkezem az idővel.” „A szolgálat nem szolgaság.” „Amilyen mértékben az emberiség elveszti lelkét, olyan mértékben ragaszkodik a testéhez.” „Minden ember annyi, amennyi a tapasztalataiból megmarad.” „Minden utazásnak annyi az értelme, amennyit azoközben önmagunkban beutaztunk.” „A szabály az, hogy a harcba is az élénjárók, a különbek pusztulnak bele, és a gyávák,

a silányok folytatják a fajt.” „A farkasfalka végez azzal, aki nem üvölt vele.” „Szépen az ír és beszél, akinek sikerül még a bonyolult gondolatait is egyszerűen és világosan előadni.”

S itt hadd tegyem szóvá, hogy Izsák Józsefnek nemcsak a hazai irodalomtudomány eredményeit sikerült birtokába vennie, hanem vele együtt, sajnos, nyelvi ragályait is. Nyelve, stílusa általában jó, tárgyias, közérthető: a bonyolultat is – mint Illyés főnti aforizmája kívánja – egyszerűen és világosan adja elő. Csak sajnos, a járvány az ő értekező prózáját is megszeplősítette. Halmozza a divatszót, a *kötődést*, a *közelt* (*közel* kilencvenéves), használja a terpeszkedő kifejezéseket (*oly módon, kezdetét vette, tárgyat képezte*), germanizmust (*leutánoz, kivált valamit*), ragozott címekhez újabb ragokat ragaszt (*Csizma az asztalon*-ban, *Ebéd a kastélyban*-ban). Nem szerencsés a szakszónak szánt *antihungarizmus* sem, hiszen még nem felejtettük el, hogy a hungarizmus Szálasi mozgalma volt...

Ezek az apró hibák persze nem érintik a munka érdemi részét. Illyésről még nagyon sok könyvet fognak írni. Alapvetésül Izsák József két kötetét mindenképpen kiváló munka.

Péter László

FÖLDES ANNA: KAFFKA MARGIT

Pályakép. Bp., 1987. Kossuth Kk. 271 l.

Kínos kimondani, ámde kötelesség: megkészt, félresikerült, gyenge produkció Földes Anna Kaffka-monográfiája, noha a szerző – irodalomtörténészként, kritikusként – korántsem tekinthető outsidernek. Könyvet publikált már Bródy Sándorról és Móra Ferencről, s két, a mai magyar epikával foglalkozó kötete is jelzi (rendszeresen megjelenő színbírálatait immár nem is említvén) szakmai ambícióinak erejét és folytonosságát. E vállalkozása azonban egyértelmű fiaskó, s a koncepció, a műfaj, a szemlélet, a hangvétel, a stílus, a módszer egyként felelős a kudarcért. Amit ezúttal Földes Anna nyújt, *nem* regényes életrajz (ahhoz túlságosan tényítisztező és tudományoskodó), de *nem is* irodalomtörténeti biográfia (ahhoz túlon túl szubjektívista, csapongó és hézagos), *nem* a tárgyszerűség és a teljesség

igényével koncipiált pályakép (ahhoz megengedhetetlenül elfogult, és nem eléggé alapos), de *nem is* a legnagyobb művek szuverén interpretációjára összpontosító tanulmány (ahhoz lehangolóan szakszerűtlen és önállótlán, módszusaiban kivrívóan ódivatú). Hiányzik e monográfiából az észszé szellemessége, lendülete, eleganciája csakúgy, mint a tudományos elemzésekben nélkülözhetetlen elmélyülés és megbízhatóság, komplexitás és koherencia. Ha ragaszkodunk a műfaji besoroláshoz, leginkább tán olvasmánynaplóval megtoldott vallomásnak nevezhetnők Földes Anna könyvét. Vallomásnak, amely arról beszél, miért szereti és tartja nagyszerűnek, paradigmaticusnak, mindmáig tanulságosnak a szerző Kaffka Margit emberi és írói útját, valamint művészetét.

Földes Anna a jelek szerint igen bensőséges kapcsolatba került választott hűsével. Ha olykor-olykor – gyengéd elnézéssel – bírálja is egy-egy tévesztettnek vélt lépését avagy alkotói megoldását, a könyv modalitása mindvégig feltétlen ragaszkodásról, sőt, rajongásról, az azonosulás és a meghittség magas hőfokáról árulkodik. Mi egyébbel volna magyarázható, hogy a szerző nemcsak egyszerűséggel és közvetlenséggel gyakorolta csak „Margit”-ként emlegeti műve főszereplőjét, s még efféle stílusfordulat is kifut a tolla alól: „...szegény Kaffka Margit...” (121.). A szeretet inspirációadó, empátiafokozó szerepe kétségtelen, s a jó értelmű elfogultság és bensőséges bármely monográfiában nem csupán érthető, hanem tán kívánatos is. Ez a pajtáskodó, bizalmaskodó, a distancia teljes hiányát manifesztáló névés jelzőhasználat azonban aligha helyénvaló itt. Már csak azért sem, mert nem az ízlés pillanatnyi kihagyását, elernyedését jelzi, hanem anticipálja egyszerűsége a könyv : stíligényének fellazulását. Földes Anna eszménye láthatóan az olvasmányosság; sokkal inkább akar hatni az érzelmekre, mintsem az értelemre. Művében ennek megfelelően a századforduló rossz lányregényeinek szövegei váltakoznak a mai publicisztika kongó közhelyeivel, gyakoriak a hatásvadász, elliptikus fordulatok, az olcsón retorikus, patetikus szólamok, s a bombasztikus futamok kontrasztjaként sűrűn tűnnek elénk henyé, pontatlan, igénytelen kifejezések, némelykor képzavarok is. Kaffka „...javíthatatlan ábrázoló marad akkor is, amikor a közeli múltat, akkor is, amikor a távoli jövőt aranyozza be képzeletével”: 51., „Mintha az általa kezdeményezett szakítás után sokkal jobban szeretné a fiút, mint a... bimbózó kapcsolat virágkorában” (!): 53., Sassy Attila „...a keze ügyében, szíve közelében” őri a nála felejtett „fekete virágos kendőt”, ámde „Később, szerelmük zálogaként, Margit már verseinek kéziratával is megajándékozta álmai hűsét”: 76., „Az első levél, az első vallomás után várt villámcsapás az első csók”: 173., „Amikor a legsötétebb fölötté az égbolt, amikor a béke reménye is ködbe vész, az ember azt hinné, a költő jajszavával ostromolja az eget, úgy tiltakozik, zokog...”: 189., az írónő „...profilja a köztudatban kissé elszakadt... a merész lélek-elemző és az eredeti stílusművész portréjától”: 20., egy kéziratot „...bírálatában viszont kísérletes biztonsággal visszaüti Balázs Bélának (akkor már sógorának) a labdát”: 170., továbbá: „hogyan”: 57., 199., 220., „hogyan”:

103., „patetikusan kacifántos”: 115., „a férjén keresztül”: 118., „mellre szívni”: 139. Ne folytassuk! Hatvány Lajos a hanyag írásmód és a stílárius lomposág vétségében is elmarasztalta egykoron a *Hangyabolyt*. Ugyan mi volna a véleménye e Kaffka-monográfia olvastán?...

Sajnos, nem csupán a nyelvi méltatlanság tehetését kell Földes Anna könyvének hordoznia, hanem a szemléletét is. Azt hihetnők, hogy a szerző küzdelmes életéért, emberi tartásáért s nem utolsósorban művészi teljesítményéért szereti s tiszteli oly áhítattal Kaffka Margitot. Szereti és tiszteli természetesen mindezt is, ámde számára – kimondatlanul bár – a női egyenjogúság harcosa a legfontosabb. Földes Anna aktualizálhatónak tartja Kaffka Margit példáját, s miközben – helyesen! – azért perel, hogy ne a nőt, a nőíró, hanem a férfival egyenrangú embert és alkotót méltányoljuk monográfiája hűsében, mindezt egy militáns, olykor sértődött és ingerült feminizmus képviselőjeként cselekszi. Korántsem véletlen elszólás, inkább a mű koncepciójából és szemléletéből logikusan következő kifakadás az alábbi: „... szerkesztőink már *akkor is* (Földes Annától a kiemelés!) előszeretettel alkalmazták a női szerzőket és kritikusokat egyaránt irritáló diszkrimináció nagyon is gyakori módszerét” (224.). E passzus láttán joggal idéződnék fel bennünk korábbi, a férfiigazságtalanságot, férfikegyetlenséget fennen kárhözváltató megjegyzések (5., 9., 17., 23., 95., 123., 162. stb.). Úgy tetszik: Földes Anna nem veszi észre, hogy ezzel a közelítéssel, ezzel az indulattal rossz szolgálatot tesz Kaffka Margitnak. A monográfia olvasóját folyvást arra kényszeríti, hogy – élénk ellentétben a szerző szándékával – ne az egyetemesre, a nembelire, hanem a partikulárisra, ne az emberre, hanem a nőre, ne az íróra, hanem az írónőre figyeljen. Kár a kiélezésért, kár az egyoldalúságért, s legfőképpen kár a jól érzékelhető aktualizálásért. A *Nők Lapjában* honos, ott – relatíve – érvényes szemlélet okkal kelt megütközést ebben a könyvben, kivált, ha jellegadó elemként határozta meg a koncepciót. Kétségtelen: számos teendőnk akad még a nőemancipáció dolgában, ezek jelzésére, időnként pertraktálására (161–162., 212. stb.) viszont aligha egy írómonográfia a legalkalmasabb. Egyáltalán: létezik-e, létezhet-e az abszolút értelemben teljes, egyenjogúsított *emberi* élet, amely – a nőknek szánva! – ideálként folyvást a szerző szemé előtt lebeg? Úgy találjuk, csupán jámbor óhaj, vágykép, szívárványkergetés ez. Nincs abszolút

értelemben teljes, emancipált, lemondások, kompromisszumok nélküli élet... a férfiak számára sem...

A szakmabelinek, főleg a Kaffka Margitot jól ismerőknek szinte semmi újat nem kínál ez a kötet. Korántsem rosszallóan, elmarasztaló hangsúllyal mondjuk: Földes Anna nem végzett alapkutatásokat, hanem a mások begyűjtötte, közzétette anyagból gazdálkodik (ámbar így még inkább elvárhattuk volna, hogy a könyv alapeszméjében, egy-egy mű elemzésében egyediségre, szuverén közelítésre is törekedjék). Amikor – nagyon ritkán! – filológizálni akar, mindössze rég tudott evidenciákra jut (például a 88. oldalon). Tájékozottsága Kaffka Margit oeuvre-jében és a reá vonatkozó szakirodalomban igen megnyugtató, s bécsületére szól, hogy idegen tollakkal nem ékeskedik: forrásait mindenkor megnevezi (kivált Rolla Margit és Bauer Hilda publikációinak köszönhet sokat). Azt azért szóvá kell tennünk, hogy a monográfus pontatlanul közli Rónay György és Mezei József egy-egy művének a címét (144., 220.), s miközben többször is idézi például az érdemes Agoston Julián fél-századnál is korosabb Kaffka-könyvét, Fülöp Lászlónak az utóbbi évtizedben napvilágot látott két kitűnő tanulmányát már nem látszik ismerni. A hivatkozások, citátumok egy részét fölöslegesnek vagy esetlegesnek érezzük (nem mindig a lényegre irányítják a figyelmet), s zavar a kettőség: Földes Anna olykor abszolút precíz adatokkal szolgál, másszor viszont elsikkasztja a forrásmunka megjelenésének évét, a lapszámot stb. A visszakeresés ez utóbbi esetben fölöttebb nehézkessé válik.

Ami a könyv életrajzi rétegét illeti: a szerző némelykor regényesít (például a 35–36. oldalon), nézetünk szerint túl hosszán időz Kaffka Margit külsejénél, bizarr, nemtörődöm öltözködésénél (21–28.), valamint balszerencsés szerelmi kalandjainál (a pletykaszintet alig-alig haladják meg e részletek: 76–78., 95–98. stb.), s a kelletténél jóval sűrűbben, önisméltésekbe bocsátkozva ecseteli az író nő felhőtlen boldogságát Bauer Ervin oldalán. Akad a biográfiában – bizonylyan a nyomda „jóvoltából” – hibás évszám (a nagy-károlyi várkastélyt nem 1882-ben, hanem negyvennégy évvel előbb emelték: 32.), ellentmondás (a miskolci nyarak megítélése: 34., illetve 58.; zavartalan házastársi öröm, hipochondriával: 188.), de főleg sok közhelyes magyarázat és vulgárpeszichológiai bölcsekedés.

Jóval nagyobb baj mindennél, hogy aki az életmű eszmetörténeti hátterére vagy stílushistóriai jellemzőire kíváncsi, jószerevével nem kap eligazítást a monográfiától. Szóba kerül ugyan egyszer a Kaffkát is megérintő „hindu filozófia” (107.), ez azonban nem több odavetett megjegyzésnél. A századforduló uralkodó eszméiről s az író nőre tett esetleges hatásokról nincs mondanivalója Földes Annának, holott – a *Színek és évek* tanúsága szerint – a biológiai determinizmus elméletének, Schopenhauernek, Nietzscheknek, Freudnak legalább felületes ismeretével biztos számolhatunk. A monográfia a „...realista, dokumentarista irányzat” képviselőjeként mutatja be Kaffka Margitot (13.), ez a minősítés viszont (bár magyában igaz) jócskán egyszerűsít. Átszínezte, meghatározta az életművet (vagy egy bizonyos hányadát) például az impresszionizmus és a szecesszió is, e fogalmak azonban hiányoznak a szerző szótárából. Máskülönbén aligha nevezné például a *Mária évei* hősnőjét romantikusnak (157., 161.), a *Nász* című, ízig-veéig szecessziós vers alkotóját pedig a „...valóság... lírikusá”-nak (114–115.). Eltekintünk a további példák-tól. Meghaladott, elavult Kaffka-kép a Földes Annáé, amiként meghaladottak, elavultak műelemzései is. Tán az ötvenes-hatvanas évek fordulóján állták volna meg a helyüket. Elemében akkor van igazán a monográfus, ha az író nő életrajzával, illetve a társadalmi körülményekkel szembeállíthatja a műveket, ha „a szociális tartalmat” (60.), a forradalomvágyat fűrkészheti bennük (mint például a *Hajnali ritmusok*ban: 147–150. stb.). Nem csoda hát, ha megreked az alkotások legfeljebb rétegénél, közhelyeken túl nincs érdemi mondandója például a *Színek és évek* remekléséről, sőt, azt a képtelenséget állítja, hogy Kaffka „... az elbeszélés sodrában következetesen el is határolja magát Pórtelky Magdától” (138.). Földes Anna megelégedik arról az apróságokról, hogy ez a mű éregény, mesélője és főszereplője ugyanaz a fiktív személy. Az írói distancia épp ezért az általa feltett módon nem érvényesülhet. Ámde tekintsünk bármely interperetációra, mindenütt vitakoznunk kellene. Elmondhatnók, hogy a *Két nyárbán* nem csupán a zárlat hibázdik, hogy szimplifikáló a *Hangyaboly* Király Erzsijéről adott kép stb., stb. Jobb, ha beérjük ennyivel: a méltóbb, korszerűbb és szakszerűbb elemzéshez a modern esztétika, prózapoétika és narratológia ismerete kellett volna. Azt már csak mellékesen említjük, hogy

a bemutatásra választott verseket és novellákat gyakorta éreztük esetlegesnek. Több jó műről szó sem esett, Kaffka Margit meséi annál inkább előkerültek (247–253.).

A feszes vonalvezetés, a tömör, hézagatlan okfejtés nem tartozik a könyv erőnyei közé. A lazaság, a csapongás itt a jellemző, gyakoriak az önisméltések, az átfedések (45–46., 153.; 124.–127.; 27–28., 255–256. stb.), s még a névhasználban is következetlenségek tűnnek elénk: Valkovszky Erzsébet egyszer Voltavszkyként (56.), Laszlovszky Mária pedig háromszor is (45., 207., 232.) Laszlóczkyként említetik.

Igaztalanok volnánk, ha elhallgatnók: akadnak e monográfiában jobb részletek is. Ilyennek találjuk a Kaffka novellahősnőiről kapott jellem-

zést (118–119.), a *Mária évei* szókultuszának (164–165.), valamint Rosztoky Éva kételkedésének magyarázatát (214.), továbbá egy-egy passzust az *Állomások* értelmezéséből (például a 211. oldalon) stb. Ennyi azonban kevés az üdvösséghez.

Elegáns, szép kiállítású könyv a Földes Annáé, keveseknek adatik meg mostanában hasonló. Az már a sors különös fintora, hogy mégsem ez a monográfia tett sokat Kaffka Margit „hazatérésének” (19.) érdekében, hanem egy sokkal szerényebb külsejű, szintűgy 1987-ben kiadott kötet: a Fülöp Lászlóé.

Lőrinczy Huba

NÉMETH ANTAL: ÚJ SZÍNHÁZAT!

Tanulmányok. Válogatta és szerkesztette Koltai Tamás. Bp., 1988. Múzsák Közművelődési K. 4871.

Valóban megérték a tudományos feltételei annak, hogy a Nemzeti Színház mindmáig legfiatalabbban funkcióba került igazgatójának színházvezetői, rendezői, szakírói tevékenységét immár a magyar művelődéstörténet egészében, „sine ira et studio” vizsgáljuk. Ez utóbbi feltétel még ma sem természetes, s kivált nem volt az a közel-múltban. Emlékszem rá, hogy 1973-ban, az ELTÉ-n a költő születésének 150. évfordulója alkalmából rendezett ülészek után egyik akadémikusunk figyelmeztetett előadásom azon passzusára, amelyben *Az ember tragédiája* nagy színpadi megálmodói között együtt említettem Németh Antalt Paulay Edével és Hevesi Sándorral, mondván, ne foglalkozzam máskor „fasiszta” alkotóval. Szerencsére, a közgyűjteményi feltételek nem hasonló módon alakultak, hiszen még berendezhette a csesztvei Madách-émlékmúzeum néhány helyiségét az általa rendezett *Tragédia*-előadások írásos és tárgyi emlékeivel, megkezdhette az OSZK Színház-történeti Tárában a Nemzeti Színház általa vezetett korszakának feldolgozását (emlékszem, egy évtizedre volt pontosan tervezett munkaprogramja). Halála után hagyatéka közgyűjtemények tulajdonába jutott, az OSZK mellett a Magyar Színházi Intézet és a Nógrád megyei Múzeumigazgatóság (az utóbbi éppen Madách okán) őriz tőle jelentékeny anya-

got. Özvegye, Monori Kornélia segítségével azután meg is kezdődött az első „metszetek” készítése ebből a roppant mennyiségű, ám a színház tudós igényével számon tartott és áttekinthetően rendezett dokumentumegyüttesből. Több egyetemi szakdolgozat készült és készül e feldolgozás során, és a Koltai Tamás szerkesztette kötettel egyidőben fejezte be István Mária művészettörténész bölcsészdoktori értekezését, az életpálya talán legfontosabb aspektusából, „Németh Antal színpada” címen.

S noha ilyen értelemben kissé túlzásnak tarthatjuk a szerkesztői előszó kitételét, amely szerint Németh Antal életműve „kihullott a színház-történeti tudatból. Vagy bele sem került” (6.); kétségtelen, hogy a mostani tanulmánykötet nemcsak mennyiségi gyarapodást jelent a kutatás számára. Amelyet rövidesen követnie kellene – e részben viszont teljesen egyetértünk Koltai-val – a hagyatéék fondjegyzékének, a hihetetlenül gazdag, több ezer tételes szakmai levelezés javának, a weimari köztársaság Berlinjében vezetett naplónak, hogy csak a legfontosabb tételeket említsük.

A válogatás szerencsés kézzel történt, mert teljes, átfogó képet ad Németh Antal módszertanáról, ízléséről és ugyanakkor személyiségvonásairól is. Nemcsak az előszóból, de a főszevegből is

kirajzolódik annak a magas fokon képzett, tudatos XX. századi színházi szakembernek a portréja, aki nem politikai kurzusok szerint volt reformer, hanem akinek lételeme az előrelépés, a folyamatos megújulás, az Európához való felzárkóztatás. Jól látszik ez már a készülődés, a pályakezdés éveiben, oppozíciós helyzetben, ám ez lesz a garanciája a Nemzeti Színház felívelésének is, amikor a lehetőségek felzárkóznak a képességek és adottságok mellé.

Németh Antal színházszemlélete ma is határán korszerűségével, komplexitásával. Az európai színháztudomány akkori legjobbjaitól megtanulta, hogy a színházművészet elemi egysége, az előadás éppúgy lélegző, mozgó, élő struktúra, mint a nemzeti színjátszás egésze; olyan kristályszerkezet, amelyben egy színjátékelem elmozdulása a többi változását is szükségszerűen vonja maga után. A 20 éves fiatalember tudósi felkészültséggel mutatott rá arra (*Színházi „kultúránkról”* című előadásában, 1923-ban), hogy a XX. században a megújulást nem az irodalom, hanem a színpadi tér forradalma indította el, amely a tervező-szenikus(ok), a világosítók, a technikai személyzet összehangolt, a rendező által közvetlenül tervezett és irányított munkáját feltételezi. Elég ehhez átnéznünk (a pálya csúcspontja) a *Hogyan keletkezik a színházi előadás?* című felolvasás ideális munkatáblázatát (379–87.). Ugyanerről a szemléleti frissességről győző meg dr. Németh Antal, amikor a közönséget is a meghatározó színjátékelemek közé sorolja (87.), vagy amikor a tragikum koronként változó felfogásáról értekezik (59–61.). A szcenika forradalmának elméleti ismerete és gyakorlati tanulmányozása, a némafilm nagy alkotásainak megismerése tette képessé őt arra, hogy filmszerűen pergő előadásokat hozzon létre a forgószínpadon, tervezőművészei (Horváth János, Jaschik Álmos, Varga Mátyás, Fábry Zoltán) segítségével, és hogy a képsíkok váltásainak előnyét (a modern látványkultúra döntő elemét) az irányított, lényegkiemelő világítással próbálja a játékszínen egyenértékűen megvalósítani. Mindez vezetett azután a máig élő tévhithez, mintha Németh Antal érzéketlen lett volna két, a magyar színházművészetben hagyományosan fontos színjátékelem, az irodalmi értékű szöveg és a színészi alakítás iránt. Koltai úgy válogatott, hogy cáfolni tudta ezt, vagy legalábbis előkészített egy perújrafelvételt, közölve például a Sugár Károly Calibánjáról szóló mimográfiát (50–55.), *A magyar színészi lélek paradoxona* című írást (72–75.), a stilizálás és

a lélekrajz egységében elképzelt *Macbeth*-tanulmányt (89–93.), a Móricz Zsigmonddal folytatott levelezést, éppen az ItK-ból újraközölve (393–431.), és felvillantotta a kedvecn klaszszikus, Madách Imre szolgálatában töltött emberöltőt (443–470.). A magyar színháztörténet vázlatos ismerete is elég ahhoz, hogy lássuk e reakció szükséges voltát: a XIX. századi deklamálás, a szerepörök megmerevedett és a rendező munkáját mindinkább akadályozó gyakorlata ellen Németh Antal cikket is írt (*Konvenciók a szereposztásban*. 83–4.). E kérdés további megvitatásához a kötet más forrásanyagot nem kínál: elsősorban a Kamaraszínház számára készült rendezőpéldányok színészvezetését kell majd a kutatásnak megvizsgálnia, a magyar dráma ügyében tett erőfeszítéseket pedig elég a nemzeti színházi korszak szintetizáló, már az eredményeket felvonultató éveinek szerzői névsorával szemléltetni: Tamási Áron, Németh László, Márai Sándor, Illés Endre, Hubay Miklós.

A kor- és személyiségrajz sokszínűsége után most tehát egy sajátos színháztudományi aspektusból, a színjátékelemek teljessége felől szintén sikerültnek mondható Koltai Tamás válogatása. Ideértve az operajátszás és a bábszínház témaköréből vett írások közlését és a találó címet is.

A kiadó szemléletmórást nagy úgyszeretettel és kedvvel gondozta a kötetet. Ha azonban komolyan vesszük a szerkesztői előszót, hogy a válogatás Németh Antal „publicista-tudósi-elméletirői munkásságáról” (7.) ad képet, fel kellett volna vállalni – a továbbkutatást segítő Adattár mintájára – a tudományosság alapvető kritériumát, a kéziratból közölt írások jelzetének megadását, a datálatlan írások tartalmi ismérvek alapján történő időhöz kötését és minimális jegyzetanyag közlését. Ez utóbbi kivált a Shakespeare-fordításokról szóló írás és az Ur-Faust esetében hiányzik, amelyet kilenc évvel a cikk után Németh Antal meg is rendezett.

A kötet használhatóságát technikai hibák is rontják. A képmelléklet (vajon ki válogatta?) túlnyomó többségében színészarcokat mutat, közelről, ugyanakkor egyet sem közöl Németh Antal és tervezői gárdája vázlataiból, terveiből; szinte vitatkozik tehát a főszöveggel. Rendezőpéldányt így nem szabad közölni, mint azt a *Hamlet* esetében láthatjuk: a szöveget és a rendezői olvasatot 16 oldal választja el egymástól! Noha a 308. oldal bizonyítja, hogy jó minőségű hasonmás is készülhetett volna, a párhuzamos, kétoldalas tördelés ilyenkor elengedhetetlen.

1921-ben Németh Antal nem 20, hanem mindössze 18 éves volt (280.). A szerző saját jegyzetekkel kísért tanulmányainál ezek olykor más lapok aljára kerültek, mint ahol a jegyzetszám a főszövegben szerepel.

Németh Antal most közreadott írásaiban kevés az avuló hányad. Talán csak a népek „teátrális ösztönéről” szóló, gyakran hangoztatott szellem-történeti tétel tűnik ilyennek, eszmétörténeti adaléknak. Szomorúbb ennél – ránk nézve –

a másik oldal mérlege. A színész- és rendezőképzésről vagy a színházi struktúráról mondtak (76–82.) annyira időszerűek és megoldatlanok ma is, hogy a színház- és művészetkedvelő, a magyar kultúráért aggódó, szurkoló olvasó tudja megítélni, pusztán Németh Antal élelétésének adózik-e elismeréssel, vagy ezenfelül más következtetésre is jut...

Kerényi Ferenc

*

Bod Péter: Szent Hilárius. A szöveget gondozta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Hargittay Emil. Bp., 1987. Szépirodalmi Kk. 283 l. (Magyar Ritkaságok)

Könyvkiadásunk furcsaságai közé tartozik, hogy ugyanabból a műből néhány éven belül több szemelvényes kiadást jelentet meg, amíg a jeles szerző végre kiérdemli kevéssé ismert szövege teljes kinyomtatását. Ez a sors nem kerülhetett el a XVIII. századi polihisztort, Bod Pétert sem. A tartalmat megtevesztően tükröző *Magyar Athenas* címet viselő válogatás, amely a Magyar Hírmondó sorozatban jelent meg 1982-ben, a szerkesztő sajátos szempontjai szerint ad ízelítőt Bod írói lexikonából és egyéb műveiből, köztük a *Szent Hilarius*ból is. Szépprózai jellege miatt méltán került bele a *Szent Hilárius* a Magyar elbeszélők, 16–18. század című antológiába, amely 1986-ban jelent meg a Magyar Remekírók sorozatban, ám a sorozat arányai úgy kívánták, hogy ezúttal is csak szemelvényekkel elégedjék meg az olvasó. Ezért történhetett meg, hogy a következő évben ugyanez a kiadó ismételtelen megjelentette Bod Péter művét, végre teljes szöveggel és magyarázó jegyzetekkel.

A mű XVIII. századi kiadástörténete legalább annyira bizonytalan, mint a későbbi szövegek összefüggései. Az 1760-ra datált első kiadás – mint Bod önéletírásából tudható – 1762-ben jelent meg, továbbá ismeretes még egy 1768-as és egy 1789-es változat. Ez utóbbi terjedelmében visszatér az első kiadáshoz, míg a második közel kétszáz kérdéssel bővebb mindkettőnél, és önmagát „harmad úttal” közreadott könyvnek nevezi. A szakirodalom ellentmondásosságát ezúttal sem sikerült kibogozni, ám jó lett volna utalni arra, hogy Jancsó Elemér a három nyomtatóhely nélkül megjelent kiadványt szebeninek, nagyenyedinek és komárominak tartja.

A szöveg közreadásában, jegyzetelésében Har-

gittay Emil mintaszerű munkát végzett. Pontosan felismerte, hol a határ a népszerűsítő és a tudományos apparátussal ellátott kiadások között. Összeállítása a szükséges jegyzeteket tartalmazza, tömören, pontosan, világosan megfogalmazva. Bevezető tanulmánya megismertet Bod Péter életének fontos eseményeivel, és részletesen foglalkozik a közreadott művel. (Apró megjegyzés: Bod Pál, aki I. Rákóczi Györgytől kapott nemesiséget, nem széppapja, hanem dédapja volt Bod Péternek. Az sem egészen világos, miért egyenes következménye az apai nevelésnek Bod Péter nagyenyedi diáksága. Apja ugyanis 1719-ben meghalt, a fiú pedig csak 1724-ben került az enyedi református kollégiumba.)

A *Szent Hilárius*t értékelve Hargittay pontosan elhelyezi a művet a XVIII. század közepének laicizálódó irodalmi folyamatában. Árnyalt megfogalmazásával Bod munkásságában „a felvilágosodás előtti pillanatot” éri tetten, amely a felvilágosodást „csak külsőségeiben, s nem ideológiájában jelzi”. A *Szent Hilárius* forrásainak feltérképezésekor Hargittay kellő teret szentel Johann Heidfeld *Sphinx theologica-philosophica* című műve és Bod írása kapcsolatának, és kimutatja, mennyiben önálló és magyar vonatkozású Bod tevékenysége. Ugyancsak nem elhanyagolandó az 1629-ben Lőcsén megjelent *Mesés könyvecske* sem, amelynek vizsgálata nem a közvetlen forrásra, hanem egy műfaj változatainak lehetőségeire utal. A *Szent Hilárius* témáinak művelődéstörténeti rokonságát, a néphagyományból átvett vagy éppen később folklorizálódott motívumokat disszertációméretű, széles körű forráskutatás tárhatná fel teljes mélységében. Hargittay Emil feladata a figyelem felkeltése volt, a kiadás remélhetőleg újabb olvasókat szerzett egy kétszáz éves „szívet vidámító, elmét élesítő, kegyességre serkentő” könyvnek.

Németh S. Katalin

Két kötetben bocsátotta közre az Eötvös Loránd Tudományegyetem német nyelvi és irodalmi tanszéke ezt a munkát, amely a címben jelzett időhatárok között elsősorban a korabeli német irodalom magyarországi visszhangját, a rá vonatkozó hivatkozásokat s egyáltalán a magyar irodalmi tudatban való jelenlétét vizsgálja. Számos szerző szerepel e kiadványban tanulmányai-val, s egészségében igen tartalmas, adatgazdag eligazítást kapunk belőle e korszak német irodalomból származó indításainak számbavételéhez. A kétkötetes tanulmánygyűjteményt Tarnói László adta ki.

Az a tény, hogy a német irodalom ebben a korszakban kiváltképpen nagy hatást gyakorolt a magyarra, korántsem meglepő, s még kevésbé ismeretlen. E körülménynek kulturális, földrajzi, politikai tényezői egyként ismertek. A témakörbe tartozó egyes vonatkozásokról a második világháborút megelőző időkg számos tanulmány, adatközlés, disszertáció látott napvilágot. A magyarországi germanisztikai stúdiumok tradicionális területe ez, s így számos középiskolai tanár egykori szakdolgozatának előszeretettel választott tárgya. Mégis, ha a magyar irodalomtörténész valamely okból e témát kívánta vizsgálódási körébe bevonní, nem annyira az adatok és munkák bőségével kellett megküzdénie, mint inkább az elszórttság, a nagyobb összefüggésekbe nem illeszkedő közlemények hiányaival számolhatott. E kiadványnak elsősorban az az érdeme, hogy bizonyos, noha esetenként szűkre szabott határok között összefoglaló tanulmányok közlését helyezi előtérbe, s ezzel nagy segítséget ad a német irodalom recepciójának rendszeres áttekintéséhez.

Úgy vélhetnénk, hogy talán igényesebb, de mindenképpen nagyra törőbb cél lehetett volna komparatistikai témákat előtérbe állítani, ám ez a vélekedés a kutatások jelenlegi állása és lehetőségei szintjén csak elvben állhatná meg a helyét. A javarészt pozitívista, s Turóczi-Trostler József kedvenc kifejezésével élve, annak is „mikrofilológiai” irányát képviselő előmunkálatokra átfogóbb koncepciót építeni kiterjedtebb, újabb vizsgálatok nélkül kockázatos, s nem túl sok sikerrel kecsegtető vállalkozás. Ilyennel egyébként, tiszteletre méltó elszántsággal, csak Fried István kísérletezik, amikor már a régebbi szak-

irodalomban is érintett témát választja egyik tanulmányában, tudniillik a Faust és a Csongor és Tünde összehasonlítását. Tanulmányából kiviláglik, hogy jól ismeri s a rá jellemző alapos-sággal vizsgálja meg ezt a tárgyat, de végül is csak azt sugallhatja, miszerint a két mű lényegében véve más karakterű, s ezzel eddigi meggyőződésünkben erősít meg. Másik tanulmánya, amely Kazinczy Goethe-képet analizálja, a tárgy jellegénél s a szerző tájékozottságánál fogva egyként értékes adalékokkal, tanulságokkal szolgál.

A nagyobb, átfogóbb tanulmányok sorába tartozik Csetri Lajosé, aki Kazinczy nyelvújító tevékenységének német elméleti alapjait vizsgálja. Ez a tanulmány, amely nagyobb szabású művének részlete, ezt az elméleti összefüggést igen sokoldalúan bontja ki. Bizonyos értelemben a német irodalmi tájékozódást is magában foglalja, noha a tanulmány fő célja nem ennek közlelbi szemügyre vétele. A kiadvány számszerűleg is túlnyomó, mondhatni hagyományos, de ma is aktuális témakör az egyes, az irodalmi ízésre jellemző tendenciák, az ezt megtestesítő szerzők magyarországi befogadása, a tevékenységükre való hazai reagálás, továbbá az újságok, folyóiratok, almanachok „germanisztikai” célzatú feldolgozása, s az így nyert adatok és tanulságok összegezése. Ezek az írások szükségképpen körülhatárolható területet vizsgálnak át, tanulságaik sem mindig adnak lehetőséget általánosabb érvényű következtetések levonására, de adatokban kivétel nélkül gazdagnak mondhatók, s így a kapcsolatok valóságos volumenét igen szemléletesen mutatják meg.

A kötetben szereplő német írók és költők nagyrészt a második és harmadik vonal ma már mind kevésbé ismert alkotói közül kerülnek ki, de akadnak közöttük jelentősek, s a valóban reprezentáns íróegyéniségek sem hiányoznak ebből a hatásrendszerből. Az utóbbiak kapcsán bukkan fel egy érdekes kérdés. György Eszter például a korai Schiller-előadásokról ad számot, azokról a darabokról, amelyek a tizennyolcadik század végétől a következő század harmincas éveieg kerültek előadásra a magyar színpadokon. Ezt a viszonylagos népszerűséget érintve is kiviláglik már, hogy Schiller, drámaíróként, költőként, sőt tanulmányíróként egyként jól ismert volt a korabeli Magyarországon, ezzel szemben Goethe tevékenysége jóval kisebb figyelmet keltett nálunk, Kazinczy Goethe-kultusza korántsem volt általános. Nagyon valószínű, s ez a körülmény több tanulmányból is kirajzolódik, hogy Schiller

emelkedett költői hanghordozásában, helyenkénti érzelmességében, idealizmusában a hazai közönség valamiféle, a korral egyező ízlést vélt felfedezni, s ennek okából is vonzódtott műveikhez. A kortársi megítéléseknek szükségképp jelentkező mozzanata ez, csak az utókort hökkenti meg az irodalomtörténettől szentesített értékrendtől való eltérés szeszélyesnek látszó ténye.

Természetesen mindenféle recepció alá van vetve olyan igényeknek, amelyeknek belső szerkezete csak az adott kor kultúrájában, annak feltételeiben ragadható meg. Kerényi Ferenc például a híres-hírhedt Kotzebue valóságos magyarországi diadalútjáról számolhat be. Nyilvánvaló, hogy ebben a jelenségben a közönségigény adott állapota és a színi kultúra helyzete egyként benne foglaltatik. E körülményeket többféle módon is lehetne jellemezni, a lényeg azonban az, hogy, a német nyelvterület közelségéből adódó előnnyel együtt, a legkülönbözőbb társulatok hosszú időn keresztül adják a nevezett szerző darabjait, s már csak e tényből következően bizonyára sikerrel. Megítélésükkel kapcsolatban – noha erre itt alaposabban nem térhetünk ki – bizonyos kettősség figyelhető meg. A sikeresség ténye mellett ugyanis sok az elítélő, Kotzebue tevékenységét kevéssé méltányoló vélemény, de ezzel egyidejűleg sok olyan elem és stílusmozzanat, téma- és alakábrázolási eljárás, amelyekkel a darabokban találkozunk, nem csekély befolyást gyakorolt a magyar vígjátékra és humoros elbeszélésekre. Kerényi persze a szorosabb színháztörténeti összefüggésekre koncentrálna, s igen alapos, adatokban gazdag összefoglalást nyújt e tárgyban.

A kötet tanulmányainak egy jelentékeny része a német irodalomnak a korabeli magyar sajtóban történő befogadását leltározza, hol egyes szerzők, hol pedig a német irodalom egészének vonatkozásában. Kerekes Gábor például a Schillerre vonatkozó anyagot vizsgálja át, és rendszerezi, mások egyes lapokat, kiadványokat szemlélnek. Így Kerekes még egyszer szerepel egy írással, de ebben már a Társalkodó és a Jelenkor német irodalmi anyagát, reflexióit vizsgálja, Magyar Andrea a Magyar Kurírt és melléklapjait, Rózsa Mária az Athenaeumot, Vigh Anna több folyóiratot is feldolgoz ebből a szempontból. Közösnek mondható megállapításuk az, hogy a hivatkozásokban sok az esetlegesség, s a legtöbb esetben inkább hivatkozások és citátumok formájában van jelen a német irodalom, mintsem alaposabb méltatásokban. E tényben közrejátszik a lapok jellege csakúgy, mint a legtöbb kiadvány efemer téma-

köre. Valószínű az is, hogy a cikkek szerzői a német irodalom viszonylagos ismertségével is számoltak annak idején, ezért hivatkozhattak és idézhettek olyan magától értetődő módon, akár az irodalomtól többé-kevésbé messze eső tere-numok taglalása közben.

Nem hagyhatjuk említetlenül a tanulmányoknak azt a csoportját sem, amelyek figyelemre méltó egyedi jelenségekkel foglalkoznak. Így Szász Ferenc Berzsenyi Dániel német irodalmi műveltségét tanulmányozza, Vajda György Mihály Heine és Petőfi címmel írt tanulmányt, de lényegében Kertbeny Károly idevágó tevékenységét tekinti át, Tarnói László, a kötet szerkesztője Ludwig Uhland magyarországi recepciójáról elmélkedik, Varga Károly pedig Bajza József elméleti nézeteinek német előzményeiről ír. Érdekes adaléknak minősíthetjük Jochen Klausz írását, aki a korabeli magyar színházi élethez fűz jegyzeteket, megfelelő német párhuzamok bemutatásával, Michael Niedermeier pedig, némiképp a magyarországi Árkádia-perhez kapcsolódva, e motívum nemzetközi hátterét vázolja fel. Figyelmet érdemel Iby András tanulmánya, aki eddig ismeretlen irodalmi kísérletekre bukkant a Csokonai barátai között említhető Sárközy István hagyatékában, s művelődéstörténeti szempontból mondható fontosnak Szabó János tanulmánya, amelyben a híres (sokáig Goethe elnöksége alatt működő) néai ásványtani társaság magyar tagjairól esik szó, közöttük meglepően sok a kor magyar irodalmi életében is szerepet játszó egyéniség. A kötetet a folyóiratok bibliográfiai feldolgozása kerekíti le, mégpedig ama szerzők gyűjtése eredményeként, akik tanulmányt is írtak e témákból a kötetbe.

A további kutatások számára ez a kiadvány felettebb hasznos kiindulásul szolgálhat.

Weber Antal

Ködöböcz József: Tanítóképzés Sárospatakon. A kollégiumi és középfokú képzés négy évszázada. Bp., 1986. Tankönyvkiadó. 377 l.

A főcímnél a könyv alcíme hívebben tükrözi a mű tartalmát. Ezt annak a kifejezésére kaphatta, hogy bár a kezdetektől 1959-ig Sárospatak mintegy 8000 tanítót adott az országnak, iskolájában évszázadokon át nem volt külön intézményes tanítói képzés, és amikor a szakképzés 1857-ben megindult, az, szinte a legújabb időkig (1959-ig) középfokú szinten folyt.

A pataki iskolában kezdettől fogva az oktatás egyszerre szolgálta a tanulást és a tanítást. Az a szokás, hogy a nagydiákok, a jobb tanulók természetesen segítettek, oktatták a kisebbeket, jártasságot szerzett nekik a tanításban. Ezt a tanítási gyakorlatot folytatták, amikor tanulmányaikat befejezve vagy azt megszakítva iskolamestereként tanítottak a kollégium partikuláiban és számtalan más vidéki iskolában. Az esetek nagy részében ez a tanítói munka csak közbeeső állomás volt, átmenet, hogy itthoni vagy külső országokban történő továbbtanulásukhoz a szükséges anyagiakat megszerezzék, vagy lelkesítő álláshoz jussanak. Az egész életet betöltő tanítósodás nem volt életcélja a kollégium növendékeinek. Csak ritkán történt meg, hogy valaki megmaradt a tanítói pályán, és még a külső akadémiákat megírt tanárok is kevés kivétellel a lelkesítő pályánál kötöttek ki.

Évszázadokon át nem volt igény arra, hogy a tanító valamilyen speciális pedagógiai, módszertani előképzettséget nyerjen. A tanítóképzést nem választották el a lelkészképzéstől. A tanítóképzés az általános műveléssel, oktatással-neveléssel együtt valósult meg, és az a felfogás érvényesült, hogy a teológiai képzettség tetőzi be az általános műveltséget.

A tanítóképzés országos (állami) megszervezése a *Ratio educationis*szal történt. A létrehozott normaiskolákban az általános műveltségen kívül a növendékek módszertani ismereteket is elsajátítottak. A *Ratio educationist* azonban a protestánsok nem fogadták el.

A tanítóképzés szempontjából változásokat Sárospatakon az 1790-es években figyelhetünk meg. Az 1796-ban bevezetett új tanrendszer új tantárgyak bevezetésével korszerűsítette, bővítette a tananyagot. Önálló tárgyként magyar nyelven ettől kezdve tanították a pedagógiát. A diákoknak a tanításra való elméleti felkészítését szolgálta Tóthpápai Mihály: *Gyermek-nevelésre vezető Út-mutatása* (A S. Pataki Helvetica Confessiot tartó Collegiumban Tanító Ifjúság számára – Kassa, 1795.). „Nagy érdeme volt, hogy megállapításait kellően indokolta, értelmezte, gondosan megmagyarázta. Felfogása korszerű, sok megállapítása, követelménye elméleti pedagógiánkban és gyakorlati nevelési tevékenységünkben ma is igaz, megszívlelendő, megvalósítandó.”

A tanítókat képző intézet felállításának tervével az 1840-es években kezdenek el behatóbban foglalkozni. A terv elkészítését 1843-ban az egyházkerületi közgyűlés a pataki iskolaszékre bízta.

1845-ben napvilágot lát Szeremlei Gábor *Nevelés-tana*. A szabadságharc elodázta a tervek megvalósítását, és csak az 1850-es évek közepén került sor az előmunkálatokra. A tanítóképző a kollégium új intézeti ágaként 1857. november 20-án nyílt meg, egyelőre kéthónapos tanfolyammal negyedéves és végzett teológusok, illetőleg már működő tanítók számára. Az intézmény három évre terjedő működési rendje 1858 elején vált valósággá. Az intézmény jelentőségét az is mutatja, hogy ebben az időben más tanítóképzők, az államiak is egy-két évesek voltak csupán.

Az 1868-as népiskolai törvény meghozatala után az egyházkerület vezetősége – részben az anyagi fedezet hiányában – úgy döntött, hogy megszünteti a felekezeti tanítóképzőt, átadja azt az államnak. Az 1869/70. tanévben állami intézményként indult meg a képzőben a munka, amely tartalmában azonos volt a többi állami képzővel, formájában, eljárásaiban, hatásában azonban sajátos pataki vonásokat is tartalmazott. 1882-ben a három osztályos képzést a négy, 1924-ben ezt az öt osztályos váltotta föl.

A tanítóképzőnek egyházi kézbe való visszadásáról már 1923-ban beszéltek, de az átadásra 1929 szeptemberében került sor. Ekkor a képző az egyházkerület iskolája lett a főiskola testvér-intézeteként, azzal közös kormányzó hatóság alatt, de tanügyileg és anyagilag attól függetlenül. Az intézmény fejlődésnek indult, a következő évek voltak az „aranykor” évei.

A második világháború évei visszavetették az iskolát, 1947-től kezdve pedig a képző sorvadásnak indult. Az 1948. évi államosítás a sárospataki gimnáziumot, líceum-tanítóképzőt továbbra is meghagyta a református egyház kezében. Minthogy azonban az általános iskolai pedagógusképzést főiskolákon kívánták megvalósítani, az 1948/49. tanévre a líceum első és a képző negyedik osztályába már nem történt felvétel. És mivel a képző fennmaradására nem volt remény, a tanári kar kérte az államhoz való átvételét, ami 1950. július 12-én történt meg.

Az államosítás nagy világnézeti változással és szervezeti átalakítással járt. A kezdeti évek minden régit leromboló törekvései után azonban néhány év múlva (1957-ben) újra érvényesülni kezdtek az intézményben a sajátos pataki hagyományok.

A középfokú tanítóképzés felett azonban elhaladt az idő. Annak magasabb szintre emelése 1959-ben kezdődött. Az ekkor létrehozott tíz felsőfokú tanítóképző intézet közül egy Sárospatakon kezdte meg működését.

Ködöböcz József a sárospataki iskolából több mint négy évszázad folyamán kikerült nyolcezer tanítógárda tanulmányi rendjét, oktató-nevelő munkájának alakulását vizsgálja könyvében. Minthogy a tanítóképzés több mint háromszáz esztendőn át a kollégium keretében, a kollégiumi képzéssel valósult meg, és ezt követőleg is szinte a kollégium egyik intézeti ágaként folyt, a kérdés vizsgálatát nem lehetett elválasztania a kollégium történetétől. Így munkája a sárospataki tanítóképzést a kollégium történetének keretében tárja elénk, könyve jórésben a kollégium története. Vonatkozik ez elsősorban az 1857 előtti időkre, de valójában az 1869-ig terjedőre is. Az ezt követő korszakok (1869–1929, 1929–1950, 1950–1959) vizsgálatában csaknem ugyanazoknak a kérdéseknek a taglalását adja, ami kissé szematikus, gépiesé teszi eljárását. Elismerésre méltó, hogy hitelesen számol be (többek között) a cserkészcsapat munkájáról, a két világháborúnak az iskola életére gyakorolt hatásáról, a trianoni békéről, a Felvidék, az erdélyi részek visszacsatolásáról, a felszabadulás utáni, a MINSz és az intézeti Diákszövetség közt támadt surlódásokról, a könyvtár állományának tudatos tönkretévéséről stb.. Nem lebecsülendő érdeme, hogy mindenről olvasmányosan ír.

Varga Imre

Fülöp László: **Realizmus és korszerűség.** 20. századi regényírók. Bp., 1987. Tankönyvkiadó. 320 l. (Műelemzések kiskönyvtára)

Hat regényelemzés és egy pályakép kapott helyet Fülöp László könyvében. Kaffka Margit regényírói portréját a *Színék és évek*, a *Pacsirta*, a *Halálfiú*, a *Boldogult úrfikoromban*, az *Egy ember élete* és az *Iszony* elemzése követi. A műveknek kisebb könyvtárnyi szakirodalmuk van, újat bizony nem könnyű mondani róluk. A korábbi tudományos eredmények iránti tisztelet és ugyanakkor az újragondolás makacssága kell ahhoz, hogy csak morzsányit is sikerüljön hozzátenni az eddigiekhez. Rendkívül rokonszenves Fülöp tudósi magatartása, amikor bevezető soraiiban így vagy ehhez hasonlóan jelzi a vállalt feladatot: „Ezek a jegyzetek messze vannak a teljesség igényétől, inkább csak néhány részlet élesebb megvilágítására törekszenek.” Vagy: „Ebben a dolgozatban az előttünk járó elemzők nyomába

szegődve pusztán néhány lehetségesnek tetsző szempont egészen vázlatos előadására szorítkozzunk.”

Fülöp László figyelme mindegyik esetben a regényepikai modernség felé fordul. Itt ugyan a forma merész lazítására aligha talál olyan példát, mint a műfaj nagy „szörnyetegeimél”. De nem is az a célja, hogy szüntelenül a nyugat-európai típusú modernségre hivatkozzon, s ennek bővületében marasztalja el a magyar regényt. Kaffka Margitot is a kezdeményezők között látja, s a *Színék és évek*et az impresszionista regény paradigmájaként értelmezi. E regényminta kiemelkedő értékét azonban nemcsak az impresszionista szemléleti és stílusformákban, hanem a narráció újdonságában, az analitikus-lélektani személyiségrajzban, az emlékezőtechnikában, a belső idő hangsúlyos szerepében fedezi föl. Az emlékezőt a regénystruktúra talán legfontosabb elemének tartja. A föltámasztható emléképek új módszert jelentenek, az anyag egyéni és modern elrendezésének lehetőségét alkotják. Az öt Kaffka-regényben ötféle modellt lát Fülöp László. A *Színék és évek* impresszionizmusa mellett a *Mária évei* „a lélekábrázoló szándékú jellemregény”, s az *Állomások*ban az előbbieket a dokumentáló funkcióval és korfestő igénnyel egészülnek ki. A *Hangyaboly* realista kisregény, a *Két nyár* visszatérés a XIX. századi realizmus-hoz. Az életmű egyenetlenségét, a modern törekvések felemáságát nem titkolja a szerző, de nem utánozza a regényirodalmunkat vizsgáló tanulmányok „hiányjegyzék”-módszerét, s cáfolja, hogy a magyar regény en bloc „küzdalem az epikával”. Igaz, hogy Krúdy például – Fülöp is fontosnak tartja ezt a különbségtételt – radikálisabban változtatott a hagyományos regényformán.

Kosztolányi *Pacsirtájában* Fülöp László nem egyszerűen a lélektaniségra figyelmeztet, szerinte a korfestő igény bölcselettel, létélményi tartalommal párosul. Így a szociologikum is ontologikumba ágyazott. Pacsirta sorsa épp azért válthatott a kiszolgáltatottság metaforájává, hogy „mélyebb értelemben nincs helye az életben, egész életében idegen”. Fülöp a művészi gondról sem feledkezik meg. Arról, hogy itt a szürke, unalmas életanyagból kellett megformálni az emberi lét nagy kérdéseit faggató regényt.

A *lírikus nagyregénye* című tanulmányában a *Halálfiú*, Babits eme sokat vitatott regénye elemzésére vállalkozott a szerző. Itt a recepció, a különféle értelmezések ismertetése is tanulmányos lehet. Szabó Dezső gyilkos pamfletjétől

a klasszikus műnek kijáró tiszteletig sokféle értékelésre akad példa. Jellegzetes magyar regény a *Halálfiúk*, „csakis a magyar világ történeti metaszetének áttekintésére van beállítva a szemlélet-rendszer”. Fülöp találó megfogalmazása szerint nem érezzük itt „az experimentáló nyugtalanságot”, s az epikai főmű formarendje úgy alakult, „mintha a regényírói időszámítás megállt volna a századvég tájékán”. Am a polifonikus közlés-mód, a nem szokványos narráció, „az ironikus szenírozás és reflektálás”, letűnt regénytörténeti korszakok parodizálása, azok pandantjainak megformálása mind-mind a tradíciótól való elmozdulásra vall.

A *Boldogult úrfikoromban* című Krúdy-regényt az anekdotizmus modernizált változataként fogja föl. Ez a mű „egyetlen óriás-anekdota”, s ez a megközelítés abban az értelemben is igaz, hogy Krúdy ugyanúgy részletekből építkezik, mint ez az oly gyakran lenézett műfaj. Különösen izgalmas az eseménytelenség, cselekményhiány összefüggése az epikai modernséggel. Krúdy a magyar prózában úttörő módon elsőként tudatosítja a maga gyakorlatában, hogy cselekmény nemcsak események láncolata lehet, cselekmény lehet bármi: egy hangulat, egy gondolat, egy érzelem. Mivel a hősök érvényes cselekedetekben nem tudják megfogalmazni önmagukat, jönnek a pótcsелеkvések, „a gasztronómiai ceremóniák” és egyebek.

Kassák önéletírását, az *Egy ember életét* a korábbi elemzések „axiológiai alaptételeit” „kiegészítő és esetenként polemizáló, nyomatékosító és árnyaló szándékú műelemzésre törekedve” közelítette meg. Fülöp figyel föl arra, hogy a mű az ugyanazt az életanyagot feldolgozó, polifonikus, vérbeli kísérletező avantgarde poémához (*A ló meghal, a madarak kivepülnek*) hasonlítva szinte tündetően „nem kreatív, s nem imaginatív művelet”. (Maga Kassák nem tartotta művészetnek önéletrajzi regényét: „én csak az élcet reflexét akarom adni.”) A mű tehát föltűnően eszköztelen és letisztult, valóban „távol az avantgardedőtől”. Fülöp szerint az *Egy ember élete* nem a lezáró, epilógus szerepű önéletrajzi regényekkel tart rokonságot. Inkább életmetszetet emel ki ez a „menet közben” és nem a pálya végén született mű. Külső és belső történet arányát illetően korrigálja például Bori Imre álláspontját. A lélekrajz szerepe ugyan tagadhatatlan, de az epikai tartalomra, a korrajz jellegű életanyagra a korábbinál jobban kell figyelni.

Németh László *Iszonyáról* még 1974-ben készítette el Fülöp László az elemzést. Azóta – Grezsa Ferencről Kulcsár Szabó Ernőig – sokféle értelmezést ismerhettünk meg. Fülöp László legfontosabb megállapításai azonban változatlanul helytállóak. Az iszonymotívum például nem egyszerűen szexuálpatológiai eredetű, de nem is társadalmi: „inkább alkati-karakterológiai, mélypszichológiai, valósággal archaikus és lét-filozófiai” jellegű. A regénybeli emlékezés-helyzetet vizsgálva fontos fölfedezése Fülöp Lászlónak, hogy itt a hangulati-asszociatív, átértékelő mozzanatok nem jutnak szóhoz. (Korábban a *Gyász* emlékidéző és álomjelenetei épp ezt a spontán, szubjektív mozgást illusztrálhatták. Az elfojtott ösztönök az álmokban, a házasság önkényes átértékelése az emlékidézésben ragadható meg.) Az *Iszonyban* minél tisztábban akar látni a hősnő, az átszínező emlékezésnek itt nincs szerepe.

Fülöp László írásaiban az epikai művek elemzési szempontjainak gazdagsága, a regények különféle rétegeinek pontos, megbízható föltérképezése példaadó. Kár, hogy Németh László-tanulmányai közül nem került a kötetbe *A regényíró személyessége* (Tiszatáj, 1976. 5. sz.) és a *Németh László realizmuselve* (Tiszatáj, 1980. 7. sz.). A *Realizmus és korszerűség* mindenképpen gazdagítja a prózaelemzésben mindmáig a lírával szemben alulmaradó szakirodalmat.

Olasz Sándor

Tevan Andor levelesládájából. Közreadja: Voit Krisztina. Bp., 1988. Gondolat. 449 l.

Hadd kezdjem kérdéssel: mire való ez a levélgyűjtemény? Nem azért fogalmazok ilyen élesen, mert a kiadványértelmét kívánom kétségbe vonni; csak arra szeretnék választ keresni, hogy az így egymás mellé helyezett dokumentumoknak ki látja hasznát, azaz miféle kutatásoknak kínálhat forrásanyagot ez a könyv. A kötetet összeállító és gondozó Voit Krisztina az „Egy könyvkiadó portréjához” című bevezetésében erre felelelt ad: „A válogatásnál elsősorban arra törekedtünk, hogy minél szélesebben rajzolódjék ki Tevan különleges helye és szerepe a magyar kultúrtörténetben – az ismert nyomdászattörténeti megközelítéseken túl. Másrészt az irodalomtörténet-írás számára kívántunk hasznos részadatokkal szolgálni néhány pályaképen belül egy-egy mű – kötet –

születésének körülményeihez (...).” (14–15.) Ennek a szándéknak kétségtelenül megfelel a gyűjtemény. Ám fontos azt is hangsúlyozni, hogy az itt közölt levelek önmagukban, egyenként szinte teljesen érdektelenek lennének. Pontosabban: a Voit Krisztina által is sugallt mikrofilológiai jelentőségükön túl alig hordoznak olyan információt, amelyet az irodalomtörténetírás mint esztétikai reflexiót, korizlésre vonatkozó adatot hasznosíthatna. Voit nyilván számolt ezzel a ténnyel. Tudatosan vállalt anyagközlési módszere, a levélváltások folyamatának érzékeltetése ezért is volt helyes választás: így valóban hozzájuthatunk néhány érdekes adalékhoz, amelyek sokkal inkább Tevanról, mint a neki leveleket fogalmazó személyiségekről lehetnek relevánsak.

S éppen Voit megoldása nyomán az is érzékeltetővé válik: a dokumentumok hogyan nőnek az egyébként informatív, tömör bevezető tanulmány fölé. Merthogy a levelek – szabatosabban: az egyes személyekkel való kapcsolatot tükröző levélváltások – nem olyan emberi kapcsolatokat érzékeltetnek, amilyennek Voit interpretációjában láttatni akarja. Néhány helyen ki is mondja (7. skk), de implicite végig ott húzódik előszavában: a levélgyűjtemény révén Tevant mint az írók barátját kívánja bemutatni. Ám az általa közölt levelek szinte kivétel nélkül üzleti levelek: a legyakoribb téma a könyvkiadás, pénzkérdés, tiszteletpéldányok sürgetése. Ezek közé csak olykor ékelődik be néhány, többnyire semmitmondó szó családról, egészségről. Megdöbbentően laza kapcsolatra utal például, amikor 1929-ben Tabéry Géza „a kis baba” hogyléte felől érdeklődik, s Tevan válaszleveléből kitérnek, hogy elsőszülött fia akkor éppen 13 éves (333–335.). Ez akkor sem tekinthető baráti kapcsolatnak, ha itt az elválasztó trianoni határt is figyelembe vesszük. Ám a *baráti* jelző nem érvényes a Karinthyval vagy Kosztolányival való levélváltásra sem (66–97., illetve 131–201.), pedig ezek a legbőségesebben dokumentált anyagrészek közé tartoznak. Persze nem Voit vélte úgy először, hogy Tevan „a költők barátja”. Nem beszélve most az állítást kifejezetten címbe emelő emlékkönyvről (Baróti Dezső–Szántó Tibor: *Költők barátja. Tevan Andor emlékére*. Budapest, Magyar Helikon, 1979), Szij Rezső huszonöt évvel ezelőtt már így írt: „A Kosztolányival, Karinthyval, Krúdy Gyulával való ismeretsége csakhamar mély ragaszkodássá és kölcsönös barátsággá fejlődik s tart mindaddig, amíg a szereplők valamelyike

ki nem dől a sorból. Az említett barátság a kölcsönös megértés következménye (...).” (*Tevan Andor kiadói munkássága*. Különnyomat a Körös Népe IV. számából. 1963. 129–189. – Az idézet: 130–131.) A közölt levelek azonban lehetővé teszik, hogy e kapcsolatokat sokkal inkább korrekt, egymás tiszteletén alapuló, az üzleti érdeken kicsit valóban túlmutatató viszonynak lássuk csupán. A válogatás remekül érzékelteti, hogy Tevan sem melegegett föl általában senki iránt. Éppen az a föltűnő, hogy van egy ember, akivel tegeződik (Major Henrikkel, 390–396.), s egy másik, akit „Kedves barátom!” megszólítással illet (Divéky Józsefet, 347–385.); jellemző módon mindketten grafikusok.

A könyvkiadó és az írók kapcsolatának jellemzésére kiemelt mozzanatokat szerencsére nem kell önmagukban megítélnünk. Kitérő összevetést kínál Kner Imre levelezése (*A könyv mestere. Kner Imre levelezése korának költőivel, íróival, művészeivel, tudosaival*. Válogatta és szerkesztette Szántó Tibor. Bevezető: Ortutay Gyula. Bp., Magyar Helikon, 1969). Nemcsak azonos törekvései, hanem még Gyoma és Békéscsaba földrajzi közelsége okán is szinte azonos volt helyzete Tevanéval. Éppen ezért szembeötlőek a különbségek kettejük levelei között. Nem hanyagolható el az a látszólag semmitmondó tény, hogy Tevan röviden írt, különösen Kner kimerítően részletes, gondolatgazdag beszámolóhoz képest. Tevant szemmel láthatóan nem fűtötte az, amit Kner így fogalmazott meg Szabó Lőrincnek: „Itt annyira elszigetelten élek, hogy a levelezés az egyetlen kapocs köztem és a világ, illetve azok az emberek között, akikhez fűz egyáltalán valami.” (I. m. 93.) Ennél azonban lényegesebb Kner és a vele levelező írók érzelmi kapcsolata: ha valaki annyira képes kitárulkozni, gondjait megosztani valakivel, ahogyan ezt Kner tette, s ahogyan ezt viszonzták levelezőtársai, akkor joggal beszélhetünk barátságról. Csakhogy Tevan Andor esetében erről nincs szó. Sőt, szinte kínos olvasni, hogy mennyire azonos módon próbálnak meg pénzt kicsikarni Tevanból az írók. Egymástól függetlenül, de szinte azonos módon érvelnek, legyen szó akár Kosztolányiról, Nagy Lajosról vagy Szép Ernőről: a főként kézirattal pályázók csúcsa, a könyvkereskedők szerint mindenki a megjelent könyvet keresi, a siker óriási stb. (lásd például: 135., 154–155., 258–259., 307.).

Noha a levelek erősen szűk tematikája a különböző értelmezések lehetőségét is behatárolja,

számos további tanulsága is van a közölt anyag-
nak. Csak egy apróságot emelek ki: meglepő
a mai nyomdai viszonyok ismeretében, hogy mi-
lyen rövid átfutási idővel számolt Tevan: például
egy szeptember 15-én kelt levelében kéri Koszto-
lányitól a Modern költők kéziratát, mert a köte-
tet a karácsonyi könyvpiacra szeretné „kihozni”
(176.). Vait erre éppúgy nem utalt előszavában,
mint ahogy számos egyéb izgalmas adatra sem.
Méltányolandó szerénysége és arányérzéke a do-
kumentumokat helyezte az előtérbe, s lehetővé
tette a kötet igazi forráskiadványként való hasz-
nátát, a maga számára csak a legfontosabb el-
igazító információk közlését tartva fenn. S ezt
az elismerést az sem módosítja jelentősen, hogy
filológiai gondossága néhány helyen nem kifogás-
talan. Nem adott magyarázatot például arra,
miért közölt két olyan, kézírásról készült fakszi-
milét, amelyet egyébként nem tartalmaz a gyűjte-
mény (11., illetve 58.), ha már a többi reproduk-
ció a nyomtatott szövegből visszakereshető. Nem
tűnik kielégítőnek az „Idegen szavak és kifejezé-
sek” című szöszedet sem (439.): több, a szöve-
gekben gyakran szereplő nyomdászati terminus
hiányzik. A levelekhez fűzött jegyzetek többsége
jól segíti a megértést, néhol azonban hiányzik
az eligazítás: így a Szini Gyulával folytatott levél-
váltás (311–313.) vagy Major Henrik esetében
(394–396.). Nem ártott volna legalább egy válo-
gatott bibliográfia a Tevan Nyomda- és Kiadó-
vállalat történetét vagy Tevan Andor életét fel-
dolgozó publikációkból. Hiszen ez a kiadvány
a rendelkezésre álló anyag természetéből, no meg
a válogatás szempontjaiból következően még
arra sem képes, hogy összefüggő nyomdatörté-
tet rajzoljon föl. Mint ahogy nem bontakozik ki
belőle Tevan egyénisége sem: többnyire üzlet-
emberi minőségében írott levelei nem teszik alak-
ját élővé. Persze ettől még ez a kiadvány igen
értékes adalék akár e két utóbbi témához is.

Szilágyi Márton

**Vörös Imre: Fejezetek XVIII. századi francia-
magyar fordításirodalmunk történetéből.** Bp.,
1987. Akadémiai K. 197 l. (Modern Filológiai
Füzetek, 41.)

Vörös Imre a XVIII. századi francia és magyar
irodalomnak egyaránt kiváló értője, legfontosabb
tudományos eredményei e két kultúra eszmei és
irodalmi találkozási pontjait tárják fel és értéke-

lik, mint azt tanulmányai és az 1987-ben meg-
jelent francia nyelvű, utószóval kísért kézirat-
kiadása (*Lettre à Mr de Voltaire ou Plaine d'un
Hongrois*) is tanúsítják. Most megjelent könyve
a XVIII. század középső évtizedeinek fordítás-
irodalmát mutatja be, egy olyan korszakét, amely
nem büszkélkedhet eredeti remekművekkel a ma-
gyar irodalomban, de amelyben íróink megpró-
bálnak az európai kultúra adaptálásával felzárkóz-
ni ahhoz; azt tárja fel, hogyan változik a magyar
fordítók vilásképe, hogyan módosulnak a francia
művek által képviselt eszmék a fordított művek-
ben. Az eszmetörténeti kérdést az eredeti művet
író és a fordító egyéni meghatározottsága (vallási
meggyőződése, társadalmi hovatartozása, egyéni
ismeretei) oldaláról közelíti meg, majd az eredeti
és a fordított mű összevetésében stilisztikai mód-
szerekkel elemzi a mondat szerkezetet, a képalkotás
és a tudományos terminológia sajátosságait, nem
feledkezve meg annak értékeléséről, hogy az
adaptálás során megváltozott eszmei tartalom és
a fordító által választott eltérő formai megoldás
összhangba került-e. Elemző munkája nagyjából
kronológiát követve a kegyességi és teológiai,
történeti, ismeretterjesztő, politikai-moralizáló
irodalomra, valamint a szorosabban vett szép-
irodalmi művekre terjed ki, utóbbin belül a költé-
szetre, drámára, mesére, valamint a Báróczi Sán-
dornak szentelt utolsó fejezetben, a „román”,
azaz regény-, illetve novellafordításokra.

A kismonográfia szerzője a francia művek
repcióját a befogadó irodalom szempontjából
vizsgálja, igen helyesen, tehát a fordításoknak
a magyar irodalomban, műfordítástörténetben,
eszmetörténetben és stílustörténetben betöltött
szerepét értékeli. Elemzése alapján nemcsak azt
tudja pontosan leszűrni, hogy a bemutatott for-
dítások milyen szerepet tölthettek be a kibontako-
zó magyar felvilágosodás előtörténetében, hanem
a magyar fordítóknak az eredetitől sajátosan el-
térő világszemléletét, az 1770-es éveket megelőző
legfontosabb eszmetörténeti tendenciákat, fő
szándékokat is. A magyar fordítók a francia fel-
világosodásnak csak bizonyos gondolatait építik
be saját eszmerendszerükbe, különösen vallási és
politikai kérdések esetében; ugyanakkor egyértel-
műen törekednek a természettudományos mű-
veltség elterjesztésére és az anyanyelv gazdagít-
ására.

Vörös Imre tanulmányának szinte minden
pontján meggyőző, biztos kézzel és ítélőképessé-
gel válogat, elemz, értékeli. Vitatható viszont
az a kijelentése, amely szerint az általa vizsgált

korszakban „a francia irodalom történetében kialakult értékrend valóban igen kevésbé vagy egyáltalán nem érvényesült Magyarországon”. A kismonográfiában szereplő művek nagy része *saját korában* hazájában, sőt Európában is sikernek nyerne számított, így nemcsak Fénelon, Corneille, Voltaire vagy Marmontel művei, de Rollin „fizikája”, sőt még a *Florinda* is, akinek történetét – valószínűleg azonos forrásból – De Sade márki is feldolgozta egy novellában.

Kik voltak a fordítók, irodalmunkat, kultúránkat a francia példa nyomán megújítani, gazdagítani szándékozó, vagy egyszerűen a francia eredeti alapján saját gondolataikat előadó írók? Nem elsőrangú íróink, de irodalmi-kulturális életünk jelentős egyéniségei, mint Teleki Ádám, Haller László, Faludi Ferenc, Orczy Lőrinc, Lázár János, Benyák Bernát, Szőnyi Benjámin, vagy a szorgalmas fordító Zechenter Antal. Kevésbé ismertek is vannak köztük, elsősorban a kegyességi és teológiai irodalom fordítói: Maróthi György, Domokos Márton, Hatvani István, Szilágyi Sámuel, Zágonyi Aranka György, Bodoki József, Károlyi Ferenc, vagy a mesefordító Kónyi János és Németh Antal. Vörös Imre nem zárja ki vizsgálódásaiból a kéziratban maradt, vagy névtelenül talált fordításokat sem. Az iskoladramákról írt fejezet, amelyben Molière-adaptációkat mutat be, módot ad a szerzőnek, hogy rövid kultúrtörténeti ismertetésbe ágyazza be egyébként szövegcentrikus elemzését, megmutatva, miként állítják Molière szövegét a magyar tanintézetek pedagógiai céljainak szolgálataiba, vagy hogyan válik az eredeti magyarul parlagiassá, vaskossá. A fordítók motivációi is fontosak: egy alkotásra serkentő körhöz tartoztak, mint a debreceni „iskola” tagjai, vagy kedvtelésből fordítottak „egyéb dolgai(k)tól való üres órái(k)ban”, mint Teleki Ádám, nemzetük javára, vagy protestáns hitük, a tolerancia védelmében.

A kismonográfia legszebb, legérdekesebb fejezetei Fénelon *Télémaque*-ja magyar fordításának stilisztikai elemzése, a mesefordítások összevetései és a francia eredetű költői munkáknak szentelt rész, amelyben Lázár János *Florindá*ját és Orczy Lőrinc költészetének egy egész korszakát ismerhetjük meg a francia fordításokon keresztül. Teleki Ádám *Cid*-fordításának bemutatása lehetőséget ad a szerzőnek, hogy megkülönböztessen a fordítók között egy konzervatívabb vonalat:

Haller–Teleki, és egy, az eszmei-művészi változásokra sokkal inkább hajlót Orczyét és Faludiét. Az utolsó fejezet hőse, Báróczi Sándor ezt az utóbbi vonalat folytatja.

Báróczi Sándor két fordítását jellemezve Vörös Imre szemléletesen tudja bemutatni egy írónál „két korszak stílusváltozásának vajdúdsait”. La Calprenède regényének nehézkes barokk retorikáját Báróczi hasonló stílusban adja elő, a fordítás érdeme mégis, hogy a *Kassandra* első szórakoztató regényünk. Marmontel *Erkölcsei* meséinek fordításában Báróczi tükrözni képes a felvilágosodás új eszméit, erkölcsi elvárásait, Marmontel szentimentalizmusát, de jellegzetes „szaggatott” stílusát, a francia felvilágosodás „style coupé”-ját is. Vörös két magyar Marmontel-fordítást, hasonlít össze, állításának igazolására: Kónyi Jánosét és Bárócziét, bemutatva ezzel azt az utat is, amit az általa vizsgált időszakban fordításirodalmunk megtett. Példája igen meggyőző: Marmontel: „Ah! vous ne les concevez pas, ces plaisirs qui nous attendaient. Si vous en aviez quelque idée! si vous saviez à quoi vous renoncez!”, Kónyi: „Ah! reánk szomjúhozva várakozó örömlünknek mivoltát még csak eszeddel sem érheted-fel. Gondolnád-e’ hogy melly drága szerentsédnek lennél ellen-mondója!” Báróczi: „Ah magad nemis gondolhatod minémü gyönyörűségek vártnak bennünket. Ha képzelnéd! ha tudnád, miről mondasz le!”

Penke Olga

Wéber Antal: Toldy Ferenc. Bp., 1986. Akadémiai K. 188 l. (A múlt magyar tudósai)

A múlt magyar tudósai sorozatban Wéber Antal „a magyar irodalomtörténet-írás atyjának” (ennél a közhelyre porosodó megtisztelő címnél nem sokkal több maradt meg a hálás utókor emlékezetében a szóban forgó tudós férfiúról) Toldy (Schedel) Ferencnek írta meg rövid élet-és pályarajzát.

Az életrajzi adatok korrekt összerendezésén túl elsősorban az irodalomtörténész és kritikus személyiségét bontja ki a fukar ön- és kortársi vallomások alapján. Azét a német származású, polihisztor értelmiségiét, aki franciás műveltséget, nyelvtudást kapva otthonról, utazásai során begyűjtött tudatos ismereteivel, széles körű

olvasottságával a hagyományos latinos kultúrán nevelkedett kortársaival szemben az új (a romantikus) szellem képviselői közé tartozott.

A kismonográfia szerzője az ismertebb területeken kívül (*Auróra, Figyelmező, Athenaeum*) Toldy tevékenységének olyan produktumait is elemzi, amelyek eddig inkább csak az említés szintjén szerepeltek a szakirodalomban: a 81 kötetet kitevő szövegkiadásait. Toldy célja világos: az egész addigi magyar irodalomról, beleértve a kortársit is, akart rendszeres áttekintést és értékelést adni. Hamarosan rá kellett döbennie, hogy az alapmunkáknál kell kezdenie: a szövegek és a biográfiai adatok egybegyűjtésén. Ebbe a sorba illeszthető már az 1827–28-as *Handbuch der ungarischen Poesie* kétkötetes antológia is, amely azonban legalábbis nagyrészt a külföld számára készült (német nyelvű bevezető tanulmány, a Függelékben a kötet bizonyos költeményeinek német fordításai). Érdekes, hogy a monográfus a *Handbuchot* Toldy talán legjelentősebb vállalkozásának tartja, és Tóth Dezső is az akadémiai irodalomtörténetbe írt rövid Toldy-tanulmányában majdnem annyi terjedelmet szentel a *Handbuch* vizsgálatának, mint az irodalomtörténet négy szakmunkájának együttvéve (*A magyar nemzeti irodalom története – Ókor, Középkor, Kazinczy Ferenc és kora, A magyar nemzeti irodalom története – A legrégebb időkől a jelenkorig, A magyar költészet története – Az ősidőkől Kisfaludy Sándorig*).

A kismonográfiából is kiderül, hogy paradox módon „az irodalomtörténet-írás atyjának” épp a leginkább „irodalomtörténeti” munkáival nem foglalkoztak érdemben a kutatók, az utóbbi öt-

ven-hatvan évben meg kiváltképpen nem. Wéber Antal felhívja a figyelmet a Toldy-féle történetírás néhány jellegzetes vonására: kizárólag nemzeti látószögből vizsgál (pedig fiatalkori stúdiumi nagyobb kitekintést is lehetővé tettek volna), vizsgálódásai körébe bevonja a történettudományt is; és így lehetőség nyílik a szellemi mozgalmak, politikai irányok elemzésére is, de nem ebben a legerősebb, hanem az írói portréban. Mindazonáltal a szerző ebben a könyvében – már csak a terjedelem és a műfaj szabta korlátok miatt is – nem végezhetette el ezt a munkát. Toldy művének feldolgozása nehéz feladat. Több oknál fogva is. Az irodalomtudomány akkori állapota okán még nem különülhetett el élesen egymástól az irodalomelmélet, az irodalomesztétika, a kritika, az irodalomtörténet, a tanulmány és az esszé. Toldy mindegyiket művelte, gyakran egyazon íráson belül is. Hatalmas munkabírással és erndícióval látott neki célja megvalósításának. Egyik-másik műve töredékes maradt, de még így is, egy nagy Toldy-monográfia megírásához járulékosnak kellene lenni a régi magyar irodalomban (és minthogy Toldy a magyar nyelv fejlődését is követi) és a magyar nyelvtörténetben egyaránt, a történettudományban nem kevésbé, továbbá a XVIII. és a XIX. századi magyar irodalom összes, kicsit is értéket felmutató szerzőjét úgy kellene ismerni, ahogy ő. Csak így lehetne megállapításait érdemben értékelni, időállóságukra, érvényességükre is eligazítást nyújtani. Ez pedig a mai, erősen specializálódott kutatási struktúrában szinte lehetetlen feladatnak látszik.

Ratzky Rita

Egy tudomány önarcképe

(A *textológia kis tükre* Stoll Béla könyvében)

A fanfárok nem mindig olyankor szólalnak meg, amikor valóban jelentőségteljes esemény tanui lehetünk; szellemi életünk igazi értékei viszont gyakran annyira igénytelen külsőségek közt látnak napvilágot, hogy jószerivel észre se vesszük őket. Hiszen látszólag most is mindössze mi történt? Megjelent egy alig több mint félszáz lapos, puha papírborítású füzet, mely izléses, de végtelenül egyszerű sötét-kék címlapjával bizvást helyet foglalhatna egy általános iskolás kisdiák szeptemberi könyvsomagjában, ott is valamelyik kevésbé vontosnak számító tantárgy mellőzött képviselőjeként. A címlap alján meghúzódo embléma mintha csak igazolni akarná e sejtésünket: *TK*, a Tankönyvkiadó betűjele. Inflációs világunkban ugyan eleve bajos valaminek az árából értékére következtetni, a filléres holmitól azonban nem sokat vár a köztudat; ki gyaníthatná tehát, milyen becses zsákmányra tehet szert, ha az írd és mondd hét forintért kapható, miközben egy detektívregény már tízszer, egy másodközléseket tartalmazó irodalomtörténeti tanulmánykötet esetleg akár tizenötször annyiba kerül, nem beszélve az ajándékozásra szánt díszes kiadványokról, amelyek manapság több ezer forintra rughatnak? Ha legalább a címe lenne kicsit hivalkodóbb vagy tudálékosabb, többet ígérő vagy előkelően ezotérikus! Címe azonban szakszerű és tartózkodó: *Szövegkritikai problémák a magyar irodalomban*. Kinyitván, néhány sornyi előszóra bukkanunk, mely aligha lehetne szerényebb: e művecskét, úgy mond: „joggal” hagyták ki egy irodalomelméleti tanulmánykötetből, amely számára eredetileg (még 1975-ben) készült, „mert – bár az elvi tanulságokat állandóan figyelemmel kíséri – lényegében nem más, mint példatár. azok szerint a gyakorlati problémák szerint csoportosítva, amelyek a szövegkritikai munka során felmerülnek”. Így hát nem kevesebb, mint tizenkét évvel megírása után jutott mégiscsak nyomdafestékhez, holott textológiai szakirodalom „magyar nyelven alig van”. (3) A kiadó egyetemi segédkönyvként jelentette meg, s nyilván tapasztalatból tudta, hogy magyar szakos egyetemistáinkon kívül szélesebb literátus közönségre nemigen számíthat: összesen ezerkétszáz példányt nyomtatott belőle. Mindebből senki sem gondolhatná, hogy a szövegkritika tömören sokatmondó gyakorlati kézikönyvét, elveinek és módszereinek egyéni összefoglalását, egy tudományág valószínűsítő kis tükrét tartja kezében, mely nemcsak az egyetemi oktatás régóta hiányzó kellékeként, hanem egész irodalomtörténetírásunk filológiai tudatosságának elmélyítésével tehet jó szolgálatot. (Az előszóból nem derül ki, melyik irodalomelméleti tanulmánykötet szerkesztője adta vissza e kéziratot, de olvasás közben mindvégig nehéz szabadulni a motoszkaló gondolatától: ugyancsak jó dolga lehetett, ha megengedhette magának, hogy egy elméleti szempontból is ennyire tartalma értekezést nélkülözőn.) A címlapon legfőljebb egyetlen árulkodó jel utal arra, hogy többet várhatunk, mint amennyit a kiadvány önmagáról állít, ám jelentését csak a szakma íratlan értékrendjének ismerői tudják megfejteni, lévén e jel a szerző neve: Stoll Béla.

Milyennek mutatja a textológiát ez a kis tükrök? Mindenek előtt izig-veíg filológiai tudományágnak, amennyiben lényege a filológia hagyományos, mondhatni klasszikus fő törekvése: rekonstrukció, annak minden jellegzetes elméleti és gyakorlati problémájával együtt. A textológia alapvető feladata, hogy megőrizze az irodalmi mű egyedi és megváltoztathatatlan szövegét, s ennek érdekében eltávolítsa az utóélete során belekerült hibákat, tehát „az eredeti szöveget helyreállítsa” (6); a hiba azonban gyakran nem azonosítható merőben tárgyi (könyvészeti) sajátosságok vizsgálatával, hanem a szerző stílusának beszámítását is igényli, ez pedig csak hozzávetőleges valószínűséggel lehetséges. A szövegkritikus abból indul ki, hogy a szerzői stílus a köznyelvet módosítja sajátos irányban (*écart*), a máso-

lők, szedők és a szöveg egyéb reprodukálói viszont hajlamosak az egyéni változatokat köznyelvi alakokkal helyettesíteni (*banalizálás*); éppen ezért a *lectio difficilior* elve értelmében két variáns közül általában az egyedibbet, váratlanabbat, nehezebben érthető tanácsos elfogadni eredetiként. (6–7). Statisztikailag kétségkívül a lectio difficilior választása mellett szól, hogy „a költészetben az »egyedi« szavak számaránya (tehát azoké, amelyek csak egyszer fordulnak elő) 50 százalékgig is emelkedhetik” (43), a módszer mégis a tévedés kisebb-nagyobb kockázatával jár: csak valószínűsíthető, mi számított a szerző vagy a másoló korában köznyelvinek, s az sem zárható ki teljesen, hogy a szerző olykor a köznyelvhez közelebb álló alakot használta a különlegesebb helyett.

Egy XVII. századi névtelen szerelmi énekből például az „Idvöz légy eltemnek szep edes remenie” sor utolsó szavának első betűjét a másoló úgy írta, hogy inkább *r*-nek olvasható, mintsem *r*-nek, így a szöveg egyik kiadója tévesen a *tömjenje* alakot vélte hitelesnek, az „*életem tömjénje* kifejezés azonban teljesen szokatlan ezeknek a szerelmi énekeknek a frazeológiájában, míg az életem reménye közhely”, s az ének névtelen szerzője „sablonokkal dolgozott”. (10–11). E példával kézikönyvünk csak azt akarja szemléltetni, hogy „az újkori kézírások kibetűzéséhez elengedhetetlen a nyelvi kompetencia, s az illető író stílusában való jártasság” (10), de legalább ennyire mutatja azt is, hogy az *écart* fogalma, a *banalizálás* feltételezése és a *lectio difficilior* módszerelve tévútra is szabíthatnak, mert bizonyos irodalmi konvenciók a kevésbé egyedinek számító nyelvi alakokat kedvelik, ha úgy tesszük: a banálisabbat részesítik előnyben. Más szóval: a textológusnak sokszor nem a köznyelvhez tanácsos mérnie a lehetséges alakváltozatokat, hanem egy műfaji hagyományban várható nyelvezet, ekkor viszont nem okvetlenül a lectio difficiliorra kell választani feltételezhető eredetiként. Az irodalomelmélet részben éppen ilyen megfontolásokból haladt túl az *écart* fogalmán, a köznyelv költői deformációjának egyetemes elméletén, sőt az irodalom nyelvhasználatbeli sajátosságának alaki meghatározhatóságán, s jutott el például olyan funkcionalista állásponhoz, amely az irodalom elsődleges kritériumát nem a szöveg stilisztikai jellemzőiben, hanem egy közösség döntésében keresi: irodalom mindaz, amit egy közösség valamikor annak elfogadott és akként használt. Irodalomelméletileg némiképp elavult implikáció ellenére e fogalmat s a rá alapozott módszert máig jogosan használja a textológia, kivált ha a szerzőknél tapasztalható körültekintéssel bánik velük; az irodalomelmélet újabb (s eléggé egzotikus) fejleményeiből egyelőre úgy is nehéz volna kipótolni hiányukat a szövegkritikus gyakorlati eszköztárában. A módszerre úgysem szabad mindenestül rábízni a döntést, sugallja szerzőnk számos példája, szükség van használójának ítélőképességére minden egyes esetben. A tudományág kis tükrében szembeötlően látható, hogy a törvények alól lehetnek kivételek, ítélőképességünk sem csalhatalan, törvény és ítélőképesség ráadásul egymásra vannak utalva, így megoldásaink többnyire legfőljebb valószínűek, s mindig elkél velük szemben némi kétely.

A bizonyosság megközelítésének problémáira már szóhasználatával önkéntelenül felhívja figyelmünket ez a kis könyv; oly aggályos pontossággal határozza meg a bizonytalanság esetenkénti fokát, ami nagy elődein is nemegyszer túltesz. A filológia elméletében némileg járatos olvasó eddig is ismerhette a régi szabályt, mely szerint a bizonyíthatóság mértékében legalább nagy osztályait meg kell különböztetnünk. *Encyclopädie und Methodologie der philologischen Wissenschaften* című művében August Böckh (1785–1867) három nagy fokot (Grade der Wahrheit) érzett definiálásra érdemesnek: das Wahrscheinliche (verisimile), „ami a teljes igazságot megközelíti, de nincs kielégítően bizonyítva”; das Annehmliche (probabile), „ami más igazságokkal összhangban van, de maga nincs igazolva”; das Glaubliche (credibile), „ami képzeletünkkel összhangban van, de nincs rá objektív bizonyítékunk”. (Leipzig. 1877. 175.) Hogy újabb keletű művet is említsünk, *Bibliography and Textual Criticism* című könyvében az amerikai Fredson Bowers három különböző bizonyossági osztályt (three different orders of certainty) említ: a bizonyíthatót (the demonstrable), a valószínűt (the probable) és a lehetségest (the possible), „azzal a megszorítással, hogy mindenféle árnyalat létezhet közöttük, mely természetükből adódóan nem mindig határolhatók el egyértelműen egymástól”. (Oxford, 1964. 77.) Nos, kézikönyvünk nem kísérletezik definíciókkal, idevágó szóhasználatából azonban az osztályok egész sorára következtethetünk. A bizonytalantól a bizonyos felé haladva annyira egymást érik a fokozatok, hogy olykor sorrendjük megállapítása is fejtörést okoz. „Nem lehetetlen” (17); „Nincs teljesen kizárva” (43); „igen ritkán, de elképzelhető” (44); „feltételezhető (46); „Lehetséges” (25); „Elég valószínűtlen” (19), „több-kevesebb valószínűséggel” (43); „a bizonyossággal határos valószínűséggel” (49); „teljes bizonyossággal” (49); „cáfolhatatlanul bizonyítja” (50), hogy csak néhányat említsünk. Mennyire más ez a nyelvezet, mint irodalomtörténeti tanulmányaink divatosan pon-

gyola írásmódja (és persze: gondolkodásmódja), ahol a bizonyítható adalék és a légből kapott ábránd egyaránt és únos-untalan csak „alighanem”! Mi több, egyes esetekben a textológusi jelkiismeret még ezt a gazdag spektrumot is túl egyszerűsítőnek érzi, s egyszerre több eshetőséggel számol: „Lehetséges, hogy (. . .), de az sem egészen valószínűtlen, hogy (. . .)”. (17) „Mindent mérlegelve az a valószínűbb, hogy (. . .). Teljesen azonban azt a lehetőséget sem zárhatjuk ki, hogy (. . .)”. (18) Újabb bizonytalansági tényező, hogy egy-egy verssor vagy akárcsak szó hitelességét latolgatva a szövegkritikus „inkább az intuícóra, mint az egzakt elemzésre támaszkodik” (6), még ha gyakran a saját indoklásából ez nem látszik is, mert „legtöbbször az intuíciónál által felismert megoldáshoz gyűjt utólag egzaktan tűnő érveket” (52). Ennek bejátsza nyilván nem a szövegkritika fejletlenségére, hanem éppen nagykorúságára vall. A fejlett tudományosság jele a textológiában, mint minden más diszciplínában, nem a megalapozatlan egzakttság színlelése, hanem viszonylagosságának elismerése és fokának esetenkénti önkritikus megállapítása.

A szövegkritikában tehát tudnunk kell együttélni a kétellyel; el kell viselnünk, hogy vajmi ritka a teljes bizonyosság, sőt az általános módszer és a személyes kompetencia egymásra utaltsága miatt talán nem is létezik. A textológiai feladatok megoldásának láthatólag szükséges, de nem elégséges feltételei a formalizálható elvek és szabályok; itt nem boldogulhatunk önálló értelmezés, stílusérzéken alapuló állásfoglalások általános szabállyal meg nem oldható egyedi döntések nélkül. Valahányszor „stíluskritikai alapon történik a minősítés”, előfordulhat, hogy tévesen »attribuálunk« olyan helyeket is hibásnak minősítünk, amelyek nem azok”, s tévedésünk „a sztemma helyességét is befolyásolhatja”. (46) Manapság Gadamertől szokás idézni a hermeneutikai gondolatot, mely szerint az értelmezést befolyásolja az értelmező történeti helyzete; a szövegkritikus saját gyakorlatában naponta találkozik hasonló problémával: „Minhogy gyakran dönt stílusérzéke alapján, fennáll az a veszély, hogy a »kritikai« szövegben egyéni ízlése vagy korának az illető költő stílusáról alkotott elképzelése tükröződik vissza.” (47) Nemhiába figyelmeztet szerzőnk arra, milyen gondos mérlegelést kíván annak eldöntése, hogy a nekünk szokatlanabbnak tűnő szóalak a maga korában is lectio difficilior volt-e. (47) Tegyük hozzá: a közelebről eleve nemigen pontosítható „átlagos versérzék” (33) előző korok szerzőire vagy másolóira való visszavetítése is a feltehető történeti különbségek miatt járhat csak hozzávetőleges és bizonytalan eredménnyel; a versérzék „modellezését” megkísérlő Horváth Iván, akinek tanulmányára szerzőnk is hivatkozik, alighanem ebben az értelemben írta egykor, hogy „a generatív verstan tartalomérzékenyek és korszak-érzékenyek ígérkeznek”. (ItK, 1973. 396.) Kézikönyvünk nem is kecsget az azzal, hogy sikerülhet megnyugtatóan kiszűrni szövegkritikai döntéseinkből a személyes kompetencián és történeti meghatározottságon alapuló bizonytalansági tényezőt. Ha például ékezetlen szövegből akarunk kritikai kiadást készíteni, legfőljebb kétféle végtelmen szabadulhatnánk az állandó mérlegelés kényszerétől: vagy úgy hagyjuk a szöveg helyesírását, ahogy van, vagy egyöntetűen a jelenlegi helyesírással írjuk át: „Mindен más megoldás már interpretáció. Ha például a szerkesztő ragaszkodik a rövid ortográfiához, kivéve a rím és a ritmus megkövetelte hosszú magánhangzók írásában, akkor előbb meg kell határozni a vers ritmusát, illetőleg azt, hogy e ritmust milyen mértékben kívánta a költő érzékelteni.” (14–15) Szerencsére sokféle ismerettel és jártassággal segíthet magán a textológus, hogy döntése valószínűségét növelje. Azt például, hogy az 1930-ra keltezett *Kurucok beszélnek* című verset mégsem József Attila írta, azzal támasztja alá, hogy egyrészt a korábban eredetinek hitt gépiraton nincs helykihagyás írásjel és következő szó között (holott kb. 1927-től kezdve a költő már kihagyott köztük egy betűhelyet), másrészt a gépirat nincs aláírva (holott alá szokta írni verseit), végül a költemény „hangja is idegen” tőle (8). A papír vízjelétől a versritmus egyénileg jellemző sajátosságáig itt minden adat jogosan használható és kombinálható egymás ellenőrzésére vagy megerősítésére, hogy a hibás másolatokból a feltehetően hű eredetit visszaállítsuk. Szerzőnk nem mondja ki, de érezhetően az *eklektizmus* híve a szövegkritikában. Más összefüggésekben gyanúsán csengene ez a szó, sőt a szövegkritikában is (Lachmann óta) sokáig félreértették és alábecsülték, azonban a textológia és bibliográfia elméletében manapság használatos terminus technicusként joggal nyerte vissza hitelét. Mi se kell áll távolab az ilyen eklektizmus szellemétől a szövegváltozatok egyes részeinek elvetlen és személyes összeválogatásánál, de nem is ragaszkodik egyetlen szöveg tűzön-vízen át követéséhez; a legjobb szövegben is hibákra számít, a hibásabban is meg tudja látni az átmentendő mozzanatoakat, s mindig tudja, milyen adatokra és elvekre támaszkodva döntött.

Mivel a textológusnak sokszor kell esztétikai megfontolásokra hagyatkoznia, stíluslemzésbe és műértelmezésbe bocsátkoznia, valamint kritikailag rangsorolnia a szövegváltozatok egyes helyeit, a kézi-

könyv nem is említi a szövegkritikában egykor dívott nézetet, mely szerint ez a diszciplína az irodalommal való foglalkozás előfeltétele, s az értelmező és értékelő kritika azzal kezdheti, amivel a szövegkritika befejezte: a megállapított hiteles szöveggel. Hogy is írta 1933-ban a modern angolszász bibliográfia egyik úttörője, Walter Wilson Greg? „A hű szöveg ismerete minden kritika alapja, s így a szövegkritika az a gyökér, amelyből az egész irodalomtudomány kinő.” (Collected Papers. Oxford, 1966. 268.) Ezt a büszke (s máig fel-felbukkanó) tételt jogosan bírálta egykor az amerikai W. K. Wimsatt Jr. azzal, hogy a szövegváltozatok közül Greg maga is részben esztétikai érvekre támaszkodva volt kénytelen kiválasztani a hiteleset, tehát a hű szöveg ismeretéhez mégis előzetes kritikai értékelést kell végeznünk. Kézünk magától értetődő természetességgel és imponáló eleganciával lép túl e féligazságokat szembesítő vitán; nem firtatja, hogy a tyúk volt-e előbb vagy a tojás, egyirányú időbeli sorrend helyett kölcsönhatást észlel, tudomány és segédtudomány egyszer s mindenkorra kiosztott szerepei helyett tapasztalatból ismeri a szerepcserre állandó lehetőségét. „A szövegkritika az irodalomtudomány egyik segédtudománya, de sikeres műveléséhez sokkal nagyobb mértékben van szükség az irodalomtudomány elvi kérdéseiben való jártasságra, mint más segédtudományokban. (...) Kissé paradox módon a stilsztika vagy irodalomtörténet a gyakorlatban a szövegkritika segédtudománya lesz.” (51) A kötetből számos példát gyűjthetnénk e felismerés igazolására. Balassi *Szép magyar komédiájának* egy kérdéses helyét tüzetesen megvizsgálva meggyőző a következtetés, hogy „tollhibák javítását gyakran a szöveg értelmezésével együtt kell végezni”. (13) (Ezt úgy is mondhatnánk, az egyedi tény mibenlétét csak a szöveg egészéről formált hipotézis segítségével határozhatjuk meg: a tény itt sem az interpretáció előtt és attól függetlenül, hanem az interpretáció révén azonosítható.) József Attila *Nagyon fáj* című kötetének szövegkritikai elemzése során a megírás, szedés és korrigálás folyamatainak aprólékos rekonstrukciójából nyerhető információkat természetes módon egészítik ki az értelmező kritikától kölcsönözhető adalékok. Olykor még valami mulatságos is van a háborítatlan józanságban, amellyel a textológus egy-egy magasröptű kritikai eszmeűttatásból lehúzza a maga földközeli munkájához fölhasználható mozzanatot. Az értelmező kritikus számára ez persze korántsem lealacsonyító, sőt büszke lehet eredményeinek ilyesféle használhatóságára; Németh G. Béla annak idején (1969) valósággal iskolateremtő tanulmányának (*Még, már, most. József Attila egyik kései verstípusáról*) becsületére válik az itt rá hivatkozó szolidan adatszerű érv, mely egy versor két változata közt segít dönteni: „ráadásul a kiemelt *már* a költő egyik kulcsszava”. (24)

Mindebből mégsem következik, hogy a textológus mindent egyazon száraz adatmorzsalékká örölné, sőt, mi sem áll távolabb tőle a filiszteri érzéketlenségnél. Nemcsak azért, mert a mű értelmezési lehetőségeivel és esztétikai minőségeivel is dolgozik, hanem legalább ennyire azért is, mert feladatai végzése közben a tudományág művelőjének kialakul a maga ugyancsak költői látomása a világról, mintegy a foglalkozási ártalom átszellemült fajtájaként. Igaz, a szövegkritika e lappangó poézise, mondhatnánk a textológia diszkrét bája többnyire meglehetősen elégikus. Ahogy e könyvből is minduntalan kiérződik: egy rezignált szakember vív szívós, ám sziszifuszi harcot a romlással; mindent megpróbál, hogy feltartóztassa az enyészetet, de nincsenek vérmes reményei a dolog végső kimenetelét illetően. „A szöveg romlása a szerző halála után azonnal elkezdődik, még a közvetlenül az autográf forrásról, a pontos peprodukálás igényével készült másolatokon is, s ekkor már a szerzőnek nem áll módjában tenni ellene” (29) – *már* az alaphelyzet érzékeltetésében ott borong valami e balsejtelemből. Sziszifusz meg-megújuló sziklagörgetése, hegynek föl, persze heroikus, és Camus ihletett szavai óta tudjuk, hogy maradandó eredmény nélkül is képes betölteni, sőt boldoggá tenni az emberi szívet; ám azért a szikla mindig visszagurul, s e külső kényszer megváltoztatására nincsen mód. A textológus hasonló kiszolgáltatottságát többféle kérlelhetetlen tényező növeli, köztük a hiteles reprodukció sokféle akadályja. A szerző eredeti szándékának tiszteletben tartása akkor is lehetetlen, ha ismerjük. „A kritikai kiadásban voltaképpen megvalósíthatatlan a szerző akaratának érvényesítése”, ugyanis a szövegkritikus itt más szempontokkal kénytelen dolgozni: a szerző elvetett kísérleteit is kiadja. Félkész és félretett szövegeket teljes értékű alkotásként közöl. (28) S ó, azok a másolók, akiknek egymásra rétegződő tévedései alól a szövegkritikusnak napvilágra kellene hoznia az eredetit! Két alaptípusuk: a szóroló szóra araszoló, illetve a nagyobb szövegegységet értelemszerűen megjegyzők abban különböznek egymástól, hogy más-más típusú hibák elkövetésére hajlamosak; jellemző, hogy az utóbbiak vétenek többször. (35) Lélektani sajátosságok, mondhatni törvényszerűségek (6) gondoskodnak arról, hogy a szöveg „reprodukálói (. . .) a szövegűsre irányuló szándékukat csak tökéletlenül tudják megvalósítani”. (31) Roman Jakobson, E. H. Gombrich és Noam Chomsky gondolatait idézve könyvünk már bevezetésében fölillantja a tévedéshez vezető tudatfolyamatok alaptípusait: a repro-

dukálendő jegyek nagy hányadát a másoló vagy észre sem veszi s a felfogottak segítségével rekonstruálja. illetve emlékezetből kiegészíti, vagy észreveszi, de máris önkéntelenül valami ismerős hasonlóval behelyettesíti. (6) A textológus, szegény feje, ilyen előzmények után lát munkához.

Kézikönyvünk olvasójának szinte kedve támad megfogalmazni Murphy híres első törvényének a textológiára alkalmazott változatát: ha egy szöveg elromolhat, el is romlik. Annál is inkább, mert maga a kézikönyv mintha éppen e tétel korolláriumát fogalmazná meg, a dörén reménykedők kijózanítására: „Alig van arra eshetőség, hogy egy módosított hely a szövegtörténet későbbi szakaszában az eredeti szerző szövegnek megfelelően változzék vissza.” (36) A torzulások azután leleményesen szaporodnak, kivált a banalizálódás lehetőségei kifogyhatatlanok. Ha egy szóalak teljesen hiányzik a köznyelvből, mint József Attila *Fiatl asszonyok éneke* című versében a tájnyelvi „csicsitjuk”, akkor „szinte predestinálva van arra, hogy felcserélődjék”. (15) Az ilyesmi csak a kezdet. „A másolatokról készült másolatokba egyre több hiba kerül. Minél népszerűbb egy mű, annál többet másolják, annál romlottabb formában marad ránk.” (30) Ráadásul esokat olvasott művek példányai hajlamosabbak az elhasználódásra és eltűnésre is, így a textológiai sors iróniája, hogy „a legnépszerűbb művek gyakran kevésbé autentikus források alapján adhatók ki, mint az érdektelenségbe fulladók.” (30) A körülmények illetően tüleréjével szemben a szövegkritikus helytállása arra hasonlít, amivel Arany János az eposzi hőst jellemezte: „a tragikai hős bátor a sors ellen, *míg* leküzdhetőnek hiszi; az eposz hőse bátor, *noha nem* hiszi annak”. (Krk. X. 367.)

Ha egyetlen példából következtetni mernénk arra, milyen alkotokat vonz ez a tudományág, vagy fordítva: milyen jellemformáló hatást gyakorol művelőire a vele töltött évtizedek során, akkor bizonyosan jó cégére volna e szakmának mindaz, ami e könyv lapjain szerzőjéről kiderül. Mintha a személyes becsüvgy minden hívságos sallangjától megtisztítana ez a foglalatosság, míg nem csak a feladatra összpontosító önfeléd és már-már személytelen erőfeszítés marad: magamutogatás helyett alázat, tudálékosság helyett önirónia, keneteljes misztifikáció helyett szeretetreméltó humor. Bravúros szövegkritikai megoldások bemutatására lehetőleg másoktól hoz példát, így az utólag előkerül kéziratral beigazoló megsejtésre Varjas Béla nevezetes javítását a *Két szemem világa* . . . című Balassi-versben (41–42); ha azonban a szövegkritikai tévedés típusait kell illusztrálnia, szinte kedvtelve teregeti elének saját korábbi műveinek hibásnak bizonyult megoldásait, vagy akár a nyomdáig el sem jutott apró melléfogásait. Pedig nem csekély lelki erő kell az ilyenféle póztalan önrítikához. Ugyanilyen nagyvonalúsággal és megértő emberismerettel meri szóvá tenni a szakma esetenkénti gyarló hajlamait, például hogy „a másoló és kiadók hibáit örömmel közlik a textológusok, mert duzzad az apparátus”. (30) Többször figyelmeztet az óvatlan magabiztosság veszélyeire, köztük a mégoly egyértelműnek vagy nyilvánvalónak látszó elírások, mellétűtések vagy sajtóhibák hallgatólagos javításának bűnére, melynek során hajlamosak vagyunk bizonyosnak tekinteni a csak valószínűt, s így gyakorta „olyan alakot is hibásnak minősítünk, amely nem az” (12., 43). Egy tévesnek bizonyult saját javításának tanulságaként szorgalmazza, hogy „a szövegkritikus mindig fékezze javítási vagy hibavadászó dühét”. (19) Lássuk be, hogy nem mindig áll rendelkezésünkre elméletileg feddhetetlen módszer; olykor „a szövegkritikus csak empirikus, a bizonyítandóval való bizonyítás tudományosan talán kétes értékű, de a gyakorlatban mégis csak használható módszerével él” (33). Az ilyen önismeret, legyen az hajlamaink tétvtájainak vagy eszközeink fogyatékságainak belátása, biztosabb jelle tudós és tudomány érettségének, s több esélyt nyújt időálló eredményekre, mintha az (elméletileg megalapozatlan) objektivitás csálhatatlan birtokosainak hinnék magunkat. A textológiának az a kis tükre, amelyet Stoll Béla készített, érett vonásokat mutat.

A kis tükörben persze készítőjének szellemi acélét is látjuk; egy szövegkritikusát, akiről melleleg úgy hírlík, éppen hatvan esztendő (1988), ami szakmánkban az első felköszöntés ideje. A kötet némelyik különösen szép hibanyomozó eszme-futtatását olvasva, melyek egy mesterdetektívnek is becsületére válnának, lassanként megvilágosodott, milyen komplementtel gratulálhatnánk ezen a kerek évfordulón legstílszerűbben e szerény külsejű, de fontos szolgálatot tevő könyvhöz, mely szerzője egész eddigi pályafutásának tanulságait összegzi számunkra. A bókka! eredetileg Walter Wilson Greg tisztelte meg jó fél évszázada. 1930-ban Ronald Brunleus McKerrow-t (1872–1940), aki az angol leíró és analitikus bibliográfia föllendítésében jeleskedett a századelőn. Ha ott lehetett volna a Sinai hegyen, amikor Mózes megkapta a vésett kőtáblákat, alighanem azonnal nekilátott volna, hogy megkeresse az árulkodó hibát, mely az előállítás módjáról fényt vet, s bizonyosan meg is találta volna – vélekdedt kollégájáról Greg. Nos, megtalálta volna Stoll Béla is, bár nyilván rögzest hozzáfűzve az eredményhez,

szelid melábulával, hogy a szövegvariánsok szerfölött elégtelen száma miatt nem mondhat bizonyosat, legföljebb valószínűt, s a nagy alkotó eljárása így végül kifürkészhetetlen. „Ha csak egy nyomtatott szövegforrás áll rendelkezésünkre”, mint könyvében (16) erre a helyzetre is illően panaszkol, „ennek esetleges hibái (. . .) jószerivel felismerhetetlenek”.

Dávidházi Péter

Kiss Ferenc hatvanéves

Kiss Ferenc tudományos munkásságának középpontjában Kosztolányi Dezső életművének kutatása és értelmezése áll. *A beérkezés küszöbén: Babits, Juhász és Kosztolányi ifjúkori barátsága* (1962) című első könyvében a Nyugat nagy költőinek ifjúságát tekintette át, legendás barátságuk történetét rajzolta meg. Mindenekelőtt arról beszélt, hogy hősei hogyan készültek a később betöltendő szerepre, milyen szellemi és költői hatások érték őket, merrefelé találták meg a modern magyar líra útjait. Több kisebb-nagyobb tanulmányt közölt ezután, elsősorban Kosztolányiról, Tóth Árpádról, Juhász Gyuláról, továbbá József Attiláról, Illyésről és Radnótiról, illetve a modern magyar költészet verstani kérdéseiről. A hatkötetes akadémiai irodalomtörténeti összefoglalás az ő tollából közölt portrét Kosztolányiról, Tóth Árpádról és Juhász Gyuláról. Mindez előkészületet jelentett, új irodalomtörténetírásunk egyik legnagyobb opuszának előmunkálatát. 1979-ben látott napvilágot Kiss Ferenc *Az érett Kosztolányi* című monográfiája, amely az írói pályakép részletekbe menő rajza és számos kitűnő műelemzés segítségével festi meg Kosztolányi Dezső hiteles irodalomtörténeti portréját. Nem a teljes pályakép megrajzolására törekszik, hanem arra, hogy a férfikor költői, elbeszélői és esszéírói munkásságát: valóban az életmű legnagyobb értékeit mutassa be *A szegény kisgyermek panaszaitól a Számadás* klasszikus verseiig. Kiss Ferenc művét tárgyilagossága, egyszersmind beleérző képessége, irodalomtörténeti távlatokat felrajzoló módszere, továbbá elmélyült műelemzése minősítik. Olyan képet rajzolt Kosztolányiról, amelyben egyaránt szerepet és fontosságot kapnak az életmű eszméletörténeti folyamatai és esztétikai mozzanatai, fel tudja idézni a költő eleven alakját, és magyarázatot tudott adni arra a sohasem szűnő szellemi varázslatra, amelyet Kosztolányi írásai okoznak.

A Kosztolányi-filológia műveléséről és eredményeiről beszéltünk, holott Kiss Ferenc tevékenysége ennél tágasabb és gazdagabb. Ha átlapozzuk eddig megjelent három tanulmánykötetét – 1972-ben *Művek közelről*, 1984-ben pedig *Interferenciák és „Fölrepülni rajban . . .”* címmel adta közre kisebb-nagyobb tanulmányait, esszéit, bírálatait – igen gazdag érdeklődéssel találkozunk. Tanulmányok foglalkoznak Adyval, József Attilával, Radnóti Miklóssal, Illyés Gyulával, Veres Péterrel, Örkény Istvánnal, Weöres Sándorral. szép verselemzések jelölik ki a *Külvárosi éj* vagy a *Magyar táj, magyar ecsettel* című klasszikus költelmények irodalomtörténeti helyét, több írás vázolja fel a nemzedéktársak – Kormos István, Lator László, Fodor András, Páskándi Géza, Somogyi Tóth Sándor – arcvonásait. Alapos elemzések értékelik a magyar irodalomtörténetírás újabb eredményeit, így Barta János, Komlós Aladár, Király István és Gáldi László műveit. Egész tanulmánycsofos áll össze azokból az írásokból, amelyek a pályakezdő fiatalokról adnak képet. „Fölrepülni rajban” – írta Kiss Ferenc ezt a Nagy Lászlótól származó címet ezek fölé az írásai fölé. A többi között Buda Ferenc, Ágh István, Ratkó József, Kalász László, Utassy József és Kovács István költői munkáságáról számolt be e portrévázlatokban és bírálatokban, mindig érzékeny rokonszenvvel, a fiatal irodalom támogatásának igényével.

A színes és gazdag tabló középpontjában két költő alakja áll: Nagy Lászlóé és Csoóri Sándoré. Kiss Ferenc igen korán felismerte Nagy László költészetének jelentőségét, azt a költőt látta meg benne, aki Németh László híres „bartóki szintézis”-eszméjének megfelelően a népi hagyományok „tisztá forrásai-ból” táplálkozik, s korszerű nagyköltészetet teremt. A másik költő Csoóri Sándor, hozzá Kiss Ferencet nemcsak évtizedes barátság fűzi, hanem az a felismerés is, hogy a nyolcvanas években az ő költészete és esszéírói munkássága viszi tovább a Nagy László által képviselt szellemi és nemzeti értékeket. Feltevészképp nemcsak Csoóri versvilágáról adott képet, hanem értekező prózájáról is: a *Csoóri tanulmányok* című nagy tanulmány arra mutat példát, hogy miként lehet egy költő gondolkodásmódját, érték-

választásait, eszmetereítő tevékenységét közvetíteni. Tudomásom szerint két olyan munkája is van Kiss Ferencnek, amelynek tökéletes befejezését az 1985 nyarán váratlanul érkezett súlyos betegség akadályozta meg. Az egyik Nagy Lászlóval, a másik Csoóri Sándorral foglalkozik. Jó volna tudni, hogy ezek a már-már befejezett kéziratok egyszer, remélhetőleg nemsokára elindulnak a megjelenés felé: irodalomismeretünket, irodalmi tudatunkat bizonyára gazdagítanák.

Pomogáts Béla

„Iskoladráma és folklór”

Tudományos konferencia, Noszvaj, 1988. október 13–15.

Magyarországon a XVIII. század végéig, a magyar nyelvű hivatásos színi élet megkezdődéséig, csak az iskolai színjátszás tudott nagyobb közönséghez szólni, s évente több ezer embernek emlékezetes színi élményt nyújtani. Így súlya és jelentősége nálunk sokkal nagyobb volt, mint Nyugat-Európában, ahol ebben az időben már a hivatásos színtársulatokra helyeződött át a színjátszás súlypontja. Értékeléséhez hozzátartozik az is, hogy a kibontakozó hivatásos színjátszás első darabírói, színészei, sőt közönsége is az iskolai színjátékokon nevelkedett.

A különböző iskolai alkalmakkor (a tanév befejezése, az iskola védőszentjének ünnepe, főúri pártfogó látogatása stb.) előadott iskoladrámák a protestánsoknál mindvégig, a katolikus iskolákban pedig a XVIII. század harmincas éveitől kezdve magyarul hangzottak el, s egyenetlen színvonaluk ellenére fontos értékeket közvetítettek.

A XVII–XVIII. századból ránk maradt anyagra csak az utóbbi időben figyeltek fel a kutatók. Az iskolai színjátszás előadási adatait és magyar nyelvű drámaszövegeit megjelentető nagyarányú kutatómunka első eredményei már napvilágot láttak: Staud Géza három kötetes jezsuita forráskiadványa kezdte meg a sort, s elkészült már két szövegkiadás is, a protestáns és a minorita iskoladrámáké (Varga Imre és Kilián István szerkesztésében). Ennek a munkának a során merült fel az az igény, hogy a téma kutatói, drámatörténészek, zenetörténészek, néprajzosok, színháztörténészek egy közös konferencián foglalják össze az eddigi eredményeket, s jelöljék ki a további kutatási irányokat.

A tudományos ülészakra, amit az MTA Irodalomtudományi Intézetének XVIII. századi osztálya, az egri Dobó István Vármúzeum, a Magyar Színházi Intézet és a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem néprajz tanszéke rendezett, a nagy jezsuita iskoladráma-hagyományokkal rendelkező Eger mellett, Noszvajon került sor.

Az ülészakon elhangzott húsz előadás az iskolai színjátszás történeti vonatkozásai mellett, az iskoladrámáknak a zenéhez, a képzőművészethez, illetve a dramaturgikus népszokásokhoz való viszonyát, kapcsolódási pontjaikat is feltárta.

A drámatörténeti előadások egy része fontos műfaji kérdéseket vizsgált (pl. a közzjáték szerepe, dramaturgiája, a devóciós játékok fejlődéstörténete, a főúri színjátékok és az iskolai színjátszás kapcsolata). Két előadás új drámatörténeti forrásoknak (a német nyelvű sajtónak, és az iskolai könyvtárak könyvjegyzékeinek) a kutatásba való bevonásáról számolt be. Több előadás foglalkozott az iskolai színjátszásnak és a hivatásos színjátszásnak az egymásrahatásával, bemutató pl. olyan piarista szerzőt (Dugonics András), aki iskolai bemutatóra készített vígjátékaival a meginduló polgári színjátszásnak is kedvelt szerzője lett, és egy olyan történelmi drámát, amely Bessenyeinek is mintául szolgálhatott. Érdekes tematikai összefüggéseket mutatott ki az egyik előadás a magyar és a lengyel iskoladrámák között vonva párhuzamot, egy másik pedig a bécsi Collegium Germanicum-Hungaricum előadásait elemezte.

A néprajzi és zenei témájú előadások megerősítették, hogy az iskoladráma-kutatás nem hagyhatja figyelmen kívül ezeket a területeket sem (jól megfigyelhető pl. egyes szövegek folklorizálódása), sőt újabb kutatási területekkel is ki lehet bővíteni az anyag vizsgálatát.

Az előadásokat követő viták jó alkalmat teremtettek arra, hogy a téma kutatói megpróbáljanak meghatározni eddig tisztázatlan drámaelméleti, drámatörténeti fogalmakat, felhívják a figyelmet eddig nem elemzett összefüggésekre.

A konferencián született döntés alapján két év múlva újra találkoznak a kutatók, hogy folytassák a megkezdett munkát. Az „Iskoladráma és folklór” c. tudományos konferencián elhangzott előadások hamarosan kötetben is megjelennek.

Pintér Márta Zsuzsanna

A TARTALOMJEGYZÉK FOLYTATÁSA

Krónika

Egy tudomány önarcképe (A textológia kis tükre Stoll Béla könyvében) (<i>Dávidházi Péter</i>)	183
Kiss Ferenc hatvanéves (<i>Pomogáts Béla</i>)	188
„Iskoladráma és folklór” (<i>Pintér Márta Zsuzsanna</i>)	189

SOMMAIRE

<i>Margócsy, I.</i> : La théorie d'art de György Szerdahely	1
<i>Wéber, A.</i> : Du phénomène „bidermeyer”	34
<i>Varga, P.</i> : Tendance sentimentale-bidermeyer dans la poésie hongroise de la 2 ^e moitié du XIX ^e siècle	48
<i>Derékly, P.</i> : La discussion de l'avantgarde et de l'esthétisme dans la littérature hongroise (1916-1917)	64

Anniversaire

<i>Veres, A.</i> : Les variants de la notion et du rôle de la science dans la prose de Karinthy	81
<i>Pála, K.</i> : Karinthy, l'écrivain sceptique	91

Bulletin

<i>Kőszeghy, P.</i> : Des manuscrits de vers de l'archive de Zay-ugróc	97
<i>Demeter, J.</i> : Les drames manuscrits de András Dugonics	101
<i>Zentai, M.</i> : La conception de la ballade de Ferenc Toldy aux années 1820	107

Discussion

<i>Horváth, I.</i> : Contribution écrite à la discussion des thèses de Tamás Miklós	113
---	-----

Atelier

<i>Szabó, F.</i> : Est-ce que la Bible hussite est vraiment hussite?	118
<i>Csonka, F.</i> : Les résultats et les problèmes de la recherche de l'œuvre de Bocatius	126
<i>George, E.</i> : Remarques supplémentaires à la question de la réception de Hölderlin chez Miklós Radnóti	136

Documents

<i>Enyedi, S.</i> : De la correspondance de la Société de Culture de la Langue Hongroise de Transsylvanie (Lettres de l'année 1795)	147
<i>Szabó G., Z.</i> : Message de diète inconnu de Kölcsey	152
<i>Bögöly, J.</i> : Étude de Jenő Péterfy sur l'ouvrage principal de psychologie de Taine	154

Revue

Littérature et idéologie aux 16-17 ^e siècles (<i>Monok, I.</i>)	159
Taxner-Tóth, Ernő: De la correspondance des amis du jeune Vörösmarty (<i>Kokas, K.</i>)	163
Izsák, József: La vision du monde poétique de Gyula Illyés (<i>Péter, L.</i>)	165
Földes, Anna: Kaffka Margit (<i>Lőrinczy, H.</i>)	168
Németh Antal: Pour un théâtre neuf (<i>Kerényi, F.</i>)	171

Chronique

